

ՄԵՐ ՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ
ԱՐԵՎԵԼԻ
ԵՐԿՐՆԵՐ
ԵՎ
ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ

XIX

ԱՄՑԵՏ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ՄԵՐԶԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ
ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ**

XIX

*Մեկենասությամբ
Արմեն և Բերսաբե Ներեճեան Հիմնադրամի - ԱՄՆ*

ԵՐԵՎԱՆ – 2000

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

**СТРАНЫ И НАРОДЫ
БЛИЖНЕГО И СРЕДНЕГО ВОСТОКА**

XIX

ЕРЕВАН — 2000

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

**THE COUNTRIES AND PEOPLES
OF THE NEAR AND MIDDLE EAST**

XIX

*This publication was made possible by
Armen and Bersabe Jerejian Foundation Inc. - USA*

YEREVAN – 2000

Տարագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

ԴՏՀ 94/99
ԳՄՂ 63.3(5)
Մ 663

Խ Մ Բ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն Խ Ո Ր Հ Ո Ւ Բ Ղ

Հովհաննիսյան Ն.Հ. (մախազահ), Բաբյուրյան Վ.Ա., Բոզոյան Ա.Ա.,
Խառոյան Մ.Հ., Հարությունյան Ն.Վ., Մովսիսյան Ա.Ե.,
Մաֆրաստյան Ռ.Ա., Քասյան Ա.Վ.

Մ 663 Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ (XIX)
եր., «Չամգակ-97», 2000, 280 էջ:

Ժողովածուով ընդգրկված են 2000թ. եռմիսին ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտում կազմած երիտասարդ արևելագետների հանդեսակազմի XXI գիտական նախադասին ներկայացված փնտցումները, որոնք նվիրված են Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդների պատմության, լեզվի, գրականության և կրոնի արդիական խնդիրներին՝ ենթադրյալ ժամանակներից մինչև մեր օրերը:

Մ 0503020000 2000 ք.
0003(01)2000

ԳՄՂ 63.3(5)

ISBN 99930-2-133-4

© Հեղինակներ, 2000 ք.

ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԿՈՂՄԻՑ

Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների ազգային ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտը 1960թ. սկսած իրականացնում է «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ» մատենաշարը: Արդեն հրատարակվել է 18 հատոր, որի հեղինակներն են եղել Հայաստանի և արտասահմանի ականավոր գիտնականները, արևելագիտության քննազավատի երևելի դեմքերը:

Մատենաշարը իր քնույրով եզակի երևույթ է ոչ միայն հայ իրականության մեջ, այլև իր մնամակը չունեցող հրատարակություն մախլին խորհրդային հանրապետություններում: Դա, ըստ էության, հայ արևելագիտության տարեգրությունն է, արժեքավոր պատմական հուշարձան, հայ արևելագիտական մտքի զարգացման քարձր մակարդակի խտսուն վկայությունը:

Մատենաշարի հատորներում արժարժված խնդիրները և հողվածների պոֆեսիոնալ քարձր մակարդակը նրան ապահովել են արժանի հեղինակություն միջազգային արևելագիտական շրջաններում:

Ներկա XIX հատորը, շարունակելով իր մախորդների լավագույն ավանդույթները, ունի մի կարևոր առանձնահատկություն: Այն ամբողջապես հանձնված է երխասաարդ արևելագետներին: Հատորում ներկայացված են ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության, Պատմության, Գրականության, Հնագիտության և Ազգագրության ինստիտուտների, Երևանի Պետական Համալստրանի, «Հրաչյա Աճառյան» հումանիտար համալսարանի, Գյումրիի մամկափարձական ինստիտուտի և գիտական այլ կենտրոնների երխտասարդ արևելագետների և նայագետների հողվածները:

Նման քաղի դիմելը՝ հատորն ամբողջությամբ երխտասարդների տնօրինությանը հանձնելը, կապված էր որոշակի ռիսկի հետ: Մատենաշարի մեծ հեղինակության պարագայում, նայք էր ծագում, կկարողանան արդյոք երխտասարդ արևելագետներն ապահովել այնպիսի մակարդակ, որն արժանի լինի դատնարու իր մախորդների օրինական ժառանգորդը:

Ծանոթությունը հատորում գետելված հողվածների հետ ընդհանուր առմամբ փարատում է այդ մտավախություն, քեև մենք հեռու ենք այդ հողվածները կատարյալ և ավարտուն համարելու մաքից:

Մակայն մի քան անվիճելի է և դա, թերև, ժողովածուի ամենակարևոր արժանիքներից մեկն է: Հոգվածների հեղինակները համարձակորեն ուղք են դրել արևելագիտության դժվարին, սակայն խիստ սրտովաժոր քննազավառը: Նրանք իրենց նեոտ բերել են մտածելակերպի թարմություն, երևույթների նորովի լուսաբանելու գովելի միտում, լավատեսության արքյուրնելին և մասնագիտական զրակամտությամը, այդ թվում արևելյան և արևմտյան լեզուներով, քանավիճելու և իրենց տեսակետները հիմնավորելու անուրանալի ձիլը:

Մյուս կողմից, հաստորը և դրանում զետեղված երեք տասնյակից ավելի հոդվածները, վկայում են արևելագետների պաշտոտային հոտայի ուժի աուկայությունը մեր հանրապետությունում: Իսկ դա արևելագիտության որպես մեր հանրապետության համար ստրատեգիական մշանակություն ունեցող զիտական ուղղության շարունակականության ապահովման զտավկամն է:

Գիտության քննազավառ է մուտք գործում արևելագիտության մի նոր կրթված սերունդ, որն առաջիկայում, առնվազն XXI դարի առաջին կեսում իր ոտերի վրա է կրելու արևելագիտության ծանր քնոը:

ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինտիտուտը և ողջ հեղինակային կազմը իր խոքին երախտագիտությունն են հայտնում «Արմեն և Բերասրէ Գերեճեսան Հիմնադրամ-ԱՄՆ»-ի սրեղիղենտ մեծարգո Արսեն Ջերեջյանին սույն հաստորի հրատարակության ծախսերը մեծասեղաբար ստանձնելու համար:

ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինտիտուտ

Տնօրեն՝ պատմ. զիտ. դոկտոր,
պրոֆ. Նիկոլայ Հովհաննիսյան

ՔՆԱՐԻԿ ԱՎԱԳՅԱՆ

ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆԻ ԴԻՎԱՆԻ ՓԱՏՏԱԹԻՅԵՐԸ ԱՄՆ-Ի ՀԱՅ ԳՄՐՈՒԹԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ (XIX դ. վերջ - XX դ. սկիզբ)

Թուրքիայի հայաբնակ շրջաններից և Արևմտահայաստանից անձնական, կրթական, տնտեսական, քաղաքական, մշակութային, կրոնական և այլ հասցամամքների քերտմով ժամանակի ընթացքում ԱՄՆ մեկնած հայ գաղթականները մշտապես պահպանել են կապը հարազատ Պոլսո Հայոց պատրիարքարքայան հետ՝ այն համարելով իրենց հոգևոր, քարոզական ու գործնական մնայուն պատվար: Այդ մասին են վկայում Թուրքիայի Հայոց պատրիարքարանի (հիմնադրված 1461թ.) ղեկավարում մինչև օրս պահպանվող քաղաքիկ արժեք ու հետաքրքրություն ներկայացնող փաստաթղթերը, որոնց ինձ բախտ է վիճակվել ժամոթանալ 1997թ. Թուրքիա կատարած այցելության ընթացքում:

«Ամերիկա» ընդհանուր խորագիրը կրող ֆունդում ամփոփված գործերը ներառում են երկարատև մի ժամանակաշրջան՝ 1880-ական թվականներից մինչև մեր օրերը: Փաստաթղթերն արխիվային գործերում դասակարգված են ժամանակագրական կարգով, հետևաբար, հմարավոր է նուսակ պատկերացում ստանալ պատմական այս կամ այն ժամանակահատվածի մասին: Այսպես, եթե 1880-ական թվականներից սկսվող գործերը սովյալ ժամանակաշրջանի վերաբերյալ քաղականին սովոր նյութեր են պարունակում, ապա Առաջին աշխարհամարտի, ինչպես նաև մախաբող ստարիների գործերում նկատելի է փաստական նյութերի զգալի նորացում, իսկ ետջողող ստարիներին՝ ընդհանրապես անհետացում: Հետպատերազմյան շրջանի գործերում կրկին նկատվում է փաստաթղթերի որոշ սովորացում, քայքայ արդեն ոչ մախկին չափով:

Հարկ է նշել, որ Թուրքիայի Հայոց պատրիարքարանի ղեկանի գործերը երկրում առկա պատմաքաղաքական սոցիալական հասցամամքների քերտմով պարբերաբար գտվել են, ինչպես նաև արտածվել ԱՄՆ և այլուր: Այդ է պատճառը, որ ներկայումս մեզ հասած արխիվային նյութերը ընդհանուր

առմամբ չձգոք բնույթի են՝ զերծ որևէ քաղաքական, կուսակցական, ազգայնական ու անցյալի պատմական երանգավորումներից: Այդուհանդերձ, պատմական իրատարժութունների բովով անցած, հրաշքով փրկված ու մեզ հասած այդ փաստաթղթերն իրենց ինքնատիպությամբ ու պատմագիտական կարևորությամբ սկզբնաղբյուրային քաջատիկ արժեք են ներկայացնում:

Փաստագրական այդ նյութերն ընդգրկում են ինչպես մինչև 1898թ. Պոլսո չայոց պատրիարքության վիճակ համդիսացած Ամերիկահայ թեմի (1902թ. Ամերիկահայոց առաջնորդությունը պաշտոնապես անցել է Սբ. Էջմիածնի կաթողիկոսության հովանու ներքո), այնպես էլ հետագայում՝ նորաստեղծ Ամերիկահայոց առաջնորդարանի, գաղութահայ տարբեր կազմակերպությունների ղեկավարների ու անհատների կողմից Թաղթխայի չայոց պատրիարքներին, ինչպես նաև ԱՄՆ-ի հայաշատ վայրերից Ամերիկայի հայոց առաջնորդներին ուղղված և հանգանամքների թերումով Պոլսում հայտնված քազմաթիվ մամուլներ, խնդրագրեր, փաստաթղթեր: Հիշյալ սկզբնաղբյուրներում լուսաբանվում են ԱՄՆ-ի հայ գաղթականության դրությունը, սոցիալ-տնտեսական վիճակը, հայրենի բնակավայրեր վերադառնալու ցանկությունը, ամերիկահայ երիտասարդությանն ուժացումից զերծ պահելու նպատակով Պոլսից հայ սրբուհիներ ուղարկելու նպատակահարմարությունը, պատշաճ և կարող ծոգտրականներ ունենալու անհրաժեշտությունը, հայ որբերի սրղեզումանը, որբահավաքին ու որբախնամին, ամերիկահայ եկեղեցիների կարիքներին, գաղութահայ հարսնվանական եկեղեցիներին առնչվող հարցերը, եկեղեցական ու քաղաքական պաշտոնական հարաբերությունները, ամերիկահայ տարբեր կազմակերպությունների գործունեությունը, նրանց ազգանպաստ ու հայրենամալաստ ձեռնարկումները, անձնակազմ ու ընտանեկան խնդրանքները, Մեծ եղեռնից վերապրած իրենց հարսգատներին փնտրելու, նրանց նյութական նպաստ ուղարկելու հետ կապված հարցերը, ինչպես նաև՝ առանձին դժգոհություններ, բողոքներ և այլն:

Այս քազմապիսի ու քազմարժույթ փաստաթղթերը պատմական ու տրամաբանական շրջայի մեջ ներկայացնելու նպատակով կարելի է խմբավորել հետևյալ կերպ՝ գաղթականական, հայապահպան-որբամալաստ, եկեղեցական, անձնական, հասարակական-քաղաքական:

Գաղթականական բնույթի փաստաթղթերը ներկայացնում են օսմանյան Թուրքիայում հայերի տարեցտարի աճող արտահոսքը երկրից, որն անհատական պանդխտությունից վեր էր անվել հայրենի բնօրրանի ողջ տարածքը ներառող մեծ չափերի հասնող զանգվածային գաղթի, նոր երկրում գաղթականների թշվառ վիճակը, աշխատանքային ծանր պայմանները, քարոյական ու ազգային արժեքների կորուստը, զանգվածային բնույթ կրող ընտանիքներով գաղթականությունը կամխելու խնդրանք, ինչպես հայրենիքում անպաշտպան մնացած կարտալստի հարսգատներին, այնպես էլ հայ-

րենի երկրի տարբեր հաստատություններին առաքված նյութական օգնությունները, հետ վերադառնալու արգելքները մեղմելու և անցագրեր ձեռք բերելու համար թուրքական կառավարությունից թույլտվություն ստանալու վերաբերյալ Պուստ Հայոց պատրիարքներին ուղղված անձնական խնդրանքներ¹, դարասկզբին ԱՄՆ-ում տիրող տնտեսական ճգնաժամի անբարենպաստ ազդեցության հետևանքով դեպի Նոր Երկիր հայ գաղթականությունը կամխելու խնդրանքներ, ընդհուպ մինչև 1914թ. պատերազմը դեպի Թուրքիա հետդարձի և հայրենի երկրի վերականգնմանը սատարելու պատրաստակամություն և աշն:

Ստորև ներկայացնում ենք հատվածներ ԱՄՆ-ի հայ գաղթականների դրության վերաբերյալ Թուրքիայի Հայոց պատրիարքարքայանի դիվանում պահպանվող որոշ փաստաթղթերից:

Այսպես, 1898թ. փետրվարի 17-ին, Ուտրի Ս. Փրկյւ իկեղեցու հոգևոր հովիվ Մաշտոց վարդապետը հետևյալն ամակն է եղել Կ.Պոլսի Ս. Մաղաքիա աչք. Օրմանյան պատրիարքին (1896-1908). «Նախորդ թիւ 224 պաշտօնագրով սր (7/13 Յունվ.) քացաւորսմ եմ, թէ այստեղի հայ ժողովուրդը ի՛նչ անել կաջութեան մէջ է, մի կողմն գարնան կը պատրաստուին Խարբըղէն հարիւրաւոր ընտանիքներ գաղթելու ... այլևս պատկաւորութիւնը գաղթականութեան փոխուեր է: Մես ամենէն մեծագոյն գործը որ ազգային ամենամեծ կարևորութիւն ունի. դարձա՛ն. երկիրը կը պարպեն, հոս թշուառներով կը լեցնեն, անկեզու, անաղտես խեղճ զիւղացիներ կու գան կը դիզուին իրարու վրայ. - հոս գործերը բոլորովին ընկած են, տեղացիներն իսկ հազարաւոր թուերով անգո՛րծ են. - հասպա ընտանիք թերել. - քանինն՝ ր - տեսած եմ խորին թշուառութեան մէջ. փափուկ կիները, 12-13 տարեկան տղիկները կը ստիպուին շարաչար աշխատիլ գործարաններու, ապակամեալ մթնոլորտին մէջ ... ցամաք հասց մը ճարելու համար: Ո՛չ, այդ չէ, որ սլիտի գրեմ, գայդ գիտէք այդէն դուք, նախորդ պաշտօնագրովս լսա շեշտած եմ այդ պարագայն՝ խնդրելով, որ ամէն միջոց ձեռք առնուի արգիլելու համար ընտանիք գաղթականութիւնը:

... Եթէ չ'ենք ուզեր, որ այստեղի պանդուխտները իրենց ընտանիքները քերեն երկրէն՝ պարտաւոր ենք յորտրել և ընտրութիւն տալ, որ իրենք դառնան Հայրենիք, իրենց ընտանեաց ծոցը: ... Գարնան հարիւրաւոր անձնը պատրաստուած են Հարիւնիք վերադառնալ Ամերիկայէն, գայդ տուրգեցի և կուգան ինաց տալ Պուսուկ. Ժողովուրդ: Ատենոք տասնեակ տարիներ է ՚ի վեր Ամերիկայի մէջ՝ գործարաններու գարչահօտ անկէտներում փոտող թշուառներ են. մինչև ցարդ իրենց արիւն քրտիկներն մի քանի տալար կ'տեղցնէին և իրենց ընտանեաց կը դրկէին: Այժմ այդպիսի կեանք է մը բոլորովին ծանձրացած և զզուած դրոշած են ամէն դժուարութեանց տակալով, ներտելով, գաղտնիօրէն անպատճառ վերադառնալ, հոս իրենց այժմ, կեանքը, բարոյականը յանրօրէն կը ջրատուի, նախամեծար կը սեպեն իրենց ընտանեաց գրկին մէջ լինել և անոնց հետ նոյն լսկ իրենց հանգուցեալ դժբախտ

եղաքց վիճակին ենթարկուիլ: Ամերիկայի օսմաննան հիւսաւտոսները ան-
 ցազիր շն տար, Տաճկաստանի ճաւահանգիտոսներուն նեղութիւն և բան-
 տարկութիւններ, ատոնց ճարը ճայինք, և երէ քննութիւն մը կայ ընելիք, թող
 հոս հիսաւտոսները ընեն և յետոյ անցազիր տան՝ որպէս զի ճամբան յնեղ-
 ւին: Երէ այդպէսի դիրութիւններ ձեռք բերելու յաջողինք, վատահ եղէք,
 Պատկ. Ժողովականք, որ Ամերիկայէն հազարաւոր հայեր ետ պիտի դառ-
 նան: Դամբանքում և անցազիր դժուարութիւնը անոնցմէ մեծ մասը լրած և
 յուսահատուցուցած է: ... Ամերիկայի ընտանեկարօտ հայերը անձկանօք կը
 սպասեն Չեր կարգադրութեան ...»²: Իսկ Նյու Յորքի Հայ գաղթային ընկե-
 րակցութեայն տնօրեն, «Կոչմակ» շարաբարքերքի խմբագիր վերապատվելի
 Խաչատուր Կ. Պեննեյանը, ի մտտ տեղյակ լինելով ԱՄՆ-ի հայ գաղթակա-
 նութեայն ծանր դրութեանը, ընդամենը 1914թ. հունվար ամսին անագանգել է
 Կ. Պոլսի ժամանակի պատրիարք Ամենապատիվ Տ. Զավեն արք. Եղիայա-
 նին (1913-1922 թթ.), նշելով. «... Վերջին քանի մը ամիսներուն մէջ Ամերիկա
 տնտեսական տագնապալից վիճակի մը մէջէն կ'անցնի, որուն հետեւանօք
 շատ մը գործարաններ փակուած են եւ հազարաւոր գործաւորներ, ի շարս
 որոց բազմաթիւ հայեր, անգործ կը թափառին շարաքներէ իվեր, ողորմելի
 դժբախտութեանց մատնուած:

Նկատելով, թէ մեր հայրենակիցներէն շատեր հոս գալէ ետքը շարաշար
 յուսախար եղած կը գտնեն ինքզինքնին եւ շատեր, չընձանաւով անգործու-
 րեան տառապանքին, յետին թշուառութեան եւ յուսահատութեան մէջ կիյ-
 նան, կը խնդրենք Չեր Սիրազմութենէն, որ Թուրքիոյ Առաջնորդարաննե-
 յում եւ տեղական թերթերուն միջոցաւ հրահանգ տար հայ ժողովուրդին, որ
 այս միջոցներուն Ամերիկա չգաղթեն ...»³:

Եկեղեցական ընտրի փաստաթղթերը ներկայացուած են ԱՄՆ-ում «Կա-
 ճառ Հայկական» (1888թ., Ռատու) և հոգևոր-նկեղեցական այլ կազմակեր-
 պութիւններին, Ամերիկահայոց առաջնորդարանի, առանձին հոգևորական-
 ների և անհատներին կողմից Պոլստ Հայոց պատրիարքութեայնն ուղղված բա-
 ցաւիկ վկայութիւններ, ամերիկահայ առաքելական եկեղեցու կարիքները
 հօգալու, համայնքի հոգեբանութեայնը հասկնացող կրթված, հայասեր, առա-
 քելագործ արևմտահայ, մասնավորապէս, պոլսահայ ու անգլիսիստս հոգև-
 րականներ ուղարկելու վերաբերյալ խնդրագիր-ճամակներ, հայրենի երկ-
 րում և Պոլստ Հայոց պատրիարքութեայնն տեղի ունեցող իրադարձութեայն-
 ներին ամերիկահայութեայն արձագանքներ և աղմ:

Այս կապակցութեայնք ընտրագրական է ֆրեզկոյարնակ հայագգի Հա-
 կոթ Նշէլուսի փետրվար 1905 թվակիր մամակը Ամենապատիվ Ս. Մաղա-
 քիա արք. Օրմանյան պատրիարքին. «... Արդ ներկայիս կա գամ աղաչել
 Չեր Սիրազմութենէն, որ կարող ու այս ժողովուրդին և տեղույս յարձար հո-
 վի մը ներկայացունէ մեզ: Իրաւ է թէ՛ այս երկիրը իբրև արտասահման, Ս.
 Էջմիածնի Գերիշխանութեան կենթարկուի, թայց գիտմալով այս դժուարին
 կացութիւնը որոյ մէջ կը գտնուի Ս. Կաթողիկոսը, յենք կարծեր թէ հարկ ե-

դած ուշադրութիւնը պիտի կարող ըլլայ դարձունել մեր վրայ եթէ երբէք Նոյին Սքրագնութեան դիմեմք, տակայն առկէ առելի գերազանց պատճառ մը կայ, որ Չնր Սքրագնութեան դիմել կը պարտավորինք: Գիտէք արդէն, թէ տեղւոյս զաղթականութիւնը կազմուած է՝ առանց քաջատրեան, Տանկաստանէն եկող հայերէ, հետևապէս Ռուսաստանէն որկուելիք հովիւ մը քնաւ - չը պիտի կարենայ գոհացունել այս ժողովուրդը, մի միայն Տանկաստանի մէջ մեծցած անձնատրութիւն մը պիտի կարենայ գոհացունել զմեզ ու ապա ինչ մեզ հետ:

... Սքրագան Հայր, գիտէք թէ այս զաղթականութիւնը եկած է Տանկաստանի զանազան քաղաքներէ ու գաւառներէ, այնպէս որ շատ կը տարբերին իրարմէ սովորութեամբ, զարգացման աստիճանով և մտածման կամ դատելու եղանակովն, հետևապէս այնպիսի անձնատրութիւն մը պէտք է, որ ոչ միայն զարգացած, այլ նաև նկարագրի ու կտրվի տէր ըլլայ և մասնատանդ գաւառային քաղաքներն ու կենտրոն ծանօթ: Այս տեղի համար էական պահանջ մէ լաւ խօսելու կամ վարուելու ձիրքը, մեր Ս. Եկեղեցոյ պարզ և ուղիղ սկզբունքներն կամ դաստիարակներն քարոզած պահուն գլխունայ նաև տեղական հանգամանքներուն կամ պահանջներուն համաձայն շինել և քաջոյացուցիչ յորդորներ ու խրատներ տալ ժողովուրդին, փոխանակ անտեղի ու քանդիչ մոլեռանդութեան՝ որ մասնատանդ այս երկրին մէջ կործանարար է մեզ համար, յուսամիտ և ճշմարիտ սկզբունքներով մեր սիրտը վատ պահել դեպ ի մեր Ս. Եկեղեցին և մերձեցնել մեզ այն ազգայինները, որ հետամալու և օտարամալու ճամբուն մէջ մտած են: Մեր նոր սերունդը իսպառ կորստելու վտանգին մէջ ըլլալով, կարող ըլլայ գէշ Մարքեմի լեզուի նախնական ուսումը տալ ու լեզուն կենդանի պահել ...»: Փրովիդենսի Հայ առաքելական եկեղեցու հոգաբարձութեան առեմնապետ Ա.Տեղայեցի Կ.Պոլսի Ամենապատիվ Տ. Եղիշի արք. Դուրյան պատրիարքին (1909-1910) ուղղված 1910թ. նամակը եզակի չէ սոսկ ամերիկեանայ տվյալ եկեղեցական համայնքի համար. «... Զաղաքս՝ որ երեք հազարէ առելի հայ զաղթականութիւն մ'ունի և որուն զրէքէ յորս հարիւրն ընտանեօք, քանի տարիներէ ի վեր է այս մեծ զաղթականութիւնը առ ի չ'գոյէ եկեղեցականէ զրկուած կը մնայ կրօնական ամեն միսիքարութենէ, տարուան ընթացքին մէջ հազիւ մի անգամ կարող կ'ըլլայ իայ եկեղեցական մը ձեռք բերել եկեղեցական արարողութիւն կատարել տալու համար. մնջեցեալներ կը քաղուեն առանց եկեղեցականի, Պսակի խրբնորդներ կը կատարուին օտար եկեղեցականներու ձեռամբ, երիտաներ կը պահուեն երկար ատեն առանց մկրտութեան, մինչև որ եկեղեցական մը ձեռք բերուի, ու կը պատահի շատ անգամ ալ որ կը մնանին առանց մկրտութեան ...»:

Հայապահպան-ըքրանապատ քնույթի փաստաբեւբերը ներկայացնում են ամերիկեանայ անհատների, ազգայինների և, հատկապես, հոգևոր դասի ներկայացուցիչների մտահոգաբարձունն ու ձեռնարկած հայապահպան միջոցառումները՝ ապառնացող օտար արմատաբարձումներից, ձուլման ու այլասեր-

ման վտանգից համայնքի երիտասարդությանը զերծ պահելու ուղղությամբ, ամերիկահայ երիտասարդության ուժացումը կանխելու նպատակով ԱՄՆ հայ որբահիմեր ուղարկելու խնդրանքը, որը միաժամանակ որբանպաստ փրկարար առաքելություն պիտի դառնար քաղաքական կոտորածների հետևանքով անտերության մատնված հայ որբերի համար, այդ նպատակով ԱՄՆ-ում ստեղծված Հայույաց որբախնամ ընկերության գործունեությունը՝ նյութական առաքումները Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին և այլն, հետպատերազմյան Թուրքիայում իրենց ազգականների ու սրբերի ճակատագրով մտանոզ ԱՄՆ-ի հայերի դիմումները ընդհուպ մինչև ամերիկացի պաշտոնյաներին, ինչպես մահ պատվախնդիր ու ազգային արժանապատվություն ունեցող զառթական հայ երիտասարդների ու նրանց ծնողների անձնական դիմումները Պալատ հայոց պատրիարքներին՝ կարգադրելու հայ օրիորդների հետ իրենց զավակների անուսմության խնդիրը՝ «յոզուտ հայ ազգութեան», «որք մը խնդացնելու» և ոչ նարագատ միջավայրում զոհն հայաշունչ ընտանիքներ կազմելու նպատակով, ինչպես օտայլ ու կրթված, այնպես էլ 1915թ. Մեծ եղեռնի հետևանքով հարկադրարար փախստական դարձած և Թուրքիայի հայաբնակ տարբեր շրջաններից Պուլատն ապաստանած հայուհիների հետ, որոնց ծնողներն իրենց զավակների փրկության համար պատրաստակամ էին նույնիսկ քաժանկել նրանցից:

Հիշատակության է արժանի Ամերիկայի հայոց ընդհանուր հովիվ Մաշտոց վարդապետի Ուղղչաքերից Կ. Պոլսի պատրիարք Անննապատիվ Տ. Մաղաբեա արք. Օրմանյանին 1897թ. սեպտեմբերի 29-ին ուղղված հետևյալ նամակը. «... Որք աղջիկներու համար Չեր Սքրազնութիոնը շատ դժուարությիւններ կը տեսնէ (նախկին նամակիս յիշեալ պայմանով). սակայն պէտքը յոյժ զգալի է. երիտասարդներ սկսան օտար աղջիկներ փնտոել. հետզհետէ մեծ խումբերով ասորի ընտանիքներ կուզան և աղջիկներ կը բերն իրենց հետ հայերուն տալու համար. ասոնք շատ վտանգաւոր են: Այժմ խորհեցայ որիչ պայման մը. պիտի ջանամ, ընկերակցութիւն մը կազմելով, հայրայքի որք աղջիկներու ճանապարհածախսն ալ: Միայն պիտի հարցնէի Չեր Անննապատուութիւնէն, թէ Պատրիարքարանը յանձնառու պիտի լինի՞՞ գտնալ քիչ շատ հասուն, խելահաս և դպրոց տեսած որք աղջիկներ (զի Ամերիկայի երիտասարդները մի քիչ խատապահանջ ալ են) և հետզհետէ՝ երկ-երկու, երեք-երեք որկել՝ ճանապարհածախսերը հետզհետէ մեզմէ ստանալով»⁶: Հուզիչ ու տալափորիչ են Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքներին ուղղված ամերիկահայ երիտասարդների նամակները, որ դրսևորվում է ազգային ինքնության արահայնության նրանց աննկուն ձգտումը. «... նպատակս է իմ հայրենիքի հայ օրիորդի մը հետ անուսմամալը (Հայ որբանոցէն ուսեալ)՝ փոխանակ օտար ազգիեմը, ինչու որ՝ չնմ ուզեր ազգութեանս արիւնը սուրբականել...»⁷: Եվ կամ՝ «... Աստղ, ազգս չորսանալու համար այնչափ տառապանքներ քաշեցի ու թորքերում քովէն փախայ, եկայ ես ազատ քաղաքին մէջ ազգս պիտի ուրսնամ, չէ՛, չէ՛, չեմ կրնայր: Խնդրեմ, կ'աղայեմ, ազատեցր

զիս, և ես պատրաստ եմ աշխատելու ինչ տեսակ գործ ալ, մինակ քէ ազգայնականամ ...»⁸:

Թեպետ ամուսնանալ ցանկացող ամերիկահայ երիտասարդները հոգում էին հայտնիների երթևեկի ծախսերը, Պոլսո պատրիարքություն ուղարկած անձնական խնդրագիր-նամակներին կցում էին նաև իրենց լուսանկարները, առողջական վիճակի մասին բժշկի եզրակացությունը, Ժամոթների կողմից իրենց քննությանը նրաշխատությունը, այդուհանդերձ, հաճախ նման պայմաններում կնքված ամուսնություններն ամենաջող էին լինում տեղի տալով ամուսնալուծություններին:

Այդ առիթով Պոլսո Հայոց պատրիարք Ամենապատիվ Տ. Ջավեն արք. Տեր-Եղիայանը 1920թ. պաշտոնագիր նամակ է հղել ԱՄՆ-ի հայոց առաջնորդության՝ վերջինիցս խնդրելով ավելորդ քյորիմացություններից զերծ մնալու նպատակով ստանձնել հայրենի երկրից հարսնացու փնտրող ամերիկահայ երիտասարդների՝ պատրիարքությանն ուղղված դիմումներին, անձի ինքնությունն ու առողջական վիճակը հավաստող համապատասխան փաստաթղթերի պաշտոնական վկայականով հաստատման գործը: Ամերիկահայոց Առաջնորդական տեղապահ Տ. Բարկեն եպս. Կյուլեսերյանի (1920-1921) նույն թվականի պաշտոնական հայտարարությամբ վավերացվել են հիշյալ հարցի վերաբերյալ առաջնորդարանի մշակած պայմանները (Ինքնության և Առողջական վկայականներ, համապատասխան դիմումի ձև և այլն):

Վերոհիշյալից բացի, Թուրքիայի Հայոց պատրիարքարանի դիվանի «Ամերիկա» խոնդում պահպանվում են անձնական, հատարական, ինչպես նաև հատուկեմու քաղաքական քնույթի փաստաթղթեր:

Անձնական քնույթի մյուսերն ընդգրկում են տարբեր տարիքի ու զբաղմունքի տեր (ուսանող, հոգևորական, աշխատավոր և այլն) անհատների խնդրագրեր, դիմումներ, զանգատներ ու զոհացուցիչ նամակներ՝ ուղղված Պոլսո Հայոց պատրիարքներին՝ հայրենի երկրում բողոքած իրենց հայրենակիցներին որոնելու, նյութական նպաստ առաքելու, քաղցրապես սատարելու, ընտանեկան խնդիրները կարգավորելու, հետդարձի ենարավորության և այլնի մասին զանազան փաստաթղթեր:

Հասարակական քնույթի փաստաթղթերը ներառում են ամերիկահայ տարրեր կազմակերպությունների (հայրենակցական, ռբրամպաստ, բարեսիրական, ուսումնակրթական, մշակութային, կրոնա-նկերակցական, տիկնանց և այլն) ստեղծման ու գործունեության, հայրենի երկրում տեղի ունեցող սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական իրադարձությունների մասին նրանց արձագանքների, ամերիկահայ գաղութի ու նրա առանձին համայնքների թվաքանակի, ազգային կյանքի, բազմաբնույթ անցույթների և այլնի մասին տեղեկություններ:

Քաղաքական քննարկի սակավարիվ նյութերը մեքատում են ամերիկացի պաշտոնատար անձանց հետագրեր, առանձին քաղաքական գործիչների մամուլներ և այլն:

Թուրքիայի Հայոց պատրիարքարանի ղեկամուտ պահվող հիշյալ փաստաթղթերը, առաջին անգամ հրատարակվելով և գիտական շրջանառության մեջ դրվելով, իրենց իմքնատիպությամբ ու պատմաճանաչողական մեծ արժեքով կարևոր ներդրում են ԱՄՆ-ի հայ գաղութի՝ տվյալ ժամանակահատվածի ներհամայնքային կյանքի տարրեր ասպարեզների լուսարանման և համակողմանի ուսումնասիրման ուղղությամբ՝ պատիվ բերելով պատմաքաղաքական տարրեր փորձությունների չովով անցած և առ այսօր կանգուն մնացած Պոլսո Հայոց պատրիարքությանն ու նայ համայնքին:

KNARIK AVAKIAN

THE ARCHIVAL DOCUMENTS OF THE ARMENIAN PATRIARCHATE OF TURKEY CONCERNING THE ARMENIAN COMMUNITY OF THE USA (end of the XIX - beginning of the XX centuries)

(Summary)

Armenians who had emigrated to the USA from the Armenian localities of Turkey and from the Western Armenia for different purposes, have maintained moral and practical links with their native Armenian Patriarchate of Constantinople. Documents that are being kept at the archives of the Armenian Patriarchate of Constantinople under the file name "America" include requests and other letters of the American-Armenian individuals, different parochial and secular organizations to the Armenian Patriarches of Turkey, referring to the Armenian Community life in the USA. These documents, which are being introduced for the first time, have historical-cognitive value for the Armenian studies.

ՇԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մինչ 1896թ. օսմանյան կայսրությունից գաղթել հնարավոր էր բացառապես սուրբամի թալլովությանը, իսկ 1896թ. հոկտեմբերից՝ բողոքական հապատակությունից հրամարվելու, երկնի հետ խաղաղ հարաբերություններ պահպանելու և այլևս երբեք յվերադասուալու երաշխավորագրի ստորագրումից ու Հայոց պատրիարքի կողմից այն հաստատվելուց հետո միայն (Տե՛ս Միրակ, R. Torn Between Two Lands. Armenians in America, 1890 to World War I, Cambridge, 1983, p. 61):
2. Ֆոնդ Ամերիկա, գրք 1880-1899 թթ., արձևը. 1207, թիվ 2, բաղբ 1-2:
3. Ֆոնդ Ամերիկա, գրք 1914 թ., արձևը. 624, թիվ -, բողբ 1-2:
4. Ֆոնդ Ամերիկա, գրք 1902-1905 թթ., արձևը. 778, թիվ 982, բողբ 1-5:

5. Յունկ Ամերիկա, գործ 1910 թ., արձնագր. 5134, թիվ -, թուղթ 1-2:
6. Յունկ Ամերիկա, գործ 1880-1899 թթ., արձնագր. 122, թիվ -, թուղթ 2:
7. Յունկ Ամերիկա, գործ 1907 թ., արձնագր. 3633, թիվ -, թուղթ 1-3:
8. Յունկ Ամերիկա, գործ 1921 թ., արձնագր. 194, թիվ -, թուղթ 1-2:

ՆՈՐԱ ԱՐԻՍՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՄԻՐԻԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՌՔԻ ՄԱՍԻՆԸ

Համիլյան շրջանում մամուլի հանդեպ որդեգրած անհանդուրժալակա-
նությունը, ինչպես մաև երիտթուրքերի կողմից սահմանված խիստ զրաքն-
նությունը և իշխանության ճնշումները սթառնառ դարձան, որպեսզի սիրիա-
ցի արար հայտնի բոլրակիցները հալածամարտի ենթարկվին ու ստիպված երկ-
րից հեռանան՝ օտար ափերում հիմնելով մամուլ: Այսպիսի սթայմաններում է
ծնունդ առել սիրիական սիյուտքի մամուլը Եվրոպայի և Լատինական Ամե-
րիկայի երկրներում¹:

Սիյուտքում սիրիացի արար մտավորականները հմարավորություն ու-
նենին ազատորեն արտահայտել իրենց մտքերը և ազգային պահանջներ
ներկայացնել: Սիրիական սիյուտքի մամուլը քաղաքական, տնտեսական և
զրական ուղղվածություն ուներ: Մյանք քացառապես ազատ ոճի, ազգային
զարգացման արտահայտող թերթեր էին, որոնք իրենց էջերում մեծ տեղ
էին հատկացնում սիրիական լուրերին: Ուշագրավ է, որ թերթերի տեղեկատ-
վությունը ստացվում էր նաև Կ. Պոլսից և այլ օտար աղբյուրներից: Սիրիա-
կան սիյուտքի մամուլը թերի է ուսումնասիրված, քացառությամբ որոշ սի-
րիացի մտավորականների կողմից Սիրիա ուղարկված ժողովածուներից, ո-
րոնց միջոցով փորձ է արվել ամբողջացնելու սիրիական թերթերի ընդհա-
նուր պատկերը:

Մեր ուսումնասիրության առարկան հատկապես այն թերթերն են, որոնք
անդրադարձել են հայկական բնմաներին: Դրանք քաղաքական ուղղվա-
ծության տասներեք թերթեր են, որոնցից հարկ է նշել «Ալ Բասիրը» («Պայ-
ծառատես», խմբագիր՝ Յուսեֆ Բախտս), «Ալ Միքրասան» («Հնչյակ»՝ Սալիմ
Լարաքի), «Ալ Աժբարը» («Մտքեր»՝ Սաիդ Արու Շամրաս), «Ալ Զալամ ալ
Հալիլին» («Երկաթի գրիլ»՝ Շարժ Հադյադ), «Ալ Մուսաաքթալը» («Ապա-
գա»՝ Հաքի ալ Ալլաժ») և այլն: Դրանցում գտնուված են հոդվածներ հայոց
ցեղասպանության մասին, որոնցից ստորև թերվում են որոշ մեջբերումներ:

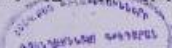
1881թ. Փարիզում լույս տեսնող «Ալ Բասիր» շաբաթաթերթը անդրադար-
ձել է միջազգային դիվանագիտության մեջ հայկական հարցի լուսարանա-

նը²: Ուշագրավ է, որ սույթան Արդու Համիդը թերթի հրատարակիչ Խալիլ Ղաննեմին պարզևատրել է Օսմանյան կայսրության շքանշանով ու դրամով, սակայն վերջինս մերժել է ստանալ այն: Այդ, ինչպես նաև թերթիցում հայկական թեմաների և համիդյան քաղաքականության դեմ Ղաննեմի կողմից հրատարակված հոդվածների պատճառով սույթան Արդու Համիդը Փարիզում դատ է բացել նրա դեմ, սակայն Ղաննեմին հաջողվել է շանել այն³: Յակոբ, Ղաննեմի ազգանպաստ թերթը կարճ կյանք ունեցավ. Օսմանյան իշխանությունները արգելեցին թերթը հայրենիցում տարածել:

Միլիադի մի շարք հայտնի թղթակիցներ և մտավորականներ կարողացան իրենց ծայրը տեղ հասցնել նույնիսկ Բրազիլիայից: 1913թ. Սան Պաուլոյում հայտնի թղթակից Շորժ Հադդադը սկսեց հրատարակել «Ալ Ֆալամ ալ Հալիլիմ», որը քաջահայտում էր ազգային փոքրամասնությունների (արաբներ, հայեր, քրդեր) նկատմամբ թուրքերի ոչ նպաստավոր քաղաքականությունը: «Խմբագրության գրասեղան» հաստատուն խորագրի ներքո Շորժ Հադդադը Միլիայի մասին քննադատական վերլուծական հոդվածներով էր համոզես գալիս, որ հաճախ անդրադարձել է հայերի վիճակին⁴: 54-րդ համալում (03.08.1915) «Հայերի ջարդերը» վերնագրով զգայացումը հոդվածում գրում է. «Ասում ենք, որ պատմության մեջ այսպիսի արհավիրքների միակ պատճառը հետամնացությունն է, հիմադրությունը և կրոնական խտրականությունը: Եվ այսպիսի ջարդերը, որոնց մասին կարգաչու եք եիմա, մարմինները սարսուռում է և ցավից մարդկության սիրտն է արյունուսվում»: Այննայտ է, որ թերթը կարողացել է լավագույնս նկարագրել հայերի հոտեզույն վիճակը:

Առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի 1903 թվականից կրկին Սան Պաուլոյում հրատարակվող «Ալ Աֆրաբը», որը բավական երկար կյանք ունեցավ՝ մինչև 1921թ.: «Ալ Աֆրաբը» հայտնի է եղել որպես ազատամիտ թերթ, որտեղ տեղ են գտել հայերի ցեղասպանության մասին ցայտուն փաստեր⁵: Թերթի խմբագիրն էր հայտնի մտավորական Մախլ Աբու Շամբան: Թերթը մամբամասներ է ներկայացնում հայերի ցեղասպանության մասին, որն ըստ վերլուծությունների, երիտթուրքերի կողմից մախսուդը ծրագրված քաղաքականության արդյունք էր: 1918թ. հրատարակումներում հանդիպում ենք երեսուցից ավելի հոդվածների, ուր հաղորդվել են հայերի ջարդերի մամբամասներ և այդ թեմայով արված վերլուծություններ: «Ալ Աֆրաբը» երևան է բերում երիտթուրքերի կողմից կազմակերպված հայերի տեղահանման, կոտորածների և ցեղասպանության մասին հրահանգված և կիրառված որոշումները:

Մախլ Աբու Շամբան իր մի շարք հոդվածներում արտահայտվել է թուրքական քուրանիզմի, թուրքացման քաղաքականության, ինչպես նաև երիտթուրքերի՝ ոչ իսլամ տարրերի ոչնչացման ծրագրերի դեմ⁶, որոնք մուսուլմանների մեջ հայերի դեմ թշնամանքի և ոխի զգացումներ առաջացրեցին: Վկայակոչվում են Հալեպի մահաճգում օսմանյան իշխանությունների կող-

մից հայերի տեղահանման երևանագները: Թերթի կրասպարակումների համաձայն՝ Օսմանյան կայսրության բարանական ծրագրերը նպատակ ունեին իսլամական ազգերի թուրքացումը և ոչ իսլամ փոքրամասնությունների քննազննումը: Հայերի ցեղասպանության մասին խոսում են արաբ ակամատեանները, որոնք ստույգ թվեր բերում են մահացածների մասին: Թերթը հայերի ցեղասպանության կազմակերպման մեջ Թուրքիային օգնելու համար մղադրում է Գեղամահային: Բազմաթիվ են այն հոդվածները, ուր ժամրամասն նկարագրվում է հայերի տառապանքը իրենց երկրից քշվելուց, սովի միջոցով մահվան դատապարտվելուց հետո:

1219-րդ համարում (25.03.1918) «Հայաստանում թուրքերի վայրագությունները» վերնագրով հոդվածում քաղաքացի մի արաբ ակամատես պատմում է: «Թուրքերը Գարահիսարից քշել են հարյուր հայ ընտանիքներ, որոնց կեսին խեղդել են երիքստ գետում՝ նավակները չրջելով, ուրիշները Դեր Ջոր հասնելուց հետո էլ քայլել են քաղաքից հեռու: Ռասուլ Այնում, որը մարդաշատ է, ջարդեր չկան, սակայն ոչ մի արգելք չկա, որպեսզի կանայք և երեխաները սովից մահանան... Թուրքերը չարաքիլում մեզ վարպետացան, նրանք հազարավոր ծառավ հայ տղամարդկանց, կանանց և երեխաներին ցույց էին տալիս Հաղեսից եկած ջրի պահեստները և նրանց առաջ ջուրը հոսեցնում էին ավազի վրա»:

«Ալ Աֆգարը» պարզաբանում է, որ սույն հոդվածը երասպարակել է, որպեսզի քաղաքակիրթ աշխարհը իմանա թուրքերի կողմից գործադրված վայրագությունների մասին: Թերթը իր մի այլ հոդվածում (1244-րդ համար՝ 06.07.1918), վերլուծություններ անելով հայկական հարցի մասին, գրում է. «Աշխարհի ժողովուրդների մեջ չկա որևէ մի ժողովուրդ, որը հայերի նման տառապած և տանջված լինի: Թուրքերը թուր իմանան, որ ինչ որ արել են, աններելի մեծ մեղք է»:

Հիշատակության է արժանի այն փաստը, որ հայերի դեմ թուրքերի բռնությունները լայն արձագանք են գտել ոչ միայն սիրիական-արաբական, այլև Սիրիայի սփյուռքի արաբական մամուլի էջերում, որը վկայում է արաբների կողմից հայկական խնդիրների նկատմամբ անվերապահ ուշադրության մասին:

Հայերի ցեղասպանության լուրերը արձագանք են գտել նաև 1916թ. Փարիզում լույս տեսած «Ալ Մուտաքքալ» պաշտոնաթերթում, որը հիմնել էր Ֆրանսական կառավարությունը, իսկ խմբագիր նշանակվել էր Հաքի ալ Ադընը: «Ալ Մուտաքքալը» քաղաքական ազատ թերթ էր, որի էջերում, քաջի Ֆրանսիայի տեղական լուրերից, կարդում ենք նաև Սիրիայի և Լիբանանի, այստեղ հաստատված հայերի մասին: 1916-1919թթ. թերթի համարներում լույս են տեսել ավելի քան յոթսմասուն հոդվածներ, որոնք առնչվում են մարդկության պատմության անձայն ոճիքին՝ հայոց ցեղասպանությանը⁷: Թերթի 4-րդ համարում (07.05.1916) պարզաբանվում է արաբների և թուրքերի միջև գոյություն ունեցող սարքերությունները հայերի հանդեպ իրենց վն-

քաղերժունքում: «Արարական պատմության մեջ չեք գտնի որևէ հիշատակություն հայոց երկրում այնպիսի հետևողական և կրկնվող կոտորածների մասին, որը թուրքերն իրենց հետ քերեցին մոսկովների երկրից և կեղծոթեն վերագրում են իսլամին և մուսուլմաններին... Արարական աշխարհը բողոքում է հայկական ջարդերի դեմ, պատմության ամառ չարարացնելով իսլամը և մուսուլմաններին»:

Նույն ինքը Հաքի ալ Աղլը 103-րդ համարում (10.05.1918) «Ընդհանուր ամբիոն» իր հոդվածում, մեջբերելով գերմանացի հյուպատոսի և Նուրարի փառայի խոսքերը, վերլուծում է թուրանական ծրագրի էությունը և վտանգը. այս առիթով գրելով. «Հայերից հետո մեր հեղքն է գալու: Եթե Սիլիամ մնա թուրքական լծի տակ, ուրե՛մն սիրիացիները մույնպես կենթարկվեն սպանդի, կախատանի և անավոր չարաբանքի, և մեր երկրում ջարդերը կլինեն ավելի սարսափելի, քան հայերի ջարդերը»:

Որպես հայտնի քաղաքական գործիչ, Հաքի ալ Աղլը արարներին զուշացնում է թուրքական վտանգի մասին և անկախության կոչեր է անում թուրքական լծից ազատագրվելու համար:

Սիրիական մամուլի էջերում առկա է այն տեսակետը, որ թուրքերը բռնությունների առաջին փորձը արել են հայերի վրա: Արարները զիտակցում էին, որ թուրքերի դեմ պնտը է պայքարել զենքով: Հնջազի ազգային ազատագրական պայքարը եկավ ապացուցելու այդ:

Միտաված չենք լինի, եթե եզրակացնենք, որ սիրիական սիյուռքի մամուլը հայոց ցեղասպանության պատճառներից մեկը համարում էր թուրքերի մղեռամդությունը, տգիտությունը և կրոնական խտրականություն պարտադրելը: Համաձայն սիրիական մամուլի, թուրքերը մոնղոլների և Չինգիզ խամի սերնդից են, և հետևողական ու կրկնվող կոտորածների ակունքները հենց այստեղից են գալիս, որն էլ հայոց ցեղասպանությունն իրականացնելու պատճառ դարձավ:

Սիրիական քերթերում տպագրված հոդվածների մեջ ապացուցվում էր, որ իսլամը որևէ առնչություն չունի թուրքերի ոճիրների հետ և ամառ էին քաշում իսլամի անմեղության վարկածը, որի միջոցով ներկայացվում էր եսթգի ոչ կրոնական կողմը:

Ալննայտ է, որ սիրիացի արար մասալորականները, քոթակիցները և քաղաքական գործիչները մեծապես աջակցել են հայերին և լուսարամել հայոց ցեղասպանության համգրվամային փալները՝ սկսած տեղառնություններից, տարագրություններից, կոտորածներից, ընդհուպ մինչև Սիրիայում հայերի հաստատվելը: Այս ամենը անվիճելիորեն փաստում է Օսմանյան կայսրության մեջ հայերի ցեղասպանությունը:

THE ARMENIAN GENOCIDE AND THE SYRIAN ARAB
DIASPORA PRESS

(Summary)

The paper deals with the reflections of the Armenian Genocide in the Syrian Arab Diaspora press. Taking into consideration that the press is an important historical source, it is the first time that the Syrian press is studied and analyzed. The paper is based on 13 of the Syrian Diaspora newspapers published in Brazil, France etc. (1881-1921), which have dealt with the events of the Armenian massacres and genocide. Many of the articles speak about the Ottoman plan of the extermination of the non-Muslim minorities and about the tortured Armenians after they were driven out of their lands. The study of the Syrian press leads to a conclusion that the Armenian genocide had a vast echo not only in the Syrian Arab press but also in the Syrian Arab Diaspora press, which testifies its non-preservative attention toward the Armenian affairs.

The Syrian intellectuals, journalists and politicians supported the Armenians and they elucidated all phases of the Armenian genocide. The author concluded that the Syrian Diaspora press testifies the Armenian genocide in the Ottoman Empire.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ալ Մասեդի Մամզիք, «Սիրիական մամուլը և նրա պրեսերթ», Դամասկոս, 1997, էջ 93 (արաբերեն):
2. «Ալ Բասիթ», 1881թ., քերթի ժողովածու (արաբերեն):
3. Դարրազի Ֆիլիպ, «Ալլաբական մամուլի պատմությունը», Բեյրութ, 1913, հտ. 2, էջ 271 (արաբերեն):
4. «Ալ Քալամ ալ Հադեդի», 1914-1918թթ., քերթի ժողովածու (արաբերեն):
5. «Ալ Անքարա» 1918-1921թթ., քերթի ժողովածու (արաբերեն):
6. Սիրիական արաբական մամուլում Օսմանյան կայսրության մեջ ապրող ազգերը անվանվում են օտարեր, ըստ այդմ՝ իսլամ և ոչ իսլամ տարրեր:
7. «Ալ Մուսուաբբաթ», 1916-1919թթ., քերթի ժողովածու (արաբերեն):

ՄՈՒՐՆԻ ԲԱՂՎԱՍԱՐԾԱՆ

ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆ ԸՆՏՐԱՆՈՒ ԲՆՈՐՈՇ ԳԾԵՐԸ (1920-1930 թթ.)

Յուրաքանչյուր պետության մեջ քաղաքական իշխանության մեխանիզմը գործում է գլխավոր գործող ամձանց՝ քաղաքական կուսակցությունների, քաղաքական առաջնությունների և քաղաքական ընտրանու միջոցով: 1920-1930-ական թթ. Թուրքիայում ծառայում էր նոր քաղաքական ընտրանու՝ իր նոր արժեքներով, մոտեցումներով և գաղափարներով, ձևավորման անհրաժեշտությունը: Այն քաղկացում էր զինվորականներից, հատկապես քարձրագույն սպայակազմի ներկայացուցիչներից, քաղաքարմակ մտավորական խավից, քյուրուկրատիայի մարդկանցից, Անատոլիայի տեղական վերմախսովի և հոգևորականության ներկայացուցիչներից և նոր ձևավորվող այսլուճարեական ու առևտրական կամ «միջին» խավից: Զաղաքական և հասարակական գլխությունների մեջ տարածված է այն տեսակետը, որ քաղաքական ընտրանին մարդկանց մի խումբ է, որի ձեռքում գտնվում են կրթության, տեղեկատվության, ֆինանսական հիմնական միջոցները և ինստիտուտները, որոնց օգնությամբ էլ փաստորեն իրականացվում է քաղաքական իշխանությունը:¹

Թուրքական քաղաքական ընտրանու մասին իր ընդգրկումն աշխատության մեջ աներիկյան մասնագետ Ֆրեդերիկ Ֆրեյը նշում է, որ «քաղաքական ընտրանին կազմում էր իշխանության կայացման և գործունեության ամուր հիմքը, որը մասնակցում էր քաղաքական ծրագրերի և բարեփոխումների մշակմանը և կենսագործմանը»²: Թուրքիայում դեռևս պահպանողորդի գաղափարախոս Ջիյա Գյոքարլին էր առաջ քաշում այն գաղափարը, որ զերագույն իշխանությունը պետք է տրվի ոչ թե ժողովրդին, այլ ազգային էլիտային, որը պետք է իշխի՝ նվնելով ժողովրդի շահերից. «Ժողովրդական իշխանությունը ընտրանու իշխանությունն է»³: Այսպիսով, կարող ենք եզրակացնել, որ քաղաքական ընտրանին որոշակի խումբ է կամ հասարակության խավ, որը կենտրոնացնում է իր ձեռքերում պետական իշխանությունը և զբաղեցնում է ղեկավար պաշտոնները՝ կառավարելով հասարակությունը: Նրա մեջ մտնում են իշխանական լիազորություններ և գործա-

ույթներ տնեցող քարձր կարգի քաղաքական գործիչները, բարձրագույն պետական ծառայողները: Հնարական ընտրանին համըխառնում է քաղաքական համակարգի կենտրոնական օղակը: Թուրքիայում իշխանությունը ազգայնական պատերազմի ընթացքում և դրանից հետո հայտնվեց, քնականաբար, ազգայնական շարժումը գլխավորող անհատների ձեռքում, ընդ որում, նրանցից ոչ բոլորը մնացին իշխանական համակարգի զսզարին. մնացածներն էլ դարձան նոր՝ հանրապետական ընտրանու հիմքը:

Համաձայն մասնագիտական գրականության մեջ առաջ քաշվող, մասնավորապես՝ Ֆ. Իրեյի և բոլոր հասարակագետ Չաղլար Քեյդեի տեսակետների, բուրքական քաղաքական ընտրանին 1920-1930-ական թթ. քաղկացած էր մի քանի շերտերից՝ բարձրագույն, միջին, վարչական: Բարձրագույն օղակի մեջ մտնում էին Հանրապետության նախագահը (որը միաժամանակ Հանրապետական Ժողովրդական Կուսակցության (ՀԺԿ) գլխավոր նախագահն էր), Հանրապետության վարչապետը (միաժամանակ ՀԺԿ-ի փոխնախագահը), ՀԺԿ-ի գլխավոր քարտուղարը, ներքին գործերի, արտաքին գործերի, ֆինանսների և տնտեսության, ազգային պաշտպանության նախարարները, Թուրքիայի Մեծ Ազգային Ժողովի նախագահը, կրթության, արդարադատության նախարարները, 1924-1925 և 1930թ. կարճատև գոյություն ունեցած Առաջադիմական-Հանրապետական և Լիբերալ-Հանրապետական կուսակցությունների նախագահները, մնացած նախարարները, ՄԱԺ-ի փոխնախագահները և մշտական կոմիտեների ղեկավարները, ՀԺԿ-ի կենտրոնական կոմիտեի և վարչության անդամները, ՀԺԿ-ի տարածքային տեսչիները: Այս շրջանակն էր ընդունում ժողովրդի համար անմակարտ քաղաքական որոշումները: Միջին քաղաքական ընտրանին ձևավորվում էր խորհրդարանի անդամներից, վիլայեթների մահանգապետներից, քաղաքապետներից, տարրեր քաղաքական ուժերի ղեկավարներից: Վարչական ընտրանու մեջ մտնում էին պաշտոնյաները, որոնք զբաղեցնում են բարձր դիրքեր նախարարություններում և պետական կառավարման այլ մարմիններում⁴:

Ինչպես ցույց են տալիս մեր ուսումնասիրությունները, ինքը՝ քաղաքական վերնախավը բաժանվում էր մի քանի խմբերի՝ կառավարության անդամներ, ՀԺԿ-ի ղեկավար մարմինների անդամներ, մեջլիսի պատգամավորներ, զինված ուժերի կրամանատարական կազմ, դատավորներ, մահանգապետներ: Այդ ընտրանու ներսում գոյություն ունեին մի քանի մրցակից խմբեր. սկզբից դրանք Մուստաֆա Քեմալի շուրջ համախմբված և նրան ընդլիմադիր անձինք էին, որոնց միջև պայքարի զսզարնակետը դարձան 1924-1926թթ. Առաջադիմական կուսակցության և Իզմիրի դավադրության հետ կապված իրադարձությունները, ապա վարչապետ Իսմեթ Ինյունյուլի և ներքին գործերի նախարար Ռեֆիկ Փեքերի գլխավորությամբ արմատականների, 1930-1934թթ. գործունեություն ծավալած ձախ-արձատական «Կուդդու» և ֆինանսների նախարար և վարչապետ Ջեկա Բալսարի ազատա-

կան հայացքներ դավանող ընտրանու անդամների խմբերը: Մակայն քահանայապետը որոշումների ընդունման գործընթացում այս խմբերի խաղացած դերը, բնայետև և զգալի էր, թայց ոչ վճռորոշ: Չկար որևէ մեկ գործիչ, որ կատարանար անել, որ ինքը հանդիսանում է ճախագանի գլխավոր հենարանը. անգամ Իսմայիլ Ինյունյուն չէր հավակնում կոչվել առյախին: Իր իշխանութունը և լիազորությունները Աթաթուրքը չէր կիսում ոչ մեկի հետ: Միայն 1937-1938թթ.՝ ծանր հիվանդության պատճառով, նա թույլ տվեց իր շրջապատին ձեռք բերել մեծ շահերի հասնող ինքնուրույնություն և ազդել որոշումների վրա:

Թուրքիայի Հանրապետության իշխող վերնախավը իր արմատներով պատկանում էր օսմանյան և երիտթուրքական ընտրանու երկրորդ և երրորդ շարքին, ուստի թե՛ իր մտածելակերպով, թե՛ վարքագծով այն օտարված չէր մախրող ժամանակաշրջանից: Նոր ընտրանու մոտ դեռևս չէր վերացել օսմանյան իմերցիան և տիրապետող էին մնում օսմանյան մտածելակերպն ու ավանդույթները՝ պետության և իշխանության մասին հատուկ պատկերացումներով, մասնավորապես, երկրի կառավարման ոճի, ժողովրդի կյանքում պետության խաղացած դերի վերաբերյալ: Արապես, հանրապետական ընտրանիմ, օսմանյան վերնախավի պես, ընդունում էր պետության և նրա առաջնորդների գերակայությունը՝ համոզված լինելով, որ պետությունն է մարմնավորում արդիականության գաղափարները և կարող է տարածել դրանք ամբողջ բնակչության մեջ բարեփոխումների միջոցով: «Նեկավարների պարտականությունն է, - հայտարարում էր Մուստաֆա Քեմալը 1928թ., - ազգին կենսական վերածննդի և երջանկության ճանապարհը ցույց տալը»⁵:

Ընդհանրապես, հին օսմանյան բյուրոկրատիայի ներկայացուցիչներին շատերը տեղ գտան նաև Անկարայի կառավարության հաստատություններում: Հանրապետության 50-ամյակին նվիրված իր հուշերում թուրք հայտնի գրող և պետական գործիչ՝ Յակուբ Քադրի Կարասոմաճոլուն գրում էր. «Բարեփոխումների առաջընթացի համար հարկավոր էր ազատվել մախրող ժամանակաշրջանի մարդկանցից: Միջոցն էինք մեր պետության գլուխ հավաքեցինք ինչ որ կար Բարք Ալիում... Անս ալդ պակասն էր, որ մեր բարդությունների պատճառով դարձավ: Աթաթուրքը ինձ այս իմ հարցումներին պատասխանում էր, որ «ինձ մի բողոքի՛ր: Ես ազգային պայքարը սկսեցի կանաչ դրոշմերի տակ հավաքված հուզաների հետ: Մարդ չկար, չկարողացա գտնել: Ո՞վ եկավ, ո՞վ ինձ հավատարիմ ծառայեց: Խալիֆայությունը, սուլթանությունն անգամ շեյխ-ու-խալաֆի ֆեթվայով վերացնել տվեցի»⁶: Հետևաբար, Քեմալ Աթաթուրքը ամեն կերպ ցանց էր գործադրում, որպիսի թուրք երիտասարդությունից մեր ընտրանի անձեցնի. «Մենք ամեն ինչ երիտասարդներին ենք թողնելու... Մեր ամբողջ հույսը երիտասարդությունն է»⁷: Փաստորեն, Թուրքիայում իշխող վարչակարգը իր ուսերի վրա էր վերցնել երկրի մեր ընտրանու ձևավորման գործը:

Յուրքական ընտրանին մեծ մասամբ հավակնում էր ծանոյս զայն որպես կրթված, մտավոր, պաշտոնավոր խավ: Ընտրանու մյուս խումբը կազմում էին տեղական մակարդակով ազդեցություն ունեցող մարդիկ, որոնք, սակայն, տվյալ ժամանակաշրջանում զգալի չափով ներկայացված չէին իշխանության համակարգում: Ընդ որում, երկրի տարածքի մեծ մասում քաղաքականությունը շարունակում էր մնալ, մի կողմից, տեղական աղաների և գեղասպետների, մյուս կողմից, իշխանությունների միջև բանակցությունների գործ:

Յուրքիայում քաղաքական ընտրանու և բնակչության զանգվածների միջև գոյություն ունեղ քավակնին մեծ ճնշք, որը արտահայտվում էր ինչպես սոցիալական ծագման և դիրքի, այնպես էլ կրթական և մտավոր մակարդակներում: Յուրքական ընտրանին շատ ավելի կրթված էր հասարակ ժողովրդից: Քեմալական ժամանակաշրջանում մեջլիսի մոտ 60 տակտը ունեցել է քարձրագույն համալսարանական կրթություն: Հիմնականում մեջլիսի պատգամավորները ավարտում էին քաղաքական գիտությունների և իրավաբանական բաժանմունքները⁹: Փաստագրական տվյալները վկայում են, որ քաղաքական քաղաքական ընտրանու մեջ տեղապետող էին միջին առաջին¹⁰ քարձրագույն կրթությամբ տղամարդիկ¹¹, որոնք պատկանում էին սոցիալական քարձր և միջին խավերին: Դրանք հիմնականում պետական բյուրոկրատիայի, զինվորականության, մտավորական խավի ներկայացուցիչներ էին¹²:

Որքանով մեջլիսն էր տարբերվում երկրի ընդհանուր բնակչությունից, այդքանով էլ քարձրագույն ղեկավարությունն էր առանձնանում խորհրդայինից: Նախարարների կաբինետի անդամները գերազանցապես համապատասխան մակարդակի կրթություն ունեին: Ըստ մասնագիտությունների մրանք բաժանվում էին զինվորականների, քմիչկների, իրավաբանների և քաղաքագետների¹³: Այսպիսով, երկրի քաղաքական ընտրանու մեջ մուտք գործելու համար պահանջվում էր համապատասխանել ոլտալի չափանիշներին, ինչպես, օրինակ, քարձրագույն կրթություն ունենալը, պատկանելությունը բանակային վերնախավին կամ պետական բյուրոկրատիային:

1920-1930-ական թթ. քեմալական ընտրանու գործունեության գլխավոր եննարանը հանդիսանում էին գործադիր իշխանությունը (բյուրոկրատիան), կուսակցությունը և բանակը, իսկ կենտրոնական նպատակներն էին երկրի քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքների, մշակութային կյանքի և մտածողության արմատական վերափոխումը և արդյունավետացումը: Այս ենթատեղատում մյուս հիմնական կարգախոսները դարձան ազգայնականության, աշխարհիկ պետության և արդյունավետացման գաղափարները¹⁴, որոնց անունից էլ քաղաքական ընտրանին իրեն իրավունք վերապահեց խիստ վերահսկողություն սահմանել զանգվածների և երկրի քաղաքական ղեկավարման գործընթացների նկատմամբ՝ տեսնելով Յուրքիայի զարգացումը ուժեղ և կենտրոնացված վերահսկողության տակ, այսինքն, օխնամա-

կալ» վարչակարգի պայմաններում: Ավելին, երկրի քաղաքական ընտրանին սկսել էր իրեն նույնացնել ազգի և պետության հետ: «Հանրապետության ղեկավարությունը, - ընդգծում է Աբաբյուրի կենսագիր լորդ Կիմրուսը, - անկեղծորեն հավատում էր, որ իրավունք ունի երկրի քնակչության հնագանդություն պահանջելու և ստանալու»¹⁵: Այսպիսի ավտորիտար իշխանության պայմաններում քաղաքական ղեկավարության և քաղաքական ընտրանու գործառույթը կայանում էր պետական, զինվորական, մտավորական կառույցների նկատմամբ վերահսկողության պահպանման մեջ: Ընդ որում, շնորհիվ քնակչության մեջ արժատավորված այդ նույն մտածելակերպի, նրանք իրենց քաղաքականությունը անցկացնելիս կարիք չունեին դիմելու դեմագոգիայի և տնտրի հակայական ապարատի օգնությանն, ինչպես դա տեղի էր ունենում միաժամանակ խորհրդային Միությունում և Գերմանիայում: Թեև, մասնավորապես, մեկ անգամ չէ, որ արձանագրվում էին դեպքեր, երբ նրանք, ուլիեր համաձայն չէին իշխող վերնախավի դիրքորոշումների և քաղաքականության հետ, դիտվում էին ոչ միայն որպես քաղաքական ընդդիմախոսներ, այլ մահ որպես «պետության և ազգի թշնամիներ»¹⁶:

Հարկ է նշել մահ, որ բուրգական ընտրանու մեջ գոյություն չունեին քավակամաչափ ինքնուրույն խմբեր: Տնտեսական վերմախսավը, օրինակ, չէր կարող հավակնել հանդես գալու իրրև ինքնավար քաղաքական ուժ, մտավորականությունն ի վիճակի չէր առաջ քաշել այլընտրանքներ առկա քաղաքական համակարգին և հանդիսանում էր իշխող վարչակարգին ավելի շուտ «ապաստարկող», քան թե ընդդիմադիր ուժ, իսկ քանակային ապայակազմը քավարավում էր իր մախկին հրամանատարներին Հանրապետության բարձրագույն պաշտոններում տեսնելով և կենտրոնացած էր երկրի տարածքային ամբողջականության պահպանման և քանակի արդիակամացման խնդիրները վրա, պետական բյուրոկրատիան էլ զբաղված էր կառուցվածքային քարեփոխումների խնդրի լուծմամբ: Իշխող ընտրանին պատասխանատու չէր երկրի քնակչության առաջ, քանի որ չէր գործում պարբերական ընտրությունների միջոցով այն փոխելու մեխանիզմը: Ընդ որում, հանրապետական քաղաքական ընտրանու առաջին սերնդին այդպես էլ չհաջողվեց փոխադարձ կապ հաստատել լայն զանգվածների հետ: Օ. Քեյդերը այս առթիվ նշում է, որ «հանրապետականներն այդպես էլ չկարողացան շահել քնակչության լայն խավերի աջակցությունը: Նրանք մնացին որպես զանգվածներից կտրված ընտրանի»¹⁷: Բավական էր միայն 1950թ. բուրգերին տալ ազատ ընտրության իրավունքը, և 27 տարի իշխող Հանրապետական-Ժողովրդական կուսակցությունը ջախջախիկ պարտություն կրեց՝ հանձնելով իշխանությունը քաղաքական ընտրանու հաջորդ՝ երկրորդ սերնդին:

THE CHARACTERISTICS OF THE TURKISH POLITICAL ELITE (1920-1930s)

(Summary)

The mechanism of the political power in every state works through its major actors - the political parties, political leaders and political elite. In 1920-1930s in Turkey there was a need to form a new political elite. The main components of the Turkish political elite were the military, state bureaucracy, urban intellectuals as well as the representatives of Anatolian local elite and clericals. It was divided into several groups - the associates of the President of the Republic, members of the government and the ruling organs of Republican People Party, the deputies of *mejlis*, the commanders of the army, the vilayets' governors.

In its common sense the political elite is a definitive group which concentrates in its hands the state power and occupies leading posts in the society. The political elite is a central link of the political system. The ruling class of the Turkish Republic originated from the previous - the Ottoman and Young Turks - elite. Consequently it inherited its mentality and behaviour as well as its traditions and ideas about state and power.

The Turkish political elite by its most part claimed to appear as an educated, intellectual class. In order to enter the political elite of the country the main conditions were - high education and social status (military or bureaucratic classes). As a result, the major bases of this elite were the executive power, army and a single-party system.

Seeing the development of Turkey under the strong and centralized rule in the conditions of a "tutelary" regime the ruling elite established a strain control over the masses and the political process in the country. The main function of such elite was the preservation of the control over the state, military, and intellectual structures. Consequently, between the ruling elite and the people masses on both the social and the educational and intellectual levels was formed a large gap. That is why the first generation of the Republican elite could not win wide support of the masses remaining as an isolated elite.

ՄԱՆՈՒԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. International Encyclopedia of Social Sciences, Washington, 1964, vol. 4, p.362.
2. F. Frey, The Turkish Political Elite, Cambridge, Mass., 1965, p.40.
3. U. Heyd, Foundations of Turkish Nationalism, London, 1950, p.133.
4. F. Frey, The Turkish Political Elite, p. 45; Ç. Keyder, State and Class in Turkey, New York, 1983, p.136.

5. Atatürk'ten Düşünceler, Ankara, 1960, s. 132.
6. Քարք Այի «Բարձրագույն Դուռ» կոչվում էր ստրամական մեծ զեղիքի հասակայրը, որը դարձավ ամբողջ ստրամական կառավարության հոմանիչը:
7. Y.K.Karacsonoglu, Açık oturum, "Milliyet", 28.10.1973.
8. M.Karou. Atatürk'le Beraber, ss. 471-472; մեջբերվում է ըստ D.Avcioğlu, Milli Kuruluş Tarihi, c. 3, İstanbul, 1976, s. 1233.
9. F. Frey, The Turkish Political Elite, p. 94.
10. Նրանց միջին տարիքը 40-ից 60 տարեկան էր:
11. Հինգերորդ մեջլիսում, որը ղեկավարվել էր 1935թ., երբ վերագրվեց ղնտրական իրավունքի հետ կապված սեռական խտրականությունը, կանայք կազմում էին նրա անդամների 4,1%:
12. Պաշտոնյա և զինվորական խավերի ներկայացուցիչները կազմում էին մեջլիսի մտավորական 21%, իսկ տնտեսական խավի ներկայացուցիչները՝ 9%: Բոլոր տվյալները քերվում են ըստ F. Frey, The Turkish Political Elite, p. 105-125.
13. Նույն տեղում, p. 130.
14. D.Vasileva, Cultural Revolution or Cultural Reform? (Kemalist Cultural Transformations in Turkey in the 20's and 30's), "Etudes Balkaniques", N 2, 1989, pp. 59.
15. Kinross, Lord, Atatürk. The Rebirth of a Nation, London, 1965, p. 477.
16. Խոսքը Առաջադիմական-Հանրապետական կուսակցության է 1926թ. երիտթուրքական վերմախալի մնացորդների ջախջախման հետ կապված դեպքերի մասին է: Տե՛ս E.J. Zürcher, The Unionist Factor. The role of the Committee of Union and Progress in the Turkish national movement 1905-1926, Leiden, 1984, p. 175.
17. Ç. Keyder, Türkiye'nin Demokrasinin Ekonomi Politigi.- İC. Schick ve E. Tonak (derl.). Geçİ Sürecinde Türkiye, İstanbul, 1998, s. 50.

СУРЕН БАГДАСАРЯН

К ВОПРОСУ ОБ ОСОБЕННОСТЯХ ПОЛИТИЧЕСКОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ В ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКЕ (1920-1930-е гг.)

Со дня основания Турецкой Республики в основу ее развития легла политика модернизации. Первые лидеры Республики - Кемаль Ататюрк, Исмет Иненю и другие, справедливо полагали, что, если Турция хочет сохранить то, что она завоевала силой оружия, если она желает на равных вести диалог и иметь дело с доминирующим в международной политике Западом, то она просто обречена идти по пути модернизации, в ходе которой турецкий народ пережил трансформацию своих традиционных институтов и ценностей, смену основ политической власти, переход от религиозно-общинного общественного строя к светскому-националистическому, обретение нового смысла национальной идентичности.

В отношении модернизации в политологической и социологической науках существуют различные мнения. Обычно под термином "модернизация" подразумевают комплексный процесс общественных, политических, экономических и культурных изменений. По определению известного израильского социолога Шмуэла Айзенштадта, "модернизации присущи (1) развитие плюралистической политической системы, (2) развитие современных политических структур, что означает распространение централизованного управления, законодательной и политической деятельности во всех сферах и кругах общества, (3) последовательное вовлечение широких слоев общества в политическую власть, (4) ослабление или ликвидация легитимности прежней, традиционной элиты и ее замена представителями новой элиты"¹.

Согласно точке зрения известного турецкого историка Тарыка Тунайи, "модернизация - это ряд мер, предпринятых с целью создания государства, основанного на либеральных принципах и современном обществе"². По мнению же американского социолога Роберта Беллы, "в ходе модернизации общество сталкивается с серьезными сдвигами, ко-

которые являются следствием выраженных в институционально-структурных изменениях стремления к сближению с Западом ради выживания страны³.

Как уже отмечалось выше, турецкие лидеры имели ясное представление о значении модернизации для своей страны. Они не видели ей какой-либо альтернативы. Президент Турции Кемаль Ататюрк в одном из своих выступлений заявлял, что "те нации, которые не являются современными, обречены быть растоптанными под ногами цивилизованных наций"⁴. Он был полон решимости до конца довести дело модернизации Турции, считая его вопросом жизни и смерти для своего народа: "Страна любой ценой станет современной, цивилизованной и обновленной. Для нас это вопрос национального существования"⁵.

Согласно замыслу Ататюрка, модернизация должна была проникнуть во все сферы турецкой жизни - от армии до быта и одежды. Первый президент Турции и его соратники хорошо осознавали, что для сохранения и защиты независимости страны необходимо создание современной военной структуры, что невозможно сделать что-либо без создания современной науки и промышленности. Те же, в свою очередь, не могли бы существовать без реформированных общественной и политической систем, которые позволили бы турецкому народу максимально использовать и развивать свой потенциал.

Для создания современного национального и светского государства турецким лидерам нужно было прежде всего ликвидировать всю структуру Османской империи. Мустафа Кемаль осторожно двигался в этом направлении в первой половине 1920-х гг., так как хорошо знал силу и влияние этих многовековых институтов. Ликвидация султаната, осуществленная после победы в войне за независимость в 1922г., и провозглашение Республики в октябре 1923г. выявили столкновение двух направлений политических сил и политической мысли в стране - 1) выступающих за сохранение традиционных институтов и их синтез с республиканскими институтами "умеренных" или консерваторов и 2) признающих только новый строй радикалов или республиканцев. В этой ситуации Кемаль пошел на ликвидацию халифата и начал секуляристские реформы⁶, воспринимая старые традиции и институты как застывшую силу, исторически приговоренную к уничтожению.

Ататюрк осуществлял свои реформы как путем принуждения, так и благодаря использованию своего громадного авторитета: "Революция"⁷ - , заявлял он, - означает силой изменить сделавших в течение последних столетий турецкую нацию отсталой учреждения и создать вместо них учреждения, соответствующие национальным потребностям цивилизации и обеспечивающие прогресс"⁸.

Известно, что признаком современных политических систем является наличие институтов, организующих и осуществляющих политическую

деятельность, т.е. политических партий. Таким институтом в молодой Турецкой Республике стала Народно-Республиканская партия, являвшаяся одной из опор власти Мустафы Кемалю и его окружения. Она была создана весной 1923г., когда Кемалю требовалась политическая база на предстоящих выборах в ВНСТ, где он стремился получить абсолютное большинство голосов. Важность роли партии обуславливалась тем обстоятельством, что она служила основным каналом, через который можно было контролировать поведение депутатов меджлиса, а также осуществлять контроль сверху над всей общественно-политической жизнью страны. НРП служила в качестве механизма, обеспечивающего целостность правительственных и общественных структур. Программа НРП фиксировала официальное единство государства и партии. Партия являлась скорее инструментом осуществления политической власти, чем организацией, которая влияет на формирование самой политики.

Первая же попытка установления режима западного типа в Турции в середине 1920-х годов провалилась. Здесь имеются в виду события, связанные с деятельностью Прогрессивно-Республиканской партии, которая была намерена выступить в качестве оппозиции диктаторскому стилю правления Мустафы Кемалю. Ее лидеры обладали немалым авторитетом среди населения и пользовались поддержкой как консервативных, так и пока немногочисленных либеральных кругов. Поэтому ПРП представляла серьезную угрозу для позиций народно-республиканцев и лично Мустафы Кемалю, которого прогрессистские лидеры, в частности, Кязым Карабекир и Али Фуад обвиняли в том, что он присвоил себе часть их заслуг в деле создания нового турецкого государства и игнорирует их мнение при принятии важных политических решений.⁹ Кроме того, различались подходы М.Кемалю и его бывших соратников в вопросе реформации в Турции. Кемаль считал, что реформы должны быть проведены в условиях сильной или авторитарной власти, после чего можно было бы говорить о либерализации политического режима, в то время как его оппоненты отдавали приоритет демократизации страны.

Идеи и действия ПРП были расценены со стороны властей как крамола и активизация сил реакции. Весной 1925г. в отношении оппозиции были предприняты жесткие меры - ПРП была официально запрещена, ее лидеры отстранены от политической деятельности, а некоторые члены подверглись репрессиям по обвинению в содействии курдскому восстанию шейха Саида и в создании угрозы республиканскому строю, после чего в стране установился однопартийный режим, ознаменовавший завершение этапа национального движения и основания Республики.

Доминирующими политическими силами стали партия, правительство и армия, руководство которыми находилось в руках одного и того же человека - президента Республики Мустафы Кемаль. Этой конфигурации соответствовала и концепция парламентских и муниципальных выборов. По сути дела, это были не выборы, а единогласное утверждение списков лиц, назначенных руководством НРП.

Однако многие насущные проблемы страны так и не находили своего разрешения в условиях такой системы. В поисках выхода из этой ситуации Мустафа Кемаль, в одном из своих интервью заявлявший, что "правительство не может опираться на страх. Правительство, основанное на штыках, не устоит. Такое правительство, даже диктатура, необходимо лишь для предотвращения мятежа на временный период"¹⁰, летом 1930г. инициировал создание "управляемой" - оппозиционной партии, которая, не угрожая власти и основам Республики, обеспечила бы плавный переход к демократическому правительству. Созданная другом президента Али Фетхи Либерально-Республиканская партия заняла критичную позицию в отношении этатистской экономической политики правительства и ставила акцент на расширении гражданских и политических прав и свобод. Однако недовольство правящим режимом было так велико, что ЛРП стала центром выражения протестных настроений населения страны. Не удалось провести и первые в стране более или менее демократические выборы¹¹, где либералы столкнулись с полицейскими методами и нажимом правящих народно-республиканцев. Под предлогом опасности дестабилизации ситуации в стране ЛРП была распущена и второй эксперимент демократизации политической системы закончился так же отрицательно. Но эпизод с ЛРП не прошел бесследно для Турции. В какой-то степени эта партия стала политической и идеологической предтечей Демократической партии, которая через 20 лет отобрала власть у НРП.

1930-е годы, в отличие от 1920-х, были периодом не столько быстрых реформ, сколько интенсивных шагов в направлении ужесточения однопартийного режима и укрепления фашистско-националистической идеологии. Этими шагами были принятие новой программы НРП, закрепление шести фундаментальных принципов партии¹² в Конституции Республики, фактическое слияние государства и партии, открытие пропагандистских центров партии - "Народных домов".

Авторитарное правление, по мнению американского исследователя Р.Робинсона, являлось для Турции насущной необходимостью, ибо, как показал опыт с ЛРП, проводимые реформы часто не пользовались популярностью и встречали сопротивление, которое, с точки зрения турецких лидеров, если бы не было подавлено в самом начале, то представило бы слишком серьезную угрозу для будущего страны¹³.

Государство взяло на себя решающую и всеобъемлемую роль в национальной жизни, что только привело к усилению авторитарных тенденций в турецкой политике. В Турции превалировали не идеи личности, свободы или гражданского общества, а доминирующей роли государства. Государство - это "отец", который защищает и оберегает своих детей-граждан, это символ великих стремлений нации и их претворения в жизнь. И политическая модернизация в Турецкой Республике была прежде всего реализацией государственных интересов и укреплением государственных институтов. В результате в кемалистской Турции был создан авторитарно-преддемократический тип власти с президентским правлением, отсутствием альтернативных выборов, подавлением оппозиции, полностью подконтрольным парламентом. Сам Ататюрк и его соратники исповедывали не столько антилиберальные взгляды, сколько прагматическую точку зрения относительно того, что либеральная идеология не приспособлена для модернизации народа, который только-только отходил от традиционалистского строя и образа жизни. И говорить об установлении политического плюрализма, приоритете прав человека, создании системы, основанной на индивидуальной свободе инициативы и выбора, (а это все - цели, которые и в сегодняшней Турции отнюдь не достигнуты), было более, чем преждевременно. Демократия в этой стране не имела ни политической, ни социальной, ни исторической основ. Общество, находившееся многие десятилетия в социально-экономическом застое, где царил фатализм и традиционализм, где политическое сознание было односторонним и замкнутым, не могло бы продвигаться вперед без авторитарной, централизованной власти и принудительной модернизации.

Поэтому закономерно, что права и свободы граждан, установленные Конституцией, оставались лишь декларацией и не соблюдались в реальной жизни, что те газеты и журналы, чьи публикации "вступали в противоречие с главной политикой государства"¹⁴, подлежали закрытию. Используя различные законы, власти имели право распустил любое собрание или закрыть любую газету под предлогом угрозы государственному строю. Известный французский политолог Морис Дюверже утверждает, что "неразвитые или развивающиеся страны обречены идти по пути авторитарного правления и не имеют условий для установления демократии"¹⁵.

В подобном русле кемалистский режим рассматривал и решал национальный вопрос. Турецкие руководители, поставив перед собой задачу создания единого, мононационального государства, встали на позицию отрицания факта существования в стране национальных меньшинств и отказались признавать национальные права нетурецких народов, проживавших в Турции, чем добились не решения самой проблемы национальных меньшинств, а ее обострения, проявившегося в курдских

восстаниях в 1925 и 1930-х гг. - этнической гражданской войне, продолжающейся до наших дней. С этой точки зрения, политический режим Турецкой Республики являлся продолжением абдул-хамидовского и младотурецкого режимов и в чем-то перекликался с другим современным ему режимом - нацистской диктатурой в Германии.

Реальная политическая власть в тот период была сосредоточена в руках Кемала Ататюрка, который одновременно являлся президентом Республики, верховным главнокомандующим Вооруженными Силами и генеральным председателем правящей Народно-Республиканской партии. В его случае действительно справедливо суждение, что "в модернизирующихся странах сохранение политической стабильности связано с присутствием великого харизматического лидера"¹⁶. Следует признать, что деятельность турецкой политической системы и ход модернизации страны во многом зависели от личностей президента Республики Кемала Ататюрка и премьер-министра Исмета Иненю. Но перед ними в первую очередь стояла проблема перехода от системы, построенной на авторитете личности, к системе, где главную роль играют государственные и политические институты. А для этого требовалось сформирование политической, интеллектуальной и экономической элиты, способной ответить на современные политические, социальные и экономические вызовы и эффективно владеющей технологией управления. По мнению американского политолога Фредерика Фрея, "процессом модернизации обычно руководят "модернизирующиеся кадры", которые осуществляют посредством реформ и различных групп переход от одной системы к другой".¹⁷ Эта элита должна была решить в процессе модернизации четыре основные задачи: (1) установить как над индивидуальными членами общества, так и над этническими, религиозными и иными группами, сильную государственную власть, (2) осуществить эффективную централизацию политической, административной и экономической власти, (3) представить обосновывающую политическую легитимность и цели правящего режима идеологию, (4) сформировать полноценную национальную идентичность. Естественно, что решение этих проблем требовало времени и не было полностью достигнуто в тот период.

Опорой первого президента Турции в деле модернизации были правящая Народно-Республиканская партия и армия. Одним из залогов успешного хода реформ в кемалистской Турции были концентрация и консолидация всех имеющихся средств и сил вокруг одного центра, что изначально исключало существование других самостоятельных политических центров - партий и групп. НРП стала именно таким центром в кемалистской Турции. Однако важным звеном, обеспечивающим прочную и устойчивую основу процесса модернизации, являлась армия. Эта роль была обусловлена тем фактором, что армия, сыграв решающую

роль в создании турецкого национального государства, стала наиболее организованной по сравнению с политическими партиями и группами интересов силой в стране.

Следует отметить, что для руководства Республики главная проблема в ходе модернизации состояла не в установлении в стране демократии и политической свободы, а в создании способной управлять страной власти. Сохранение равновесия между единством и стабильностью государства, с одной стороны, и происходящими переменами, с другой стороны, было весьма важной задачей для руководства молодой Республики.

Очевидно, что период модернизации - создание современной политической, общественной и экономической систем в Турции в 1920-1930-х гг. нашел свое выражение в режиме сильной личной власти, монопольном правлении одной партии, влиянии армии, политике этатизма и национализма.

Турецкий опыт модернизации свидетельствует также, что авторитарная политическая система с некоторыми элементами тоталитаризма способна регулировать и контролировать переход от традиционного общественно-политического строя к современному строю. Модернизирующаяся диктатура на начальных этапах этого перехода может быть намного эффективней, чем демократия, создавая условия для стабильного развития и появления в будущем либеральной политической системы.

Подобный ход процесса политической модернизации в Турции позволяет разделить его на несколько этапов. На первом этапе - кемалистском или довоенном - лишь только начали решаться проблемы, имеющие жизненное значение для Турции, как например проблемы урбанизации, экономического роста, строительства промышленности, ликвидации безграмотности, создание мощной и хорошо оснащенной армии и установление действительно свободной политической системы, позволяющей участвовать в ней как можно большему числу людей и считающейся с мнением народа. В этот период для лидеров Республики первоочередным было не столько решение этих проблем, сколько создание благоприятных условий, почвы для их решения, чем Турция занялась уже в посткемалистский - послевоенный период. Более того, турецким политическим лидерам, партиям и армии пришлось потратить еще несколько десятилетий чтобы хотя бы добиться минимального решения вышеупомянутых задач.

ON THE QUESTION OF THE PECULIARITIES OF THE POLITICAL
MODERNIZATION IN THE TURKISH REPUBLIC (1920-1930S)

(Summary)

In the Kemalist Turkey of 1920-1930s the modernization was laid in the basis of the national development being a matter of life and death. The goals of the modernization consisted in the strengthening of the state independence and the stable socio-political development. Process of the Turkish modernization has proceeded complexly including the military, economic, scientific, social, and political spheres of life.

Though of the Kemalists could not achieve the final aim - the creation of society with the developed economy, the stable and effective political structures, the westernized way of life, nevertheless, they prepared the foundations for the later realization of these aims.

The core of the Turkey's transformation was the change of the political unity organized on the religious basis by the political unity organized on the secular-nationalistic basis.

Turkey of 1920-1930s was a model of a strong, centralized state, who was in control of the political, economic and cultural life of the society. The Turkish political modernization above all was aimed to the establishment of the effective government in the country. As a result, there was created a one-party, "tutelary" political regime, which must establish and lead to the modern society.

The Turkish modernization's experience testified also that the authoritarian government can be effective in the initial stages of the modernization and can do the fluent transition to a more liberal and pluralistic system.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. S.Eisenstadt, *Modernization and Conditions of a Sustained Growth*. - "World Politics", vol. XVI, N 4, April 1964, p. 572.
2. T.Z.Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul, 1961, s. 18.
3. R.Bellah, *Religious Aspects of Modernization in Turkey and Japan*. - "The American Journal of Sociology", vol. LXIV, N 1, July 1958, p. 24.
4. Atatürk diyor ki, İstanbul, 1960, s. 46.
5. Atatürk'ten Düşünceler, Ankara, s. 48.
6. К этим реформам относились решения, принятые в марте 1924г. относительно упразднения министерства шарията и вакуфов, перехода духовных школ-медресе в ведомство министерства просвещения. За этими шагами последовали национализация церковных земель-вакуфов, закрытие священных могил-текке, запрещение дервишеских орденов, запрет на ношение фесок и

зведение европейской одежды, отмена летоисчисления Хиджры и введение григорианского календаря, и наконец, в 1928г. замена арабского алфавита латинским и отмена статьи Конституции, провозглашавшей ислам государственной религией.

7. Этим понятием К.Ататюрк и его соратники обычно обозначали инициированные и претворяемые ими в жизнь реформы.
8. N.Eroglu, *Türk Deyriminin Milli Değeri*, Ankara, 1973, s. 3.
9. F.Frey, *The Turkish Political Elite*, Cambridge, Mass., 1965, p. 325.
10. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. 2, Ankara, 1961, s. 265.
11. Речь идет о состоявшихся осенью 1930 г. муниципальных выборах.
12. Республиканизм, национализм, народничество, лаицизм, этатизм и революционизм.
13. R.Robinson, *The First Turkish Republic*, Cambridge, Mass., 1965, p. 33.
14. Ç. Keyder, *State and Class in Turkey*, London - New-York, 1987, p. 99.
15. T.Z.Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, İstanbul, 1952, s. 136.
16. E.Shills, *Intelligentsia in the Political Development of the New States*. - "World Politics", vol. XII, 1960, p. 74.
17. F.Frey, *The Turkish Political Elite*, p.13.

ԱՐԱՄ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

ՆՈՐ ՄՒՏՈՒՄՆԵՐ ՄԻԱՅՅԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ ՄԵՐՉԱՎՈՐԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ (1978-1979թթ. իրանական հեղափոխությունից հետո)

1978-1979թթ. իրանական հեղափոխությունից հետո մերձավորարևելյան տարածաշրջանում ստեղծված որակապես նոր իրադրությունն առաջ քերեց քազմապլևի և քազմարմույթ խնդիրներ, որոնք հարկադրեցին ԱՄՆ-ին վերանայել և անհրաժեշտ փոփոխությունների ենթարկել այնտեղ իր ռազմավարությունը:

Ինչպես նշում էին քաղաքագետներն ու վերլուծաբանները, իրանական իրադարձություններն ԱՄՆ-ի դեկավար շրջանների համար քաջահայտել էին մի շարք կարևոր իրադրություններ, որոնք նա չէր կարող անտեսել տարածաշրջանում իր քաղաքականության և դիվանագիտության նոր սկզբունքները մշակելիս և ձևակերպելիս:

Պաշտոնական Վաշինգտոնը, Փախ և առաջ, համոզվել էր, որ սեփական ռազմական հզորությունն ու իր կողմից հովանավորվող որևէ երկրի գերզեմունն ինքնին դեռևս վստահելի երաշխիք չէ վերջինիս քաղաքական կայունության համար, ավելին, որոշակի հանգամանքներում դա կարող է այնտեղ ապակայունացնող գործընթացների պատճառ դառնալ:

ԱՄՆ-ի տիրող շրջանների համար պարզ էր դարձել նաև, որ այստեղևու անհրաժեշտ էր առավել իրատեսական մտածելով ցուցաբերել իրեն շահագրգռող երկրներում տիրող իրադրությանը, հրաժարվել անհիմն, չպատճառարանված լավատեսությունից և, հատկապես, չքնրագնահատել այդ երկրներում ընդդիմության դերն ու հնարավորությունները, ինչպես Իրանի պարագայում: Այս տեսակետից ԱՄՆ-ի համար կարևորվում էր նաև ռոջ տարածաշրջանում ստեղծված քաղաքական նոր իրադրության առավել խոր ու համակողմանի ուսումնասիրության և վերլուծության խնդիրը:

Իրանական դեպքերից հետո ԱՄՆ-ի համար հատկապես երատեսալ էր դառնում այդ տարածաշրջանում իր դիրքերի և ազդեցության հետազա անձեռնմխելիությունն ապահովելու համար նոր հենարանի որոնումը: Այդ նպատակով ԱՄՆ-ը անհասպաղ պետք է վերականգնեք տարածաշրջանի

արևմտամետ վարչակարգերի շրջանում իր խաթարված վարկն ու նախկին վստահությունը, ինչը նրանից մեծ ջանքեր և քաղաքական ճնշումներ են պահանջում:

Չնայած ԱՄՆ-ի նկատմամբ ձևավորված բերանավատության ու կասկածամտության մթնոլորտին, տարածաշրջանի բոլոր արևմտամետ երկրներում (Եգիպտոս, Իսրայել, Սաուդյան Արաբիա, Հնդկաստան), այնուամենայնիվ առկա էին որոշակի ընդհանուր գործոններ, որոնք, եմտորեն օգտագործելու դեպքում, կարող էին մեծ չափով նպաստել ԱՄՆ-ի մտադրությունների քարեհաջող իրականացմանը: Այդ գործոններից, թերևս, կարելի է առանձնացնել հետևյալ երկուսը: Իրենց երկրների անվտանգության նկատմամբ ստեղծված լուրջ սպառնալիքը և, հետևաբար, հետագայում ևս ԱՄՆ-ին որպես նվաճման և պաշտպան ունենալու ձգտումը, ինչպես նաև տարածաշրջանում գերակայություն ձեռք բերելու և Իրանի նախկին դերն ստանձնելու նրանցից յուրաքանչյուրի անսքող հավակնությունը: Իզոլը չէ, որ տարածաշրջանում իր քաղաքականությունն իրականացնելիս այս փուլում ԱՄՆ-ը փորձում էր հիշյալ համզամանքներն ըստ ամենայնի շահարկել՝ մի կողմից դիտավորյալ չափազանցնելով փոսանգի մեծությունը և, մյուս կողմից՝ նրանցից յուրաքանչյուրին խոստանալով իր անվերապահ աջակցությունը:

Հայտնի է, որ Միացյալ Նահանգների մերձավորարևելյան քաղաքականության մեջ Իրանից բացի կարևոր տեղ էր հատկացվում նաև Իսրայելին և Եգիպտոսին, և ԱՄՆ-ի ղեկավարությունը տարածաշրջանում «կայունություն» ապահովելու և այնտեղ իր ռազմավարությունն իրականացնելու նպատակով նախաձեռնել էր ստեղծել այդ երեք երկրների ոչ պայտոնական դաշինք, և այդ հարցում հատկապես մեծ հույսեր էր կապում Իրանի հետ՝ «Վաշինգտոնը, - գրում է Ե. Պրինսկովը, - հատկապես եգիպտա-իսրայելական սեպարատ գործարքի նախապատրաստման շրջանում, ապավինում էր շահին (Մոհամմեդ Ռեզա Փեհլևիին - Ա.Գ.) որպես մի ուժի՝ «մասնախմբելու» Եգիպտոսին և Իսրայելին և եգիպտա-իսրայելա-իսրայելյան եռյակ համակցության մեջ տեսնում էր Մերձավոր Արևելքում իր նոր ռազմա-ստրատեգիական հենարանի, Միացյալ Նահանգների հովանու մերքո նոր ռազմաքաղաքական դաշինքի՝ ուրվագծերը»²: ԱՄՆ-ի հույսերը, սակայն, յարդարացան, քանի որ իրանական իրադարձությունները վերջնականապես կասեցրին այդպիսի դաշինքի ստեղծման հնարավորությունը:

Փոփոխված իրադրությունը նաև լրացուցիչ ղեկավարություններ էր հարուցել չկայացած դաշինքի մյուս քեկնամուկների համար, որոնց Իրանը ժխել այդ օգնություն էր ցուցաբերում: Բավական է նշել, որ Իսրայելն Իրանից էր ստանում իր վառելիքի 60%-ը³, որից այժմ գրկվել էր: Բացի այդ, Իսրայելի իշխանությունները լրջորեն մտահոգված էին Իրանում հրեական բավական ընդարձակ համայնքի հետագա ճակատագրով: Այս համզամանքները, ինչպես նաև տարածաշրջանում իսրայելական գործոնի ակտիվացման տագնա-

պահարայց հետանկարն, անկասկած, մեծ շափով մպաստեցին Իսրայելի ամերիկամետ կողմնորոշման կայունացմանը:

Որքան էլ Իսրայելը տարբեր առիթներով ցուցաբերում էր իր մշտական միջրվածությունը ԱՄՆ-ին և նրա հետ այսուհետև ևս ամենասերտ կապեր պահպանելու պատրաստակամությունը (Իսրայելն, օրինակ, արդեն ցանկություն էր հայտնել փոխարինել Իրանին որպես ԱՄՆ-ի ռազմական քազա և արդեն սկսել էր մի քանի օդամակակայանների շինարարությունը)⁴, այսուհանդերձ, տարածաշրջանում նրա շուրջն ստեղծված ոչ շահեկան մթնոլորտը և արարական աշխարհի հետ նրա հարաբերությունների քնույրքն ինքնընտանդյան բացառում էին տարածաշրջանային պոտենցիալներին նրա ակտիվ միջամտությունն ու այնտեղ ԱՄՆ-ի շահերի միակ հզոր պաշտպանի վերածվելու հնարավորությունը: Էյ ՌԻ ՄԻ հեռուտառցնկերությամբ տված իր հարցազրույցի ժամանակ Մարոկկոյի թագավոր Հասան II-ը հայտարարեց, որ հակախմբերիախտական շարժումն Իրանում փոխեց ուժերի հարաբերակցությունը հոգուտ Մերձավոր Արևելքի արարների և թուլացրեց Իսրայելի դիրքերը⁵:

Ինչ վերաբերում է Եգիպտոսին, ապա այնտեղ սուկա էին գրիթե բոլոր գործոնները, որոնք Իրանում հանգեցրել էին հայտնի իրադարձություններին: Քայց և, միաժամանակ, Եգիպտոսն ուներ այնպիսի տվյալներ, որոնց շնորհիվ հեշտությամբ կարող էր դատնալ տարածաշրջանում Իրանին փոխարինելու ամենահարմար թեկնածու: Մի առիթով ԱՄՆ-ի մախագահ Ջ. Քարտերը, մերկայացնելով Եգիպտոսի այնպիսի առավելությունները, ինչպես նրա ռազմաքանակ քնակությունն ու մեծաթիվ զինված ուժերը, վստահություն էր հայտնում, որ մտտ ապագայում այդ քարեմասնությունները կփոխեն նրա դերը Մերձավոր Արևելքում, մասնավորապես, կմեծանա նրա կայունացնող գործոնի նշանակությունը⁶:

Ստեղծված նոր իրադրության պայմաններում ԱՄՆ-ին անհրաժեշտ էր ամհասպող արագացնել եգիպտա-իսրայելական համաձայնագրի կնքումը, որն առանց այդ էլ ձգձգվում էր կողմերի միջև սուկա հակասությունների և տարածայնությունների պատճառով, իսկ իրանական դեպքերի առաջ քեբած նոր պրոբլեմներն այն կարող էին ընդհանրապես անիրակասամաղի դարձնել: Իզուր չէ, որ պաշտոնական Վաշինգտոնը եգիպտա-իսրայելական համաձայնագրի կնքումը համարում էր այդ պահին ԱՄՆ-ի կարևորագույն արտաքին-քաղաքական խնդիրներից մեկը:

Համաձայնագրի կնքումն ԱՄՆ-ի համար անհետաձգելի էր դառնում նաև այն պատճառով, որ սբափ զնահատելով Եգիպտոսում տիրող իրադրությունը, ԱՄՆ-ը գտնում էր, որ մախագահ Ա.Սադաթի դիրքերն այնքան էլ կայուն չեն⁷, քանի որ այնտեղ հաստնանում էին իրադարձություններ, որոնք կարող էին հանգեցնել նրա վարչակարգի տապալմանը: Ելնելով դրանից՝ ԱՄՆ-ի ղեկավարությունը որոշել էր կամխել սպասվող իրադարձու-

յունենքը և Եզիպտոսը եիշյալ համաձայնագրով կապել Իսրայելի հետ՝ նախքան Սաղաթի վաղուկարգի հնադարձոր տապալումը՝:

ԱՄՆ-ը վախճնում էր նաև, որ Սաղաթն ինքը, չնայած ԱՄՆ-ի հետ սերտորեն համագործակցելու իր ձգտմանը և, առավել ևս, տարածաշրջանում Իրանի նախկին «կայունության գործոնի» դերն ստանձնելու հրահրորիչ հետևակարին, կարող էր, նաև արաբական մյուս երկրների նշման տակ, կամավոր հետամալ ԱՄՆ-ից: Սաղաթի վրա կարող էր մեծ ազդեցություն ունենալ նաև Աստանում Իրանի նախկին շահի հետ նրա ունեցած մտերմիկ զրպայցները⁹, երբ անկեղծացած շահը, սեփական դատը վարձից ելնելով, զգուշացնում էր նրան ԱՄՆ-ի երկրիմի քաղաքականությանն անվերապա-տրեն վտահելու անխուսափելի հետևանքներից:

Վերջին հաշվով հենց Իրանի օրինակն էր, հիմնականում, որ դրոշեց Սաղաթին ամենայն լրջությամբ զբաղվել Եզիպտոսի ներքաղաքական վիճակի ռատմանախիտությամբ և մշակել ներքին ընդդիմությունն աստիճանաբար ճնշելու ծրագիր. նա որոշեց նաև իր ձեռքում կենտրոնացնել իրական իշխա-նությունը և, մանավանդ, երկրի զինված ուժերի վրա եզկողությունը: Մյուս կողմից Սաղաթն անսպասելիորեն սկսեց մտահոգություն ցուցաբերել երկր-ում ժողովրդավարության ընդարձակման, կամ, ամովազն, առեքնետյք այն ինչ-որ չափով պահպանելու ուղղությամբ:

Չնայած Իսրայելի նկատմամբ Միացյալ Նախանգների չքաքցած հա-մակցանքին (ինչը չէին դադարում ընդգծել դեպքերի ըմբացքին հետևող քա-ղաքագետներն ու դիտորդները), ԱՄՆ-ը կանգնած էր ծանր երկընտրանքի առջև. եթե նա շարունակեր քաջահայտորեն սքաչտպանել քանակցություն-ներում Իսրայելի դիրքորոշումը, ասպա ընդմիշտ կզրկվեր արաբական աշ-խարհի քաղաքականությունից և նրա հետ երբևէ նորմալ հարաբերություն-ներ զարգացնելու հնարավորությունից, հակառակ դեպքում՝ կկորցներ Իս-րայելին: Այս երկու հնարավոր տարբերակներն էլ ԱՄՆ-ի համար անցան-կալի ու անցնողունելի էին և քաղաքացնում էին նրա վիճակը:

Այս հարցի կարգավորման նպատակով ԱՄՆ-ի ղեկավար շրջաններում տեմդագին ցանքեր էին գործադրվում: 1979թ. հունվարի կեսերին հատուկ առաքելությամբ Մերձավոր Արևելք ժամանեց ԱՄՆ-ի Սեմատի արտաքին նարաբերությունների հանձնաժողովի նախագահ Ջ.Արեթտոնը¹⁰, որին հանձնարարված էր փորձել հարթել կողմերի միջև տարածայնությունները և ըստ հնարավորին մեքծնցնել նրանց տեսակետները:

Սակայն, որոշ ժամանակ անց, եզիպտա-իսրայելական համաձայնագրի կնքումը ևս սպասված արդյունքները չավեց, քանի որ, փաստորեն, տարա-ծաշրջանում իրադրությունը կայունացնելու փոխարեն վերջինս այն ավելի քաղաքացրեց՝ առաջ բերելով քազմասլիտի նոր կոնֆլիկտներ: «Համաձայ-նագրի առորագրումը Եզիպտոսի և Իսրայելի միջև ԱՄՆ-ում համարվեց Քարտերի վարչակազմի ամենամեծ արտաքին քաղաքական հաջողություն-ներից մեկը: Սակայն կարելի է՝ և արդյոք հաջողություն համարել մի համա-

ծայնութիւն, որը փակուղի տարավ մերձավորարևելյան համապարսիակ կարգավորումը, նոր բաժանումներ ստեղծեց տարածաշրջանում և էլ ավելի ամրապնդեց խորայնյան ծայրահեղական ուժերը», - իրավացիորեն գրում է Ռ. Կարապետյանը¹¹:

ԱՄՆ-ի մերձավորարևելյան քաղաքականութեան ծրագրում առանձնահատուկ նշանակություն էր տրվում նաև Սաուդյան Արաբիային: Պատահական չէ, որ ԱՄՆ-ի ղեկավար շքանշաններում խիստ անհրաժեշտ էին համարում ամերիկյան քաղաքականութեան արմատական վերամայումը ընդարձակ տարածք, նավթային հարուստ պաշարներ և ռազմավարական կարևոր դիրք ունեցող¹² այդ թագավորության նկատմամբ: ԱՄՆ-ը չէր բացքնում, որ իրանական հայտնի իրադարձություններից հետո Սաուդյան Արաբիան ևս նրա կողմից դիտվում էր որպես եթև ոչ ամբողջությամբ, այսպե Գոնե մասնակիորեն Իրանին փոխարինելու ընդունակ երկիր:

Սաուդյան Արաբիան, իր հերթին, հատկապես տարածաշրջանում ստեղծված նոր իրադրության պայմաններում, հավակնում էր, օգտագործելով իր մտերիմ հարաբերություններն ԱՄՆ-ի հետ, առաջնային տեղ զբաղեցնել վերջինիս մերձավորարևելյան քաղաքականութեան և ռազմավարության մեջ, ինչպես նաև միծացնել կենտրոնական ուժի իր դերը Իսրայելի և Եգիպտոսի համեմատությամբ, մասնավորապես այն պարագայում, երբ եգիպտա-իսրայելական համաձայնագրի կնքումն անդնդհատ հետևնծգվում էր:

Սակայն Միացյալ Նահանգներում լավ էին հասկանում, որ Սաուդյան Արաբիան, նույնիսկ Արևմուտքի հետ ամենասերտ համագործակցության պարագայում, չի կարող դառնալ տարածաշրջանում միակ գերակշռող գործուն, քանի որ տարածաշրջանային իրադրության և այնտեղ ընթացող սլոցեաների վրա ազդելու նրա կարողությունները, ամենատարբեր հանգամանքների բերումով, ամսահնամ չէին: Պատահական չէ, որ մինչ այդ նա ձգտում էր Իրանի հետ «պարխուստային գերիշխանութեան» և համագործակցում էր նրա հետ տարածաշրջանում կայունության հաստատման և շատ այլ կարևոր հարցերում¹³: Սաուդյան Արաբիան, բացի սեփական պատվամոլությունից, ուներ նաև ԱՄՆ-ի հետ առավել մերձեցում այլ ծանրակշիտ պատճառներ: Մասնավորապես, նա ևս լրջորեն մտառգված էր իր անվտանգության խնդրով, և, ինչպես մյուս երկրները, մտափախություն էր հայտնում, որ Իրանում ընթացող սլոցեաները, մեղմ առած, չեն նպաստում տարածաշրջանի կայունության պահպանմանը¹⁴: Չնայած տարածաշրջանում ԱՄՆ-ի էինական հենարանի վերածվելու զայրակությունը Սաուդյան Արաբիան, այնուամենայնիվ, չէր կարողանում զայել իր դժգոհությունը ԱՄՆ-ից, որն, ըստ նրա, ժամանակին պատշաճ լրջություն չէր ցուցաբերել իրանական իրադարձություններին և անհրաժեշտ քաղեր չէր ձեռնարկել դրանք կանխելու համար: Սաուդյան Արաբիայի ղեկավարներն, անշուշտ, բալոր հիմքերն ունեին վախճնալու, որ Իրանում միապետության տապալումն իրենց երկրի համար անցանկալի նախադեպ կհանդիսանա, մանա-

վանը, երբ Իդամում հաստատվի արժատական, հակաարևմտյան վարչա-
կարգ, որի հավանականությունը մեծ էր:

Անդրադառնալով Սաուդյան Արաբիայի և ԱՄՆ-ի փոխհարաբերություն-
ներին՝ Վ.Լուկինը գրում է. «Սաուդյան Արաբիայի արտաքին քաղաքական
շահերի քաջասիկ կարևոր ոլորտներից մեկը մրտ արևմտամետ, ավելի
կոնկրետ՝ ամերիկամետ կողմնորոշումն է: Սակայն Սաուդյան Արաբիայի
խաչոր և հարուստ պետություն դառնալուց հետո, որը մեծ ազդեցություն ու-
նի մերձավորարևելյան իրադրության էվոլյուցիայի վրա, այդ երկրի նշանա-
կությունն ԱՄՆ-ի համար կտրուկ մեծացավ: Ինչ վերաբերում է սաուդյան
կլանին, ապա ԱՄՆ-ի վրա ենթվելու մեջ մա տեսնում է երկար ժամանակով
իր իշխանությունն ու հարստությունը պահպանելու միակ երաշխիքը՝ չնա-
յած իրանական դեպքերը սաստիկ խարխլել են այդ հավատը»¹⁵:

Հասկանալիորեն, ԱՄՆ-ի համար ասամոնոպոլիա կարևորվում էր տարա-
ժաշրջանի երկրներին (ատաջին հեղթին մաս Սաուդյան Արաբիային) համո-
զելը, որ ԱՄՆ-ի ռազմավարության հիմնական սկզբունքները փոփոխութ-
յուն չեն կրել, և որ մա չի հրաժարվել այնուող իր շահերից: Հենց այդ մար-
տակն էր հետապնդում ԱՄՆ-ի պաշտպանության նախարար Հ.Քրաունի
տասնօրյա այցը (1979թ. փետրվարի 9-19-ը) Մերձավոր Արևելքի յորս երկր-
ներ՝ Սաուդյան Արաբիա, Հորդանան, Իսրայել, Քուվեյթ¹⁶: Ավելորդ չէ նշել,
որ նախատեսվում էր մաս սաուդյան քազաժառանգ Ֆահդի փոխադարձ
այցը Միացյալ Նահանգներ¹⁷, որի հիմնական նպատակներն ակնհայտ
էին:

Փարատելու համար Սաուդյան Արաբիայի՝ սեփական անվտանգության
նկատմամբ ունեցած վախը՝ ԱՄՆ-ը պատրաստվում էր ժամանակակից «Բ-
15» կործանիչներ օդարկել այնուող՝ ցուցադրելու ոչ միայն վերջինիս, այլև
տարածաշրջանի այլ երկրների անվտանգության պահպանման հարցում
իր շահագրգռությունն ու մրանց աջակցելու իր պատրաստակամությունը: Ի
դեպ, ԱՄՆ-ի Պետդեպարտամենտը, միաժամանակ շիչում էր այն նան-
զամանքը, որ Սաուդյան Արաբիայի անվտանգությունն անմիջապես կապ-
ված է Պարսից ծոցի և ողջ Մերձավոր Արևելքի անվտանգության հետ¹⁸:
Մինչդեռ իրականում այդ կործանիչների մեծ խմբի տրամադրումը տարա-
ժաշրջանում իր ռազմական ներկայությունը պահպանելու և ամրապնդելու
ԱՄՆ-ի ընդարձակ ծրագրերի գործնական արտահայտություններից մեկն
էր միայն¹⁹: Տարածաշրջանային այցից վերադառնալուց հետո Հ.Քրաունը
հետադառնալուցամբ իր ելույթում, վերլուծելով նավթով հարուստ այդ
շրջանում տիրող իրադրությունը, ատարկություն չընդունող տեսով պնդում
էր այնուող ամերիկյան զինված ուժեր ուղարկելու և ԱՄՆ-ի ռազմական
ներկայությունն ապահովելու անհրաժեշտության մասին: «Մինք կենսակա-
նորեն շահագրգռված ենք Մերձավոր Արևելքից նավթի անարզել մատակա-
րարմամբ, - հայտարարոց Հ.Քրաունը հիշյալ ելույթում, - Ես աղյծն ասել եմ
և մեկ անգամ ևս կրկնում եմ, որ այդ կենսական շահերը պաշտպանելու հա-

մար մենք կձեռնարկենք ցանկացած միջոցառում, այդ թվում գործի կղմենք մեր ռազմական իզոլյությունը»²⁰։ Ավելորդ չէ նշել, որ նույն միտքը նույն շեշտադրությամբ կրկնվում էր նաև ամերիկյան մեկ այլ քարձրատիժամ սրաշտոնյայի՝ Լենթրոգտիկայի նախարար Ջ. Ելեյնգերի հետուստախոյություն²¹։

Լճամ քաղաքականությունն, այսպիսով, ստավելապես ուղղված էր հենց իր՝ ԱՄՆ-ի, քան այնտեղի երկրների շահերի ամփոսանգության սլանսլանմանը։

Հատկանշական է, որ մի կողմից փորձելով վերականգնել իր նկատմամբ փստահությունը և հավատացնել, որ ԱՄՆ-ի աջակցության դեպքում Սատույան Արաքիան, և, մասնավորաքար, քազավորական ընտանիքը, զերձ կլինեն որևէ վտանգից, ամերիկյան դիվանագիտությունը, միևնույն ժամանակ, նրորոնն ակնարկում էր, որ Սատույան Արաքիայում սուկա են գորձոններ (նավթաքոյումարերորության մեջ և տնտեսության այլ բնագավառներում կարեր սլաշտոններ զրադեցնող սլադեստիցնիների սուվար և ազդեցիկ խավ²², 10% շիս ազզարնակոյության գոյությունը²³) մշտասլես կարող են սլատնող երկրի կարյունությունը։

ԱՄՆ-ի դեկավար շրջանները լավատեղյակ էին, թե ինչսլիսի տազմասլի է մատնել Իրանում իր քաղաքականության ամհաքոյությունը Սատույան Արաքիայի ադքայական ընտանիքին, և որ վերջինս մուտ սարազայում դժկար թե կարողամար ձերքազատվել դրանից աուսլացսած հոզերամական ամհարմարավտությունից և վերականգնել ԱՄՆ-ի նկատմամբ իր նախկին վերաքերնունը։ ԱՄՆ-ը շտասլում էր հավատիացնել սատույան դեկավարներին, որ ինքը նրանց շի թողնի քախտի քմահառույքին, եթե նրանք լիովին սարսլինեն իր աջակցությունը։

Այդ սլանին Սատույան Արաքիայի նկատմամբ ԱՄՆ-ի քաղաքական սկտիվությունը մեձասլես սլայմանսլորվում էր նաև նրանով, որ Մերձավոր Արևելքում ընդհանար իրադոյութանը հուսեր չէր ներշնչում եզիարտահարտայեղյան համաձայնագրի շուտափույթ կնցման և, քացի այդ, չէր քացստվում, որ Սատույան Արաքիան որոշակի սլանի կարող էր մերձենսլ սարաքական մշուս՝ ոչ սրևնտամես սլետությունների հետ՝ իր հետևից տանելով նաև Եզիսլտոսլին։ Պատահական չէ, որ Մերձավոր Արևելք կատարած վերոհիշյալ այցից հետո, Հ.Քրատմն ընդգձում էր, որ ո՛չ Սատույան Արաքիան, ո՛չ Հոդրամանը չեն փախել իրենց քացսասական դիրքորոշումը Քեմիկ Դևիդի համաձայնագրի նկատմամբ²⁴։ Այստեսանդերձ, շրաքցնելով իրենց քաղաքականության շահադիտական նսլատակները, ամերիկյան դեկավար շրջանները սուանց սվելորդ ձևականությունների հիշեցնում էին այդ երկրներին նրանց սլարտականություններն ու ԱՄՆ-ի սլասեկիքները։ Ամերիկյան հայունի կոնզերեսական Ֆ.Չերլն, օրինակ, որն, ի դեսլ, որոշակի ամհամաձայնություններ ուներ Մերձավոր Արևելքում ամերիկյան քաղաքականության ստանձին դրստորումների հանդեսլ, իր հարցազրույցներից մեկի ժամանակ այն կարձիքն էր հայտնում, որ եթե սատույան ադքայական ընտանիքն, ի

վերջո, ԱՄՆ-ին դիտելու է որպես իր պաշտպան, ապա ԱՄՆ-ն էլ, իր հերթին, իրավունք ունի նրանցից թեկուզ «չափ զգույշ ցուցաբերված» աջակցություն ակնկալել ԱՄՆ-ի համար տարածաշրջանում առաջնահերթ նշանակություն ունեցող եզրադաշտ-խարայիկյան համաձայնագրի հարցում⁷։

Ինչպես և պետք էր սպասել, ԱՄՆ-ի մեթոսվորարևելյան քաղաքականության մեջ ակնհայտորեն դիտվող այս նոր միտումներն ու նրանց գործնական իրականացման ակտիվ փորձերը, որոնց հետ ԱՄՆ-ը մեծ հայտնք էր կապում, ոչ միայն որևէ չափով չնպաստեցին տարածաշրջանում լարվածության թուլացմանն ու կայունության հաստատմանը, այլև ավելի քարդացրին այնտեղ տիրող իրադրությունը, ստաց ընդելով թե՛ տարածաշրջանի և թե՛ իր՝ Միացյալ Նահանգների համար նոր, դժվարլուծելի հիմնական դիրքեր։

ARAM GASPARYAN

NEW TRENDS IN THE MIDDLEASTERN POLICY OF THE USA

(After the 1978-1979 revolution in Iran)

(Summary)

The completely changed situation established in the Middle East after the 1978-1979 Iranian revolution forced the USA to reconsider its strategy in this region. For the USA, the lack of a loyal partner in the region was of utmost importance in order to strengthen its position and influence here. However, the new tendencies observed in the USA policy in the Middle East not only did not promote any relaxation of tension or lead to the establishment of stability, but, in the contrary, worsened the situation in the countries of the region, creating new problems for the USA.

ՇԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. "Известия", 15.02.1979.
2. Примаков Е.М., История одного сговора, М., 1985, с.135.
3. "Известия", 24.02.1979.
4. «Ալ-Բաշա», 03.02, 1979 (արար.).
5. "Известия", 24.02.1979. Պատահական չէ, որ Իսրայելի արտգործնախարար Ա.Ղաշանը իրանական իրադարձությունները քննադատում էր որպես եզրաշարժ, որի ցեղամեղ իսամիզմ էին մահ իրենց երկրին (Beita P., Rulleau Cl., L'Iran insurgé: 1789 en Islam? Un tourment du monde, P., 1979, p.265-266).
6. "Washington Post", 27.02.1979.
7. «Ալ-Շաար», 25.01.1979.

8. Նույն տեղում.
9. Heikal M., *The Return of the Ayatollah*, L., 1981, p.173.
10. "The New York Times", 17.01.1979.
11. Կարապետյան Ռ., Սիրիա-ամերիկյան հարաբերությունները (1967-1996), եր., 2000, էջ 92.
12. Ali Emami M., *Perspectives on the Security of the Persian Gulf*, "The Iranian Journal of International Affairs", vol.5, Nos.3-4, Fall/Winter, 1993/1994, p.692.
13. Лужин В.П., "Центры силы". Концепции и реальность, М., 1983, с.178.
14. «Այ-Չազիրա», 14.01.1979 (արար.).
15. Лужин В.П., *указ.соч.*, с.179-180.
16. "Christian Science Monitor", 09.02.1979.
17. "Правда", 23.01.1979.
18. "The New York Times", 14.01.1979.
19. Яковлев А.И., *Саудовская Аравия и Запад*, М., 1982, с.131.
20. "Известия", 28.02.1979.
21. Նույն տեղում.
22. Նույն տեղում.
23. Mojtabeh-Zadeh P., *A Geopolitical Triangle in the Persian Gulf. Actions and Reactions among Iran, Bahrain and Saudi Arabia*, "The Iranian Journal of International Affairs", vol.5, Nos.1-2, Spring/Summer, 1994, p.53.
24. "Christian Science Monitor", 22.02.1979.
25. "US News and World Report", 13.03.1979.

ՀԱՅԿ ԴԵՄՈՅԱՆ

ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՀԱԿԱՍԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹՅՈՒՐՔԱԼԵԶՈՒ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՓՈԽՀՂԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո դարաքաղյան հակամարտության կարգավորման ոլորտը ներգրավվեցին քաղաքիվ երկրներ և միջազգային կազմակերպություններ: Որոշ հետազոտողներ անդրադարձել են դարաքաղյան հիմնախնդրի միջազգայնացմանը, տալով իրենց համոզիչ եզրահանգումներն ու կարծիքները այս հարցի շուրջ¹: Սույն հոդվածն անդրադառնում է Կենտրոնական Ասիայի բյուրքալեզու հանրապետությունների և Ադրբեջանի միջև հարաբերություններում, իմպլես մակ առաջին և երկրորդ բյուրքական գազաքաժողովների ժամանակ դարաքաղյան հարցի աճեցած ոլորչի դերին:

Խորհրդային կապանքներից ազատված բյուրքալեզու հանրապետություններն իրենց արտաքին քաղաքականության առաջնությունները ճշտելու փուլում համաթժեքորեն արձագանքեցին բուրքական կողմի գրավիչ ծրագրերին: Օգնության ակնկալիքներն այնքան մեծ էին, որ Ուզբեկստանի արտաքին գործերի նախարարությունը հետաժգեց ՀՀ նախագահ Լ.Տեր-Պետրոսյանի 1992թ. գարնանը ծրագրված այցը Տաշքենդ՝ հատուկ նաժակով տեղակ պահելով, որ «... որոշ հանգամանքների թելումով պատրաստ չեն ընդունելու մեան քարժր հյորին համապատասխան մակարդակով»²: Աժննայն հավանականությամբ, ուզբեկական կողմի խտանամակելու պատժառը Թուրքիայի վարչապետ Ս.Դեմիրելի ծրագրվող այցն էր տարաժաշրջան, և Հայաստանի նախագահի այցը Տաշքենդ քացատական ազդանչամներ էր ուղարկելու Անկարա:

Կենտրոնախական բյուրքալեզու հանրապետությունների միասնական արձագանքը Ղարաքաղում ընթացող դեպքերին առաջին անգամ տեղի ունեցավ 1992թ. մայիսին, այս հանրապետությունների նախագահների մասնակցությամբ Աշխարաղում կայացած գազաքաժողովի վերջում, երբ Թուրքիայի վարչապետ Ս.Դեմիրելի նախաժեռությամբ ներկաները հանդես ե-

կան համատեղ հայտարարությամբ, որտեղ նշվում էր Շուշին հայկական կազմավորումներից դատարկելու անհրաժեշտությունը⁷։

Հարկ է նշել, որ եթե այս համրապետությունների պաշտոնական շքանմաները հանդես էին գալիս դարաքաղյան հիմնահարցը խաղաղ ճանապարհով լուծելու օգտին, ապա ընդդիմադիր ուժերը, ի դեմս ազգայնական կուսակցությունների, փորձեր կատարեցին զինյալ ջոկատներ կազմել և դարաքաղյան ճակատներում հանդես գալ Ալյքբջանի կողմից։ Հիմնականում այդպիսի դիրքորոշումներ ընդունեցին համաթյուրքական և հակառուսական գաղափարներ կրող կուսակցություններն ու շարժումները։

1992թ. ապրիլին, դազախական «Շեխոջսան» ազգային-ժողովրդավարական կուսակցությունը դիմեց քնակյությանը, կոչ անելով աջակցել «աղքեղացի եղբայրներին հայ գյուղայինների դեմ պայքարում»։ Այդ կոչին արձագանքեցին ավելի քան երեք հարյուր մարդ։ Սակայն նյութական միջոցների պակասի պատճառով Ալմա-Աթայից կարողացավ մեկնել միայն քսան հոգուց քաղկացած խումբ, նպատակ ունենալով Տաշքենդում միանալ ուզրեկ կամավորների հետ, այնտեղից էլ անցնել Բաքու։ «Շեխոջսանի» նախագահ Խ.Կոժախմեդովի խոսքերով, «Ռուրքեստան» շարժումը և մի քանի այլ կազմակերպություններ հավաքել էին երկու հարյուր հազար ռուբլի իրենց նպատակներն իրագործելու համար⁸։ Բացի այդ, Ուզբեկստանի մայրաքաղաքում ստեղծվեց դադարադրան հակամարտությունում աղքեղացանական կողմին աջակցող կոմիտե։ Տաշքենդում գործող «Հայկական մշակութային կենտրոնի» ղեկավարը մտահոգություն հայտնեց մեծ կոմիտեի գործունեության կասկածներով, նշելով, որ այն կարող է հակամարտության պատճառ հանդիսանալ Տաշքենդում քնակվող հայերի ու աղքեղացիների միջև, որոնց թիվը մայրաքաղաքում հաշվվում էր մոտ 120 հազար մարդ։ Թերևս այս հանգամանքով էր պայմանավորված Ուզբեկստանի նախագահ Ի.Բարիմովի որոշումը, որով լուծարվեց Ուզբեկստանում կազմավորված աղքեղացանաձև «Լարաբադի օգնության կոմիտեն»։ Միևնույն ժամանակ ուզբեկական «Էրզ» կուսակցության համանուն բերքի նկատմամբ քրեական գործ հարուցվեց, հակահայկական տրամադրություններ հրահրելու մեղադրանքով⁹։

Այդուհանդերձ պետք է փաստել, որ Կենտրոնական Ասիայից Աղքեղացանը շտաբավ ակնկալվող աջակցությունը Լարաբադի հայերի դեմ իր պայքարում։ Չցանկանալով վատթարացնել իրենց հարաբերությունները Հայաստանի՝ որպես ԱՊՀ անդամ երկրի, ինչպես նաև Ռուսաստանի հետ, որի դեմը զնալով ավելի էր կարևորվում, կենտրոնասիական համրապետությունների նախագահները ավելի ճկուն դիրքորոշում ընդունելով, տեղի չտվեցին Բաքվի ու Անկարայի «թյուրքական եղբայրության» կարգախոսով առաջնորդվող ճնշումներին։

1991-1993թթ. տեղ գտան կենտրոնասիական համրապետությունների նախագահների կողմից դադարադրան հակամարտությունում միջնորդա-

կան առաքելությանը հանդես գալու մի քանի ձեռնարկումներ, որոնք սակայն հաջողություն չունեցան:

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո Թուրքիան առիթված էր ցավով արձանագրել, որ Ադրբեջանի և Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու խանրապետությունների հարաբերությունները հեռու են «եռաբայրական» լինելուց: Վերջ կիշատակած «Դարաբադի օգնության կոմիտեի» ցրումից հետո, իր հերթին Ադրբեջանի նախագահ Ա.Էլչիբեյը դատապարտեց ուզբեկական «Բիլլիկ» կուսակցությանը ցրումը, որի ակտիվիստները ապաստան գտան Ադրբեջանում:

Ա.Էլչիբեյը նախագահական ընտրություններում տարած հաղթանակից հետո «Նեզամիխիմայա գազետա» թերթին տված հարցազրույցում բավական կոշտ կերպով անդրադարձավ Քարիմովի այդ ձեռնարկներին, նշելով հետևյալը. «... Այդ մայրը (ընդգծումը մերն է. - Հ. Դ.) այնքան կորցրեց յափի գոացումը, որ հանդգնեց Ադրբեջան աղարկել «կոմանդոսների», որպեսզի այստեղ ձեռքակալեն ուզբեկական ընդդիմության ակտիվիստներին: Միզուցն սա պատճառ է այն քամի, որ Քարիմովը խաղալիք է դարձել հայկական յորթիի ձեռքում...»⁷: Հետաքրքիր է այն փաստը, որ «Բիլլիկ» կուսակցության հինգերորդ համագումարը դատապարտեց Քարիմովին «ԱՊՀ Կոչեկտիվ անվտանգության պայմանագիրը առաքաղելով արյունակից Ադրբեջանին դավաճանելու համար»:

Տարածաշրջան կատարած իր այցից հետո թուրքական «Դեմոկրատական ձախ կուսակցության» առաջնորդ Բ.Էլչիբեյը «Ճումուրիեթի» թղթակցի այն հարցին, թե ի՞նչն է կենտրոնասիական հանրապետությունների լուսքյան պատճառը Հայաստանի հարձակողական քայլերի հանդեպ, նշեց, որ այս երկրներ կատարած իր այցելություններից այն տարախոսությունն է ստացել, որ այդ հանրապետությունները Ադրբեջանից հեռու մնալու և Իրանի հետ բարեկցացիական հարաբերություններ հաստատելու մտադրություններ ունեն⁸:

Ղարաբաղյան հարցում թյուրքական համերաշխության դադարակցության մեկ այլ ապացույցը համընդհանրապես 1992թ. հոկտեմբերին Անկարայում կայացած համաթյուրքական առաջին զագաթածուղովը, որի եզրակակիչ հույակագրում տեղ չգտավ Ղարաբաղյան հիմնախնդրին վերաբերող որևէ հիշատակություն: Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու խանրապետությունների նախագահները դեմ դուրս եկան Անկարայի ծրագրերի մեծ մասին: «Թյուրքական պետությունները չափոք է սատարեն հակամարտող կողմերից որևէ մեկին», - ընդգծեց Ղազախստանի նախագահ Նազարբաևը: Նա միևնույն ժամանակ դեմ արտահայտվեց Հայաստանի նկատմամբ պատժամիջոցների կիրառման թուրք-ադրբեջանական առաջարկներին, նշելով, որ այն կարող է բարդացնել իրավիճակը տարածաշրջանում: Էլչիբեյին մնում էր հայտարարել, որ եթե զագաթածուղովի ժամանակ Ղա-

րաբաղի հարցով քամածն ընդունվեք, ասաք «...մեզ մեղադրելու էին միասնական ճակատով քրիստոնյա Հայաստանի դեմ դուքս գալու համար»⁹:

Տաշքենդյան կողմնակի անվտանգության պայմանագրի ստորագրումը Ռուսաստանի, Հայաստանի և կենտրոնաasiական հանրապետությունների (բացի Թուրքմենստանից) միջև, ինչպես նաև ԱՊՀ շրջանակներում ստանձնած պարտավորություններն ավելի ազդեցիկ գտնվեցին, քան համաթյուրական միությունն առողծելու հետագա հեռանկարը:

Պետք է փաստել նաև, որ 1992թ. ստորագրված Կողմնակի անվտանգության պայմանագրով ստանձնված պարտավորությունները դարաբաղյալ հակամարտության համատեքստում միանշանակ կերպով մեկնաբանություն չստացան: Դաշնագրին չանդամակցած Ադրբեյջանի հետ պատերազմի դեպքում, ըստ պայմանագրի, Հայաստանը, բացի Ռուսաստանի Դաշնությունից, ակնկալելու էր նաև Ղազախստանի, Ղրղզստանի, Ուզբեկստանի և Տաջիկստանի աջակցությունը: Ուզբեկստանի նախագահ Ի.Քարիմովը կոչ անելով քուրջական կողմին հեռու մնալ հակամարտության մեջ անմիջակացորեն ներգրավվելուց, «Türkiye» քերթին տված հարցազրույցում նշեց, որ «*խնդիրը պետք է լուծեն մրանը (Հայաստանը և Ադրբեյջանը - Հ. Դ.) ինքնուրուք... Մենք, որպես մասնկողակազմեր և քուրթեր, մեր ազգրի եղբայրների հետ ենք, քայց այս պահին մենք պետք է հեռու մնանք...*»¹⁰ (ընդգծումը մերն է - Հ.Դ.): Իսկ Ղրղզստանի պաշտպանության պետական կոմիտեի նախագահ Ջ.Ումմուդիևը նշեց, որ «...ստորագրված պայմանավորվածությունների պահպանումը չի նշանակում, թե Ղրղզստանը ինքնաբերաբար պետք է մասնակցի մարտական գործադրություններին»¹¹:

Անկարայի գազաթաժողովի ժամանակ որոշվեց երկրորդ համաթյուրական գազաթաժողովն անցկացնել Բաքվում, 1993թ. վերջերին: Սակայն ռուսական կողմը ամեն կերպ փորձեց ընդդիմանալ այս մտադրությանը: 1993թ. դեկտեմբերին Աշխաբադում կայացած ԱՊՀ հեքթական գազաթաժողովի ժամանակ ՌԴ նախագահ Բ.Ելցինը հանդես եկավ Բաքվում նախատեսվող երկրորդ համաթյուրական գազաթաժողովի անցկացման դեմ, ճնշում գործադրելով, մասնավորապես Ուզբեկստանի նախագահ Քարիմովի նկատմամբ¹²: Այնուհայտ էր, որ գազաթաժողովի անցկացումը Բաքվում ուղակիորեն ազդելու էր կենտրոնաasiական քյաքթալեզու հանրապետություններին և Հայաստանի միջև հարաբերությունների զարգացման վրա: Բաքվի պաշտոնյաները համոզեցնեցին հայաստաբարոթյամբ, որտեղ ելչատակում էին նախկինում այս երկրների ղեկավարների կողմից Բաքու այցելելու փաստը¹³: Բաքվում գազաթաժողովի անցկացման ծրագրի տապալումը, բացի նշված հանգամանքներից, պայմանավորված էր նաև մի շարք այլ գործոններով: Ղարաբաղյան հակամարտության ընթացքում Ադրբեյջանի կողմից պետական ժակարդակով ախլթան մոչաեեեների հավաքագրումը և նրանց ներգրավումը ռազմական գործադրություններին չէր կարող չանհանգստացնել կենտրոնաasiական հանրապետություններին, այն դեպքում երբ վերջին-

մերս Տաքիկստանում ներգրավված էին մոֆակեդական կազմավորումների դեմ պայքարում¹⁴։

Այդ ընթացքում զգալիորեն վատթարացան նաև Թուրքիա-Ադրբեջան հարաբերությունները։ Ալիևի իշխանության գալուց հետո արձանագրվեցին աննախադեպ ձեռնարկումները ընդդեմ քուրդ ձեռնորոշների, որոնց Ադրբեջան մուտք գործելու համար պահանջվեցին մուտքի վիզայի ձևակերպում, մի բան, որից նրանք ազատված էին Էլյիթեյի օրոք։ Միաժամանակ Ալիևը հետազոտեց Ադրբեջանում ծառայող մոտ 1600 քուրդ զինվորական մասնագետների ու կամավորների¹⁵։

1993թ. Բաքվում նախատեսված հանդիպումը, այդպես էլ չկայացավ։ Այս փաստը տեղիք տվեց այն պնդումներին, թե քուրդական պետությունները զգուշավորությամբ են համոզես թերում ԱԳՀ անդամ հանդիսացող Հայաստանի նկատմամբ, հոգուտ Ադրբեջանի դիրքորոշում չընդունելու համար։ Թե՛ Անկարայում, թե՛ Բաքուում չէին թաքցնում Վարաբադի հարցում հայկական կողմին դատապարտելու համատեղ հայտարարություն անելու իրենց նպատակը։ Անկարայում Ադրբեջանի դեսպան Մեհմետ Նավրուզզոլի Ալիևը քննադատեց Թուրքմենստանին՝ «Հայաստանին քնական գազ մատակարարելու համար, ինչը նրա կարծիքով տազմակարանկան կարևոր նշանակություն ունի» և այս փաստը «չի համապատասխանում եղբայրության սկզբունքներին»։

Ի վերջո, երկրորդ համաթյուրքական գազաթաժողովը տեղի ունեցավ Ստամբուլում, 1994թ. նոյեմբերին։ Այս հանդիպման եզրափակիչ հայտարարության չորրորդ կետով նշվում էր, որ «... պետությունների ղեկավարները շեշտեցին Ադրբեջանի և Հայաստանի միջև հակամարտության խաղաղ կարգավորման անհրաժեշտությունը ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի համապատասխան բանաձևերի հիման վրա»¹⁶։ Սա պետք է որ քավարարեր ադրբեջանական կողմին, քանզի ՄԱԿ-ի ընդունած այդ բանաձևերն ընդգծում էին Ադրբեջանի տաքածքային ամբողջականության հարգման անհրաժեշտությունը։ Այնուամենայնիվ, քուրդական համերաշխության տանձնափակված լինելը ակնհայտ էր նաև երկրորդ համաթյուրքական գազաթաժողովի ժամանակ։ Վազախստանի նախագահ Լազարբաևը բացահայտորեն համոզես նկավ Հայաստանին որպես ազդեաոր քննորոշելու դեմ, իսկ Ադրբեջանի նախագահ Ալիևը հայտնեց իր դժգոհությունը, նշելով, որ հարաբերությունները Կենտրոնական Ասիայի և Ադրբեջանի միջև չեն գտնվում ցանկալի մակարդակում։ Ակնհայտ էր, որ Հայաստանի նկատմամբ կոչու դիրքորոշումը ցանկալի չէր հատկապես քուրդներնական կողմի համար, քանզի Հայաստանը հանդիսանում էր քուրդներնական գազը ներկաող երկիր։

Լուրջ հաջողություն չունենալով դարաբարայան հակամարտության հարցում Անկարայի և մյուս քուրդալեզու երկրների կողմից Բաքվի համար

ճեռնառո դիտարկում ընդունելու ատմով, զգալիորեն աստեղին նաև Անկարա-Ռաքո հարաբերությունները:

Հայ-ադրբեջանական հակամարտությունը Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ որոշակի տեղաշարժեր ունեցավ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո: Հակամարտության մեջ ներգրավվեցին, ըստ էության, տարածաշրջանի բոլոր երկրները՝ Ռուսաստանը, Իրանը, Թուրքիան և գերտերություն ԱՄՆ-ը: Նշված երկրների շարքում Թուրքիան առանձնացավ իր առանձնահատուկ շահագրգռությամբ խնդիրն ամաբայման ադրբեջանական կողմի օգտին լուծելու մշակված քաղաքականությամբ:

Սակայն Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունը լուրջ դժվարություններ ապրեց 1992թ. Անկարայում կայացած համաթյուրքական առաջին զագագաթաժողովում: Թյուրքական համադաշնություն ստեղծելու, ինչպես նաև Ղարաբաղի հարցում Ադրբեջանին համերաշխություն հայտնելու բուրջական ծրագրերը ըմբռնում և աջակցություն չստացան կենտրոնասիական հանրապետությունների կողմից: 1994թ. հոկտեմբերին Ստամբուլում կայացած երկրորդ համաթյուրքական զագագաթաժողովի եզրափակիչ հռչակագրի մեջ կենտրոնասիական հանրապետությունների ճնշման ներքո արձանագրվեց լուրջ Ղարաբաղյան հակամարտությունը ԱՄԿ-ի որոշումների շրջանակում լուծելու անհրաժեշտությունը: Սակայն առաջին հայացքից Ադրբեջանի օգտին արված հայտարարությունը քննել է համերաշխության արտահայտում չէր, քանի որ Հայաստանի դեմ արածամիջոցներ կիրառելու առաջարկը կտրուկ կերպով մերժվեց Նազարբաևի և մյուս ղեկավարների կողմից:

Ղարաբաղյան հիմնախնդրի առկա զարգացումները խոչընդոտեցին Թուրքիայի ազդեցության հետագա խորացմանը Ադրբեջանում և նրա ներքալիանցմանը կենտրոնական Ասիա: Ադրբեջանում ղեկավար շրջանները փորձեր արեցին քարելավելու ադրբեջանա-ռուսական հարաբերությունները և խորացնել կապերը Իրանի հետ: Տեսանելի ապագայում Ղարաբաղյան հակամարտությունը և նրա կարգավորման գործընթացը էական դեր կկատարի Բաքու-Անկարա հարաբերությունների հետագա զարգացումներում:

HAJK DEMOYAN

THE KARABAGH CONFLICT IN THE CONTEXT OF RELATIONS BETWEEN TURKISH COUNTRIES

(Summary)

The Armenian-Azeri confrontation over Nagorno-Karabagh was transformed after the collapse of the USSR. In the process of conflict's resolution Russia, Iran, Turkey and USA were actively involved. Among these countries

Turkey took a very ambitious and pro-Azerbaijani position. Besides she tried to resolve this question in favour of Azerbaijan and to present it as a convincing argument for emerging solidarity between Turkish-speaking countries. However, pragmatic approach of Central Asian leaders towards Karabagh issue during the first and second all-Turkish summits disappointed Baku and Ankara. Moreover, Karabagh issue became a preventing factor for further spreading of Turkish influence in Central Asian and Caucasian regions.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հ. Օսերյան, Գաղափարային հիմնախաբեկ հայ-թուրքական հարաբերությունների համահարստում, Եր., 1998, N. Hovhannisyán, The Karabagh Problem. Factors, Criteria, Variants of Solution, Yerevan, 1999; В. Г. Митяев, Карабахский конфликт в контексте международных отношений, в кн.: Армения: трудности независимого развития, М., РИСИ, 1998, с.487-554.
2. "Независимая газета", 14.05.92
3. «Ազգ», քի 28, ապրիլի 15, 1992:
4. «Ազգ», քի 25, ապրիլի 4, 1992:
5. «Ազգ» քի 33, մայիսի 2, 1992:
6. А.Расказде, Азербайджан: новые политические ориентиры, "Азия и Африка сегодня", М., 1993/1, с.19-20.
7. "Независимая газета", 17. 06. 1992.
8. "Cumhuriyet" 28.05.92.
9. "Независимая газета", 03. 11. 1992.
10. "Türkiye", Istanbul 9 April 1992, տես Henry Hale, Islam, State-building and Uzbekistan Foreign Policy // "The New Geopolitics of Central Asia and Its Borderlands", Edited by A. Banuzizi and M. Weiner, Indiana, 1994, p. 148.
11. «Ազգ», 2 հունիսի, քի 50 1992:
12. "Milliyet" 27. 01. 1994.
13. Gareth M. Winrow, Turkey and the Former Soviet South, London, 1995, p. 20.
14. Մոզահեղների հավաքագրումը իրականացվում էր Ադրբեյջանի ներքին գործերի փոխնախարար Ռոշյան Ջիվադուլի կողմից, որը 1993թ. հուլիսին ժամանելով Ալթանատան, քննարկեց այդ հարցը վարչապետ Գուրբադին Հերմաթյարի հետ: Վարձկաններից հիմնականում ներկայացնում էին Հերմաթյարին դաշնակից Հեք-ի Վահյան քեր, տես՝ Joseph A. Kechichian and Theodore W. Karasik, The Crisis in Azerbaijan: How Clans Influence the Politics of an Emerging Republic, "Middle East Policy", Vol, IV, No. 1-2, September 1995, p. 63.
15. Նույն տեղում, p. 64.
16. "Documents d'actualite internationale", Paris, 1995, 15 janvier, No. 2, p. 68.

ԿԱՐԵՆ ԴՈՒՆՅԱՆ

ԻՐԱՆՈՒՄ ԱՄՆ-Ի ԴԵՍՊՈՒԱՏԱՆ ԳՐԱՎՈՒՄԸ ԵՎ ԱՄԵՐԻԿԱ-ԻՐԱՆՅԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵԳՆԱԺԱՍՍՅՈՒՆ ՓՈՒԸ

«Մենք դիտում ենք Մերձավոր Արևելքը՝ ներառյալ Պարսից ծոցը, իբրև մի մասը ավելի լայն ռազմա-քաղաքական քառերաբեմի, որը գտնուելու է Թուրքիայով, Պակիստանով և Հյուսիսային Աֆրիկայով և զմահատում ենք այն իբրև ռազմավարական քաղաքականության մեկ միավոր, որը կարիք ունի համակողմանի «առողջացման»՝ նպատակ ունենալով ապահովել մեզ համար ուժերի բարենպաստ հարաբերակցություն», - այսպես է ԱՄՆ-ի՝ 70-80-ական թթ. Պարսից ծոցում վարած քաղաքականության համատես բնութայունը (Ռաբերտ Բարտ. պետդեսպարտամենտի ներկայացուցիչ Անվտանգության ենթահանձնաժողովի Սենատի միտ)՝:

Իրականացնող հեղափոխությունը լուրջ ազդակ հանդիսացավ ԱՄՆ-ի մերձավորարևելյան քաղաքականությունը վերամայելու գործում: ԱՄՆ-ի պաշտպանության և ընդգծելիայի մախկին մախարար Ջ. Ելեսինգերի խոսքերով՝ «Դա առաջին լուրջ հեղափոխությունն էր 1917թ. հետո՝ միջազգային իրադրության վրա էսպես ազդելու տեսանկյունից, որը ցնցեց ԱՄՆ-ի ողջ արտաքին քաղաքականությունը»²: Զաղաքական շրջանակները էսպես փախեցին Պարսից ծոցում իրենց գործողությունների բնույթը, ինչը վկայում էր Վաշինգտոնի արտաքին քաղաքականության տրամաբանական նոր փուլի ի նայտ գալու մասին³: 1978թ. նոյեմբերի 4-ին, երբ Իրանում նշվում էր շահական վարչակարգի դեմ ելած մահատույզված ուսանողների սգո տարեդարձը, 400 իրանցի ուսանողներ, որոնք հետագայում ներկայացան իբրև «Մուսուլման ուսանողների կազմակերպության» անդամներ, երեքժամյա դիմադրությունից հետո զրավեցին ԱՄՆ-ի դեսպանատան շենքը: Խումբը զլխավորում էր քաղաքական ասպարեզում մինչ այդ անհայտ հոջաթ ուլ էլլահ Մուսավի Խոնեին: Պատանդ վերցվեց 66 անձ, 6 հազար իրանցման ընթացքում հաջողվեց թաքցվել կանադական դեսպանատան տարածքում: Դեսպանատան զրավումից անմիջապես հետո «Մուսուլման ուսանողների կազմակերպությունը» հայտարարեց, որ այս գործողությունը ուղղված է ԱՄՆ-ի դեմ՝ իբրև բողոք Իրանի հանդեպ նրա վարած քաղաքա-

կանության: Սակայն կազմակերպության ղեկավար Խոնենին այնքան էլ հետևողական չէր փաստերը լուսաբանելիս, քանի որ 1980թ. ամռանը «Ձուռնուրի-ն Էսլամի» թերթին տված հարցազրույցում նշում էր, որ ԱՄՆ-ի դեսպանատան գրավումը ծրագրավորված էր առանց Իմամ Խոնենյիի գիտության և նարատակ ունեռ Տրան կանգնեցնել կատարված փաստի առջև: Եւ այն քվակալանի աշմանը իտալական «Ռեպուրիլիկա» թերթին տված հարցազրույցում նա նշում էր. «Մեր բոլոր գործողությունները ի սկզբանե հավանության են արժանացել և թելադրված են եղել Իմամի կողմից»: Եվ վերջապես, 1980թ. վերջին «Մանր» թերթում տպագրված հարցազրույցում Խոնենին րացում է իտալացարտերը. «Ներկայիս գործողությանը լավ արդյունքների հասանք ներքադարական կյանքում: Ստիպեցինք հետևնալ Բազարգանի կատավարությանը և լիքերալմերին հեռացրեցինք ակտիվ քաղաքական կյանքի թատերաբեմից»⁴: Բազարգանի հրաժարականով Իսլամական հեղափոխական խորհուրդը արդեն դե յուրի իր ձեռքում կենտրոնացրեց իշխանության լծակները: Բազարգանը իր սբաչտոնավարման ողջ շրջանում բողոքում էր, որ Իրանը դարձել է «հազար շերիֆների երկիր» և, որ ժամանակն է, որ իշխանության ակունքներում գտնվող հոգևորականները վայր դնեն իրենց լիազորությունները և զբաղվեն զուտ կրթական և քաղաքական հարցերով: Ինքը Խոնենյին 1979թ. դեկտեմբերին եզխատացի լրագրող Մ. Հնյբալին տված հարցազրույցում նշում է, որ դեսպանատան գրավումը ամենից առաջ ուղղված էր մեկ նպատակի՝ նա վերադարձնել շահի հարտությունները Իրանի⁵:

Անկասկած, դեսպանատան գրավումը րազմանպատակ քաղաքական ակցիա էր, որը և՛ արտաքին, և՛ ներքին քաղաքական ոլորտում միտում ուներ առաջ բերել լուրջ տեղաշարժեր: Հեղափոխությունից հետո ներքադարական կյանքում լուրջ խմորումներ էին տեղի ունենում տարբեր գաղափարական ուղղվածության հոսանքների միջև, դեռևս առկա էր այն հարցը, թե Իրանը ինչ ուղով սցիտի ըմքանա: Ուժերը, որոնք նպատակ ունենին թույլ չտալ «հեղափոխական գծի» բեկում աջ կամ ձախ, այս գործողությանը վերջակետ դրեցին ներքադարական սբաչբարի տվյալ փալին՝ նոյեմբերի 6-ին Բազարգանի կատավարությունը հրաժարական տվեց: Հիշեցնենք, որ վարչապետ Բազարգանը և արտգործնախարար Յազեին վարում էին ԱՄՆ-ի հետ հարաբերությունների աստիճանական նորմալացման և իր բնականոն հունին վերադարձնելու քաղաքականություն: Հակառակորդ ճամբարում հատկապես շահարկվում էր Ալեժիդում նրանց գաղտնի հանդիարումը Տախագան Քարտերի անվտանգության գծով խորհրդական Ջ.Բզեժինսկու հետ, ինչը հետագայում լայնորեն լուսաբանվեց արևմտյան մամուլում⁶: Դժգոհություն էր առաջացրել նաև Քարտերի վարչակարգի հայտարարությունը այն մասին, որ իրենք աջակցում են նոր կատավարությանը և որ այդ կատավարության հետ նորմալ հարաբերությունները Իրանի ամբողջականության հոսալի նրաչխիք կարող են հանդիսանալ: Պահպանողական ուժերին դուր

չէր եկել նաև այն, որ արտգործնախարարությունը, չմայած երկրում իշխող հակաշահական մթնոլորտին, այդպես էլ չլինեց պաշտոնական հայցով ԱՄՆ-ին շահին ետ վերադարձնելու պահանջով: Խոմենյին եթե ոչ ուղղակիորեն, ապա անուղղակի ձևով տեղյակ էր դեսպանատան գրավման մասին, քանի որ դեռևս նոյեմբերի 1-ին իր հավատարիմ զինակիցներ Հ.Ռասֆ-սանցանիի և Մոմթազբերիի հետ ելույթ ունենալով Դամուս, կոչ արեց ուսանողներին յթույլացնել պայքարը ԱՄՆ-ի դեմ և ամեն ինչ անել, որպեսզի շահը և նրա հարստությունները ետ վերադարձվեն Իրան: Իսկ դրանից առաջ, հոկտեմբերի 24-ին Խոմենյին դիմել էր Նյու Յորքի բոլոր մուսուլմաններին՝ զանգվածային ցույցեր կազմակերպելու կոչով՝ ընդդեմ Իրանի հանդեպ ԱՄՆ-ի վարած քաղաքականության⁷:

Դեսպանատան գրավումը, ինչպես նաև 1980թ. սեպտեմբերի 22-ին սկսված իրանա-իրաքյան պատերազմը ինքնին քարենպաստ հիմք էին ընդհանուր քշմամու դեմ պայքարի քարոզչության ծավալման համար, ինչը մեծամասամբ ուղղված էր ժողովրդական զանգվածների շրջանում գաղափարական համախմբվածություն ապահովելուն: Չմայած տեսարանների քաղաքանույթ կարծիքներին, ԱՄՆ-ի դեսպանատան գրավումը թեև ծայրահեղ միջոցառում էր իր քնույթով, բայց և այնպես ակնկալելի էր ԱՄՆ-ի կատարելության համար: Դեռևս հունիսին Քարտերի վարչակարգը տարբեր ուղիներով ձգտում էր պարզել, թե շահի հյուրընկալումը ԱՄՆ-ում ինչ անցանկալի հետևանքների կարող է հանգեցնել Իրանում: Իրանում ԱՄՆ գործերի հավատարմատար Բ.Լեյնգենի պատասխանը միանշանակ էր՝ այն կարող է հանգեցնել դեսպանատան գրավմանը⁸: Շահը, որ իրական իշխանության լծակներից զրկվել էր, մնում էր իբրև գլխավոր խաղաբաղա՝ և խորհրդանիշ մերձավորարևելյան առևակատման դաշտում, ուր ԱՄՆ-ի գլխավոր մպատակը Իրանում զանկացած զնով ամերիկամետ քաղաքականության ապահովման էր⁹:

Դեսպանատան գրավումը միջազգային իրավունքի տեսանկյունից միանշանակորեն դատապարտելի էր, քանի որ միջազգային բոլոր նորմերը և 1961թ. ապրիլի 18-ի Վիեննայի կոնվենցիան (հոդված 29) հաստատում են, որ բոլոր դիվանագիտական ներկայացուցչությունները, անձնակազմը, գույքը և տարածքը զանվում են հյուրընկալող երկրի պաշտպանության ներքո, անձեռնմխելի են և չեն կարող բռնագրավվել և ձեռքարկվել¹⁰: ԱՄՆ-ն իր քարոզչական արշավի լայնածավալ գործողությունների հիմքում դնում էր հարցի հենց այս կողմը: Իրանական կառավարությունը վկայակոչում էր նույն կոնվենցիայի 41-րդ հոդվածը, որ հատկեցված են դիվանագիտական ներկայացուցչությունների գործունեության ոլորտները և նշվում է, որ դրանք չպետք է վտանգեն հյուրընկալող երկրի ազգային անվտանգությունը¹¹: 1978թ. Հասագայի միջազգային դատարանը դատապարտեց Իրանի դիրքորոշումը և ձեռնարկված գործողությունների քնույթը ԱՄՆ-ի հանդեպ¹²: 1978թ. դեկտեմբերին ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը հաստատեց քա-

մածն, որով դիմում էր Իրանին՝ պատանդներին անհապաղ ազատ արձակելու կոչով¹³։ Բացի զատ քարոզչական շրջափակումից, ԱՄՆ-ն սկսեց իրականացնել նաև մասնակի ուղղմական և տնտեսական շրջափակում։ ՆԱՏՕ-ի գլխավոր քարտուղար Լուսեր հայտարարեց, որ դաշնակիցները քննարկում են Իրանում հնադարյան ուղղմական միջամտության հարցը։ 1978թ. փետրվարին Իրանը դադարեցրեց իր անդամությունը ՄԵՆՏՕ-ին, ապրիլին միակողմանիորեն լուծարեց ամերիկա-իրանյան «ջարիկամտության մասին» պայմանագիրը, իսկ նոյեմբերին չեղյալ հայտարարեց 1959թ. ամերիկա-իրանյան ուղղմական համազորակցության պայմանագիրը։ Ստեղծվեց ուղղմաքաղաքական դաշտի «վակուում», որը ԱՄՆ-ը փորձում էր չեզոքացնել ամեն գնով (Ջ.Բզեթինսկի)¹⁴։ ԱՄՆ-ն «ուղղմականացրեց» իր ներկայությունը Պարսից ծոցում՝ նապես ավելացնելով արագ ծավալման ուժերի քանակը տարածաշրջանում¹⁵։ Հարկ է նշել, որ ճգնաժամային փուլում ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքականությունը ձգտում էր հարմարվել արմատական փոփոխությունների մթնոլորտին և գործում էր մի քանի հարթություններով՝ հարաբերություններ պահպանելով շահի, զինվորականների, եզակաքականության ներկայացուցիչների հետ¹⁶։

ԱՄՆ քաղաքական դարբնեցում զգացվում էր երկու տարամետ ուղղվածություն՝ Ազգային Անվտանգության Խորհուրդը Ջ.Բզեթինսկու գլխավորությամբ և ոչ առանց շահամետ լոբբիի աջակցության ծակված էր դիմելու կոպիտ միջամտության քաղաքականության, այնինչ պետքարտուղար Ս.Վենսը խորհուրդ էր տալիս լիսանգարել դիպլոմատի քնակաճում ընթացքին և աջակցել Խոմեյնուն, քանի որ Իմանը ինքը «ընդգծված հակակոմունիստ է»¹⁷։

1978թ. մարտին ԱՄՆ պաշտպանության նախարար Ջ.Բրաունը եզիպատու, Հորդանան, Սաուդյան Արաբիան և Իսրայել իր այցելության ընթացքում փորձ արեց «անվտանգության համակարգի» երկրների կողմից Իրանի շրջափակում իրականացնել, ինչը նրան մասնակիորեն հաջողվեց¹⁸։ Ստեղծվեցին իրանական ավանդները, արգելք դրվեց իրանական հավթի ներկրման վրա, դադարեցվեցին առաքումները Իրան։ Նմանօրինակ այցով Աբրևույան Եվրոպա մեկնեց պետքարտուղար Ս.Վենսը։ Եվրոպական Տնտեսական Միության (ԵՏՄ) անդամ երկրների Լիսաբոնյան համաժողովը հայտարարեց Իրանի հանդեպ տնտեսական պատժամիջոցների կիրառման մասին։ ԱՄՆ-ը փորձեց շրջափակում իրականացնել Իրանի ծանցեպ Իսլամական Կամֆերանս կազմակերպության անդամ երկրների կողմից, ուր նրան ակտիվորեն աջակցում էր Պակիստանը։ ԿՀՎ ղեկավար ժոպակալ Թերները հանդես եկավ հայտարարությամբ, ուր մասնավորապես ասվում էր, որ իր գլխավորած կազմակերպության սրբամաղթության տակ կան քավականաչափ ուժեր առաջիկա 10 տարում Իրանի բարձրաստիճան ղեկավարության շրջանում քայքայիչ գործունեություն ծավալելու համար։

ՕՊԵԿ-ի (Organization of Petroleum Exporter Countries) անդամ երկրները, ինչպես նաև Արաբական երկրների լիգան, մերժեցին ԻԻՀ պատվիրակություններին¹⁹։ Դեպարտամտան զբաղման երկարող օրն արդեն ԿՀՎ-ն և ՊԵՄ-տազոնը սկսեցին մշակել պատանդների ազատագրման ծրագիր, քեև պետ-դեպարտամենտում հրավիրված խորհրդակցության ժամանակ սրշում էլ ընդունվել ամմիջապես շհարվածել Իրանին²⁰։ ՅՈՒՊԻ (United Press International) գործակալության հաղորդման համաձայն, ԱՄՆ-ն լրջորեն նախապատրաստվում էր ռազմական միջամտության Իրանում։ Մարտական պատրաստության էին թերվել 6-րդ միջերկրածովյան նավատորմը, իստուկ Նշամակության դեսամտային զամարտակնեը Արևմտյան Գերմանիայում և Իտալիայում, «F-4» կործանիչների էսկադրիայան Թուրքիայում և ևս 12 ռազմամավ Պարսից ծոցի շրջանում²¹։ Նոյեմբերի 21-ին Սպիտակ տանը տեղի ունեցած խորհրդակցությունից հետո Քարտեըը հայտարարեց, որ «ԱՄՆ-ն, լուցի դիվանագիտական ուղիներից, քավականաչափ ուժեր ունի նաև հարցի լուծման ալ տարրերակնելը ըմտրելու համար»²²։ Պետք է հաշվի առնել, որ ԱՄՆ-ի դեսպանատան զբավուրը Իրանում ոչ միայն ուղղակի ազդեցություն ունեցավ Իրանի, այլև ԱՄՆ-ի ներքաղաքական կյանքում։ Մտտնում էին հերքական նախագահական ըմտրությունները և Քարտեի վարչակարգի համար էինմանհարցի հաջող լուծումը սեփական վարկանիշի քարծրացման կարևորագույն նախապայմաններից էր, քանի որ կատակարման վերջին շրջանում տնտեսական ասպարհզում ԱՄՆ-ի ցուցանիչները քավական ցածր էին²³։

Պենտագոնը քննարկում էր ինչպես լայնամասշտաբ միջամտության, այնպես էլ տևական բնույթի ռազմական ծրագրեր, որոնք պնոտի ապահովին պատանդների ազատագրումը և, որպես հետավոր նախտակ Իրանում վարչակարգի վափոխությունը²⁴։

Նախտանեվում էր.

1. Պարսից ծոցի լիակտտար շրջափակում։
2. Իրանական նավահամգիտների ականապատում։
3. Նպտոակային ոճրահարումներ՝ տորտոեղիական և նավթարդյունաբերական կենտրոնները ոչնչացնելու համար։
4. Մովային հետևակի 82-րդ դիվիզիայի ափհանում՝ Իրանի նավթարդյունաբերական շրջանները զբավելու և վերահսկելու համար²⁵։

Միաժամանակ քննարկվում էր նաև տեղական բնույթի գործողությունների ծրագիր՝ «Արծվի մազիլներ» կամ «Կապույտ կայծակ» անվանումով, որը նպատակ ուներ ոչ միայն ազատագրել պատանդներին, այլև, հաջող ելքի դեպքում, վերածվել շահամետ ռազմական շրջանակների ելույթի՝ ընդդեմ հազարակամության²⁶։ Ինչպես նշում է Չ.Բզեժինսկին 1982թ. ապրիլի 18-ին «Նյու Յորք թայմս մեզրզին»-ում տպագրված հարցազրույցում. «Կապույտ կայծակ» օպերացիան ավելի շատ հեռապնդում էր հեռահար նպատակներ և հետանկարում պնտի վերածվել լայնամասշտաբ գործողությունների»²⁷։

Ապրիլի 23-ին մախազահ Քարտերի, Բժեզինսկու, փոխմախազահ Մոնդելի և ԿՀՎ-ի տնօրեն Թերենթի համաձայնությամբ հաստատվեց ստացիկա գործողության ծրագիրը և անցկացման ճշգրիտ ժամկետները: Գործողության անմիջական ղեկավար նշանակվեց ԱՄՆ-ի շտաբների պետերի կոմիտեի մախազահ Դ.Ջունյու: Գործողության մշակման ընթացքը, իրագործումը, հաջորդող ճախողումը նորից երևան հանեցին ամերիկյան արտաքին քաղաքականության իրականացնողների ճամբարում տեղող երկակիության միտումը:

Ապրիլի 24-ի լույս 25-ի գիշերը 6 ամերիկյան C-130 ուղղաթիռներ, որոնք իրանական ՌՕՌ-ի տարրերամշաններ էին կրում, ուղղությամբ վերցրեցին դեպի Իրան, Թեհրանից 430 կմ հեռու գտնվող «ՈՒ անապատը»: Արևմտացիների 25-ի առավոտյան ԱՄՆ մախազահ Քարտերը հեռուստատեսությամբ հայտարարեց «Կապույտ կայծակ» գործողության ծախսման մասին²⁰: Գործողության ճախողումը հանդիսացավ այն ազդակներից մեկը, որոնք Լապես փոխնեցին ուժերի հարաբերակցությունը ԱՄՆ նեղադաշտական խաղատախտակին: Դեմոկրատական կուսակցությունը կորցրեց իր 26-ամյա իշխանությունը Մենատում: Համաքյա մոյն ժամանակ Մերձավոր Արևելքում սկսվեց հակամերիկյան ելույթների մի շարք՝ ղեկավորների 4-ին գրավվեց ԱՄՆ դեսպանատունը Դամասկոսում, ղեկավորների 2-ին՝ Լիբիայում, 2 օր անց Ստամբուլում սպանվեցին մի քանի ամերիկյան դիվանագետներ: Թվում էր, թե ճգնաժամի հարթաձևարման քաղո ուղիները սպառված են, քանի որ ճախողված ակցիան հակամերիկյան ելույթների նոր ակն էր քարձրացրել Իրանում²¹:

Բացի այդ, ճգնաժամի խորացմանը նպաստեց մեկ այն, որ ապրիլի 30-ին 5 զինված անձինք գրավեցին Մեծ Բրիտանիայում Իրանի դեսպանատունը՝ ի պատասխան իրանական կողմի քաղերի: Սակայն Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Մ.Թեյլորը հավաստիացրեց Իրանի ղեկավարությանը, որ հիշյալ գործողությունը ոչ մի կերպ չի կարելի որակել իբրև հակակշիռ Իրանում ԱՄՆ-ի դեսպանատան գրավման²²: Կոնֆլիկտի ձգձգվող քննարկային ձևնտու չէր կողմերից և ոչ մեկին: 1981թ. հունվարի 2-ին Իրանի կառավարությանը հանձնվեց ԱՄՆ-ի առաջաքլի՝ ապաստեցնել 9,5 մլրդ. դոլար իրանական ավանդները և ևս 5,5 մլրդ.՝ պատանդների ազատ արձակումից հետո: Ամերիկյան կողմը պարտավորվում էր վերացնել տնտեսական շրջափակման արգելքը և չխտրնդոտել շահի կարողությունների նա վերադարձմանը²³: Հունվարի 18-ին իրանական խորհրդարանը հաստատեց այս համաձայնագիրը: Իրանի վարչապետ Ռաֆային հայտարարեց 444-օրյա լարված մրցադաշարի ավարտի մասին: 1980թ. հուլիսին Կառիքի զինվորական հոսպիտալում վախճանվեց Ռեզա շահ Փեհլևին, որի մահը հարմար առիթ էր երկու կողմերի մտեցումները այտաքնապես աջոյացնելու: Պաշտոնապես առնականումը հարբվեց և հարթաձևարվեց իրանա-ամերիկյան հարաբերությունների ճգնաժամային փուլը, թեև պատճառա-հետևանք-

քային կապերի ուսումնասիրությունը վկայում է, որ դեպքամատան և պատանդների գրավումը հետևանք և արտահայտություն էր ավելի խոր գործընթացների, որոնք էլ իրենց հերթին վկայում էին լարջ փոփոխությունների մասին ինչպես տարածաշրջանում, այնպես էլ ԱՄՆ-ի ներքաղաքական և քնդհանրապես աշխարհաքաղաքական քարտեզի վրա: Ինչպես նշում էր «Մոնդ Ռիպլումատիկը», այդ օրերին՝ «հեղափոխությունը Իրանում չի կարելի համեմատել ոչ մի ուրիշ հեղափոխության հետ: Այն եզակի է իր տեսակի մեջ»: Միս քե ինչու է դժվար զմբանել և հասկանալ նրա ամենօրյա զարգացումը, քանզի այն դասական գծերից բացի, տնեղ արտահայտման յուրատեսակ դրսևորումներ¹²:

KAREN DOLINYAN

THE USA EMBASSY OCCUPATION IN IRAN AND THE CRISIS PERIOD OF THE USA-IRANIAN RELATIONS

(Summary)

The USA embassy occupation by the "Organization of Muslim students" was the highest crisis period during the whole USA-Iranian relations and it indicated the new power and dominating reformations all over the world, especially in the Persian Gulf region. The occupation of the USA embassy in the I.R.A. was a multipurpose political action, which intended to realize great changes not only in the USA-Iran relations, but also in the political influence scene of Iran. This action intensified the resignation of "liberalist" revolutionaries' leader prime-minister M.Bazarghan. It was shown that there were two different political approaches in the USA foreign policy. The USA reaction to such a political action underlined that a new political philosophy system was created and realized in Washington's foreign policy.

ԾԱՆՈԹՎԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Примаков Е. М., История одного сговора (ближневосточная политика США в 70-80-е годы), М., 1985, с.130.
2. Агаев С. Л., Иран: между прошлым и будущим, М., 1987, с.110.
3. Ս. Վախիճ, Պարսից ծոցը փոքրիկ եպիկենտրոնում, Եր., 1986, էջ 102:
4. Агаев С. Л., Иран: рождение республики, М., 1984, с. 301.
5. Кременюк В. А., Борьба Вашингтона против революции в Иране, М., 1984, с.111.
6. Агаев С. Л., Иран: между прошлым и будущим, М., 1987, с. 305.
7. Агаев С. Л., ук. соч., с. 247.

8. Ա. Վափրին, նշվ. աշխ., էջ 294:
9. Abbas-Ali Amid Zanjani, *The Islamic revolution and it's roots*, Tehran, 1374, p.327 (Persian).
10. Кременюк В. А., укр. соч., М., 1984, с.109.
11. Նույն տեղում, էջ 114:
12. Նույն տեղում, էջ 110:
13. Նույն տեղում, էջ 111:
14. Агаев С. Л., укр. соч., с.130.
15. Ա. Վափրին, նշվ. աշխ., էջ 147:
16. Агаев С. Л., укр. соч., с. 65.
17. Նույն տեղում, էջ 42:
18. Кременюк В. А., укр. соч., с. 111.
19. Агаев С. Л., *Иранская революция, США и международная безопасность*, М., 1984, с. 164.
20. Кременюк В. А., укр. соч., М., 1984, с.133.
21. Ա. Վափրին, նշվ. աշխ., էջ 217:
22. Кременюк В. А., укр. соч., М. 1984 с.131
23. Агаев С. Л., *Иран: между прошлым и будущим*, М., 1987, с.95.
24. Ա. Վափրին, նշվ. աշխ., էջ 219:
25. Նույն տեղում, էջ 229-239:
26. Кременюк В. А., укр. соч., М., 1984, с.135.
27. Германович А.В, Медведко И.А., *Именем Аллаха...*, М., 1988, с.119-120.
28. Агаев С. Л., *Иранская революция США и международная безопасность*, М., 1984, с.164.
29. Նույն տեղում, էջ 209:
30. Ա. Վափրին, նշվ. աշխ., էջ 181:
31. Նույն տեղում, էջ 241:
32. Агаев С. Л., укр. соч., с.19.

ԳՈՂԱՐ ԻՍԿԱՆՎԱՐՅԱՆ

ԱՍԵՐԻԿՅԱՆ ՕԳՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԻՐԱՆԻՆ՝ ՈՐՊԵՍ ԻՐԱՆ-ԱՍԵՐԻԿՅԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՐԵՎՈՐԱԳՈՒՅՆ ԳՈՐԾՈՆ

1941թ. սեպտեմբերի 16-ի առավոտյան՝ Խորհրդային Միության և Անգլիայի ճնշման ներքո, Ռեզա շահ Փահլավին հրաժարվեց գահից հօգուտ իր 22-ամյա որդու՝ Մահամմադ Ռեզա Փահլավիի, որը մինչ այդ մեջլիսի կողմից հաստատված էր որպես օրինական գահաժառանգ: Նոր շահի գահակալությունը սկսվեց Իրանի համար քարոզ ու դժվարին պայմաններում: Ընթացում էր II համաշխարհային պատերազմը, երկվոր օկուպացված էր խորհրդային և անգլիական զորքերի կողմից, քաջակալում էր քաղաքական կայունությունը, զանձարանը դատարկ էր: Այս պարագայում, բնականաբար, երկվոր կարիք ուներ արտաքին ֆինանսա-տնտեսական օգնության, որը տվյալ պայմաններում կարող էին ցուցաբերել միայն ԱՄՆ-ը: Այդ գործը դրվում էր ռեալ հիմքերի վրա մախ այն պատճառով, որ 1942թ. վերջին վարչապետ՝ Կավամ էս Մալքանեի համաձայնությամբ Մյազլալ Նահանգներն Իրան մտցրին 30 հազարանոց մի քանակ, որի խնդիրն էր ապահովել ռազմական քեռների տեղափոխման անվտանգությունը դեպի Խորհրդային Միություն (խոսքը վերաբերվում է «Լենդ-Լիզ» ծրագրի շքջանակներում Խորհրդային Միության հասանելիք մասնաբաժնին)՝:

Իրանը օգնության խնդրանքով դիմեց Վաշինգտոնին: 1942թ. ամռանը Ահմադ Կավանը խնդրեց Իրան ուղարկել ամերիկյան ֆինանսական խորհրդական Արթուր Մյուսային, որը դեռևս 1922թ. եղել էր Իրանում՝ երկրի ֆինանսա-տնտեսական կյանքը կարգավորելու առաքելությամբ: Մյուսայն իր ֆինանսական խորհրդականների ուղեկցությամբ ժամանեց Թեհրանը՝:

Բացի ֆինանսական և տնտեսական օգնություններից, ԱՄՆ-ը եղզ տալան, որպեսզի Իրանի կառավարության քարծրագույն արշտոններում տեսնեն ամերիկյան քաղաքացիներին, որոնք էլ, բնականաբար, կպաշտպանեին ԱՄՆ-ի շահերն Իրանում: Այսպես, օրինակ, Գ. Գրեշամը նշանակվեց Իրանի մաքսային վարչության գլխավոր տնօրեն, Ու. Լեկաունը՝ գլխավոր գանձարան, Ռ. Պիկային՝ ներքին եկամտների դեկավարման գլխավոր

տնօրեն: Ամերիկյան խորհրդակամների վերահսկողության տակ էին գտնվում գների կարգավորումը, արդյունաբերությունը, մատակարարումը:

Միաժամանակ, 1942թ. աշնանը, Իրանին օգնելու նպատակով, ԱՄՆ-ը կազմակերպեցին ևս երկու առաքելություն. ռազմական իրանական քանակը վերակազմելու, և ռատիկանական իրանական ժանդարմերիային օգնություն ցուցաբերելու համար: 1943թ. մարտին մեջլիսը որոշում ընդունեց 4,5 մլն. դոլարի օգնության խնդրանքով զինել Միացյալ Նահանգներին, որպեսզի զորքի և ժանդարմերիայի համար կարողանան գնել անհրաժեշտ զինք և զինամթերք:

1943թ. ԱՄՆ-ի նախագահ Ֆ. Դ. Ռուզվելտը մշակեց այսպես կոչված «ժողովրդավարման» քաղաքականությունը, որը հետպատերազմյան տարիներին շարունակվեց նրան հաջորդող գրեթե բոլոր նախագահների կողմից: Այդ քաղաքականության էությունը այն էր, որ ամերիկյան կենսական գոտիներում, օգնության մեխանիզմի շնորհիվ, ստեղծվեն ազդեցության ուժեղ շեղակներ: Անտարակույս, Իրանը մտնում էր ամերիկյան կենսական շահերի գոտու մեջ՝ ոչ միայն իր մալթի և բնական ռեսուրսների, այլև գրաված կարևորագույն ռազմավարական դիրքի պատճառով:

1945 թվականից ամերիկացիները կիրառեցին մեջլիսին իրենց օգնության մրցակիրը, որը սկզբնական շրջանում իրականացվում էր երկմակակնում հացահատիկի, սերմացուի և սննդամթերքի լայնածավալ մատակարարումներով: Սակայն ավելի ուշ այդ օգնությունն ընդգրկեց նաև այլ բնագավառներ, ընդհուպ մինչև զենքի և սպառազինության:

1945թ. ապրիլին, Ֆ. Դ. Ռուզվելտի մահից հետո, իշխանության գլուխ եկած դեմոկրատ Հարի Տրյումենը շարունակեց իր նախորդի «ժողովրդավարման» քաղաքականությունը:

1947թ. փետրվարին ամերիկյան Մոբիլտոն-Նադսոն ֆիրման Իրանի կառավարությանը խոստացավ օժանդակել երկրի 7-ամյա զարգացման ծրագրին: Այս նպատակով Համաշխարհային Բանկը 250 մլն. դոլար վարկ տվեց Իրանի կառավարությանը: Հունիսի 19-ին Ղազարի փոփոխություններ մտքրեց կաբինետում, իր շուրջը հավաքելով արևմտյան կողմնորոշում ունեցող մարդկանց: Հունիսի 20-ին Իրանը 25 մլն. դոլարի վարկ ստացավ Միացյալ Նահանգներից⁴: Երբ, Թրյումենի դիկտրինայով նախատեսվում էր ռազմական և տնտեսական օգնություն ցուցաբերել Հոմաառանին և Թուրքիային, որոշվեց Իրանին նույնպես ամմասն չբողնել, սակայն վերջիններին համեմատ Իրանի օգնությունը չնչին էր:

ԱՄՆ-ի կառավարությունը, սկսած 1947թ. հոկտեմբերից, Իրանին տարեկան հատկացնում էր 25 մլն. դոլարի ռազմական օգնություն: 1947-1954թթ. ռազմական օգնության քանակը կազմեց շուրջ 175 մլն. դոլար⁵:

1948թ. փետրվարին իրանական մեջլիսը համաձայնվեց ԱՄՆ-ից 10 մլն. դոլարի պարտք վերցնել հանդիքմանք և ռազմամթերք գնելու համար, ինչպես նաև անհրաժեշտ էր 16 մլն. դոլար այդ ամենը Միացյալ Նահանգներից

Իրան հասցնելու համար⁶։ Պարտքը պետք է մաքվեր 12 տարիների ընթացքում՝ սկսած 1950-ից՝ տարեկան վճարելով 2 ³/₄ տոկոս։ Այդ ժամանակից ի վեր, իրանական գործին ու ժանդարմերիային պարբերաբար ամերիկյան զենք ու զինամթերք էին մատակարարում։

1949թ. հոկտեմբերի 6-ին Միացյալ Նահանգների կոնգրեսը որոշեցրեց ռազմական փոխօգնության քաղաքականությունը, որի հիմքում դրված էր միլիարդավոր դոլարներ։ Այս ծրագրի մեջ կար հատուկ մի խոնջ, ըստ որի պետք է 27,6 մլն. դոլարի ռազմական օգնություն ցուցաբերվեր Իրանին, Ֆիլիպիններին և Կորեային։ Հաշվարկված էր, որ Իրանը կստանա շուրջ 10 մլն. դոլար։ Սա այնքան փոքր գումար էր Իրանի համար, որ չէր կարող հոգալ ոչ տնտեսական և ոչ էլ ռազմական կարիքները։ Իրանը ակնկալում էր Ջարգացման և Վերակառուցման միջազգային բանկից ստանալ 250 մլն. դոլարի պարտք և Միացյալ Նահանգներից էլ որոշ չափի վարկ կամ նպաստ⁷։

1949թ. Մոհամմադ Ռեզան այցելությանը գտնվում էր ԱՄՆ-ում։ Նոյեմբերի 21-ին նա վաչինգտոնում ելույթ ունեցավ, որում մասնավորապես ասաց, որ Իրանը ԱՄՆ-ի հետ համագործակցելու ցանկություն ունի, հատկապես «ազգային անվտանգության, տնտեսության զարգացման և սոցիալական հարցերում առաջընթացի հասանելու համար»⁸։ Հարկ է նշել, որ այս հայտարարությունը ակնառու կերպով ցույց տվեց Իրանի արտաքին քաղաքականության ուղղվածությունը, որին էլ հաջորդեց օգնությունների տարափոխը։

Իրանը առաջին պետությունն էր, որն օգտվեց «4-րդ կետի» օգնություններից. 1950թ. հոկտեմբերի օգնությունը կազմեց 500.000 դոլար⁹։ Սակայն Իրանի կառավարությունը իրավասու չէր այդ գումարները ծախսել՝ հոգալու համար երկրի կարիքները։ Այդ առարկությունը իրականացնում էին ամերիկացիները Ռոքմեի գլխավորությամբ։ 1951-1954թթ. տեխնիկական օգնության ընդհանուր գումարը կազմեց ավելի քան 71 մլն. դոլար։

Այսպիսով, հետպատերազմյան ժամանակաշրջանից մինչև 1954թ. ներառյալ ԱՄՆ-ի օգնությունը Իրանին ուներ հետևյալ տեսքը (մլն. դոլար)՝

1. Պարտքեր և նպաստներ	46,6
2. «Չորրորդ կետի» շրջանակներում հատկացումներ	72,2
3. Ռազմական օգնություն (սկսած 1947թ.)	175
4. Անհատալ օգնություն	45
Ընդամենը	338,8

1951թ. փարչապետ նշանակվեց Մոհամմադ Մոսադեղը, որը վայելում էր ժողովրդի սերն ու հարգանքը և դրան արժանացել էր հիմնականում Մեծ Բրիտանիայի դեմ՝ նախքան ազգայնացման հարցի շուրջ պայքարելու շնորհիվ։ Օրենքօր մեծամասն էր փարչապետի հեղինակությունը, որը քնավ դուր չէր գալիս շահին, ինչպես նաև ԱՄՆ-ին։ Եվ դա միակ պատճառը չէր, որ

անհանգստացնում էր ԱՄՆ-ին: Կար ևս մի խնդիր. վարչապետ Մոսաղեղի և կոմունիստամետ Թուղե կուսակցության տեսակետները, առանձին հարցերում, մասնավորապես մավթի ազգայնացման և ԱՄՆ-ի նկատմամբ մտանափոխ դիրքորոշման հարցում, կատարելապես համընկնում էին իրար, և դա չէր կարող չամհանգստացնել Վաշինգտոնին: ԱՄՆ-ը չէին կարող բույլ տալ ևս մեկ անգամ Խորհրդային Միության ազդեցության ուժեղացումը Իրանում: Ելանք ճակ, որ Խորհրդային Միությունը այս ժամանակաշրջանում աջակցում էր Թուղե կուսակցությանը: Հենց այս պարագայում էլ ԱՄՆ-ի նորընտիր նախագահ Դ.Դ. Էյզենհաուերը Իրանի կառավարությանը իսակացրեց, որ եթե չլուծեն մավթի հետ կապված իրենց տարածայնությունները Անգլիայի հետ, ԱՄՆ-ն Իրանին հասանելիք օգնությունը կկրճատեն: Իսկ այն, որ դա լակ սպառնալիք չէր, այլ լիակատար շանտաժ, վկայում է շահը՝ գրելով. «Ինչևէ, 1331-32թթ. (1952-53) Ամերիկայի օգնությունների մակարդակը իջավ 22.100.000 դոլարի»¹⁰: Դեռևս 1951թ. ամռանը իրանական կողմը քանակցություններ էր վարում ԱՄՆ-ի Արտանահանման և Ենթմուծման բանկի հետ՝ 25 մլն. դոլարի օգնության ստանալու նպատակով: Ընդ որում, օգտավետվ Վաշինգտոնի կողմից Իրանին հատկացված ֆինանսական և տեխնիկական օգնության լծակներին, ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչները իրանական կառավարության, քանակի և ուստիկանության մեջ զտավեցին քաղցածրի կարևորագույն պաշտոններ: Հնկտներին, նրբ Մոնամնաղ Մոսաղեղը այցելեց ԱՄՆ, որոշակի օգնություն էր ակնկալում: Մակայն ամերիկյան բանկերը Միջազգային Կառվարչի կարտելի ճնշմամբ տակ հրաժարվեցին Իրանին վարկ տրամադրել: Մոնամնաղ Մոսաղեղը որոշեց 120 մլն. դոլարի օգնության խնդրանքով դիմել ԱՄՆ-ի կառավարությանը. սակայն վերջինս ևս մերժեց նրա խնդրանքը՝ պատասխանելով, որ Իրանը կարող է մեծ նկամումներ ստանալ մավթի արտանահանմանից¹¹:

Շուտով Իրանի տնտեսական դրությունը այնքան վատացավ, որ նույնիսկ ի վիճակի չէր պետական հիմնարկություններում աշխատողներին աշխատավարձ վճարել: 1953թ. մայիսի 28-ին Մոսաղեղը կրկին օգնության խնդրանքով դիմեց ԱՄՆ-ի նախագահին: Նախագահը պատասխանեց միայն 43 օր հետո՝ մերժումով: 1953թ. իուլիսին իր ելույթներից մեկում ԱՄՆ-ի պետքարտոդար Ջոն Ծոսթեր Դալլեսը քացահայտորեն չէր քաքցնում Միացյալ Նահանգների հակակրանքը վարչապետ Մոսաղեղի նկատմամբ. «Իրանական, ոչ կոմունիստական, ցանկացած կառավարություն, մեզ համար ավելի գերադասելի է քան այսօրվա կառավարությունը: Մենք գտնում ենք որ անհնար է համագործակցել Մոսաղեղի հետ»¹²: Այս հայտարարությունը կարելի է համարել Մոսաղեղի դատավճիտը, քանի որ դրանից ամենիցապես հետո մշակվեց հեղաշրջման ծրագիրը: Օգոստոսի 10-ին Ալեն Դալլեսը այցելեց Եվեյցարիա, որտեղ համոզվածում ունեցավ Իրանում ԱՄՆ-ի դեպքան Լոյնն Հենդերսոնի և շահի քրոջ՝ Աշրաֆի հետ:

Օգոստոսի 13-ին շահի երամանով Մոսաղեղը պետք է թողներ վարչապետի պաշտոնը, փոխարենը պետք է այն ստանձներ պաշտոնաթող զենքայա Ֆազուլա Ջահեդին: Արդեն մեծ թվով համախոհներ քնել էին Մոսաղեղին: Նույնիսկ ինգլոթրակաճները և ուսանողները, որոնք համարվում էին նրա համակիրները, նույնպես երես թեքեցին նրանից:

Մոսաղեղը որոշեց չզիջել դիրքերը, նա ուներ անձնական թիկնազոր, 12 երասաղեղ պահպանում էին իր տունը: Շուտով զենքայա Ֆազուլա Ջահեդիի գլխավորությամբ իրականացվեց «Այաքս» կոչված գործողությունը, որի ժամանակ Մոսաղեղը ձերբակալվեց և հեռացվեց իշխանությունից: Հասկանալի է, որ Անգլիան և ԱՄՆ-ը այս հեղաշրջման ժամանակ քննելով դիտողի կարգավիճակով հանդես չէին գալիս: Կեղծելով իրականությունը Մոսաղեղի Ռեզա շահը գրում է, որ «Մարտլադի 28-ի (օգոստոսի 19-ի Ի.Գ) պատմական ընդլուծմը կերտող հասարակ ժողովրդին տրված է եղել մեծ գոմարներով ամերիկյան դոլար և անգլիական փառեր տեղադրված»¹³: «Այաքս» գործողությունը ըստ անգլիական աղբյուրների, արժեցավ 100.000 - 200.000 դոլար¹⁴: Իսկ այլ տվյալներով, այն միայն ԱՄՆ-ի վրա նստեց ավելի քան 10 մլն. դոլար¹⁵: 1953թ. հեղաշրջումից հետո, երբ Մոսաղեղը հեռացվեց իշխանությունից, Իրանում ամերիկյան շահերը իրականացնելու և իրենց ազդեցության ոլորտները մեծացնելու համար բացվեց գործունեության աննախադեպ լայն դաշտ: 1953թ. հունիսին Իրան ժամանած նախագահ Ռուզվելտի թող՝ Քեյմիթ (Կլեյմ) Ռուզվելտը, որի լուսնային չափազանց մեծ էր Մոսաղեղի կատավարության տապալման գործում, ծախսեց աներևակայելի լայն թափի գործունեություն: Հենց նրա առաջարկով Վաշինգտոնը Իրանին հատկացրեց խոշոր գոմարի մի «սննհատույց օգնություն», որով ԱՄՆ-ը փակեց Իրանի բյուջեի ճեղքվածքը: Հլրավի, Մոսաղեղի պաշտոնակատարությունից հետո տեղի ունեցավ ամերիկյան օգնությունների տարափ: Դրանցից ամենաաչքի ընկնողը 1954թ. նոյեմբերի 2-ին Իրանին հատկացված 127 մլն. դոլարի նպաստն էր:

Ինչպես հայտնի է, հեղաշրջման ժամանակ Մոսաղեղի Ռեզա շահ Փահլավին և նրա կին Սորայան փախուստի դիմեցին երկրից՝ հանգրվան գտնելով սկզբում Բաղդադում, հետո՝ Հոնոլու: Հայրենիք վերադարձից չորս օր հետո, հեղաշրջումն իրականացրած զենքայա Ֆազուլա Ջահեդին, որը ստանձնել էր վարչապետի պաշտոնը, մամակ էղեց Վաշինգտոն՝ տնտեսական օգնության շտապ խնդրանքով: 1953թ. օգոստոսի 26-ին նախագահ Դ.Դ. Էյզենհաուերը կարդաց այդ մամակը, որտեղ նշվում էր, որ Իրանին հատկացվող ամերիկյան օգնության քանակը և ձևը բավարար չեն երկրի ֆինանսական և տնտեսական առկա ճգնաժամը հարթահարելու համար: Նամակում մակ շեշտվում էր. «օգնե՞մարանը դատարկ է, ազգային տնտեսությունը քայքայված, Իրանը շտապ ֆինանսական օգնության կարիք ունի, ենարավորություն ընձեռե՞ք դուրս գալ տնտեսական և ֆինանսական այս քառսից»¹⁶:

Հարկ է նշել, որ ամերիկյան օգնություններին անդադրահամում են մաև իրանցի գլխոմականները: Նրանք, չկեղծելով, անցյալի խողոտքումները, մոյնպես մատնաչում են ԱՄՆ-ի օգնությունները Իրանին, ինարկե յույս-վի մեկնարանելով այն:

Ամերիկյան տնտեսական և ռազմական օգնությունները Իրանին
(միլիոն դոլարով)¹⁷

Տարի	Ընդամենը	Ռազմական	Տնտեսական
1946-48	25.8	—	25.8
1949-52	33.1	16.6	16.5
1953	59.2	27.3	31.9
1954	111	26.5	84.5
1955	146.3	17.5	128.8
1956	98.	23.6	74.4
1957	90.5	39	51.5
1958	114.9	73	51.9
1959	137.8	90.9	46.9
1960	127.3	89.1	38.2

Քանի որ ԱՄՆ-ը չէին ցանկանում կորցնել Միջին Արևելքում իրենց ռազմավարական գլխավոր հենարաններից մեկը, սնպտները 3-ին Արտասահմանյան Օպերացիաների Վարչությունը հայտարարեց, որ ԱՄՆ-ն Իրանին 23,4 մլն. դոլարի տեխնիկական օգնություն տալու մտադրություն ունեն: Երկու օր անց, մախազահ Դ. Դ. Էյզենհաուերը մամուլում հայտարարեց Իրանի տնտեսությանը 45 մլն. դոլարի օգնություն ցուցաբերելու մասին¹⁸: Էյզենհաուերի վարչակազմը շարունակեց ֆինանսական «եներսկումները» Իրանին:

1955թ. աշմանը Իրանի կառավարությունը ստորագրեց Բաղդադի պակտը, որով էլ ավելի մեթծեցավ ԱՄՆ-ին: Այդ մերծեցումը նոր որակ դմդունեց Իրանի՝ ՄեՆՏՕ-ի պակտին անդամագրվելուց հետո: Կարևորելով Իրանի համգուցային դերը Մերծավորարևելյան ռազմական այս խմբավորման մեջ՝ ԱՄՆ-ն ավելացրին թշյումենի դակտրինայի «4-րդ կետով» սահմանված օգնության մասնարաթինը Իրանին, իսկ 1953թ. հեղաշրջումից հետո ԱՄՆ-ից ստացված տնտեսական կամ անհատույց օգնության շնորհիվ փակեցին Իրանի բյուջեի ճեղքվածքը¹⁹:

ՆԱՏՕ-ի և Բաղդադի պակտի մեջ ներգրավված երկրներից Իրանն առավել երկար սահման ուներ Խորհրդային Միության հետ: Բացի այդ, Իրանը տարածաշրջանում կարծես համդիսանում էր կապող օղակ, մի կողմից՝ Թուրքիայի, որ ՆԱՏՕ-ի կազմի մեջ մտնող տերություններից էր, մյուս կողմից՝ Բաղդադի պակտի անդամ Պակիստանի միջև: Նույն՝ 1955թ. ԱՄՆ-ի և Իրանի միջև ստորագրվեց պայմանագիր «Պաշտպանության նպատակներով փոխադարծ օգնության մասին», որի շնորհիվ ավելի սերտացան իրա-

նա-ամերիկյան հայաստեղծությունները: Բավական է նշել, որ 1949-52թթ. «Մարշալի պլանով» Իրանին հատկացված ամերիկյան օգնությունը կազմում էր մի շոշափելի գումար՝ 83,7. մլն դոլար, որի 80%-ը (67,2մլն դոլար) ուղղված էր ռազմական և միայն 16,5մլն. դոլարը՝ տնտեսական քննազատներին:

1953-60թթ. ամերիկյան «մեդալներով քաղաքականությունը» կազմում է 567մլն. դոլարի տնտեսական օգնություն և 450 մլն. դոլարի ռազմական օգնություն²⁶:

Պետք է նշել, որ ԱՄՆ-ի օգնությունները միայն դրամական տեսքով չէին մտնում Իրան: 1950թ. վերջին Ամերիկյան Հիմնարարական Ֆիրման՝ «Այրեկ Հատսինգ Քոբոլթեյչը»-ը իրականացրեց 200 հանգստյան վիլլաների կառուցման ծրագիրը Թեհրանի մերձակայքում և պայմանագիր կնքեց Իրանի Ազգային Նավթային Ընկերության հետ, որպեսզի Արադանում ևս կառուցին 114 տուն²⁷:

1955թ. Թրյումենի դեկտեմբերյան «4-րդ կետի» համաձայն, ԱՄՆ-ում ուսում ստացող 1170 իրանցիներին ցույց տրվեց նյութական օգնություն, ընդհանուր առմամբ՝ 4,7 մլն դոլար²⁸: Այս օգնությունների շնորհիվ կրկնակի աճեց իրանցի ուսանողների քանակը Միացյալ Նահանգներում: Հարց է ծագում, թե ինչու՞ էր ԱՄՆ-ը շահագրգռված, որ իրանցի ուսանողները ուսում ստանան Միացյալ Նահանգներում և նրանց համար ստեղծում էր նպաստավոր պայմանները: Միակ տրամաբանական պատճառը այն էր, որ ամերիկյան կրթություն ու մահ. դաստիարակություն ստացող ուսանողները սերտորեն կկապվեին ԱՄՆ-ի հետ, իսկ մի քանի տարի հետո արդեն մախկին ուսանողներից շատերը կհայտնվեին Իրանի կառավարության քարձրագույն պաշտոններում:

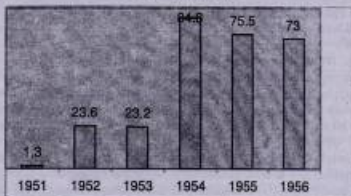
1957թ. ԱՄՆ-ն Իրանին հատկացրեցին 2,5 մլն. դոլար²⁹, ավարտին հասցնելու համար արդեն 10 տարի ձգձգվող Մեծարարի օդանավակայանի կառուցումը, որը մինչև օրս հանդիսանում է Իրանի լավագույն օդանավակայաններից մեկը: 1960թ. սկսվեց Թավրիզից մինչև իրանա-թուրքական սահմանը ընթացող երկաթգծի շինարարությունը:

1958թ. վերջին ԱՄՆ-ի և Իրանի միջև ստորագրվեց պայմանագիր, ըստ որի ամերիկյան ֆինանսական կազմակերպությունները՝ Ներմուծման և Արտահանման քանկը 12 մլն. դոլար էր ներդնում նոր մեքենաներ և սարքավորումներ ձեռք բերելու համար, իսկ Միջազգային Արժուքային Հիմնադրամը ֆինանսավորում էր էլեկտրահաղորդման գծի կառուցումը: Դա բավականին մեծ ներդրում էր Իրանի տնտեսության մեջ:

Այսպիսով, համրագումարի բերելով վերաշարադրյալը, հարկ է նշել, որ համեմատաբար կարճ ժամանակահատվածում, ընդամենը յոթ տարվա ընթացքում, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներն ավելի քան 1 մլրդ. դոլարի օգնություն հատկացրեցին Իրանին: Դրա շնորհիվ Մոհամմադ Ռեզա Փահլավին կարողացավ ամրապնդել իր դիրքերը և զարկ տալ տնտեսությանը՝ հիմ-

ճակամ շեշտը դնելով մամբարդյունաբերության վրա: Չնայած դրա միջոցով ԱՄՆ-ն իրականացնում էին իրենց մշակած արտաքին քաղաքականությունը, այնուամենայնիվ, այս օգնությունները մեծապես նպաստեցին Իրանի տնտեսության զարգացմանը, ռազմական միութի հզորացմանը: Անտառակույս, այդ օգնությունները ունեցան մաս քաղաքական հետևանքներ. դրանց շնորհիվ Իրանը դարձավ ԱՄՆ-ի կայուն հեմարամներից մեկը Մերձավոր Արևելքում:

Միացյալ Նահանգների տեխնիկական օգնությունը Իրանին 1951-1956թթ.
(միլիոն դոլարով)

GOHAR ISKANDARYAN

THE USA AID TO IRAN AS A MAIN FACTOR IN
THE IRANIAN-AMERICAN RELATIONS

(Summary)

The article deals with the aids of the USA to Iran during 1941-1960. This aid was military, economic and gratis. Due to these aid some schools, dwelling houses, holiday homes, hospitals, highways were constructed, they helped to finish the airport, etc. A well planned foreign policy was realized through the aids of USA, which greatly assisted Iran's economy and strengthened its army. USA even had covered the budget deficit of Iran. The aid programs increased USA's influence over the country and Iran became its ally. Iran had become a member of CENTO.

1. George Lenczowski, American Presidents and the Middle East, London , 1990, p. 7-8.
2. Arthur C. Millsprugh, American in Persia, New York, 1976, p. 45.
3. Политика США на Ближнем и Среднем Востоке (США и страны СЕНТО), Москва, 1960, стр. 168.
4. Peter Avery, Modern Iran, London 1965, p 399-400.
5. А. Расади, Иностраный капитал в Иране после Второй мировой войны(1945-1967гг.), М,1972, с. 22.
6. J. C. Hatzowitz, Middle East Politics. The Military Dimension, New York, 1969, p. 279.
7. George Lenczowski, The Middle East in World Affairs, New York, 1956, p.188.
8. Политика США на Ближнем и Среднем Востоке (США и страны СЕНТО), стр. 270.
9. Peter Avery, Modern Iran, London 1965, p 417-418.
10. Ն. Կ. Մ. Մեհաննադ Դեզա Ըստ Փախլախի, Ասարեղարին հայրենիքի համար, Թեհրան, 1973, էջ 201.
11. Иран. Очерки новейшей истории, Москва 1976. стр 207-208.
12. Иран. Очерки новейшей истории, стр 236.
13. Ն. Կ. Մ. Մեհաննադ Դեզա Ըստ Փախլախի, Ասարեղարին հայրենիքի համար, էջ 219:
14. George Lenczowski, American Presidents and the Middle East, p. 38.
15. Иран. Очерки новейшей истории, стр 244.
16. James A . Bill, The Eagle and the Lion. The Tragedy of American-Iranian Relations, London, 1988, p 113.
17. Այնթաք Ազղանդի, Իրանի արտաքին քաղաքականությունը 1320-1357 թթ. (1941-1978թթ.), Թեհրան, 1997, էջ 290 (սլաշկերմ):
18. George Lenczowski, The Middle East in World Affairs, New York, 1956, p.203.
19. Н. М. Мамедова, Иран в XX веке роль государства в экономическом развитии, Москва, 1997. стр. 22.
20. James A . Bill, The Eagle and the Lion. The Tragedy of American-Iranian Relations, p.114.
21. А. Расади, Иностраный капитал в Иране после Второй мировой войны, стр 85.
22. Политика США на Ближнем и Среднем Востоке (США и страны СЕНТО), стр199.
23. Политика США на Ближнем и Среднем Востоке, стр 211.

ՔՐԻՍՏԻՆ ԿՈՍՏԻԿԱՆ

ՄՅՈՒՆԻՔԻ ՕՐԲԵԼՅԱՆՆԵՐԸ XVIII-XIX ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Մյունիքի Օրբելյանների իշխանական տունը միջնադարյան Հայաստանի առավել ազդեցիկ և նշանավոր տոհմերից էր: XIII դարի սկզբին սելջուկ-թուրքերի դեմ հայ-վրացական զորքերի հաջող պայքարի արդյունքում Օրբելյանները տիրույթներ են ձեռք բերում Մյունիքում¹: Ընդրինիվ Սմբատ Օրբելյանի ճկուն քաղաքականության, այդ տոհմի քաղաքական դերն ու հեղինակությունը հաստկապես ուժեղանում է XIII դարի կեսերին: Ընդհանուր առմամբ XIII դարի 60-ական թթ. մինչև XIV դարի առաջին կեսը Օրբելյանները տիրում էին այժմյան Զանգեզուրին, Վայոց ձորից Ամաղո, Եղեգյա, Արտաբայնք, Շատին, Խաչիկ, Գուրեմի, Արատես, Ագաբակաձոր, Քաջագյուղ, Մաղի, Հոբս, Գլաձոր, Այնազուր և այլ գյուղերին²:

Մոնղոլ կառավարող շրջանների հետ սերտ համագործակցության, ձեռք բերած *ինքուսկան* իրավունքի³ առկայության շնորհիվ Օրբելյանների դերը ամհամեմատ աճում է Սմբատ, Տաթայիճ և Բուրքել (XIV դարի սկիզբ) իշխանների օրոք, սրունց հետ ամզամ հայկական պետականության վերականգնման հռչակը էին կապվում: Բուրքել Մեծի ամուսնով է կապվում Օրբելյան տոհմի ամենանշանավոր ճյուղերից մեկը: XV դարի սկզբից Օրբելյանների իշխանությունը անկում է ապրում: 1450թ. Բուրքելյանների տոհմից Ռուստանը՝ Բեչքեմի որդին 1450թ. հիշատակվում է արդեն առանց չքել տիրոջանների⁴: Հետագայում այդ տոհմի ներկայացուցիչները բռնի մահմեդականացվում են և սկսած XV դարից հիշատակվում Մյունիքի առանձին գյուղերի մելիքների ու տանուտերերի շարքում⁵: Մյունիքի Օրբելյանների իշխանական տան XIII-XV դարերի պատմությանն են նվիրված Մո. Օրբելյանի «Պատմություն տանն Սյուսկան» պատմագրական երկը, ինչպես նաև ժամանակակից ուսումնասիրողներից Գ.Մ. Գրիգորյանի, Լ.Նալիկյանի, Հ.Դ. Փափազյանի և այլոց հետազոտությունները: Օրբելյան իշխանական տան հետնորդների ճակատագիրը XV-XVII դարերում, փաստական նյութերի սղոթյան պատճառով մնում է չուսումնասիրված:

Սմբատ Օրբելյանը 1280թ. իր եղբայր Ստեփանոսին քանահա կը ձեռնադրել⁶, որից հետո հաճախ Օրբելյան տան ժառանգներն էին առանձնում նաև տեղի հոգևոր իշխանությունը՝ համձինս Տաթևի եպիսկոպոսաների⁷: Օ-

տասր տիրակալների կամայականություններից իրենց տիրույթները պաշտպանելու նպատակով Օրբելյանները հետագայում (XIV-XVդդ.) դրանց որոշ մասը որպես վանք հանձնում են Տաթևի վանքին, որը նման ճանապարհով ձևոր է բերում ընդարձակ հողատարածություններ¹։ Օրբելյան նշանավոր իշխանների սերունդները XVI-XVII դարերում անցնում են հայ հոգևորականների դասը²։

Դարեր շարունակ Տաթևի վանքը ծանր հարվածներ է կրում մի քանի անգամ ավերվում և կորցնում է իր տիրույթների մի մասը³։ Այսպես, եթե XIII դարում Տաթևի վանքի թմին էին պատկանում 667 գյուղ, ապա XV դարում այն ուներ ընդամենը 260-ը⁴։ Հետագայում դրանց քիչը նվազում է մինչև XVIII դար՝ 95 գյուղ, իսկ XIX դարում՝ ընդամենը 70-ը⁵։ Իրենց կալվածքները օտարների ոտնձգություններից տեղի հոգևորականները փորձում են ապահովել պարսից շահերի և այդ տարածքների մահմեդական իշխանավորների կողմից Տաթևի վանքին տրված հրավարտակներով⁶։ Օրբելյան իշխանական տան ճյուղերից Բուրթելյանների պատմությամբ է վերաբերում XVII դարի 70-ականներին պարսից շահ Սուլեյմանին հղված մի խնդրագրում տեղ գտած հիշատակությունը Դարարասի Բուրթելու համայնքի կողմից Տաթևի վանքին հասցրած վճատների մասին⁷։ XVIII-XIX դարերի սկզբնաղբյուրներում և փաստագրական նյութերում առկա են որոշ տվյալներ, որոնք վկայում են Օրբելյանների ժառանգների կողմից իրենց նախկին հակայական տիրույթների ամբշնամ քեկորներից, որպես զավառների մեղիքներ, տանտներ և հոգևոր իշխանության ներկայացուցիչներ, տիրելու մասին։

Չնայած դարերի արհավիրքներին, Սյունիքի նշանավոր Օրբելյան տան հետևորդները գոյատևում են մինչև XIX դարը։ Այս փաստը հաստատում է «Առնյ Ալիչանը» գրի առնելով «Ուրբելեանների» XVII-XVIII դարերի ճյուղագրությունը, առանց նշելու, սակայն, նրանց տիրույթները⁸։ Իշխանական այդ առնից սերված էին համարվում XVIII-XIXդդ. Անգեղակոթում և մոտակա Բոնակոթում իշխող Մելիք-Թանգյանները, Տաթևում և Բեխում իշխող Մելիք-Փարսաղամյանները⁹։

XIX դարի պատմագիր Ներսեսովը իր «Թարիխ-ե Սաֆի» աշխատության մեջ նշում է «Մելիք Մուսի (Մուխես), Մելիք Մանուչար և Ռոստամ քեկ Օրբելյանովների» անունները¹⁰։ Մելիք Մանուչար և Ռոստամ քեկ Օրբելյանովների մասին հիշատակում է նաև Դ. Ալիչանը¹¹։ Մելիք Մանուչար Օրբելյանը XIX դարի կեսերին եղել է Տաթևի հոգևոր կառավարության անդամներից¹²։ Քանի որ Տաթևում, ինչպես նշեցինք, իշխում էին Մելիք-Փարսաղամյանները, ուստի հետաքրքրական է Ներսեսովի հիշատակած անունների համեմատությունը Ե. Լալայանի կողմից գրի առնված Մելիք-Փարսաղամյանների ճյուղագրության հետ¹³։ Փարսաղամյանների մելիքական տան վերջին ժառանգն է նշվում Տեր-Մովսեսը, որը հավանաբար Ներսեսովի հիշատակած Մուսին է։

Երևանի Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիվանում է պահվում մի հրավարուակ՝ տրված Ծաթիսայի շահի կողմից Պետրոս Օրբելյանին²¹, որի մասին նշում է նաև Գ. Ալիշանը²²: Այդ եզակի փաստաթղթի քննարկում պարսից շահը «Սամ-քեկ Օրբելյանի որդի Պետրոսի» դիմումի համաձայն հաստատում է վերջինիս ժառանգական իրավունքները Ամաղու գյուղի և Նորավանքի մկատմամբ՝ համոզմունքներով իր որդի՝ Առաքյառականի կառավարիչ Աբրահա Միրզային հետևել, որպեսզի նրա տիրույթների մկատմամբ ռոնձգություններ չկատարվեն և ապօրինի հարկեր չգանձվեն:

Ամաղուն պատկանում էր Մյունիքի Օրբելյանների ժառանգական տիրույթների թվին: Այնտեղի Նորավանքը կառուցվել էր XIII դարում Լիպարիտ Գ-ի կողմից և դարձել նրանց տոհմական գերեզմանատեղին²³: Նորավանքը երբեմն եղել է «Մյունես ինքնագլուխ եպիսկոպոսների աթոռ, երբեմն Վայոց ձորի և Նախճավանի եպիսկոպոսներինը»: Այստեղ են բաղված Օրբելյանների տան գրեթե բոլոր նշանավոր ներկայացուցիչները: XVIII դարում Ամաղուն ունեցել է 30 տնից բաղկացած մահմեդական և հայ խառը քնակչություն²⁴: Հյուվարտակը տրվել է 1813թ. հունիսին՝ նախքան Գյուլիստանի հաշտության պայմանագրի կնքումը: Նորավանքը գտնվում էր այն տարածքում, որը այդ պայմանագրով անցնում է Ռուսաստանին:

Մատենադարանում կա մեկ պարսկալեզու փաստաթուղթ ևս՝ տրված Օրբելյան տան XIX դարի շատավախին: Այն աղյծն Նախիջևանի Չաֆրի գավառամասի ոռոսական կառավարման կնիքով հաստատված 1872թ. համաձայնագիրն է՝ Անդրեաս Օրբելյանի և Փայիզ (կամ Բայիս) գյուղի քնակիչ Ալ-Չաֆարի հետ այդ գյուղին պատկանող Աղջե վայրի սուփույտի դաշտը կիսումի մշակելու մասին²⁵:

Սա Օրբելյանի գրի առած Տարևի եպիսկոպոսությանը կարկառու գյուղերի ցուցակում նշվում է Մյունիքի Դահուկ (Չաֆրի) գավառի 48 գյուղ: Փայիզ կամ Բայիս վայրը XIX դարում հիշվում է Դամուկի ավերված քնակավայրերի թվում²⁶: Չաֆի որ ստույգ հայտնի չեն վերջ նշված հարկատու գյուղերից շատերի գտնվելու վայրերը, ուստի հնարավոր է, որ Բայիսը կամ Աղջեն լինեն նրանցից որևէ մեկի ոչ շքեանի աղավաղված ձևերը:

Այս փաստերը հիմք են տալիս պնդելու, որ չնայած իրենց իշխանության քուլացմանն ու որոշ ներկայացուցիչների (Բաղրբելյան ճյուղի) րոնի ժառանգմանը, Օրբելյանական տան ժառանգները գոյատևում են մինչև XVIII-XIX դարերը՝ համոզու գալով արդեն որպես Մյունիքի գյուղական նվիրյալներ ու հոգևորական վերմախավի անդամներ:

Թարգմանություն

Կաթողիկոսական դիվան, Թրդարականակ 1գ, փամբրագիլը 1006, քնակչը, մեծ. 39x34սմ, գիր՝ շիքասթի-նասբատլիլ

Հանումն վերին ամենակարող Աստծու:

[Ծաթիսայի շահի կնիքը]

Նա է Աստված

Արքայական հրաման եղավ:

Մեֆյան շահերի և հանգուցյալ դռախտարմակ Աղա Մուհամմադ շահի հրամանագրերի և հրովարտակների համաձայն, Ամաղու գյուղի Նորավանքի (Կրգղ վանք) եկեղեցին կառուցվել է մեր արժանապատիվ նվիրյալ ծառայող Գրգրեյանների տոհմից Մելիք Սամ Բեկի որդի Պետրոս Բեկի նախնիների կողմից: [Վերջիններս] երկար տարիներ Նախիջևանի Դարալագյազ (Նառե-ալ-ագյաս) մաժարում՝ գտնվող հիշյալ գյուղի եկամտունեղը գանձելով՝ հոգացել են նշված վանքի ծախսերը, ուստի, Նորին արքայական Մեծության ողորմածությամբ, այս՝ *կապիկի* տարվա սկզբից, որպես հետագա ծառայությունների երաշխիք, նախկին հրամանագրերին համապատասխան, Ամաղու գյուղի և Նորավանքի իշխանությունը շնորհվում է քրիստոնյաների ընտրյալ Մելիք Սամ Բեկի որդի Պետրոս Բեկին: Այստեհետև, վերոհիշյալ արժանապատիվ անձը՝ իր երկու եղբայրներ Աբաս Բեկի ու քահանա Հովակիմի հետ, լինելով Օրբեյան տոհմի ազնվականներից և մելիքագուն ժառանգներից, նրանց պես *դիվանի մալիյասի*՝ բոլ ազատված լինի և, ինչպես հնում, հիշյալ գյուղի արտերի հասույթը նշված վանքի համար ծախսելով, կատարյալ հանգստությամբ փառարանի մշտնջենական պետությանը: Որոշվում է, որ Մեր սիրելի և արժանավոր որդի, անվանի ու գեղապատիվ փոխարքա, Ատրպատականի կառավարիչ Աբրահա Միրզան այդ երկրի *մարաշխոնների*՝ խառնիվ արգելի որևէ կերպ կամ որևէ անվան տակ վերոհիշյալ ազնվականից դրամ պահանջել: Նշված գյուղի *մալիյասի* ամօքինումը արժանապատիվ Պետրոս Բեկին ենք համձում, որպեսզի ամեն տարի հոգա հիշյալ վանքի ծախսերը: Թո՛ղ Նորին Մեծության փառապանծ գրագիրները թագավորական հրովարտակի բովանդակությունը գրանցեն մատյաններում և պատասխանատու լինեն:

Գրվեց 1229 հ.թ. Ռաջաբ-ու-մուռաբար ամսին³⁸:

Պատվարժան փոխարքա թագածառանգի խոնարհ ծառայող Գրգրեյանների տոհմից Մելիք Սամ Բեկի որդի Պետրոս Բեկի խնդրագիրը ամենատողրմած Ալլահի սրբազան սուլեյ, նրա ամենակարող զործակալ Նորին Մեծությանը:

Չե՛ր օրհնյալ ոտքի իտլին զոհ դառնանք, ձեզ փառաբանողների ձեռքին են դրախտարմակ Մեֆյան շահերից և հանգուցյալ Աղա Մուհամմադ շահից ստացված հրամանագրերի ու հրովարտակներ, որոնց համաձայն, մեր նախապապերի կառուցած Ամաղու գյուղի Նորավանքը մշտապես պատկանել է թղվառներին: Այժմ Չե՛ր նվիրյալ ծառայի խնդրքն այն է, որ հզոր թագավորության կենտրոնից վճռաբաշ և արքայական կնիքով հաստատված հրաման արձակվի, որ համաձայն ինն հրամանագրերի, Նորավանքը և վերոհիշյալ գյուղը ծառաներին (ծառանգական) սեղակահանությունն է: Որևէ մեկը բոլ նրա նկատմամբ ոտնձգություն չկատարի, և անց, ինչպես հնում, պահ-

պանենք Նորավանքը և հիշյալ գյուղի եկամտանքը օգտագործենք վանքի ծախսերի ու վերանորոգման վրա: Այնպիս որ, շարունակ օրհնենք մշտնջենական պետությանը, զի նրա հրամանն անաստան է:

[Փաստաթղթի մյուս կողմում]

Արքայական հրամանը գործի դրվեց:

KRISTINE KOSTIKYAN

THE ORBELYANS OF SYUNIK IN THE XVIII-XIX CENTURIES

(Summary)

Orbelyans were an outstanding princely family of XIII-XIV century Armenia, who held also the ecclesiastical power of their domain - the province of Siwnik. From mid-XV century the power of that family weakened, they lost the major part of their estates, apart from those, which they had turned beforehand into *voğs* - church domains. Although the history of XVI-XVII centuries of Orbelyans is obscure due to the lack of sufficient information, but some facts recorded in the historical sources allow us to assert their survival down to the XIX century. According to the information of XVIII-XIX century historical sources, the descendants of Orbelyans were landlords (*meliks*) of one or few villages and representatives of the provincial ecclesiastical power of Siwnik of that period.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Գ. Մ. Գրիգորյան, Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, Եր., 1981, էջ 47:
2. Նույն տեղում, էջ 74, 90:
3. *Բնքա հաշտությունների բժին էին պատկանում իլյանական շրջանում* 1) կնոջ կողմից ծառաների հետ մշախն արպես օժիտ տրվող կաշվածքները և 2) Չիբուկխանի տոնից սերող մահաճգային իշխանների տիրույթները: Բազի այդ, նույն անունն էին կրում մահ արտոնյալ այն վասալների տիրույթները, որանք գտնվում էին Հուլավոլյանների հովանավորության տակ (այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Խ. Ս. Պետրուշևսկի, *Земледелие и аграрные отношения в Иране 13-14-х веков*, М.-Л., 1960, с. 240-245):
4. А. Д. Палазян, Новые эпиграфические данные о последних отпрысках армянской феодальной знати в Сюникке, «Մատնա-Բանասիրական հանդես», 1983, No 4, էջ 120:
5. Լ. Խաչիկյան, Սյունյաց Օրբելյանների Բուրբելյան ճյուղը, Բանքեր Սևանաաղաթյանի, Եր., 1969, No 9, էջ 187:
6. Ղևոնդ Ալիշան, Սիսական, Վեհնոխիկ, 1893, էջ 94:
7. Խաչիկյան, նշվ. աշխ., էջ 189-198:
8. Г. М. Григорян, Очерки истории Сюника 9-15-х вв., Е., 1990, с. 274.

9. П. Т. Арутюнян, Освободительное движение армянского народа в первой четверти 18-ого века, Москва, 1954, с. 54.
10. Ե. Լազյան, Միսիան, Ազգագրական ինստիտուտ, գիրք Գ, Թիֆլիս, 1898, էջ 115-116: «Ինչպե՞ս Հայոց պատմության, գիրք Բ, էջ 57:
11. Ա. Եպիսկ. Ամբաստան, Համատես պատմություն Տաթևի վանքի, (առանց տնտեսության), տպագրման տեղի և թվականի), էջ 330:
12. Ալիշան, Միսական, էջ 242:
13. Մատենդարանի պարսկերեն վավերագրերը հրովարտակներ, սր. I, (կազմեց Հ. Դ. Փափազյանը), եր., 1956, վավերագրեր No 1, 2, 4, 10, 11, 15, 63:
14. Палазян, ук. соч., с. 124:
15. Ալիշան, Միսական, էջ 96, 97:
16. R. Hewson, The Meliks of Eastern Armenia, "Revue des études Armeniens", 1975-1976, p. 224, 229.
17. Միրզա Յուսուֆ Ներսեսյուզ, «Թարիխ-ե Սաֆի», ՎՃ, Կ. Կեկելիճեհի անվան ճեռինստ., Արևելյան բաժին, Բ-195, էջ 79բ:
18. Ալիշան, Միսական, էջ 18:
19. Документы и материалы по истории армянского народа. Социально-политическое положение Восточной Армении после присоединения к России (1830-1870), Е., 1993, с. 218.
20. Ե. Լազյան, Տանգեղոսի գավառ, Կապան կամ Դափան, «Ազգագրական ինստիտուտ», գիրք XII, Թիֆլիս, 1905, էջ 178:
21. Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կարողիկոսական դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 1006:
22. Ալիշան, Միսական, էջ 205:
23. Ալիշան, Միսական, էջ 93:
24. Ալիշան, Միսական, էջ 184:
25. Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կարողիկոսական դիվան, թղթ. 1ե, վավ. 815:
26. Ալիշան, Միսական, էջ 480:
27. Մահալ (արար.) - «մահալ» («վայր») բառի իզմակին է, որ բառացի նշանակում է «վայրեր», բայց այն հաճախ գործ էր անվում արդի «չորհանի» ինստիտուտ, (տե՛ս Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, սր. I, էջ 113):
28. Մալիյյար (արար.) - «Մալիյի» բառի իզմակին է, որը «XV դարից գոյություն ունեցող գյուղացի նկամտասիրի տարբերակներից է, որը ավելի գործածական դարձավ XVIII դարում և փոխարինում էր «մալի» կամ «մաղղեաթին»: Վերջինս գանձվում էր՝ անհն տեսակի եկամտաբեր օբյեկտներից ու շենքերից, այգիներից, վարելահողերից և այլն: XIX դարում և մինչև օրս էլ Խրամում այն գործածվում է իզմակի ձևով, (տե՛ս Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, սր. 2, երևան, 1959, էջ 222):
29. Մուրաշիր (արար.) - «Հարկանավար, վերակացու: Այսպես էին կոչվում հատկապես այն պաշտոնյաները, որոնք չափում էին կաշեքում կտտակված քերքը և առանձնացնում կավաժատիրոջն ու պետությանը տրվող ռենտա-հարկը», (տե՛ս - Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, սր. I, էջ 114):
30. Համապատասխանում է 1813թ. իտինյին:

بسم الله تعالی
 بسم الله تعالی
 حرر الله

فرمان عالی

آنکه چون نظر برآمین و انکار ساری مینویسد و فرمان رضوان مکتب خود
 لشکر آقا محمد شاه مرحوم که کلباسی قرآن و آنکه قریه انکار و اعطای اجداد ملکیشان
 اعطای و اوقات ترکان بیروس بود و وقت ملکیشان ملک سام بود ملک که از جمله
 ایزدیان است بوده که ساکنان سار میباشند متعلق قریه مایور را که در محاکم بود
 کاتبان دستور است درین و لغت عربی بصرف و وقت دستور میباشند اما مرحمت
 سرکار اقدس میمون عالی حال ملکیشان درقریه گردیده بر اجداد مکتب است
 مرحمت نوبت خدمت قایل و ایضا موانع حکام سابق اختیار کلباسی قرآن
 و آنکه قریه انکار یا کلباسی سابق ملکیشان عزت و اوقات ترکان بوده است
 بیروس بود وقت ملکیشان ملک سام بود ملک مرحمت و ایضا فرموده که در عظمت
 و ایضا ملکیشان درقریه را که اصلاً بعد از آنرا از نیا و ملکشان ملک
 ایزدیان از ملکیشان بود ملک و دستور بوده آنکه با او نظر دیگر آنکه ملکیشان
 دین خانی بود و کلباسی و آنکه همیشه از ملکیشان ایرانی ملک و مسلم بلکه
 کلباسی سابق مسل کرده درقریه دستور با آنکه بصرف و آنکه دستور صرف
 خود بیسودگی تمام مکتوب درقریه نوبت بعد از آنکه تمام و اقامت شایه دیگر
 آنکه قریه ترجمه کاتبان و ترجمه و ایضا دستور کلباسی ایزدیان اجداد اجداد
 دین سامی صاحب اختیار مکتب ایزدیان و کلباسی ایزدیان اجداد اجداد
 که از ملکیشان مکتوبه بود اسم و رسم ایزدیان مکتوبه دستور و مکتوبه قریه
 دستور یا ملکیشان بیروس بود و آنکه کرده که همه ملک صرف مکتوبه و آنکه
 دستور شایه دیگر ملکیشان قدرت و نوبت فرمان مکتوبه و مکتوبه و مکتوبه
 مکتوبه میمون از تمام شرح فرمان امیرها بر مکتوبه مکتوبه و شیخ شایه
 و بر بوده شایه

تعمیراً از شهر رضوان سنه ۱۲۲۹
 حکم عالی

مرحمت کاتبان مکتوبه و ایضا فرمان مکتوبه در امر مکتوبه ایزدیان
 سرکار اقدس عالی

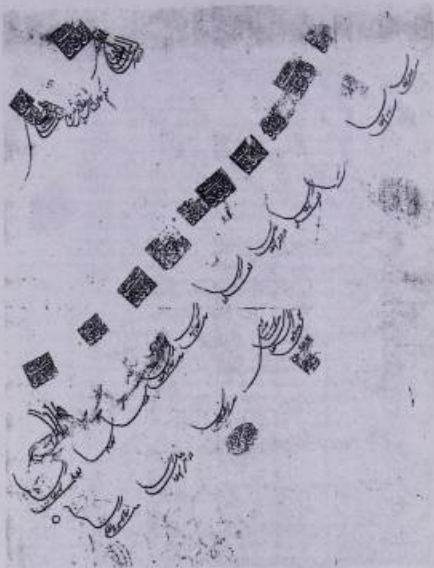
کلباسی بیروس بود وقت ملک سام بود ملک که از جمله ایزدیان است که آن در
 مکتوبه اجداد مکتوبه دستور مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه
 که از آن مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه
 این مکتوبه است از رضوان چایکه مکتوبه مکتوبه و از سلطان مکتوبه

محمد شاه مرحوم انکار و ایزدیان بر دست این مکتوبه مکتوبه و ایضا ایزدیان
 صرف این مکتوبه بود آن مکتوبه این مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه
 مکتوبه مکتوبه از دستور مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه
 کلباسی قرآن و آنکه قریه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه
 مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه
 قریه دستور را که همیشه صرف و دستور و آنکه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه
 دستور مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه مکتوبه

ارشد
کرتستان خند مری مشرفی کف

این صفت در حکم یک کوزه است که در آن
آب شکر و روغن زرد کتان در آن
گرفتن کباب سرد که در آن کوزه
سوره و زعفران که در آن کوزه
در آن کوزه که در آن کوزه
کدام کوزه که در آن کوزه
در آن کوزه که در آن کوزه
بگردانند و در آن کوزه

ԱՎԱԳ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՔՐԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒԻ ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԵՐԸ

Անթմավորարևելյան տարածաշրջանի ազգային-քաղաքական հիմնախնդիրների համալիրում իր հարավփոփոխ պոլիթյամբ, հատկապես վերջին տասնամյակների ըմբացքում, առանձնանում է քրդական հարցը, որը դարձել է Թուրքիայի առաջնային գլխացավը:

Քրդական հարցի որևէ ձևով լուծումը կախված է ոչ միայն տարածաշրջանի շուրջ արտաքին ուժերի հարաբերակցության վիճակից այլև քրդաբնակ շրջանների ներքին ազգային-քաղաքական դրությամից: Այս առումով, տարածաշրջանում կառուցվածքային տեսանկյունից ամենից կտտորակվածը քրդերն են:

1. *Քրդերի վիճակը*: Լինելով քամակապես ամենից մեծ ազգային փոքրամասնությունը՝ քրդերն, այնուամենայնիվ, ծայրահեղորեն մասնատված են և անզոր միասնական դիրքորոշման հասնելու ինչպես ներքին, այնպես էլ՝ արտաքին կողմնորոշումների հարցերում: Այդ ամենին նպաստում է նրանց վարչա-տարածքային անջատվածությունը, տարբեր երկրներում ցար ու ցիր լինելու պարագան, լեզվի ու կրոնի որոշակի տարբերությունը, ազգային միասնական ինքնագիտակցության սակասը: Այս բոլոր տարբերակիչ առանձնահատկությունները մի կողմից և քրդական ցեղային-քաղաքական խմբավորումների առաջնորդների միասնակա իշխանության հասնելու ձգտումը, մյուս կողմից, հիմնավորապես խանգարում է քուրդ ժողովրդի և ղեկավար քաղաքական շրջանակների միարևությանը: Քրդական կազմակերպություններին սկզբից ի վեր յուրահատուկ է ներկայգնակերպական հակամարտությունը և մրցակցությունը: Ազգային-քաղաքական նպատակների և դրանց հասնելու ուղիների շուրջ մղվող վեճերի ու տարածայնությունների հիմքում, որպես կանոն, ընկած է պարզունակ անձնական մրցակցությունը: Քրդերի մուս դեռ հիմնավորապես զգացնել է տալիս ավանդական դարձած միջցեղային հակամարտությունը և անջատողականությունը: Հենց այդ պատճառով նրանք ոչ համընդհանուր ընդունված քաղաքական կուսակցություն ունեցան, ոչ էլ քուրդի կողմից ընդունված առաջնորդ: Որ-

պես կանոն, քրդերի մտ «Քրդասանի» գործին նվիրվածությունը արտահայտվում է առաքնություն կույր և մոլեռանդ հայատակությամբ:

Չափազանցություն չի լինի ասել, որ քրդերն իրենք անգամ «գութ» չեն ետնում իրենց ներքին էթնիկ-քաղաքական խռհանցից: Այս անձնից հետո խոսել տիրող իրականության պայմաններում քրդական որևէ պետականաման միավորի ստեղծման մասին՝ անիմաստ է: Հակասությունները երբեմն հասնում են անուշտ քչնանության, ինչը փոխանցվում է սերունդ սերունդ:

Այստեղ, արժե ընդհանուր գծերով անդրադառնալ Արևմտահայաստանում բնակվող քրդերի գլխավոր՝ Քրդական աշխատավորական կուսակցության (ՔԱԿ) մտածումներին: ՔԱԿ-ը ծրագրային փաստաթղթերով իրեն տարածաշրջանի բոլոր ժողովուրդների ազատության զաղափարին կողմ է հայտարարում, ասկայն երբեք և ոչ մի տեղ հիշատակություն չկա արևմտահայ հողերը հայերին վերադարձնելու կամ այդ գործին՝ քրդերի կողմից որևէ կերպ նպաստելու մասին: Ընդհակառակն, այդ տարածքները ընդգրկված են ՔԱԿ-ի քաղաքական պահանջները մերտող «Քրդասանի» աշխարհագրական սահմանների մեջ: Այսինքն, գլոբալ առումով ՔԱԿ-ը դեմ է Արևմտահայաստանի՝ հայկական դատնալու հետանկաթին:

ՔԱԿ-ն նորատեղծ ՀՀ-ի նկատմամբ սրղեգրել է չափազանց զգույշ, եաշվենկատ և ինչ որ տեղ չեզոք դիրքորոշում: ՔԱԿ-ն միաժամանակ քաջ հասկանում է, որ սեփական պետականության քացակայության կողքին ՀՀ գոյությունը կարևոր գործոն է, ինչը նա դիտարկում է զուտ հակաքուրբական ճակատ ձևավորելու տեսանկյունից: Մյուս կողմից, իր նպատակների լիակատար իրականացման առումով ռազմա-քաղաքականորեն եզրագող հայկական գործոնը քրդերի համար ոչ ձեռնառու և վտանգավոր է: Քրդերը գիտակցում են, որ միջազգային և ներքին համապատասխան իրադրության դեպքում հայկական կողմը նրանց դուրս է մղելու արևմտահայ հողերից:

Մեծավոր Արևելքում միջազգային հարաբերությունների հետագա սրման և քայտացման պայմաններում քրդական հարցը կարևորվում է: Տարածաշրջանում այդ առթիվ անմիջականորեն սրոշակի շահեր ունեն և իրենց սեփական ռազմավարական նպատակներն են հետապնդում աշխարհաքաղաքական խոյոր միավորները (ԱՄՆ, Եվրոպա, Ռուսաստան) և շահագրգիտ կողմերը (Թուրքիա, Իրան, Սիրիա, Հայաստան): Նման հետաքրքրության գլխավոր պատճառներից են քրդաբնակ տարածքների աշխարհագրա-ռազմավարական դիրքը և բնական հարուստ պաշարները:

Քրդերով բնակեցված երկրների միջև քազմակողմանի՝ համագործակցությունը բավականին քարզ և խնդրահարույց է: Առկա են այդ երկրների միջպետական տարաբնույթ ներհակություններ, որոնց ավելանում է քրդական գործոնի արգելակիչ պարագան, ինչը դժվարացնում է տարածաշրջանային համագործակցության հնարավորությունը: Հիմնականում երկրորդա-

կան դեռով՝ քրդական գործունը ակամայից նպաստում է վերտիչյալ համ-
զամանքին:

Մակայն, տարածաշրջանի աշխարհաքաղաքական պատկերը վերջին
տասնամյակում արժատապես փոխվել է: ՀՀ-ԼՂՀ առանցքը իրական հնա-
րավորություններ ունի Այսրկովկասում վճռորոշ դերակատարման հավակ-
նել: Հզորացող Իրանն աղևա Շախվեյն շահական Պարսկաստանը չէ: Թուր-
քիան արևմուտքի աջակցությամբ հավակնում է տարածաշրջանային տե-
րության կարգավիճակի:

Այս համալիրում, մեկ անգամ ևս նշենք, որ քրդերի պետականության
ստեղծման որևէ ծրագիր արդեն դառնում է առավել դժվար իրականացնելի,
ինչին արժատապես նպաստում է պատմականորեն առկա Արևմուտք-Ռու-
սաստան հակամարտությունը, որն անգամ վերջինիս ժամանակակից նա-
հանջի դեպքում չի կորցրել իր նշանակությունը: Մինչև քրդերը իրենց հար-
ցերը չկարգավորեն այդ երկու ուժերի հետ ու նրանց միջև տեղի չունենա
շահերի ու նպատակների համապատասխանեցում, ինչը քիչ հավանական
է, չենք կարծում, որ նրանք ինչ-որ շոշափելի ադյունքի կհասնեն: Իսկ Հյու-
սիսային Իրաքում քրդական ինքնավարության արհեստածին միավորը
պարզապես ԱՄՆ-Իսրայել խաղի արդյունքն է: Ի դեպ, հասկանալի պատ-
ճառեղով, այդ միավորի գոյությունը ընդունելի չէ Թուրքիայի և Իրանի հա-
մար:

Մյուսզամայն արժև նշել մեկ պարագա ևս. ճևավորվել է այնպիսի իրա-
վիճակ, երբ քրդերը բոլորին պետք են և, միաժամանակ, ոչ մեկին պետք չեն:

2. *ԱՄՆ-ի դիրքորոշումը* ԱՄՆ-ը տարածաշրջանում հետևողականորեն
կիրառում է կրկնակի ստանդարտի սկզբունքը՝ աջակցում է քրդերին մի երկ-
րում և խժուռ մյուս երկրներում: ԱՄՆ-ը Թուրքիային ամբողջապես չի ա-
ջակցում ՔԱԿ-ի և Օջալանի հարցում: Նրա կեցվածքի բացասական կողմը
վերաբերում է միայն ՔԱԿ-ի «ժանցագրած, մաքսամեծ» առաջնորդին:
Մյուս կողմից, ԱՄՆ-ը հովանավորում է Հյուսիսային Իրաքում քրդական
ինքնավարության ծրագրին, որին կարուկ դեմ է Թուրքիան: Այսինքն, Իրա-
քում ԱՄՆ-ը ձգտում է, որ քրդերը դադան միայն Սադամի քշմանի:

Կասված տարածաշրջանում քրդական գործունի աճի և ակտիվացման
հետ՝ ԱՄՆ ձգտում է ապահովել իր ռազմավարական շահերի պաշտպա-
նությունը, ըստ այդմ, ձգտելով ամրապնդվել Մերձավոր Արևելքում: ԱՄՆ-ն,
ըստ ամենայնի, հասկանում է իրաքյան «Զրդստան»-ի նկատմամբ վճռա-
կան հսկողության պահպանման կարևորությունը, ընդ որում, ոչ միայն Սա-
դամի դեմ մղվող պայքարի առումով՝ այն հեռանար ուղղելով նաև Իրանի,
ապա և Ռուսաստանի դեմ: Հետաքրքրությունից զուրկ չէ այն պարագան,
որ Բարզանիին և Թալարանիին ԱՄՆ-ը ցույց է տալիս 100-120 մլն դոլար
օգնություն (ավելին՝ քան ՀՀ-ին):

Իր շահերից ելնելով՝ ԱՄՆ-ը արժատակաճորեն երբևք քույլ չի տա որևի-
ցէ քրդական պետական միավորի վերջնական կայացում, այլ քրդերին

միշտ կօգտագործի Ռուսաստան-Իրան-Սիբիրիա եղակին զսպելու և վերջին հաշվով, տարածաշրջանում մեկուսացնելու համար: Ի վերջո, քրդական հարցում ԱՄՆ-ը մինչև վերջ անկեղծ չէ մաս իր դաշնակից Թուրքիայի համդեպ և ցանկացած անհրաժեշտ սրանի քրդերին կադրորդի մաս նրա դեմ:

3. *Եվրոպայի դիպրոքությունը*: Եվրոպան իր քրդական քաղաքականության մեջ խաղարկելով քուրդական գործունը՝ հեռու օգտագործում է այն առկա քննադատությունը, որին ենթարկվում է Թուրքիան՝ քրդերի համդեպ մարդու իրավունքների ռոմանիարման հարցում: Դրանով իսկ, Եվրոպան Թուրքիային անհրաժեշտաբար հեռու է սրահում եվրոպական համապարփակ ինտելեկտուալից: Այսինքն՝ քրդական հարցը Եվրոպայի համար մնացել է լույ քուրդերի վրա ճնշում բանեցնելու միջոց: Պատահական չէ, որ Եվրոպան առաջին իսկ վտանգի ժամանակ աներկբա երաժարդից քրդական հարցի պաշտպանությունից և մարդու իրավունքների պաշտպանության առթյան չարչրկված լոզունգից: Մյուս կողմից, Եվրոպան քրդական հարցը միշտ դիտարկում է ընդհանուր մերձավորարևելյան տարածաշրջանի խնդիրների համալիպում: Եվրոպան դեռևս երկար ժամանակ կշահագործի քրդական գործունը, որպեսզի Թուրքիային դուրս բողմի Եվրոպական Միությունից: Խոշոր հաշվով, Եվրոպան քրդերի համդեպ կիրառում է այն մոդելը, ինչը հաջողությանը փորձարկել է հայերի նկատմամբ 19-րդ դարավերջին և 20-րդ դարի սկզբին:

Քրդական հարցում Եվրոպան թեպետ ներքին կառուցվածքային առումով միակարծիք չէ, սակայն հենց այդ պարսպան նրան լավագույնս խառանավելու հնարավորություն է ընձևեռում: Ավելին, գլոբալ ռազմավարական տեսանկյունից Եվրոպան առիպված է հաշվի մտել ԱՄՆ-ի դիպրոքության հետ:

4. *Ռուսաստանի դիպրոքությունը*: Թուրքիայի դեմ մղվող պայքարում Ռուսաստանը ավանդաբար աջակցել և օգտագործել է քրդերին: Այսինքն, Ռուսաստանի համար «Քրդատանը» որոշակի աշխարհաքաղաքական և ռազմական պատմիչ է, որն ուղղված է արևմտյան ծափալապաշտության (ԱՍՏՕ, պանթուրքիզմ, ինչու չէ՝ մաս պանիսլամիզմ) դեմ: Փաստորեն, պանթուրքիզմի ծափալման ճամադարեին ռուսական շահերի համար քսյական զանգվածը կարող է լական արգելք լինել:

Ռուսաստանը Թուրքիայում քրդական անջատողական շարժումների վրա շիշտադրում կատարելով՝ նպատակ ունի այն օգտագործել մաս որպես Թուրքիայի ներքում աշխարհաքաղաքական արմատական ցնցումների իրականացմանը նպաստող ու օժանդակող կարևոր գործոն:

Փաստորեն, Ռուսաստանը օժանդակում է քրդերին, քանզի պանթուրքիստական քաղաքականության հաջողության դիպքում լուրջ վտանգ ունի իր տարածքային ամբողջականության կորուստի առումով:

Ռուսաստանի համար Թուրքիայի գործունը քարջ է, քազմակողմանի, լարված ու արդիական: Մյուս կողմից, այժմ Ռուսաստանը զգալիորեն կորց-

րել է իր ազդեցությունը տարածաշրջանի այն նրկրներին և ժողովուրդներին նկատմամբ, որոնք ավանդաբար գտնվել են նրա ռազմավարական ազդեցության շրջանակում: Ռուսաստանը իր օգտին քրդական հարցի կարգավորմամբ կարող է կայունացնել վիճակը Կովկասում: Այսինքն, թուլացած Թուրքիան այլևս չի կարող էսպես ազդել Կովկասի վրա, որի արդյունքում Ադրբեջանը և Վրաստանը «կանցնեն» Ռուսաստանի կողմը: Այս պարագան ռուսներին կողմից կարող է կիրառվել նաև Միջին Ասիայի կտրվածքով:

Վերջապես, Ռուսաստանը քրդական գործունե ձգտում է կասել Ռուսաստան-Հայաստան-Իրան եռյակին, այսինքն՝ Թուրքիայի դեմ մղվող պայքարի առաջին ճակատում անմիջականորեն կլինեն քրդերը, իսկ նրանց քիկումբում՝ հիշյալ եռյակը: Այս ենթատեքստում չի քացառվում Հայաստանի անմիջական «ներքաշումը» հակաթուրքական ռազմական առնակատման դեպքում:

Փաստորեն, Ռուսաստանը իրական հնարավորություն չունենալով զենքով պայքարել Թուրքիայի դեմ, այդ խնդրում պետք է օգտագործի քրդական գործունե, ինչը ռազմաքաղաքական հավասարակշռություն կարող է ստեղծել ՆԱՏՕ-ի հարավային ճակատի նկատմամբ: Խոշոր հաշվով, քրդերի միջոցով Թուրքիային թուլացնելով և չեզոքացնելով՝ Ռուսաստանը կլուծի իր տարածքում առկա և Թուրքիայի կողմից հրահրվող ու սրվող ներքին էթնիկ կոնֆլիկտները: Կայունացնելով իր ներքին էթնոքաղաքական դրությունը, Ռուսաստանը այդին կարող է կրկին մտածել համաշխարհային գերտեղության կարգավիճակի վերանվաճման մասին:

Այս կապակցությամբ Ռուսաստանի համար քրդական գործունե նշանակությունը ավելի է կարևորվում: Համապատասխան ռազմաքաղաքական աշխատանքների դեպքում քրդերը Ռուսաստանի համար կարող են կատարել յուրօրինակ ժանդարմի դեր: Նման գործակցով Ռուսաստանը կարող է խաղարկել նաև իր քարիդրացիական հարաբերությունները Իրանի և Հայաստանի հետ՝ անհրաժեշտության դեպքում քրդերին օգտագործելով վերջիններիս դեմ:

5. Թուրքիայի դիպրորդումը Թուրքիան դեմ է Իրաքում քրդական հաստատուն իշխանության կայացմանը: Այսինքն, Իրաքի տարածքային անբողջականության՝ հօգուտ քրդերի խախտումը, հակասում է Թուրքիայի շահերին: Մյուս կողմից, Թուրքիան դեռևս պահպանում է Մոսուլի և Քիլզունկի շրջանների հանդեպ իր ունեցած տարածքային հավակնությունները:

Թուրքիան ձգտելով ձեռք բերել միջինասիական մակը-գազ և Ադրբեջանի մավթը իր տարածքով անցկացնելու հնարավորությունը՝ կարող է հարստացնել-զարգացնել երկիրը և, հատկապես, նրա արևելյան և հարավարևելյան հատվածները, դրանք դուրս բերելով տնտեսական հետամնացությունից: Այդ պարագայի շնորհիվ Թուրքիան կկարողանա հետագայում լուծել նաև զրբալ քաղաքական խնդիրներ՝ կապված հայկական եռլային

պահանջների և քրեական անջատողական-ազատագրական պայքարի հետ:

Հետանկարային նպատակներ հետապնդելով թուրքիան մշակել է իր տարածքի հարավ-արևելյան շրջանների տնտեսական զարգացման համապարփակ ծրագիր, որի իրագործումը նրան հնարավորություն կտա ստեղծել թուրքերով քնակեցված էրմիկ գուռի՝ Մալաթիա-Էլազըղ-Դիարքերիկ-Տալամերի գծով: Դրանով իսկ, թուրքիայի քրդերը կրճատվին Սիրիայի և Իրաքի քրդերից: Այսպիսով, ամբողջական քրդական պետության ստեղծման հարցը օրակարգից կհանվի, ինչի աղյուսքում այդին հարցական կդառնա նաև թուրքիայում քրդերի ներքին ինքնավարության խնդիրը:

Պետք է շեշտել, որ թուրքիայի համար ռազմավարական նշանակություն ունի քրդական հարցը միջազգային քառեկարծում դուրս գալու արգելելու պարագան: Մյուս կողմից, թուրքիան ներքին և արտաքին ճակատներում գտնվում է քրդական հարցի զնդումման և լուծման պարտադրանքի տակ: Երե քարքերը քրդերի ազգային-մշակութային կարգավիճակի որոշ քարելավում կատարեն (օրինակ՝ լեզվի խտրականության վերացում, մամուլի հիմնման արտոնություն), ինչն այդին հետզհետե նկատելի է, ապա մեծապես կնպաստեն քրդերի մոտ ՔԱԿ-ի հեղինակության ամրապնդմանը և հակապետական մարտական գործողությունների մարմանը:

6. *Իրանի դիրքորոշումը*: Քրդական գործունը իր օգուտին խաղաղելու հնարավորությունը Իրանի համար միշտ էլ արգելակել ու խլացնողտել են «սեփական» քրդերը: Քրդերը Իրանի համար որպես ռազմավարական գործընկեր անընդունելի են, քանզի չունեն միասնական ազգային ինքնազիտակցություն և ցեղային պատկանելիության շնչատաղչումից այն կողմ չեն անցնում: Եվ գլխավորը, թուրք-իրանյան հարաբերությունների կնճառը հարցերից մեկը ՔԱԿ-ի խնդիրն է:

Այսուհանդերձ, Իրանը թուրքիայի հետ ռազմա-քաղաքական անհավասարակշռությունը փոքրում է լրացնել իսլամական արմատականության և քրդական անջատողականության լծակներն օգտագործելով: Մտանդակված պանթուրքիզմի վտանգից՝ կարգված «Մեծ Ադրբեջանի» ստեղծման հնարավորության հետ, Իրանը նաև այդ պատճառով աջակցում է թուրքիայի քրդերին:

Իրանը կտրականապես դեմ է Իրաքի հյուսիսում քրդական ինքնավարության ամրապնդմանը: Այսպես, չմայած իր ծայրահեղ իսլամական պարագային, Իրանը՝ համոռ Իրաքում քրդերի ճնշման, բայց է տալիս Մադամին հարվածել նույնիսկ իրաքյան շիաներին: Մյուս կողմից, հիշատակելի է, որ Իրանի շիա քրդերը երբեք քրդական շարժումների չեն մասնակցել:

Ընդհանուր առմամբ Իրանի քրդական քաղաքականությունը պայմանավորված է հետևյալ գործոններով.

1. Տարածաշրջանում տիրապետող դիրքի հասնելու ձգտում,

2. Այսբովկատում և Միջին Ասիայում ազդեցության տարածման համար Թուրքիայի հետ ունեցած կարևոր և վճռորոշ նրջակցություն,

3. Իրանը ձգտում է խաղընդոտել տարածաշրջանում ԱՄՆ-ի ազդեցության ընդլայնմանը,

4. Իր տարածքի քրդական շարժումների չեղոցացում և վերացում:

7. *Միջինասիական դիպլոմատիան*: Քրդական հարցում նրա դիրքորոշումը անվերապահորեն ընդունելի է նաև Լիբանանի համար: Թեպետ քրդերը Միջինասիայում գուրկ են տալիսկան իրավունքներից, բայց սրված կերպով քրդական հարց գոյություն չունի: «Մեխիկական» քրդերի հարցը Միջինասիայում է ի հաշիվ Իրաքի և Թուրքիայի քրդերին աջակցելու: Միջինասիայում ժամանակակից օգնում էր հատկապես Իրաքի քրդերին, ինչը պայմանավորված է հակաառաջդաս դիրքորոշմամբ:

Այստեղանդերձ, հանուն Իսրայելի, Թուրքիայի և Իրաքի հետ (վերջին հաշիվով՝ նաև ԱՄՆ-ի) նախտեցման և հարարերությունների նորնալացման՝ Միջինասիայում պատրաստ է գոհարերել Թուրքիայի և Իրաքի քրդերին:

8. *Հայաստանի Հանրապետության դիպլոմատիան*: Քրդերի նկատմամբ մշակվելիք քաղաքականության հարցում անհրաժեշտ է նկատել ունեմալ մի շարք հանգամանքներ, որոնք ոչ միայն կհտտակեցնեն առկա մտեցումները, այլև հնարավորություն կընձեռեն հիշյալ խնդիրը դիտարկել համալիր ենթատեքստում:

Արևմտասիայաստանը ներկայումս գերազանցապես բնակեցված է քրդական անմիարան և հակամարտող ցեղերով, որոնք, ընդհանուր առմամբ, թշնամարար են տրամադրված թուրքերի հանդեպ: Այս վերաբերմունքը որոշ վերապահումներով կարելի է վերագրել նաև հայերի նկատմամբ տիրող դիրքորոշմանը: Մեզինց գառ, անմիջական շահախնդրություններ և ռազմավարական նպատակներ են հետապնդում նաև արդեն վերջ հիշված աշխարհացարական միավորները:

Թուրքիայում զննարկ ահագնամում և մեծ թափ է ստանում համաթուրանական ծայրահեղ շեշտադրումով ազգայնականությունը: Աշխարհացարական հետախար նպատակներ հետապնդելով (Արևմտուք-Արևելք խաղում խտսանավելու և ներքին խնդիրները կարգավորելու որոշակի իրական հնարավորություն), ոչ պատահականորեն, թուրքական ազգայնականությունն, ըստ ամենայնի, վայելում է երկրի զինուժի բարձրագույն հրամանատարության և անվտանգության կառույցների բազմակողմանի աջակցությունը:

Ի դեպ, այս պարագայից ելնելով, միանգամայն օրինալափ պետք է համարել Թուրքիայում քրդական շարժման գաղափարախտության ազգայնականացումը: Մասնավորապես, «մարքսիտական» ԶԱԿ-ն արագորեն ձգտում է ձերբազատվել անցյալի «անացուկներից»:

Մյուս կողմից, հայկական և քրդական հարցերը պետք է դիտարկել միասնության մեջ, քանզի մեկի լուծումն առանց մյուսի որոշման կլինի թերի և ժամանակավոր: Դրանք փոխկապակցված են և պահանջում են ներդաշ-

նակ կարգավորում: Հայ-քրդական հակամարտությունը և անվտանգությանը զեղրագանցապես պայմանավորված են քրդերի անհիմն հողային պահանջներով: Այսինքն, հողային պահանջների փոխադարձ համընկնումը ինչ որ տեղ խոչընդոտում է իրական համագործակցության հնարավորությանը:

Սակայն, այս պարագան ամենևին չպետք է պայմանավորի որդակի երկխոսության և ինչ-ինչ հարցերում փոխգործակցության քաջատունը: Մտակ զգայական հաշիվներով առաջնորդվելը ցանկալի և իրապաշտական չի լինի:

Մյուս կողմից, քրդերի դիտքորոշումը ՀՀ և հայկական իրձերի նկատմամբ, ամփոքարար, լավագույն դեպքում չեզոք-քարյացական մակարդակից այն կողմ չի անցնում: Նրանք հասկանում են, որ սեփական պետականության քաջակայության պայմաններում ՀՀ զոյությունը կարևոր գործոն է, ինչը դիտարկվում է ժամանակավոր հակաթուրքական ճակատ ձևավորելու տեսանկյունից: Փաստորեն, իր նպատակների լրիվ իրականացմամբ առումով վերջնական հաշվով ռազմաքաղաքականապես ուժեղացող հայկական գործոնը Թուրքիայի քրդերի համար որդակի վտանգ է:

Իրենց հերթին, որդակի ծրագրեր ունեցող օտար ուժեր ձգտում են և հետագայում էլ կձգտեն քրդական գործոնը օգտագործել ՀՀ ռազմավարական անվտանգությունը ներքնապես և արտաքնապես խտրվելու և վերջնական աղյուսքում կործանելու նպատակով՝ որպես օժանդակ միջոց: Այդ պատճառով՝ երբորդ կողմի միջոցներով հայ-քրդական հակամարտության արհեստական սրումը ձեռնառն չէ ո՛չ հայերին, ո՛չ քրդերին:

Վարչականորեն, Թուրքիայի կազմում գտնվող հայկական հողերի վրա քուրք-քրդական ռազմական առնակատումը զտրալ առումով ձեռնառն է հայկական կողմին: Մասնավորապես, Թուրքիայի այսպես կոչված հարավ-արևելյան շրջանների թույլ զարգացած տնտեսական ներակատուցվածքների պահպանումն ևս հայկական շահերի օգտին է:

Աշխարհագրական և էթնիկ առումներով «Քրդստանը» ՀՀ-ից բաժանում է քուն քրքարնակ տարածքները, և քուրքերը ՀՀ (Կովկաս-Միջին Ասիա) պետք է ձգտեն քաղահանցել հենց այդ «Քրդստանի» վրայով:

Հաշվի առնելով անցյալի պատմական դասերը՝ պետք է փաստել, որ քրդերը ՀՀ-ի համար, ընդհանուր առմամբ, անբարեկույս և անվտանգի հարևաններ են: Ավելին, Թուրքիա-ՀՀ ռազմական առնակատման դեպքում քուրքերի կողմում քրդերի մասնակցության հավանականությունը ամենևին չպետք է քաջանել:

Քրդերի հանդեպ հնարավորության սահմաններում ՀՀ-ն կարող է և պետք է կիրառի կրկնակի ստանդարտի սկզբունքը: Ավելին, միշտ հարկ է պատրաստ լինել քրդական հարցում իրադրության հնարավոր փոփոխության և երբեք չառաջնորդվել պատնեհապաշտ առիթներով:

Այս ամենից ելնելով՝ քրդական գործոնը պետք է օգտագործել որպես ժամանակավոր լծակ աշխարհա-քաղաքական տարբեր զարգացումների

ժամանակ: Մյուս կողմից, հարկ է նկատի ունենալ նրանց առանձին հատվածների՝ տվյալ փուլում դրսևորած հակումներն և շահագրգռությունները:

Տարածաշրջանային համալիր համագործակցության զարգացումը արգելակելուց զատ քրդական գործոնը ունի նաև կարևոր խթանիչ դեր: Քրդերի համար գլխավոր բնամիմն և ռազմավարական մրցակիցը թուրքիան է: Այդ պատճառով, քրդական գործոնի շուրջ համախմբվելու քավականին հիմնարար եզրեր ունեն ՀՀ-ն, Ռուսաստանը, Իրանը, Հունաստանը, Սիրիան և Չինաստանը: Իսկ վերջնական և ավելի ընդհանրացված այս ուժերը կարող են և պետք է կազմեն այն աշխարհաքաղաքական հզոր դաշինքը, որն ի զույու կլինի դիմակայել և արժանի հարված հասցնել ԱՄՆ-ի գովազդած «նոր աշխարհակարգի» վտանգահարույց նրազանքին:

AVAG HARUTYUNYAN

THE GEOPOLITICAL ROLE OF THE KURDISH FACTOR

(Summary)

The geopolitical role of Kurdish factor in Near Eastern region is very important. The Armenian-Kurdish relations have historical and political aspects. The Kurdish factor is very actual and vital for Russia, Turkey, Iran, Syria, USA and European Union. Around the Kurdish factor Armenia, Russia and Iran can cooperate against USA.

ՇԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Աղոնց Ն., Հայկական հարց, Ե., 1996:
2. Բաշթարդյան Վ., Հայ-քրդական հարաբերությունները Օսմանյան կայսրությունում 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին, Երևան, 1989:
3. Հարությունյան Ա., Մերի դաշնագիրը և քրդական հարցը, «Ազդակ», Ապրիլ 24, Բացառիկ, Բիյրոս, 1999, էջ 97-105:
4. Մատանի Կ., Քիւրտ ազգային շարժումները և հայ-քրտական յարաբերությունները, Բիյրոս, 1969:
5. Государственная Дума и курдская проблема, М., 1998.
6. Юный Курдистан сегодня, М., 1998.
7. Оджалан А., Курдистанская действительность с 19-го века по настоящее время и движение РПК, М., 1998.

ԼԻԼԻԹ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԼԻՔՆԱՆԻ ԿՐՈՒ-ՀԱՄԱՅՆՔԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

Մեր կողմից ուսումնասիրվող խնդիրը գիտական քննարկման է ենթարկվել մի շարք հեղինակների կողմից, որոնցից հարկ է մշել հատկապես Ն. Հովհաննիսյանին¹, Ա. Ազարիչևին², Լ. Վալուվին³, Վ. Կատիճին⁴, Ֆ. Հիլքսին⁵, Լ. Բանդերին⁶, Ջ. Հարդադին⁷, Յ. ալ-Հիլալին⁸, Զ. Ջունբյատին⁹, Զ. Բագրատունուն¹⁰, Հ. Յուսեֆին¹¹ և այլն:

Արարական պետությունների շարքում իր յուրահատուկ պետական կառուցվածքով այրի է ընկնում Լիբանանը՝ Արարական Արևելքի ամենավերջը հանրապետությունը (Լիբանանի տարածքը կազմում է մոտ 10 հազ. քառ. կմ, իսկ Երևանի շրջանը՝ մոտ 3,5 մլն.): Ի տարբերություն այլ արարական երկրների, որտեղ բնակչության մեծամասնությունը դավանում է իսլամ, Լիբանանում բնակչության 50%-ը քրիստոնյաներ են¹²։ Հնուց ի վեր Լիբանանը հյուրընկալ ապաստան է եղել տարբեր, ինչպես քրիստոնյա, այնպես էլ իսլամ կրոնական ուսմունքների համար, որոնք հարյուրամյակների ընթացքում, շնորհիվ իրենց սոցիալական և տնտեսական դիմացկունության, կարողացան հաստատվել Լիբանանում, գոյատևել, ստեղծել իրենց առանձին կրոնական համայնքը: Այժմ այդ համայնքների էական և կարևոր դեր են խաղում Լիբանանի ներքաղաքական կյանքում¹³:

Լիբանանում կրոնական խայտարղեությունը մշտապես օգտագործվում է օտարերկրյա պետությունների կողմից: Սկզբնական շրջանում եվրոպական պետությունները, իսկ երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո նաև ԱՄՆ-ը, Լիբանանում իրենց ազդեցությունը հաստատելու նպատակով պարբերաբար սրում էին կրոնական տարածայնություններ: Այս գործում, օրինակ, Ֆրանսիան հիմնվում էր քրիստոնյա-մարոնիների վրա (քրիստոնեական առանձին աղանդ), իսկ Անգլիան՝ մուսուլման-դրուզների (Պալամի առանձին աղանդ): 1860թ. Լիբանանում ազդեցության հաստատման համար մղված անգլո-ֆրանսիական պայքարը հանգեցրեց դրուզ-մարոնիական ջարդերի¹⁴:

Ինչպես նշեցինք, Լիբանանը ունի յուրահատուկ պետական կառուցվածք, որի հիմքում ընկած է կրոնա-դավանական սկզբունքը¹⁵: Կրոնական տարբեր դավանանքներ այս կամ այն չափով գոյություն ունեն համարյա

բոլոր երկրներում, սակայն այնտեղ դա սկզբունքային դեր չի խաղում այն իմաստով, որ պետական համակարգի և ներկայացուցչական հիմնարկների կառուցման հիմքում չի դրվում կրոնական հատկանիշը¹⁶։ Մինչդեռ Լիբանանում ողջ պետական համակարգը հիմնվում է հենց կրոնական սկզբունքի վրա։

Համաձայն 1943թ. Լիբանանի բոլոր կրոնական համայնքների կողմից, որպես փոխզիջում կնքված «Ազգային դաշինքի» (National Pact), Լիբանանի մախազահը պետք է լինի քրիստոնյա-մարոնի (Լիբանանի անկախության նվաճման պահին երկրի բնակչության 53%-ը քրիստոնյաներ էին, իսկ քրիստոնյաների մեջ 30%-ը՝ հենց մարոնիներ), վարչապետը՝ մուսուլման-սուննի, խորհրդարանի մախազահը՝ մուսուլման-չիա, արտաքին գործերի մախաբարը՝ հույն-ուղղափառ, պաշտպանության մախաբարը՝ դյուզ և այլն¹⁷։ Կրոնական սկզբունքը պահպանվում է նաև վարչական համակարգում պաշտոնյաների նշանակման և խորհրդարանում պատգամավորական տեղերի բաժանման ժամանակ¹⁸։ Ինչպես տեսնում ենք, պաշտոնյաների ընտրության ժամանակ առաջին սլան է մղվում կրոնական պատկանելությունը, իսկ գործարար հատկանիշը խաղում է միայն երկրորդական դեր, և սա, իհարկե, առաջացնում է այս կամ այն կրոնական համայնքի անդամների զայրույթը, բացի այդ՝ քուլացնում է պետական համակարգը¹⁹։ Մահմանվեց նաև, որ երկրի ռազմական ուժերի գլխավոր հրամանատարի, պետական ամփոփանգության ղեկավարի և մի շարք այլ բարձրաստիճան պաշտոններ կայող են զբաղեցնել միայն քրիստոնյա-մարոնի համայնքի ներկայացուցիչները։ «Ազգային դաշինքը» Լիբանանը ծամարելով արաբական երկիր՝ մյաժամամակ ընդգծում է նրա հատուկ քրիստոնեական քնույթը, որով Լիբանանը առանձնացվում է արաբական մյուս պետությունների շարքում²⁰։ Ելնելով կրոնական սկզբունքից՝ ընդունվեց մի կարևոր որոշում ևս. Լիբանանի խորհրդարանում մուսուլման յուրաքանչյուր հինգ պատգամավորի դիմաց ընտրել վեց քրիստոնյա պատգամավոր, որով ապահովվում էր քրիստոնյա պատգամավորների թվային առավելությունը երկրի բարձրագույն օրենսդիր մարմնում, իսկ քրիստոնյա պատգամավորների մեջ՝ մարոնիներինը²¹։

Լիբանանը բաղկացած է մի շարք քրիստոնյա՝ մարոնի, ուղղափառ, կաթոլիկ, քողոզական, հայ լուսավորչական, և իսլամ՝ սուննի, շիա, դյուզ և այլ համայնքներից։ Լիբանանում բնակչության պաշտոնական մարդահամար կատարվել է 1930-ական թվականների սկզբին։ 1977թ. ֆրանսիական մի կազմակերպության կողմից կատարված ժողովրդագրական ուսումնասիրությունները հանգեցրեցին հետևյալ անալիտիկ տվյալների։ Ըստ այդ ուսումնասիրությունների՝ երկրում մուսուլման-չիաների թիվը կազմում էր 850-900.000 մարդ (28%), քրիստոնյա-մարոնիների թիվը՝ 750-800.000 (24%), մուսուլման-սուննի՝ 600.000 (19%), մուսուլման-դյուզներ՝ 250.000 (8%), հույն ուղղափառներ՝ 300.000 (9%), հայ լուսավորչականներ՝ 250.000 (8%), հույն

կաթոլիկներ՝ 200.000 (6%): Այսօր Լիբանանի մուսուլմանները կազմում են երկրի բնակչության կեսից ավելին, չնայած որ «Ազգային դաշինքի» ստորագրման պահին նրանք կազմում էին երկրի բնակչության 47%-ը²²: Անրջին տարիներին Լիբանանում մուսուլման բնակչության թվաքանակի կտրուկ աճը որպես հետևանք պահանջում էր կրոնա-դավանական համակարգում որակյալի քարեփոխումներ:

Լիբանանի ամենաազդեցիկ համայնքը քրիստոնյա-մարոնիների համայնքն է: Չնայած Լիբանանը մարոնի կրոնական ուսմունքի բնօրրանը չէ (ըստ ավանդույթի՝ սուրբ Մարտնը, որից և համայնքը ստացել է իր անվանումը, իր ուսմունքը տարածում էր ներկայիս Սիրիայի տարածքում), սակայն այն միշտ եղել է հյուրընկալ ապաստան մարոնիների համար, և վերջիններս Լիբանանը համարում են իրենց հայրենիքը²³: Մարոնի ղեկավարները ակտիվորեն մասնակցում էին «Ազգային դաշինքի» մշակմանը, քանի որ արդեն այն ժամանակ նրանք թվական կշիռ ունեին Լիբանանի ներքաղաքական կյանքում: «Ազգային դաշինքի» ստորագրմամբ մարոնի վերնախավին հաջողվեց տիրապետող դիրք զբաղել պետության կառավարման մեջ: Դրա հետևանքով հասարակական-քաղաքական դրությունը և կառավարման քննադատումը ստորադաս վիճակում էին գտնվում ոչ միայն իսլամ համայնքները, այլ նաև մյուս քրիստոնյա համայնքները և՛՝ աղղափառ, կաթոլիկ, հայ և բուդաքական: Մարոնի ղեկավարները միշտ այդի են ընկել իրենց արևմտամետ հայացքներով: Լիբանանում 1958 և 1975 թվականներին բռնկված երկու քաղաքացիական պատերազմների հիմնական պատճառներից մեկը հենց հասարակության պառակտվածությունն էր: Մի կողմից դիալի արաբական աշխարհի կողմնորոշման կողմնակիցներ (հիմնականում իսլամ բնակչությունը), մյուս կողմից՝ արևմուտքի հետ մերձեցման կողմնակիցներ (հիմնականում մարոնի ղեկավարները), որոնք սկզբում ամեն կեսյալ Լիբանանը փորձում էին ներքաշել տարրեր ռազմական դաշինքների մեջ (օրինակ՝ Բաղդադի դաշինքը), սակայն փորձում էին մերժենալ Իսրայելի և ԱՄՆ-ի հետ: Նույնիսկ անկախ Լիբանանի առաջին նախագահ Ք.Շամունը, խախտելով «Ազգային դաշինքով» հաստատված Լիբանանի արտաքին քաղաքականության հիմնական սկզբունքը, Լիբանանը կապեց «էլչեն-հատերի դոկտրինայի» հետ, որով նախատեսվում էր օգնության տրամադրում Մերձավոր Արևելքի արևմտամետ ուժիներին: Սա երկրում առաջացրեց ժողովրդական ցասում և Լիբանանում 1958թ. բռնկվեց առաջին քաղաքացիական պատերազմը²⁴:

Լիբանանյան բուլդը կրոնական համայնքները ունեն իրենց քաղաքական կուսակցությունները: Ամենաազդեցիկ մարոնի քաղաքական կուսակցությունը Լիբանանյան փաղանգներ (Հիզբ ալ-Քաթաիբ ալ-Լաբնանի) կուսակցությունն է, որը կազմակերպչական առումով հիմնվում է զինվորական սկզբունքի վրա: Կուսակցության անդամների 83%-ը մարոնիներ են, 13%-ը՝ քրիստոնյա այլ համայնքի ներկայացուցիչներ, իսկ մնացած 4%-ը (համա-

ճայն պաշտոնական տվյալների) մուսուլման-շիա համայնքի ներկայացուցիչներ²⁵: Հագորդ կուսակցությունը, որը արտահայտում է մայրնի համայնքի խոշոր առևտրական և ֆինանսական քործուազխայի շահերը Ազգային լիբերալ (Հիզբ ալ-կաումի ալ-ահբար) կուսակցությունն է, որը հիմնվել է 1958թ. Լիբանանի մայիսյին մախազահ Ք.Շամունի կողմից՝ այստեղից էլ կուսակցության անդամները հաճախ կոչվում են շամուճականներ²⁶: 1975թ. Լիբանանում բռնկված քաղաքացիական պատերազմի տարիներին այս երկու կուսակցությունները կազմում էին «Լիբանանյան ճակատի» մեջ միավորվա աջ ուժերի հիմնական կորիզը:

Լիբանանում բոլոր կրոնական համայնքներն էլ միատարր չեն: Նրանցից յուրաքանչյուրում քախվում են անճնական, տնտեսական և ազնայական շահեր²⁷: Գոյություն ունի անընդհատ շարունակվող պայքար նրանց մեջ, ովքեր ցանկանում են լիբանանյան համայնքները տեսնել մեկ ամբողջական, խաղաղ, անկախ պետության շրջանակներում, և նրանց միջև, ովքեր ձգտում են մասնատել Լիբանանը առանձին ինքնավար համայնքների²⁸: Նույնիսկ փաղանգների և շամուճականների միջև ծավալվում էր ներքին պայքար՝ առաջատար, դեկավար ուժ լինելու համար, և այդ պայքարից հարթանակով դուրս եկան փաղանգները, որոնք 1980թ. իրենց ներարկեցին շամուճականներին²⁹: Ազդեցիկ մարտնի կազմակերպություն է մահ Ռայմոն Էդդի դեկավարած Ազգային բլոկ կուսակցությունը, որը սակայն համոզու էր գաղիս փաղանգների քաղաքական գծի դեմ՝ դատապարտելով նրանց կապերը Բարսելի հետ³⁰:

Լիբանանում քրիստոնյա համայնքների մեջ իր տրույն տեղն ունի հայ համայնքը: Դեռևս 1861թ., երբ Օսմանյան սուլթանը հարկադրված էր ընդունել Լիբանանի այսպես կոչված «օրգանական կարգավիճակը», որով ճանաչվում էր Լիբանանի ինքնավարությունը Օսմանյան կայսրության շրջանակներում, Լիբանանի առաջին մութասարիֆ՝ կառավարիչ նշանակվեց ազգությամբ հայ Կարապետ Արթին Դատուլյանը: 1861-1914թթ. լիբանանյան մութասարիֆությունն ունեցավ ութ կառավարիչ, որոնցից չորսը հայեր էին: Այսօր Լիբանանի խորհրդարանում հայերը ներկայացված են յոթ պատգամավորներով, իսկ երկրի կառավարության մեջ Տախարարի մեկ պաշտոնը պատկանում է հայ համայնքի ներկայացուցչին³¹: Լիբանանի հայ համայնքը ներկայացված է երեք ավանդական կուսակցություններով (ՀՅԴ, ՌԱԿ, ՄԴՀԿ), որոնք ըստ իրենց քաղաքական կողմնորոշման համագործակցում են լիբանանյան համապատասխան կուսակցությունների հետ³²:

Լիբանանում իսլամ համայնքների շարքում առավել ճախապատվելի դիրքեր ունի սուննի համայնքը, և երկրի փախապետները նշանակվում են հենց այս համայնքից: Լիբանանի մուսուլմանները հաճախ սուննի համայնքին մեղադրում են այն բանում, որ վերջինս համագործակցում է մարտնիների՝ մասնավորապես փաղանգների հետ: Մակայն սուննիները, որոնք որպես

խաբան համայնք՝ ներկայացնելով Լիբանանի մուսուլմանների շահերը, չեն կարող ռազմավարական դաշինքի մեջ չլինել երկրի նախագահի հետ, որը քրիստոնյա-մարոնի է³⁷։

Լիբանանյան հաջորդ խաբան համայնքը՝ լիբանանյան շիաների համայնքն է։ Չնայած, որ շիաները կազմում են Լիբանանի այդ բնակչության 28%-ը (մոտ 1 մլն. մարդ), նրանք ամենաչորամեցվածն են լիբանանյան բոլոր կրոնական համայնքների շարքում³⁸։ 1974թ. շիա համայնքի ներքոն իմամ Մուսա առ-Մադրի կողմից հիմնադրվեց Ամալ հասարակական շարժումը, որին կից հետագայում ձևավորվեցին կիսառազմական ոստիկանական ջոկատներ³⁹։ 1980-ական թվականների կեսերին տեղի ունեցավ շիա համայնքի ընդհանուր արմատականացում։ Շիաները պահանջում են ավելի լայն քաղաքական ներկայացուցչություն երկրի կառավարման գործում։ Փաղանգները երբեմն մեղադրում են լիբանանյան շիաներին այն բանում, որ նրանք հանդիսանում են ներկայիս Իրանի կամակառուարները⁴⁰։ Այդուհանդերձ նշենք, որ շիական նրկյադը՝ Հիզբոլլահ կազմակերպությունը, որը տեղի ունեցավ շիական ծայրահեղականների կողմից, վայելում է Իրանի հովանավորությունը և սերտ կապված է վերջինիս հետ⁴¹։ Լիբանանյան շիաների երկու հիմնական կազմակերպությունների (Ամալի, որը սերտորին համագործակցում է Միլիայի հետ, և Հիզբոլլահի, որը կապված է Իրանի հետ ոչ քաղաքական է հասարակության վերակազմավորում խաբանական սկզբունքների հիման վրա) միջև գոյություն ունի ներքին պայքար, որը ներհամայնքային հակասությունների վառ օրինակ է⁴²։ Երկու կազմակերպություններից և ոչ մեկը չի ցանկանում կորցնել իր ազդեցությունը այդ շիա համայնքի վրա։

Լիբանանի խաբան համայնքների մեջ էական դեր է խաղում լիբանանյան դրուզների համայնքը։ Պետք է նշել, որ 50-60-ականներին Լիբանանում տեղի ունեցած սոցիալական փոփոխությունները ակտիվացրեցին նաև դրուզներին, որոնք Ք. Ջումրատի ղեկավարությամբ սկսեցին բողոքել երկրի քաղաքական բաժանվածության դեմ՝ արահանջելով իրենց համայնքի համար էլ ավելի մեծ մասնաբաժին⁴³։ Հիմնականում դրուզներից է կազմված Առաջադիմական սոցիալիստական կուսակցությունը, որի ղեկավար՝ Ք. Ջումրատը գտնում էր, որ Լիբանանում խաղաղության պահպանմանը կարող է մպաստել կրոնա-դավանական սկզբունքից հրաժարումը, որը թույլ կտար բոլոր համայնքներին հանդես գալ միևնույն հարթության վրա։ 1975թ. Լիբանանում բռնկված երկրորդ քաղաքացիական պատերազմի ընթացքում Առաջադիմական սոցիալիստական կուսակցության ղեկավարությունը բոլոր հայրենասիրական, ծախս ուժերին միավորեց Ազգային շարժման մեջ, որոնց հիմնական նպատակն էր Լիբանանը հեռու պահել պատակտումից, հաստատել խաղաղություն և ենարարվորին չափ Լիբանանում թուլացնել արևմտյան ուժեր ազդեցությունը⁴⁴։

Լիբանանում կրոնական համայնքների միջև լարվածությունը, սոցիալական անհավասար պայմանները, որոշ չափով նաև կրոնա-դավանական

համակարգը, մարտնի ղեկավարների արևմտամետ քաղաքականությունը, ինչպես նաև արտաքին խթանիչները՝ մասնավորապես Խոջայելը և Տրա ապակայունացնող գործողությունները Լիբանանում, հանգեցրեցին այն քանին, որ 1975թ. երկրում բռնկվեց երկրորդ քաղաքացիական պատերազմը, որը որոշ ընդհատումներով տևեց մոտ 15 տարի՝ Լիբանանին պատճառելով մեծ նյութական և մարդկային կորուստներ: Քաղաքացիական պատերազմի առաջացմանը խթանեց նաև պաղեստինցիների ներհոսքը Լիբանան (մասնավորապես 1970թ. Հռոդանանի ճգնաժամից հետո), որոնք դառնել են Լիբանանի համայնքային կառուցվածքի բաղկացուցիչ մասը: Կազմելով Լիբանանի քնակության 15%-ը, պաղեստինցիները սկսեցին լքորեն ազդել երկրի քաղաքական կյանքի վրա: Նրանց քանակական աճը, զիմումն ու հզորացումը խախտեց Լիբանանում համայնքային ուժերի միջև հաստատված փխրուն հավասարակշռությունն ու առաջացրեց քրիստոնյա-մարտնիների դժգոհությունն ու գործնական հակազդեցությունը⁴¹:

Լիբանանյան ճգնաժամը հնարավոր դարձավ հատրահարել միայն 1989թ. հոկտեմբերին, Թաիֆի համաձայնագրի ստորագրմամբ, որը մախստեսում էր ներքին քաղաքական վերափոխումներ և Լիբանանի տարածքում լիբանանյան պետականության վերահաստատում: Կատարված սահմանադրական բարեփոխումները ուղղված էին երկրի վարչապետի լիազորությունների ընդլայնմանը: Նոր սահմանադրությունը չեղյալ էր համարում կրոնա-դավանական սկզբունքի կիրառությունը պետական որոշ բարձրաստիճան պաշտոնյաների նշանակման ժամանակ⁴²: Սահմանվեց նաև, որ երկրի խորհրդարանում քրիստոնյաների և մուսուլմանների ներկայացուցչությունը պետք է լինի հավասար 5:5, նախկինում գործող՝ 6:5 համամասնության փոխարեն:

Լիբանանում դժվարությամբ ձեռք բերված խաղաղության պահպանման համար անհրաժեշտ է բոլոր կրոնական համայնքների միջև հավասարակշռության հաստատում, ինչպես նաև կրոնա-դավանական համակարգում որոշակի քարեվախումներ, որոնք ետին պլան մղելով կրոնական մախսապատվությունները՝ առաջնային կհամարեն Լիբանանի անկախությունն, անվտանգությունն ու ամբողջականությունը: Այստեղ էակն և կարևոր է երկրի մախսագահի ճկուն քաղաքականությունը, որը հիմնվելով բոլոր կրոնական համայնքների վրա՝ կարող է Լիբանանը գերծ պահել միջհամայնքային բախումներից: Այս գոյծում որոշակի հաջողություններ ունի Լիբանանի ներկայիս մախսագահ Էմիլ Լահուդը, որը լավ նախաբեցությունների և ռազմավարական դաշինքի մեջ է երկրի վարչապետ Սելիմ Հուսի, խորհրդարանի մախսագահ Նաքիլ Բիդրի և մի շարք այլ քաղաքատիճան պաշտոնյաների հետ, որոնք ներկայացնում են Լիբանանի իսլամ համայնքները:

THE CONFESSIONAL POLITICAL SYSTEM OF LEBANON

(Summary)

The paper deals with the Lebanese confessional political system, which has become an oddity in the Arab world. Lebanon consists of several Christian and Muslim communities: the Maronite, the Greek Orthodox, the Greek Catholic, the Armenian, the Sunni, the Shi'i, the Druze and etc. In the unwritten National Pact of 1943, the major religious communities reached a compromise accord that proved thus far impervious to modification. Under the arrangement, the President of the Republic must always be a Maronite, the prime-minister a Sunni Muslim, and the President of the Parliament a Shi'i Muslim. The apportionment of deputies in the Parliament rests on an immutable numerical formula for sectarian representation, five Christians to every five non-Christians. The President of Lebanon will make use of his real power if he is in military alliance with the Muslim leaders.

ՄԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ն. Հովհաննիսյան, Ազգային-ազատագրական պայքարը Լիբանանում (1939-1958), Երևան, 1967: ճայնի, Լիբանանյան ճգնաժամը և Լիբանանի հայ համայնքի զիրարդրումը (1975-1982), Երևան, 1982:
2. А. Агарышев, От Кэмп-Дэвида к трагедии Ливана, М., 1983.
3. Л. Вольнов, Ливанский дневник, М., 1980.
4. В. Катин, По Ливану, М., 1961; В. Катин, Ливан, Экономика и внешняя торговля, М., 1961.
5. Ph. Hitti, History of Syria including Lebanon, Beirut, 1950.
6. L. Binder, Politics in Lebanon, New York, 1966.
7. G. Hadad, Fifty years of modern Syria and Lebanon, Beirut, 1950.
8. Ю. Х. Аль-Хилю, Экономика Ливана, М., 1959.
9. Ջ.Ջեմրջյան, Հակիկա աշատրա աշ-Լտրնանիյա (արարելիքն՝ Լիբանանյան ներաշխարհային ճշմարտություն), Բեյրութ, 1959:
10. Ջ.Բազրատունի, Աս-Սալամ աշ-Մաֆկեդ (արարելիքն՝ Կորցրած խաղաղություն), Բեյրութ, 1984:
11. Chazeire Yousscf, State and Society in Syria and Lebanon, St. Martin's Press, New York, 1994.
12. Ю. Х. Аль-Хилю, Экономика Ливана, М., 1959, с.13.
13. "За рубежом", N14 (1239), 1984г.
14. Ю. Х. Аль-Хилю, там же, стр. 14.
15. Ն. Հովհաննիսյան, Լիբանանյան ճգնաժամը ..., էջ 12; Ազգային-ազատագրական պայքարը Լիբանանում (1939-1958), Երևան, 1967, էջ 65:

16. J.C. Hurewitz, *Confessional Democracy, Lebanon, Middle East Politics: The Military Dimension*, 1969, p. 381.
17. *Lebanese Democracy in its International Setting*, "The Middle East Journal", vol. 17, Autumn 1963, pp. 487-506.
18. А. Агарिशев, *От Кэмп-Дэвида к Трагедии Ливана*, М., 1983, стр. 19.
19. Ն. Հովհաննիսյան, *Լիբանանյան ճգնաժամը...*, էջ 8:
20. J.C. Hurewitz, *Confessional Democracy*, p. 381.
21. "За рубежом", N14 (1239), 1984г.
22. Նույն տեղում:
23. Л. Вольнов..., стр. 14.
24. Նույն տեղում, էջ 13:
25. Նույն տեղում:
26. "За рубежом", N 14 (1239). 1984г.
27. Նույն տեղում:
28. Ն. Հովհաննիսյան, *Լիբանանյան ճգնաժամը...*, էջ 27:
29. Նույն տեղում:
30. Մանրամասն տե՛ս Ն. Հովհաննիսյան, *Լիբանանյան ճգնաժամը...*, էջ 34-45:
31. Ն. Հովհաննիսյան, *Ազգային-ազատագրական պայքարը...*, էջ 91:
32. "За рубежом", там же.
33. A. Nizar Hamzeh and R. Hrair Dekmejian, *A Sufi Response to Political Islamism: Al-Ahbash of Lebanon*, "The Middle East Journal" 28 (1996), No 2 May, p. 217-229.
34. *Ближний Восток и Международное право*, М., 1992. стр. 91.
35. "За рубежом", там же.
36. *Арабский мир, Три десятилетия независимого развития*, М., 1990. стр. 191.
37. Նույն տեղում, էջ 291:
38. Ռ. Կարապետյան, *Միջին-ամերիկյան հարաբերությունները (1967-1996)*, էջ 70:
39. Л. Вольнов..., стр. 23.
40. Ռ. Կարապետյան, նույն տեղում:
41. ТАСС, 10.09.1990.

ԱՐՏԱԿ ՀՈՎՀԱՆՆԻՄԱՆ

ՕՍՆ 2 ՀԱՄԱՉԱՅՆԱԳԻՐԸ ՈՐՊԵՍ ՊԱՂԵՍՄԻՆՅԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ՀԵՐԹԱԿԱՆ ՔԱՅՆ

1993թ. կնքված Օսլոյի 1-ին համաձայնագիրը հնարավորություն տվեց՝

1. 1994թ. ապրիլի 29-ին Փարիզում ՊԱԿ-ի և Իսրայելի միջև կնքել տնտեսական հարաբերությունների վերաբերյալ համաձայնագիր, որի առանցքը համախառնաձև Մերձավոր Արևելքում չափազանց մեծ կարևորություն ունեցող ջրային ռեսուրսների (արևմտյան ափի և Ղազա) օգտագործման հարցը¹:

2. 1994թ. մայիսի 4-ին Կահիրեում կնքվեց համաձայնագիր ՊԱԿ-ի և Իսրայելի միջև, որը մախատեսում էր իսրայելական զորքերի դուրսբերում Ղազայի և Երևելյան շրջաններից²: Իսկ մինչև 1999թ. մայիսի 4-ը զորչվելու էր Պաղեստինի վերջնական կարգավիճակի և անկախության հարցը:

3. Օսլոյի համաձայնագիրը հնարավորություն տվեց նաև 1994թ. հուլիսին Իսրայելի և Հորդանանի միջև կնքել խաղաղության համաձայնագիր և վերջ տալ երկու երկրների միջև պատերազմական վիճակին³:

4. 1994թ. օգոստոսի 24-ին Էրեց վայրում Իսրայելի և ՊԱԿ-ի միջև կնքվեց իշխանության փոխանցման վերաբերյալ համաձայնագիրը, որը հնարավորություն տվեց ՊԱԿ-ին ստանձնելու իրական իշխանություն⁴:

Եվ վերջապես 1995թ. սեպտեմբերի 28-ին կնքվեց Օսլոյի 2-րդ համաձայնագիրը, ըստ որի իսրայելական զորքերը դուրս թելվեցին արևմտյան ափի 6 քաղաքներից և 400 գյուղերից⁵: Այս համաձայնագրին հարկ ենք համարում անդադարապես մի շարք նկատառումներով:

Համաձայնագիրը, որ ստորագրվեց սեպտեմբերի 28-ին Վաշինգտոնում⁶, ընկալման առկա էր փաստաթղթերում անվանված է «Օսլոյի 2-րդ համաձայնագիր»: Այն կրում էր հետևյալ անվանումը. «Ժամանակավոր իսրայելա-պաղեստինյան համաձայնագիր արևմտյան ափի և Ղազայի շրջք»: Համաձայնագրի կնքմանը որպես վկաներ ներկա էին ԱՄՆ-ի, Եգիպտոսի արտաքին համբուստության, Հորդանանի և Նորվեգիայի քաղաքաբարձրությունների, Եվրոմիության և Ռուսաստանի Դաշնության ներկայացուցիչները: Ընդհանուր առմամբ համաձայնագիրը մախատեսում էր,

1. Խորայելական գործերի դուրսբերում արաբական 6 քաղաքներից և 400 գյուղերից:

2. Նախատեսվում էր մաս 1996-ին անցկացնել պաղեստինյան Խորհրդի ընտրություններ. որը ունենալու էր օրենսդիր և գործադիր իշխանություն:

Չմայած համաձայնագրի նախաբանի բնույթին, մեք կարծիքով, համաձայնագիրը ավելի շատ պաշտպանում էր կողմերից մեկի շահերը: Նախաբանում ասվում էր.

«Համաձայն մերձավորարևելյան խաղաղության գործընթացի շրջանակների՝ հաստատված Մադրիդում, կողմերը հաստատում են իրենց հավատարմությունը հակամարտությանը վերջ տալու գաղափարին: Կողմերը հավատարիմ են խաղաղ զոյակցության և փոխադարձ վստահության սկզբունքին. ճանաչում են միմյանց քաղաքական և օրինական իրավունքները, ճանաչում են պաղեստինյան Խորհուրդը: Կողմերը համաձայն են, որ ժամանակավոր փուլը սկսվում է 1994թ. մայիսի 4-ին և չպետք է զեքսզանցի 5 տարին: Կողմերը համաձայն են, որ վերջնական կարգավիճակի համար բանակցությունները պետք է սկսվեն հենց որ դա հնարավոր լինի. քայքայ ոչ ոչ քան 1996թ. մայիսի 4-ը: Կողմերը հաստատում են միմյանց փոխադարձ ճանաչումը»⁷:

Ինչպես տեսնում ենք, համաձայնագրի նախաբանը այնքան էլ միակողմանի բնույթ չունի. սակայն դա չի պահպանվում համաձայնագրի բուն տեքստում և առավել ևս հավելվածներում: Ընդհանրապես Օսլո 2-րդը նախօրոք կնքված իսրայելա-պաղեստինյան համաձայնագրերից առավել կարևորն էր: Ճիշտ է, շրջադարձ է համարվում 1993-ի Օսլոյի 1-ին համաձայնագիրը. սակայն պաղեստինցիներին կոնկրետ ինքնավարություն, փաստաթղթում նշված կոնկրետ տարածքների շրջանակներում տալիս է 1995թ. Օսլոյի 2-րդ համաձայնագիրը: Այլ հարց է՝ որքանով է այն պաշտպանում պաղեստինցիների շահերը և որքանով է հնարավոր դրա իրականացումը: Օսլոյի համաձայնագրի կարևորությունը մյուս կնքված համաձայնագրերի հանդեպ մեք կարծիքով կայանում է մաս նքանում. որ այս համաձայնագիրը վերջնականապես որոշում է պաղեստինյան Խորհրդի թվակազմը, Խորհրդի գործունեության շրջանակները և բնույթը, պաղեստինյան ոստիկանության քվակազմը, ստեղծման կարգը և վերջապես ավելացվում են պաղեստինցիներին համձնվելիք տարածքները: Չմայած դրան, ինչպես արդեն նշվեց, համաձայնագիրը ունեք մաս լուրք թերություններ: Հայվի առնելով այս հանգամանքները, նարատակահարմար ենք համարում մի փոքր ավելի անդրադառնալ սույն համաձայնագրին և կատարել որոշ վերլուծություն:

Մինչև պաղեստինյան Խորհրդի ընտրությունները, որոնք տեղի էին ունենալու 1996թ., պաղեստինցիները համձն էին առնելու ամբողջ պատասխանատվությունը ներքին անվտանգության, հասարակական կարգուկանոնի և քաղաքացիական վարչության համար 6 քաղաքներում և Հերբոնի մի մա-

սում (չրջան A), ինչպես նաև վարչական և հասարակական կարգավանձի համար B գոտու գյուղերում և քաղաքներում: Դա նշանակում է, որ պաղեստինցիները պատասխանատու են վերոհիշյալի համար արևմտյան ափի 27 տոկոսում, որտեղ ապրում է պաղեստինյան բնակչության 98 տոկոսը: B գոտու վարչական պատասխանատվությունը մնում է Իսրայելի վրա: Բացառապես Իսրայելյն է մնում պանտասխամատվությունը C գոտու համար: Այդ գոտին սահմանված է որպես քնակավայրեր, ապահովության գոտիներ և ետդրոգակցության ուղիներ: Իսրայելական զորքերի դուրսբերումը մախատեակամ է փոշերով: Դուրսբերման առաջին փուլը կապված է A և B գոտու հետ և պետք է ավարտվի պաղեստինյան Խորհրդի ընտրություններին 22 օր առաջ: Հետագա դուրսբերումը ծրագրավորված է C գոտու համար և պետք է տեղի ունենա Խորհրդի քացումից հետո, 18 ամսվա ընթացքում: Այն լինելու է 3 փուլերով: Երբ ամեն ինչ ընթանար ծրագրին համաարտասխամ, վերջնական կարգավիճակի համար համաձայնագիրը պետք է կնքվեր դարավերջին և այդ դեպքում պաղեստինցիները որպեսլի իրավասություններ կունենային ամբողջ արևմտյան ափի վրա, քացատությանը ռազմական գոտիների, քնակավայրերի և Արևելյան Երուսաղեմի (մոտ 90 տոկոս):

Քարտեզները մանրամասնելով A, B, C գոտիների դիրքերը՝ բարձրացնում են քավականին հարցեր: A շրջանի քաղաքները լայնորեն բաժանված են մեկը մյուսից: Քաղցուիկան և Հեբրոնը լիավին չրջապատված են C շրջանով: Մյուս քաղաքները մասամբ են սահմանակից B գոտու գյուղերին, այսինքն պաղեստինցիների կողմից վերահսկվող տարածքին: C գոտին շրջապատում է նաև Լաբբուսի, Բեթղեհեմի և Ռամալահի մեծ մասը, որանը մուսլիմա հանձնված են պաղեստինցիներին:

B գոտին, որտեղ պաղեստինցիներին առաջարկվում է ինքնակառավարում, քացատությանը ապահովության հարցերի և արտաքին հարաբերություններին, բաժանված է մոտ 20 միայանց հեռ սահմաններ չունեցող շրջաններին: Դրանք էլ իրենց հերթին բաժանված են 80 մանր եղակտորների, որանք բոլորը շրջապատված են C գոտու հողերով: Այդ մասնատված գոտիները միայանցից անջատված են նաև արևելք-արևմուտք ճանապարհով, որը միայանց կապում է արևմտյան ափը, Իսրայելը և Հորդանանը: Երբ հաշվի առնենք այն համգամանքը, որ ճանապարհներին հսկողությունը դրված է Իսրայելի վրա, ապա պարզ կլինի պաղեստինյան տարածքների՝ միայանցից կտրված լինելու ատոհմանը: Համաձայնագիրը չի պարտուակում ոչ մի սահմանափակում հրեական բնակավայրերի կառուցման, ոչ մի արգելք պաղեստինյան աշխատավորների առաջ սահմանների փակման, որը ապահիչ է պաղեստինյան տնտեսության համար, ոչ մի երաշխիք իսրայելական զորքերի դուրսբերման ժամկետացանկի պահպանման հարցում: Ճիշտ է, համաձայնագիրը մախատեակամ է տեղծել իսրայելա-պաղեստինյան միացյալ կոմիտեներ՝ քաղաքացիական հարաբերությունների, կողդինացման և համագործակցության, տաբաժաշրջամային հարաբերությունների, փոխա-

դարձ անվտանգության, կապի, ֆրային, տնտեսական, այնուամենայնիվ միացյալ կոմիտեաները հնարավորություն են տալիս Իսրայելին տեղեկացված լինել իրապարճությունների ընթացքին և վերոդրոնել որևէ բանի վրա, ուր իրեն ձեռնադրել է: Փաստորեն, ոչ մի հարցում բաժանում չի նախատեսված: Օրինակ՝ ընտրությունների վերաբերյալ փաստաթղթի 2-րդ հավելվածի 28-րդ հոդվածի համաձայն. «Պաղեստինյան կողմը պետք է Իսրայելին տեղեկացնի ցանկացած փոփոխության մասին՝ կապված քնակության գրանցման և քնակչի քնակության վայրի փոփոխության հետ»⁶: Պաղեստինյան իշխանությունները իրավունք ունեն մշտական քնակություն շնորհել ներդրողներին, ամուսնական գույզերին և երեխաներին, քայքայ միայն Իսրայելի իշխանությունների մախնական հավանությունից հետո: Փաստորեն պաղեստինցիները կատարելու են վարչական աշխատանքը, իսկ Իսրայելը իսկապես է այն: Այս համաձայնագրերը օրինականացնում է մեկուսացման համակարգը, որը ուղղված էր դեռևս Կահիրեի համաձայնագրով: Պաղեստինցիները և վերոնշյալ տարածքներում ապրող 130.000 հրեա քնակիչները չուշված արևելյան էյրուսաղեմի շրջակայքի քնակիչները համագոյակցելու են սոցիալական մեկուսացման և անհավասարության պայմաններում: Օտր 2-րդը ապահովում է վերահսկողության մեկուսացված, դուսլիստական սխտեմ: Իսրայելը ունենալու է օրինական իրավասություններ արևմտյան ափում ապրող հրեաների նկատմամբ, նույնիսկ եթե նրանք հանցանք են կատարում ինքնավարության որևէ գոտում: Պաղեստինյան ոստիկանության մախնական կասեցման կետերը կարող են դիմել իսրայելական իշխանություններին միայն տվյալ անձի ինքնությունը հաստատելու համար, իսկ փնտրել կամ ձերբակալել նրանց պաղեստինյան ոստիկանությունը իրավունք չունի:

«Երբ հրեան հանցանք է գործում ինքնավարության տարածքում, պաղեստինյան ոստիկանությունը մինչև իսրայելական ոստիկան ուժերի ժամանումը կարող է կասկածյալին պահել տեղում՝ ապահովելով նրա պաշտպանությունը»⁷:

Պաղեստինյան անվտանգության ուժերը կրքեք իրավունք չունեն կանգնեցնելու իսրայելական զինվորներին կամ հարցնել նրանց փաստաթղթերը: Հրեա քնակիչները և նրանց այցելուները կարող են ճանապարհորդել իրենց 140 քնակավայրերի միջև ցանկացած ճանապարհով՝ առանց սահմանափակումների, ի տարբերություն պաղեստինցիների: Այդ մասին պարզորոշ ասվում է 11-րդ հոդվածի առաջին հավելվածում:

«Աշխնգտոնյան համաձայնագիրը նախատեսում է նաև պաղեստինյան ոստիկանության քվակագրը: Ոստիկանությունը կազմակերպվելու է 6 խմբերով և ունենալու է 30.000 աշխատողներ: Համաձայնագիրը մանրամասնում է՝ որտեղ պետք է դրանք տեղակայվեն, ինչ զինք պետք է օգտագործեն, ինչ ճանապարհներ և երթուղիներ պետք է վերահսկեն իսրայելա-

կան զինվորականների հետ և ինչպես պետք է երկու կողմերը համագործակցեն՝ առարկելությամբ վերջ տալու համար:

Բայց երկու կողմերի դրսևորումը դժվար է գնահատել հավասար: Պաղեստինյան անվտանգության ուժերը մայնջիակ իրավունք չունեն ազատորեն երթևեկել Ա գոտու, այն քաղաքները, որտեղից մախ և սուսա պետք է դուրս բերվեն իսրայելական զորքերը, և B գոտու միջև, քաղաքներ և գյուղեր, որտեղ պաղեստինցիները ունենալու են 25 ստիկանական կետեր: Ավելին, պաղեստինյան ստիկանությունը իրավունք չունի ազատորեն երթևեկել B գոտու մի վայրից մյուսը: Արտակարգ տեղաշարժի գնացում նրանք պետք է առաջնորդվեն 13-րդ հոդվածի II-VI կետերով:

«Պաղեստինյան ստիկանության տեղաշարժը B գոտու վայրերից դուրս, որտեղ կան պահակակետեր, պետք է իրագործվի գործին առնչվող միացյալ մարզային կոմիտեի հետ կոորդինացնելու և վավերացնելուց հետո: B գոտուց ամբողջական դուրսբերումից միայն 3 ամիս հետո կոմիտեն կարող է որոշել պաղեստինյան ստիկանության շարժը B գոտու ստիկանական կետերից դեպի B գոտու պաղեստինյան քաղաքներ և գյուղեր, այն էլ միայն այն ճամապարհով, որոնք օգտագործվում են բացառապես պաղեստինցիների կողմից: Եարժը լինելու է միայն կոմիտեի որոշումից հետո»¹⁰:

Փաստորեն, այսպիսի շարժի ծրագրի կոորդինացիան, նախքան վավերացումը համապատասխան մարզային կոմիտեի կողմից, ներառելու է նախագծված ծրագիր, այդ թվում ստիկանների թիվը, զենքերի տեսակը և քանակը, փոխադրամիջոցները: Այն ներառելու է նաև նախապատրաստությունների մանրամասներ՝ երաշխավորելով շարունակվող կոորդինացիան համապատասխան հաղորդակցման գծերի միջոցով, ներառյալ շարժի նպատակակետը, երբուրև, տևողությունը:

Առաջին հոդվածի առաջին հավելվածում ասվում է. «Համաձայն արևմտյան ափի և Ղազայի տարածքային ինտեգրացիայի պահպանման սկզբունքի, որպես միասնական տարածքային ամբողջականություն, իրագործելով համաձայնագրի կետերը, կողմերը ապահովելու են քնակամ տեղաշարժ արևմտյան ափում, ինչպես նաև արևմտյան ափի և Ղազայի միջև»¹¹:

Եթե սա իրագործվի, ապա ըստ իսրայելական տեսակետի՝ այն կարող է վտանգել վերջինիս ապահովությունը: Իրականում շարժի ազատություն խոստացված է պաղեստինցիների միայն մեկ խմբի, այն էլ որոշակի փուլում: Պաղեստինցի պատանդները, ազատված դեռևս Կահիրեի համաձայնագրով, բայց բանտարկված Երիցովում, կարող են վերադառնալ իրենց տները արևմտյան ափի ցամակացած վայրում: Խոսքը վերաբերում է միամատիլ ազատ շարժին: 5284-ից ավելի պաղեստինյան պատանդներից 2600-ը պետք է ազատ արձակվեն երեք փուլերով: Համաձայնագիրը ուղղագծում է

և 8 կատեգորիաների պատկանող պաղեստինցի քանտարկյալների, որոնք չի վերջո ազատ են արձակվելու:

Պաղեստինյան խորհրդի ընտրությունները տեղի են ունենալու 1996թ. հունվարին, մայիսյան Ռամադան ամիսը: Միաժամանակ պետք է ընտրվի խորհրդի գործադիր իշխանությունը՝ Raees-ը: Ընտրությունները տեղի են ունենալու A և B գոտիներից իսրայելական զորքերի դուրսբերումից 22 օր հետո: Խորհրդի անդամների լիազորությունների ժամկետը 5 տարի է 1994թ. մայիսի 4-ի Կահիրեի համաձայնագրի կնքման օրվանից սկսած: Բոլոր այն պաղեստինցիները, որոնք գրանցված են և ունեն 18 և բարձր տարիք, կարող են մասնակցել ընտրություններին: Արևելյան Երուսաղեմի քնակիչները կարող են քվեարկել փաստային գրասենյակներում, սակայն քվեաքերքիկները հաշվվելու են քաղաքի տարածքից դուրս: Արևելյան Երուսաղեմի քնակիչները կարող են թեկնածու առաջադրվել միայն այն դեպքում, եթե նրանք ունեն լրացուցիչ հասցե օկուպացված տարածքների մեկ այլ քնակավայրում:

Խորհրդի լիազորությունների և անդամների քանակի հարցը առաջացրեց քավականին քարտություններ: Իսրայելը պահանջում էր, որ խորհուրդը ունենա միայն գործադիր իշխանություն, իսկ անդամների քանակը չգերազանցի 30-ը: Այս դեպքում Խորհուրդը չէր դիտվի որպես պատկանելու՝ համաձայն միջազգային չափանիշների: Սակայն հետո Իսրայելը հրաժարվեց իր պահանջից և արդյունքում Խորհրդին տրվելու է մաս օրենսդիր իշխանություն, իսկ անդամների թիվը հասցվեց 82-ի: Խորհուրդը իրավունք չունի այլ երկրներում ունենալ դեսպանություններ և հյուպատոսություններ կամ թույլ տալ դրանց ստեղծում արևմտյան ափում և Ղազալում: ՊԱԿ-ը կարող է այլ երկրների հետ ստորագրել միայն տնտեսական, տարածաշրջանային զարգացման, կրթական, մշակութային բնույթի պայմանագրեր:

«Խորհրդի բացումից հետո արևմտյան ափի քաղաքացիական վարչությունը լուծարվելու է և Իսրայելի ռազմական կառավարումը վերացվելու է»¹²: Այնուամենայնիվ Իսրայելի ռազմական կառավարման դուրսբերումը չի կանխելու վերջինիս կողմից այն իշխանությունների իրականացումը, որոնք չեն փոխանցվել պաղեստինյան խորհրդին: Այն օրենքների և ռազմական հրամանների ընդունումը, որոնք գերազանցում են պաղեստինյան խորհրդի իրավասությունները չեն ունենալու ոչ մի կիրառության և օրենքի ուժ: Այս գիջման դիմաց Իսրայելը պահանջեց, որ համաձայնագրի մեջ մտցվի հետևյալ կետը. «Խորհրդի բացումից երկու ամիս հետո ՊԱԿ-ի Ազգային Խորհուրդը միտ է հրավիրելու Խորհրդի կանոնադրությունից Իսրայելի վերացման կետերը հանելու համար»¹³: Հերթոնի կարգավիճակի հարցը քննարկվեց քաղցից շատ և լուծվեց՝ չրավարարելով ոչ մեկին: Քաղաքը քաժամվեց սեկտորների՝

Մ, որտեղից դուրս են քեղվելու իսրայելական ուժերը, իսկ հասարակական կարգուկանոնը և անվտանգությունը դրվելու է 4,000 եռզանոց պաղեստինյան ոստիկանության վրա:

Հի հին քաղաքի կենտրոնը, որտեղ Խարայեի ռազմական ուժերը շարունակելու են պաշտպանել 400 հրեա բնակիչների, իսկ անգն պաղեստինյան մունիցիպալ իսկիչները պետք է վերահսկեն և ուժի մեջ մտցնեն պաղեստինյան օրենքները: Համաձայնագրի այս կետը ընդհանրապես չիրականացավ և 1997թ. հարկ եղավ Հեբրոնի վերաբերյալ կնքել նոր համաձայնագիր: Համաձայնագրի այս կետը չէր էլ կարող իրականանալ: Այն բերեց լարվածության աճ քաղաքի հրեաների և պաղեստինցիների միջև: Նախ արգելված է ազատ տեղաշարժը քաղաքի կենտրոնական մասում: Հեբրոնի մզկիթի այցելման հարցը լուծված չէ: Հրեաները ունեն ազատ մուտքի իրավունք կառույցի իրենց հասվածը, իսկ պաղեստինցի ուխտավորները ժամեր են ծախսում անցնելու քաղաքի վանդակաբանության կետերի միջով: Սրան ավելանում է պաղեստինցիների այն մտավախությունը, որ հրեական բնակավայրերի շինարարության սառնեցման ոչ մի խոսք չկա համաձայնագրում:

Բոլոր այս խնդիրների շուրջ քանակցությունները՝ Հեբրոնի, ջրային, փախառակամների վերադարձի, երուսաղեմի վերջնական կարգավիճակի, նախատեսվում է սկսել 1996թ. մայիսից, պաղեստինյան հորիզոնի ընտրություններից հետո: Հակամարտող կողմերին քանակցությունների սեղանի շուրջ նստեցնելու հարցում ԱՄՆ-ի դերը ստավելագույնն էր: Պենտագոնը չէր խտստվում բացելիքաց հայտարարելուց, որ «ԱՄՆ-ը պետք է Մերձավոր Արևելքում մնա վերահսկող ուժ և պահպանի օդային ու ծովային ուղիների անվտանգությունը Մերձավոր Արևելքում»¹⁴:

ARTAK HOVHANNISYAN

OSLO II AGREEMENT AS A NEXT STEP OF SOLVING THE PALESTINIAN CONFLICT

(Summary)

In September 24, 1995 Israeli and Palestine Liberation Organization (PLO) officials meeting in Taba, Egypt, finalized agreement on the second stage of eventual Israeli withdrawal from Palestinian lands. Under the pact, which was officially signed on September 28 in Washington, D.C., Israeli forces were scheduled to be removed from 6 Arab cities and 400 villages in the West Bank by early 1996, after which elections would be held for a 82-member Palestinian council, which would possess legislative and executive power in the West Bank and Gaza. Special arrangements were agreed upon for the West Bank city of Hebron, where Israeli soldiers will remain to protect the 450 Jewish settlers living there. Disagreement over the status of Hebron almost scuttled the agreement, and it took almost a week of non-stop negotiations between PLO leader Yasar Arafat and Israeli Foreign Minister Shimon Peres to resolve the issue. The pact

was the second stage in a three-step process agreed upon in the Declaration of Principles, a framework for eventual Palestinian autonomy signed by the PLO and Israel in September 1993. The first phase in the process was finalized in May 1994, when an accord was signed in Cairo, Egypt, for the pullout of Israeli troops from the Gaza Strip and the West Bank town of Jericho and the handing over of administrative duties to the Palestinian National Authority, led by Arafat. The third stage will tackle such contentious issues as the status of Jerusalem, the fate of Israeli settlers, and the final borders between Israel and the Palestinian state that many analysts believe is close to becoming a reality. Negotiations concerning the last phase of the peace process were scheduled to begin in May 1996, with any agreement to be implemented before the end of the century.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Protocol of Economic Relation, Paris, 29.04.1994.
2. Gaza-Jerico Autonomy Agreement. Cairo 4.05.1994.
3. Middle East Peace Process Chronology, Historical Documents, [Http://www.ariga.com/](http://www.ariga.com/).
4. Agreement on Preparatory Transfer of powers and responsibilities, Erez, 29.08.1994.
5. The Israel-Palestinian Interim Agreement on the West Bank and Gaza Strip, Washington D.C, Sept 28, 1995.
6. The Israel-Palestinian Interim Agreement on the West Bank and Gaza Strip, Washington D.C, Sept 28, 1995.
7. Murray N, Oslo II. Recipe for Apartheid not Divorce, Middle East Justice Network, X-XI, 1995.
8. The Israel-Palestinian Interim Agreement on the West Bank and Gaza Strip, Washington D.C, Sept 28, 1995.
9. Ibid.
10. Ibid, article 13.
11. Ibid, article 1, appendix 1.
12. Murray N., Oslo II. Recipe for Apartheid not Divorce, Middle East Justice Network. X-XI 1995.
13. Ibid.
14. Hadar L, Americas-moment in the Middle East in: Current History, January, 1996, p 2.

ՏԱԹԵՎԻԿ ՄԱՆՈՒԿՑԱՆ

ԶՐԴԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՎՈՐԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ԵՈՒՐՁ

Ներկա հոդվածում փորձ է արվում ուրվագծել Զրդատանի աշխատավորական կուսակցության կազմավորման մի քանի համգուցային հարցերը, այդ գործընթացը պայմանավորող ներքին և արտաքին գործոնները, որոնք կոչված են լայն սփռելու ժամանակակից Թուրքիայում քրդական էիննահարցի վիճակի և զարգացման միտումների վրա: Այդ առնչությամբ մի քանի խոսք քրդական հարցի պայմանները պայմանավորող որոշ գործոնների մասին:

Մերձավոր Արևելքում քրդական հարցը որպես քաղաքական գործոն իբր զարգացման մոր փուլ մտավ Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո, երբ Օսմանյան կայսրությունում դրված էր ոչ բարձր ժողովուրդների ազգային ինքնորոշման էիննահարցը:

Մերի դաշնագիրը (1920թ.) առաջին միջազգային իրավական փաստաթուղթն է, որտեղ դրված էր մահ քրդական հարցը: Դաշնագրի երեք հոդվածից (62, 63, 64) քաղկացած առանձին բաժին մախառեսում էր Զրդատանի անկախ պետության կազմավորումը: Մակայն, պատմաքաղաքական հայտնի պատճառներով Մերի դաշնագիրը մնաց թղթի վրա: Նրան հաջորդած 1923թ. Լոզանի կոնֆերանսում արձանագրվեց էրնիկ Զրդատանի վերջին բաժանումը, այն մասնատվեց Մերձավոր Արևելքի յոթսու պետությունների՝ Իրաքի (Հարավային Զրդատան), Իրանի (Արևելյան Զրդատան), Սիրիայի (Հարավ-արևմտյան Զրդատան) և Թուրքիայի (Հյուսիսային Զրդատան) միջև: Արդյունքում քրդական հարցը դարձավ նշված երկրների ներքին, երբեմն մահ արտաքին քաղաքականության կարևոր գործոն, ինչը և ոչ առանց հաջողության շահարկվում է վերջիններին կողմից: Զրդական պրոպեղանդ միաժամանակ միջպետական հարաբերությունների քաղաքական համգույց է, որտեղ ներքաշված են ոչ միայն իրենց քաղաքական կողմնորոշմամբ տարբեր երկրներ, այլև միջազգային ուժեր²:

Թուրքիայի քաղաքականությանը կազմում է երկրի քնակչության շուրջ 17%-ը և կենտրոնացած է երկրի հարավ-արևելյան վիլայեթներում՝ Բինգյոլում, Բիքրիսում, Վանում, Դիարբեքիլում, Կարսում, Մալաթիայում,

Այդ բանում, Ադրիան, Մուշում, Էրզրումում, որոնց մեծ մասում բացարձակ մեծամասնություն է կազմում: Բնակչության կենսամակարդակը նշված վիլայեթներում չորսից հինգ անգամ ցածր է Թուրքիայի Հանրապետության միջինից, որը հետևանք է կառավարության կողմից իրականացվող խտրական տնտեսական քաղաքականության: Այստեղ բնակչության 70%-ից ավելին գրաված է գյուղատնտեսությամբ. խաչոր արդյունաբերական ձեռնարկությունները, որպես կանոն, չնչին տոկոս են կազմում: Կանխամտածված ձևով քրդարնակ շրջաններում ստեղծվում էր ազատ աշխատուժի հսկայական ավելցուկ, որը առաջ էր բերում միգրացիան երևութներ դեպի արևմուտքի խաչոր արդյունաբերական կենտրոնները: Այս քաղաքականությունն ուղղված էր մի կողմից քրդարնակ շրջանների ժողովրդագրական կառուցվածքի փոփոխմանը, մյուս կողմից՝ քրդերի ծովման գործընթացը ավելի դյուրին դարձնելուն:

Պետք է նշել, որ թուրքական իշխանությունների կողմից իրականացվող առիմքյացիայի՝ սպիտակ գեներոյի քաղաքականությունը միշտ բարձրացվել է պետական մակարդակի, ունեցել շարունակական բնույթ և իր արտացոլումը գտել Թուրքիայի Հանրապետության բոլոր սահմանադրություններում. «Յուրաքանչյուր ոք, ով ունի Թուրքիայի քաղաքացիություն, թուրք է» (գործող սահմանադրություն, հոդված 66)⁶ «Ոչ մի այլ լեզու բացի թուրքերենից, չի կարող դասավանդվել և ուսումնասիրվել կրթական հիմնարկներում, որպես մայրենի լեզու» (գործող սահմանադրություն, հոդված 42)⁶:

70-ական թվականների սկզբից Թուրքիայում դիտվում է ծախս կողմնորոշմամբ քաղաքական ուժերի գործունեության աշխուժացում, որը հայտնի պատմաբաններով ավելի պարաբոս հող էր գտնում քուրդ մտավորականության և ուսանողության շրջանում: Այդ տարիներին առեղծվում են քրդական մի շարք քաղաքական կուսակցություններ և կազմակերպություններ, որոնք հիմնականում գործում էին ընդհատակում: Դրանցից կարելի է նշել Թուրքական Զրդստանի դեմոկրատական կուսակցությունը (Թ-ԶԴԿ), Թուրքական Զրդստանի սոցիալիստական կուսակցությունը (Թ-ԶՄԿ), Զրդստանի աշխատավորական կուսակցությունը (ԶՄԿ), «Ալա Ուզգարի», «Թեքոչին», «Բալա» կազմակերպությունները: Նրանք իրենց գործունեության հիմքում դրել էին ժողովրդավարության, սոցիալական ապահովության, գործազրկության և իրավահավասարության հետ կապված հարցեր, որոնք կազմում էին այդ տարիների Թուրքիայում գոյություն ունեցող կուսակցությունների ծրագրային փաստաթղթերի հիմնական մասը:

Թուրքական Զրդստանի դեմոկրատական կուսակցության ծրագրի հիմքում ընկած էր միացյալ Թուրքական Հանրապետության շրջանակներում թուրքերի և քրդերի իրավահավասարության գաղափարը: 1977թ. իր երբորդ նստաշրջանում այս կուսակցությունը բաժանվեց երկու թևի: Աջ թևը շարունակեց իր գործունեությունը որպես Զրդստանի բանվորական կուսակցու-

յուն, որն իրենից ներկայացնում էր մանր-բուսածուկան կազմակերպություն սոցիալիստական հայացքների և գաղափարների ենթատեղատույն՝:

Չախե ազգայնականները հիմնեցին «Քրդստանի ազգային ազատամարտիկներ» (ՔԱԱ) կուսակցությունը: 1979թ. հրապարակված «Պայքար համուն անկախ Քրդստանի» գրքույկում նրանք հռչակեցին քրդական անկախ պետության ստեղծման գաղափարը: Անտեսելով սոցիալ-քաղաքական ոչ քարեմարաստ պայմանները, ինչպես նաև քուրդ-քրդական հակամարտության մեջ վերջիններիս համար ուժերի ոչ նպաստավոր հարաբերակցությունը՝ նրանք կոչ էին անում զինված պայքարի միջոցով ազատագրել Քրդստանը՝:

Քրդական Քրդստանի սոցիալիստական կուսակցությունը (ԹՔԱԿ), հիմնականում արտասահայտում էր քրդական ազգային հարցի լուծման քուրդ առաջադեմ մտավորականության դիրքորոշումը: Վերջինիս նպատակը երկրում սոցիալիստական կարգերի հաստատումն էր: Վերածելով այս կուսակցության գաղափարախոսությունն ու գործունեությունը՝ պրոֆեսոր Մ. Հասրաբյանը նշում է, որ այն իր գաղափարական սկզբունքներով ավելի մոտ է կանգնած գիտական սոցիալիզմին, քան քրդական որևէ այլ քաղաքական կուսակցություն՝:

1974թ. Անկարայի իամալարանի քաղաքագիտության ֆակուլտետի ուսանողների մի խումբ, որի մեծամասնությունը քրդեր էին, հիմնեցին «Անկարայի քաթրագույն կրթության դեմոկրատական հայրենասիրական միությունը», որը սոցիալիստական կողմնորոշմամբ ժախտկողմյան կազմակերպություն էր և, սրպես իր գաղափարախոսության հիմք՝ ընդունում էր մարքսիզմ-լենինիզմի ուսմունքը¹⁰:

ՔԱԿ արքյուրներին համաձայն՝ կազմավորումից մեկ տարի անց, Դիքմենում (Անկարայի նահանգ) տեղի ունեցած մտաաշրջանում այս կազմակերպությունը փոփոխության ենթարկեց իր ծրագիրը և հայտարարեց «համաքրդական կուսակցության» ստեղծման մասին¹¹: Նստաշրջանում ընտրվեց «Բանվորական խումբ» (Կենտրոնական կոմիտեի լիազորություններով), որի խնդիրն էր մշակել քրդական հասարակության քուրդ խավերի շահերը պաշտպանող կուսակցության ծրագիր: Հռչակվեց «Մանիֆեստ», որտեղ շարադրվեց Քրդստանի ազգային ազատագրության ծրագիրը¹²:

Նրեք տարի քրդաբնակ շրջաններում վարած քաղաքական աշխատանքներից հետո 1978թ. նոյեմբերի 27-ին¹³ Դիարբեքի մահանգի Ֆիսե գյուղում կազմակերպությունը գումարեց իր առաջին համագումարը, որտեղ այն վերանվանվեց Քրդստանի աշխատավորական կուսակցության (ՔԱԿ՝ Partiya Karkeren Kurdistan)¹⁴: Հաստատվեցին կուսակցության կանոնադրությունն ու գործունեության ծրագիրը, քնդունվեց նրա դրոշը¹⁵: ՔԱԿ-ի նախագահ ընտրվեց Արդուլահ Օզալանը¹⁶: Կուսակցության ծրագրային փաստաթղթերի հանգամանալի վերլուծությունը սույն հոդվածի խնդրի մեջ չի մտնում: Նշենք միայն, որ կուսակցության ինչպես այդ, այնպես էլ հետա-

գա տարիների ծրագրային փաստաթղթերի համար բնորոշ է իրապաշտոն-
յան քաջակայության արտագան, պատմական իրողության հետ հաշվի
չմտելու համզամանքը: Ամբողջ Քրդստանի ազատագրման և միասնական
անկախ պետության կուսակցության կարգախոսի արդարացման համար
հայտարարվեց, որ նա չի ճանաչում երկրի մասնատվածության փաստը և
գոյություն ունեցող սահմանները: Կուսակցությունը հռչակեց իր հատուկ ա-
ռաքելությունը՝ հանդես գալու ռոջ քուրդ ժողովրդի ամուսնից: Այս կարգախո-
սը հիմնված էր երևակայական «մեկ ազգ և ժողովուրդ, մեկ կուսակցություն
և մեկ առաջնորդ» գաղափարի վրա՝ դրանից բխող բոլոր հետևություննե-
րով: Կուսակցությունը Քրդստանը դիտում էր որպես քաղաքական և տերի-
տորիալ ամբողջություն: Այն պաշտոնապես դաժանում է մարքսիզմ-լենինի-
զմ, ավելի կոնկրետ՝ նրա մատիստական-կաստրոտյական տարատեսա-
կը¹⁷:

ՔԱԿ-ի առաջացումը համարելով պատմական անհրաժեշտություն՝ նրա
նախագահ Աբդուլլահ Օջալանը գրում է. «Քուրդ ժողովուրդը դատապարտ-
ված էր դանդաղ մահվան: Քրդերի մտ ձևավորվել էր ստրկական հոգեբա-
նություն և կուսակցությունը մախ և առաջ պայքար սկսեց այդ հոգեբանու-
թյան դեմ՝ դրան հակադրելով ազատության, իրավահավասարության և ժո-
ղովրդավարության նոր հեղափոխական հոգեբանություն»¹⁸:

Ասպարեզ գալու առաջին իսկ արահից ՔԱԿ-ը հռչակեց ռոջ Քրդստանի
ազգային-քաղաքական, ազատագրական գործերում իր գերակայությունը,
մենաշնորհ իրավունքի գաղափարը: Մինչ այդ, ինչպես նաև ժամանակա-
կից շրջանում գործող քրդական բոլոր կուսակցությունները և կազմակեր-
պությունները հայտարարվեցին համաձայնողական, հաշտվողական, իսկ
երբեմն՝ ազգադավ, և որպես այդպիսիների՝ նրանց դեմ պայքարը համար-
վեց առաջնահերթ: 1979-1980թթ. այդ առնակատումը վերածեց զինված ընդ-
հարման ՔԱԿ-ի և ՔԱԱ-ի, «Ալա Ռզգարիի», «Մեքուչինի» և ԹՔԱԿ-ի
միջև¹⁹:

«ՔԱԿ շարժումը,- գրում է Օջալանը,- առաջացել և զարգացել է սոցիալ-
շովինիզմի դեմ պայքարում: Այն առաջացել է Քրդստանում Թուրքիայի
կողմից իրականացվող գաղութային քաղաքականության քաջահայտման և
սուր քննադատության արդյունքում, ռեժիմիստական-մանր բուժուական
նացիոնալիզմի դեմ պայքարում, որը մարքսիզմի քողի տակ հանդես էր գա-
լիս բուրժ գաղութարար ռեժիմի և տեղական ռեակցիոն ուժերի հետ սերտ
կապակցված: ՔԱԿ շարժումը առաջացել է գաղութարարների հետ նրանց
համաձայնողական քաղաքականության քաջանայտման հետևանքում»²⁰:

ՔԱԿ-ին հաջողվեց չեզոքացնել այդ կուսակցությունները և դառնալ այն
ուժը, որ կազմակերպեց և զլխավորեց վերջին և ամենաընդգրկուն քրդական
շարժումը Թուրքիայում:

1980թ. զինվորական հեղաշրջումից հետո Թուրքիայի կառավարության
կողմից իրականացվող շովինիստական քաղաքականությունը ավելի

ընդգծված քնույր կրեց: Իշխանությունները, որ մինչ այդ ժխտում էին Թուրքիայում քրդական պարբերի գոյությունը, հայտարարեցին արևելյան վիլայեթներում աճող «քրդական վտանգի» մասին, որը փորձ էլ ստանալու հասարակության ազակցությունը՝ պատժել գործողություններ սկսելու համար:

Դրան հաջորդեցին քրդերի մասսայական ձեռքակալություններ. միայն 1981թ. ընթացքում ձեռքակալվեց 2331 քուրդ, որոնք մեղադրվում էին ՔԱԿ-ին անդամակցելու համար: Նրանցից 123-ը դատապարտվեցին մահվան՝ խռովություններ հրահրելու, անջատողական քաղաքական վարելու և ազգային անվտանգության 30 աշխատակիցների պախաբան մեղադրանքով²¹: Իշխանությունների այդ գործողությունների դեմ ի նշան քողոքի ՔԱԿ-ի անդամ Մազլում Դողանը ինքնահրկիզվեց: Մա ինքնահրկիզման առաջին վատում է կուսակցության պատմության մեջ²²:

Սիբլիայի ազակցությամբ²³ Օջալանը 1981թ. մայիսին Բեքասայի հովտում էիննեց զինվորական ռազմական ակադեմիա, որտեղ սկսվեց ՔԱԿ-ի անդամների նախապատրաստումը՝ հետագա ռազմական գործողությունների համար:

1984թ. օգոստոսի 15-ին կուսակցության 50 անդամներ գրավեցին Էլտի և Շամդինի քաղաքները²⁴: Դա առաջին պարտիզանական գործողությունն էր Թուրքիայի արևելքում, որը ժամանակավոր ընդհատումներով տևեց շուրջ 15 տարի: 1984թ. հոկտեմբերին III համագումարում կազմավորվեց ՔԱԿ-ի ռազմական թևը՝ այսպես կոչված «Քրդստանի ժողովուրդների ազատագրության բանակը» (ՔԲԱԲ), որը առաջին հիամասնատար Մահսում Քորքմազի սպանությունից հետո մինչև օրս գլխավորում է Ջամիլ Բայիկը: Կուսակցության տվյալներով՝ ՔԲԱԲ-ի անդամների թիվը հասնում է մի քանի տասնյակ հազարի²⁵: Բացի արևելյան Թուրքիայում պարտիզանական գործողություններ իրականացնելուց, ՔԱԿ-ը արևմտյան Թուրքիայում ինչպես մաև եվրոպական մի շարք երկրների քուրդական դեմոկրատների դեմ իրականացնում էր անարեկչական ակտեր, որոնցով փորձում էլ քրդական հարցի վրա հրավիրել միջազգային հանրության ուշադրությունը: Չինված սրայքարին համընթաց հաստատումում էր մաև համազգային քաղաքական կազմակերպություն ստեղծելու գաղափարը: 1985թ. ստեղծվեց ՔԱԿ-ի քաղաքական թևը՝ «Քրդստանի ազգային ազատագրության ճակատը» (ՔԱԱՃ)²⁶, որը սկսեց ակտիվ քաղաքական վարել քրդական սփյուռքում: Հիմնական շեշտը դրվեց մախկին ԽՄՀՄ և եվրոպական երկրների վրա: Գրեթե յուր աչա երկրներում կուսակցությունը ունի իր գրասենյակները, որոնք կառուցվածքում են տվյալ երկրում իրականացվող քաղաքական գործունեությունը: Տարբեր, լեզուներով, այդ թվում և բարբերեն տալազվում են թերթեր, ամսագրեր՝ "Kurdistan report", "Serxvebun", "Ozgur politika", "Ey-lem", "Axina Wala", "Дружба", "Стом Родины" և այլն: ՔԱԿ-ը ունի մաև արքանյակային հեռուստատեսություն (MED-TV): Այս աննի միջոցով լու-

աարանվում է կուսակցության գործունեությունը, մանրամասնվում զինված պայքարը, քարոզվում գաղափարախոսությունը:

Կուսակցության շատ հաճախ ոչ հատակ, առածգական ու երկիմաստ ծ-
կակերտումներով փաստաթղթերում և ելույթներում, սակայն, բացակայում է
արդի փուլում քրդական ազգային պայքարի հաջողությունն ապահովող ու-
ղիներն ու մեթոդների հատակ բնութագրումը:

ՔԱԿ-ի անմիջական հովանավորությամբ 1995թ. ապրիլի 12-ին Հաագա-
յում կազմավորվեց Քրդստանի Տարազիք խորհրդայանը⁷:

Ընդհանրապես ՔԱԿ-ի կազմավորման և գործունեության մասին զոյու-
յուն ունեցող, իրենց իսկ կողմից տարածած տեղեկատվությունը բավական
սուբյեկտիվ բնույթ ունի: Այն ավելի շուտ նման է ազգային առաջնորդի և
ազգային կուսակցության մասին լավ մշակված լեգենդի:

Այսօր եազիվ հնարավոր է պատասխանել այն հարցին, թե որքանով է
ՔԱԿ-ի գործունեությունը համապատասխանում ներկա ներքին և արտա-
քին հանգամանքների պահանջներին: Մի բան պարզ է, որ ՔԱԿ-ի պնդումը
քրդերի ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքի մեջ իր հատուկ դերն
մասին չափազանցված է, իսկ նրա գործունեության մեջ կիրառվող ահա-
բեկչական մեթոդները, ըստ ամենայնի, օգտագործվում են Թուրքիայի կող-
մից քրդական շարժումը վարկաբեկելու, նրա միջազգային ճանաչումը կամ-
խսարգելելու համար: Չնայած այս ամենին՝ ՔԱԿ-ի կողմից դեկավարվող
շարժումը Թուրքիայում քրդական հարցի սրության արտահայտությունն է,
և այսօր Թուրքիայի ներքաղաքական կայունությունն անհնարին է առանց
այդ հիմնահարցի լուծման:

TATEVIK MANUKYAN

THE FORMATION OF KURDISTAN WORKER'S PARTY

(Summary)

The paper deals with several important questions of the formation of The
Kurdistan Worker's Party, with the internal and external factors of that process,
which intends to illuminate the Kurdish problem in modern Turkey, it's condi-
tion and tendency of development. All the facts were taken from the party's in-
formation sources (newspapers, magazines, Internet), which are essentially con-
tradictions.

1. История Курдистана, М., 1999, с.243.
2. О. И. Жигалина, Курдский вопрос как региональный и локальный конфликт, "Восток", N 6, 1995, с.91.
3. М. А. Гасратян, Новая турецкая конституция и курдский вопрос, "Турция: история и современность", М., 1988, с.90.
4. www.hartford-hwp.com/archives/51/007.html The legal and actual status of the Kurds with respect to domestic and international law.
5. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Ankara, 1982.
6. Նույն տեղում:
7. М. А. Гасратян, Курды Турции в новейшее время, Ер. 1990, с.288.
8. Նույն տեղում, էջ 290:
9. Նույն տեղում, էջ 289:
10. Кампания против курдских повстанцев в Турции, ТАСС 24.04.1981.
11. Տվյալները հիմնականում վերցված են ՀԱԿ-ի ինֆորմացիոն արքայքներից, (յեթներ, անասզրեր, ինտերնետ), որոնք շատ հաճախ հավասարական ցնույթ ունեն:
12. <http://www.uscd.edu/~sis/PKK/pkk.html> "Party program of the Kurdistan Workers Party (PKK)".
13. Սա պաշտոնապես համարվում է կուսակցության ստեղծման տարեթիվ
14. Հայերեն լեզվով ներկայացվող գրականությունում րրդերին "karkar" բառը բարձր-ժամկետ է սրպես «թանկոր», սակայն իրականում այն ամի «աշխատավոր» ի-ժառուղ: Մյուս կողմից ծագել է ի հնարավոր է այս բառի «թանկոր» իմաստով գրեթե անարդարացի՝ ծագելի ստեղծելով կուսակցության սոցիալական կազմը:
15. Առաջին նորագոյնարում ընդունված ղեկի վրա պատկերված էր սատոի մեջ սոցիալատական ձորքն ու մանգաղը, որը 2000թ. կուսակցության արտահերթ VII համագումարում փոխարինվեց արևով երիզված սատոյով, բանի էր քրդերն ի-րենց համարում են արևի քրդերն, www.fotw.net/flags/krn-pkk.html
16. Արքայազն Օրաբանը կուսակցության մախազահից վերածվեց ազգային լեզերի, կուրդի: 1999թ.փետրվարի 15-ին Քուրդիստանի կողմից նրա ժողովարկվելուց և հու-նիսի 29-ին մահվան դատապարտվելուց հետո նրան բազմաթիվ ինքնահրկի-կումներ, ժառելում հայտնվեցին «Չկա կյանք առանց առաջնորդի» հայտարարություններ:
17. История Курдистана, М., 1999, с.432
18. Курдистан Репорт, N 2. 1994
19. История Курдистана, М., 1999, с.432
20. Абдулла Оджалан, Курдистанская деятельность 19-ого века по настоя-щее время и движение РПК, М., 1998, с.258
21. Кампания против курдских повстанцев в Турции, ТАСС N 17, 24.04.1981.
22. ՀԱԿ-ի համար ինքնահրկիզույնը զարժավ պայքարի և քրդերի յարօրինակ մի-ջոց, որը ոչ միայն յի դատապարտվում կուսակցության ղեկավարության կողմից, այլև յարախախտվում է ինքնահրկիզույններին համարելով ազգային հերոսներ:
23. Այդ առաջիններին Սիրիան վերահսկում էր Քաթաայի և Քերդիստանի հովտները: Սի-րիան հավանավորում և աջակցում էր ՀԱԿ-ին դեռևս 1979թ.-ից, երբ Օչալանը տեղափոխվեց Սիրիա և այնտեղ հիմնեց կուսակցության գլխավոր շտաբը, որ-

տեղից կատարվում և վերահսկվում էր ՁԱԿ-ի գործունեությունը: 1987թ. սաշտոնական այցով Դամասկոսում գտնվող Քուրդիստանի մախազահի Ք.Օզալը գգուչազրեց, որ, եթե Սիրիան շարունակի իր հովանավորությունը ՁԱԿ-ին, ապա ԱՆԿարան կփակի Սիրիայի համար կենսական անհրաժեշտ Եփրատի ջրային ենտրամերը: Կատարության որոշմամբ 1998թ. հոկտեմբերին Օզալանց արտարվեց Սիրիայից:

24. www.agmar.ru История создания РПК.
25. Նույն տեղում:
26. www.gyallo.ru Национально-освободительное движение в Курдистане: История и современность.
27. Նույն տեղում:

ՊԿԿԻԹ ՎԻՐԱՅՈՒՆ

1973 ԹՎԱԿԱՆԻ ԱՐԱՐԱ-ԻՍՐԱՅԵԼՅԱՆ ՊԱՏԵՐՎԱԶՄԸ ԵՎ ՀՈՐԴԱՆԱՆԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ

Հորդանանը, ի տարբերություն Սիրիայի և Եգիպտոսի, ամփոփական մասնակցություն չունեցավ 1973թ. պատերազմում, այլ քավարարվեց Սիրիային օժանդակ գործադրություններ ուղարկելով՝ 3-րդ զբառատանկային դիվիզիան և 4-րդ տանկային բրիգադը: Առկա էին մի շարք պատճառներ:

Հրեական պետականության կեցածան առաջին տարիներից ի վեր պաղեստինցի փախստականները հսկայական գաղութներ կազմավորեցին Հորդանան գետի արևելյան ափին: Աստիճանաբար նրանք կազմեցին Հաշիմյան թագավորության բնակչության մեծամասնությունը: Ժամանակի քնթացքում փախստականների ճամբարները անցան պաղեստինցիների վերականգնության ներքո: Նվազագույն կերպով ինտեգրացվելով հորդանանյան հասարակությանը, պաղեստինցի գրեհայինները ամաբզում էին երկրի օրինքները և քացեիքաց սպառնում թագավորության տապալմամբ: Նրանք ստեղծել էին «պետություն պետության մեջ»¹: Հորդանանյան բանակի հետ քախումները, օտարերկրյա քաղաքացիական ինքնաթիռների առևանգումը Հորդանանի տարածք, ինչպես նաև մահափորձերը Հուսեյն թագավորի դեմ, ստիպեցին թագավորին երկրում նախարարել ուսգմական դրություն և հաշվեհարդար տեսնել ֆեդայինների հետ:

Նշենք, որ որպես հորդանանյան գործիչներ, ինչպես, օրինակ, Վաաֆի արթալը, որն, ըստ պաշտոնական տեղեկությունների, հինգ անգամ նշանակվել էր երկրի վարչապետ, դեմ էին պաղեստինցիներին: Նրանք չէին կհսում Հուսեյն թագավորի ցանկությունը՝ վերամիավորել Հորդանան գետի արևելյան և արևմտյան ափերը, պաղեստինցիներին համարում էին օտարներ, և գտնում, որ զրկվելով արևմտյան ափից՝ Հորդանանը ոչինչ չի կորցնում, այլ, ընդհակառակը, շանում է²: Նժամ դիպրօբոշումը հասկանալի է, հաշվի առնելով պաղեստինցի գրեհայինների որպես կազմակերպությունների անպարկեշտ վարքագիծը:

1970թ. տեղի ունեցան «Ա. սեպտեմբերի» իրադարձությունները, երբ հորդանանյան գործադրությունները քախսվեցին պաղեստինցիների ջակատները³: Արդյունքում պաղեստինցիները, տալով շուրջ 5 հազար զոհ,

վտարվեցին երկրից: Այլ աղքատների համաձայն, այդ օրերին զոհվեցին շուրջ 1300 գրեհայիններ, իսկ ընդհանուր առմամբ զոհերի ընդհանուր քանակը կազմեց 20,000 մարդ, որից 15,000-ը՝ պաղեստինցիներ:⁴ Նշենք, որ պաղեստինցի ֆիդայիների գործողությունները էական վնաս չէին հասցնում Իսրայելին, սակայն առիթ էին հանդիսանում պատասխան պատժիչ գործողությունների, իսկ Հորդանանի թագավորական ուժերն էլ վիճակ էին դիմակայելու իսրայելյան մախահարձակողական խաղվածքներին:

Գնալով ավելի հաստատուն են դառնում այն ենթադրությունները, որ պարբերաբար գաղտնի հանդիպումներ են տեղի ունեցել հորդանանյան և իսրայելյան պաշտոնյաների միջև: Մասնավորապես, հայտնի է, որ Իսրայելի իշխանությունները տեղյակ էին 1973թ. մախահարձակող սիրիա-եգիպտական հարձակման մասին: Ըստ մի տեսակետի, իսրայելյան կողմին դրա մասին տեղեկացրել էին հորդանանյան իշխանությունները:⁵ Սա հնարավոր է, եթե հաշվի առնենք, որ 1970թ. սեպտեմբերյան իրադարձություններից անմիջապես հետո, երբ Սիրիան փորձեց իր գորամիավորումները ուղարկել Հորդանան՝ պաշտպանելու պաղեստինցի գրեհայիններին, իսրայելյան իշխանությունները լուրջ մախահարձակում արեցին Սիրիային: Ինչպես, միայն դա չէր, որ ամենաք դարձրեց սիրիական մեծաքանակ զինված ուժերի ներխուժումը Հորդանան, այլ ԱՄՆ-ի 6-րդ մավատորմի մուտքը Միջերկրական ծով, ինչպես նաև ԽՍՀՄ-ի ճնշումները Սիրիայի իշխանությունների նկատմամբ: Դա ստիպեց սիրիական իշխանություններին թափարկել փոքրաքանակ զորահատանկային զուեղ ուղարկելով, որն էլ ջախջախվեց հորդանանյան թագավորական ուժերի կողմից: Նշենք, որ այդ գորամիավորումը հանդերձավորված էր պաղեստինցիների նման:

Անշուշտ, այս ամենում մեծ դեր է խաղացել ԱՄՆ վարչակարգը: 1970թ. տեղի ունեցավ ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Ռոջերսի այցը տարածաշրջան, որի ընթացքում նա ներկայացրեց խաղաղ կարգավորման իր մախահիժը: Մյուսն հաջորդեցին 1972թ. Հոսեյն թագավորի և Իսրայելի վարչապետ Գոլդա Մեյրիի հաջորդական այցերը Սպիտակ Տուն:

Հետադրյալական է իսրայելցիների դիտարկումը այս իրադարձությունների ժամանակ: Այդպես, քաղաքատիժման զինվորական նրամանատարությունը պահանջում էր միջամտել Հորդանանում տեղի ունեցող իրադարձություններին: Այդ հարցը կարգավորելու նպատակով Գոլդա Մեյրը սնպտեմբերին մեկնեց ԱՄՆ՝ համաձայնեցնելու ընդհանուր վարքագիծը և կողորդիմացնելու գործողությունները: Քննարկվեցին համատեղ ամերիկա-իսրայելյան գործողությունները Հորդանանի իրադարձություններին միջամտելու վերաբերյալ, համատեղ գործողություններ Սիրիայի, Լիբանանի և այլ արաբական երկրների հանդեպ: Նախատեսվում էր Հորդանանում ԱՄՆ-ի 6-րդ մավատորմի աջակցությամբ ԱՄՆ-ի դեսանտի տեղակայումը՝ երկիրը նմաբավոր սիրիական ներխուժումից պաշտպանելու և Հորդանանում ԱՄՆ-ի քաղաքացիների անվտանգությունն ապահովելու համար:

Թագավորության հայաբնութայինները հարթ չէին սահմանակից արաբական համրագետությունների հետ: Իսրայի, Սիբիայի և Եգիպտոսի հեղափոխական փարչակազմերը փորձում էին տապալել Հորդանանի թագավորական իշխանությունը: Հորդանանն, ի տարբերություն այլ արաբական երկրների, չունի բնական սնուցանների հարուստ պաշարներ: Երկրի բնականոն զարգացման համար մշտապես անհրաժեշտ են եղել մեծածավալ ֆինանսական միջոցներ: Հորդանանին, որպես Իսրայելին սահմանակից երկրի, մեծան հատկացումների մասին որոշումներ ընդունվեցին արաբական երկրների լիգայում, սակայն, երբ գործը հասնում էր գումարների տրամադրմանը, ապա դրանք կամ չէին վճարվում, կամ էլ վճարվում էր միայն մի մասը, իսկ 1970թ. իրադարձություններից հետո երկրի տնտեսությունը հայտնվեց ճգնաժամային վիճակում՝ մեծան հատկացումների դադարեցման պատճառով 1973թ. պատերազմի նախօրեին Հորդանանը դեռևս գտնվում էր արաբական երկրների կողմից ձեռնարկված մեկուսացման մեջ: Դա հետևանք էր 1970թ. «Ա. սեպտեմբերի» իրադարձությունների: Մեպտեմբեր ամսին կարծես քե վիճակը գնում էր կտրուկ փոխվում: Երեք տարվա մեկուսացումից հետո կազմակերպվեց հանդիպում Հորդանանի Հուսեյն թագավորի, Սիբիայի նախագահ Հաֆիզ Ասադի և Եգիպտոսի նախագահ Անվար Սադատի միջև: Հանդիպման նպատակներից մեկը Արևելյան ճակատի ակտիվացումն էր: Չնայած որ մեծան հանդիպումը արդեն իսկ առաջընթաց էր, սակայն ավելի լուրջ փոփոխամածայնություն մեք չրեքվեց, քանզի Հորդանանի թագավորը նրաժարվում էր թույլատրել պաղեստինցի գոտայինների մեկուսացումը Հորդանան: Բացի դրանից, Հուսեյնը չէր կհամ Սիբիայի և Եգիպտոսի առաջնորդների մարտական տրամադրությունը և հրաժարվում էր Իսրայելի դեմ մուտալուտ պատերազմի գաղափարից, մինչև արաբական բանակները ավելի լավ պատրաստված չլինեին⁶:

1967թ. պատերազմից հետո բավականին փոխվել էր Հորդանանի դիրքորոշումը Իսրայելի նկատմամբ: Երբ նախկինում Հորդանանը մնացած արաբական երկրների պես չէր ընդունում Իսրայելի պետականությունը որպես այդպեսին, ապա այժմ սխտրաստ էր բանակցելու երեանների հետ: Դրան մասին են վկայում Հուսեյն թագավորի մի շարք հայտարարությունները: 1969թ. ապրիլի 10-ին նա առաջարկել էր Մերձավորարևելյան Խաղաղ Գործընթացի իր նախագիծը՝ քաղկացած 6 կետից: Նա կալ էր անում արաբական երկրներին ճանաչել Իսրայելի պետությունը, ապահովել խաղաղ մակագնացություն տարածաշրջանի միջազգային ջրերում, իսկ որպես դրա նախապայման՝ Հուսեյն թագավորը կալ էր անում Իսրայելին նո քաշվել 1967թ. նոմիայի 4-ի սահմանները: Մեկ այլ դեպքում հորդանանյան մեծան դիրքորոշման մասին է վկայում այն, որ Հուսեյն թագավորը 1970թ. գարնանը ընդունեց անեթիկյան պետքարտուղար Ռոբերտի մերձավորարևելյան խնդրի խաղաղ կարգավորման նախագիծը: Ինչպես նշում է Ե.Պիլլինը,

Ռոզերոսի նախագծը սրտմական մեծ դեր խաղաց՝ նշմարելով «նոր խաղաղության դիմաց» սկզբունքը⁷։

Հուսեյն քազալոորի հասցրդ նախագծում՝ ներկայացված 1972թ. մարտի 15-ին, հայտարարվում էր Միացյալ Արաբական քազավորության ստեղծման մասին⁸։ Այդ նախագծով հաշիմյան ընտանիքի իշխանության ներքո միավորվելու էին Հորդանան գետի արևելյան և արևմտյան ափի տարածքները։ Քազավորը ներկայացրեց այս նախագիծը՝ ելույթ ունենալով Բասման դրյակում։ Նա նշեց, որ դեռ 1948-1949թթ. արաբա-իսրայելյան պատերազմի ժամանակ, հորդանանյան բանակը, չնայած փոքրաքանակ էր, այնուամենայնիվ կարողացավ իսրայելյան ներխուժումից փրկել Պաղեստինի մի մասը և Երուսաղեմի արաբական մասը։ Նա հիշեցրեց, որ ամբողջ Պաղեստինից արաբներին մնացին միայն որպես «Արևմտյան ափ» հայտնի շրջանը և Գազայի գոտին։ Արևմտյան ափի միավորումը Անդրհորդանանին ներկայացվեց որպես ժողովրդի կամքի համաձայն մի քայլ։ Եվ այժմ նույնպես նշվում էր (մասնավորապես հորդանանյան մամուլում), որ Հորդանանը Պաղեստինն է, իսկ Պաղեստինը՝ Հորդանանը, և Հաշիմյան ընտանիքի բնական իրավունքն է իշխել Պաղեստինում և ներկայացնել պաղեստինցիներին։ Նման ծրագրի առաջ քաշումը, ըստ Ե.Պիքլինի, ենաբավոր էր միայն իսրայելցիների ապրիորի, լուսկաց համաձայնության ստկայության դեպքում⁹։ Արաբական երկրների, մասնավորապես Իրաքի կողմից, այս ծրագիրը գնահատվեց որպես պարսիզողական, արաբ ազգի և Պաղեստինի ժողովրդի շահերը դավաճանող մի ծրագիր։ Ի հակակշիռ դրա, իրաքյան իշխանությունները որոշեցին առաջարկել Միջիային և Եզիպտոսին միավորվել Իրաքի հետ¹⁰։ ԱՄՆ մամուլը այդ շրջանում ակնարկում էր, որ Իսրայելն ա Հորդանանը զաղտնի կերպով փոխհամաձայնության են հասել պաղեստինյան խնդրի կարգավորման շուրջ։ Նշենք, որ իսրայելյան պաշտոնական արձագանքը այդ նախագծի վերաբերյալ բացասական էր։ Միայն Իսրայելի արագործնախարար Ալլոնը հայտարարեց, որ Հուսեյն քազավորի ծրագիրը չի հակասում իր սեփական պատկերացումներին այդ հակամարտության կարգավորման վերաբերյալ¹¹։ Իսրայելի շահերին լիովին համապատասխանում էր Հաշիմյան միապետի իշխանության ներքո ֆեդերատիվ քազավորության ստկայությունը, միևյուրե առանձին պաղեստինյան պետության ստեղծման տարբերակը ձեռնառ չէր Իսրայելին։ 1973թ. պատերազմից եետո, Մոշե Դալանը, որը պաղեստինյան խնդրի կարգավորման մի ծրագիր էր ներկայացրել դեռևս 1967թ., մասնավորեցրեց իր այդ ծրագիրը, նշելով, որ Իսրայելը իր իշխանությունը պետք է տարածի Գազայի գոտու, ամբողջ Երուսաղեմի և արևմտյան ափի տարածքների վրա, սակայն որոշ վարչական ֆունկցիաներ կարող են փոխանցվել Հորդանանին։

Մշակվեցին նաև մի շարք այլ ծրագրեր, որոնք միաված էին կարգավորելու մերձավորարևելյան հակամարտությունը։ ԱՄՆ-ում նշակված մի շարք նախագծերի, մասնավորապես, Հարվարդի համալսարանի պրոֆեսոր

Ֆիզերի ծրագրի դրույթները, քայլ են տալիս ենթադրելու, որ ինչ-որ գործընթացներ տեղի են ունեցել, որոնք ենթադրվում են դարձնում արաբա-իսրայելյան սեպարատ փոխհամաձայնությունները:

Այսպես, Հորդանանին մեղադրում էին Իսրայելի հետ զաղտնի բանակցություններ վարելու մեջ ոչ միայն Պաղեստինի տարածքների հարցում: 1973թ. ապրիլի կեսերին, երբ Բեյրութում սպանվեցին երեք պաղեստինյան առաջնորդներ, գլավյալ տարածքների մամուլը մեղադրեց Հորդանանին այդ հարցում Իսրայելին աջակցելու մեջ¹²:

Իսկ միզուցն Հուսեյն թագավորը հենց սկզբից էլ, հասկանալով Սադաթի իրական նպատակները, չցանկացավ իր երկիրը ենթարկել փորձության: Համեմայնողես, մեան իզրահանգման կարելի է գալ՝ ընթերցելով Հուսեյնի հարցազուրյցը Ե. Պրիմակովի և Ի. Բեյլակի հետ¹³:

Հաշվի առնելով, որ արաբական համարակետական վարչակարգերը միտում ունենին տապալելու թագավորական ռեժիմը, իսկ ժամանակի երկրևեռ աշխարհի սոցիալիստական ճամբարում տեղ չկար թագավորական իշխանակարգով Հորդանանին, թագավորությունը ձգտում էր հզոր հովանավորներ փնտրել արևմուտքում, մասնավորապես, ի դեմս ԱՄՆ-ի՝ ազատվելու արաբական երկրների կախվածությունից: Այսպես, 1952-1972թթ. ԱՄՆ-ը Հորդանանին տրամադրեց շուրջ 887,2 մլն. դոլարի տնտեսական և ռազմական օգնություն: Այս տվյալները ամփոփված էին ԱՄՆ-ի կոնգրեսում հրապարակված ամերիկյան գլխավոր վերահսկիչի հաշվետվության մեջ: Այդ հաշվետվության մեջ առկա էր ևս մի հետաքրքրական արտ: ԱՄՆ-ի հետաքրքրությունը Հորդանանի ճկատմամբ թացատրվում էր ոչ միայն ամերիկա-արաբական ավանդական կապերով և արաբա-իսրայելյան հակամարտության ասկայությանը, այլ նաև երկրի (Հորդանանի) ձևակայական մակրային պաշարներով:

Ամփոփելով վերը շարադրվածը, համոզվում ենք, որ իրադարձությունների հետագա տրամաբանական զարգացման արդյունքում Հորդանանը կարող էր լինել առաջին արաբական երկիրը, որը սեպարատ փոխհամաձայնագիր էր կնքելու Իսրայելի հետ: Մակայն իրականությունը ցույց տվեց, որ Հուսեյն թագավորը, զերծ պահելով Հորդանանը 1973թ. պատերազմից, այնուամենայնիվ, հետամուտ մնաց համաարաբական շահերին:

DAVID VIRABIAN

THE ARAB-ISRAELI WAR OF 1973 AND THE POSITION OF JORDANIA

(Summary)

In 1973 Jordan wasn't involved in the Arab-Israeli war as Syria and Egypt. There were some reasons for this. The presence of the Palestinians with their

military organisations which created in Jordan a "state in the state", negative attitude of the Jordanian society and the role of the USA. In addition to the above mentioned there was the negative position of neighbouring Arab countries towards the Kingdom of Jordan, which at that time was facing economic problems.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. G.Lenczowski, *American Presidents and the Middle East*, Durham, London, 1990, p. 125.
2. Il.Rabinovich, H.Shaked, *From June to October, The Middle East between 1967 and 1973*, New Brunswick, New Jersey, 1978, p.239.
3. Н.Оганесян, *Отношения Иракской Республики со странами Арабского Востока*, Ереван 1985, с.74.
4. Е.Дмитриев, *Палестинская трагедия*, Москва, 1986, с.80.
5. Ս.Կարապետյան, Միջին-արևելյան խրախուրթայինները (1967-1996), Երևան, 2000, էջ 47:
6. ТАСС, Атлас еженедельной иностранной информации 38/846/, 21 сентября 1973г., Об итогах переговоров Садата, Асада и Хусейна, с.42,43.
7. Е.Пырлин, *Ближневосточный лабиринт*, Москва, 1996, с.28.
8. Н.Оганесян, *Указ.соч.*, с.76.
9. Е.Пырлин, *Указ.соч.*, с.32.
10. Н.Оганесян, *Указ.соч.*, с.76.
11. Е.Пырлин, *Указ.соч.* *Указ.соч.*, с.35.
12. ТАСС, Атлас еженедельной иностранной информации 17/825/, 27 апреля 1973г., Печать об отношениях между арабскими странами и США, с.32.
13. Е.Примаков, *История одного сговора*, Москва, 1985, с.44.

ԱՐԱՔԱ ՓԱՇՏԱՆ

ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ԿՈՆՖԵՐԱՆՍ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԱՌՈՒԹՎԱԾՔԸ ԵՎ ՀՈՄԱԿԱՆ ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԸ

Մերձավոր և Միջին Արևելքի քաղաքական գործընթացների վրա զգալի է իսլամի՝ որպես կրոնի և գաղափարախոսության անմիջական ազդեցությունը, որով տրվածվում է ուժեղի նոր հարաբերակցություն: Միջազգային հարաբերություններում զնալով ակտիվանում է իսլամական համերաշխության շարժումը, որի շրջանակներում ներկայումս գործում են 70-ից ավելի միջազգային իսլամական կազմակերպություններ՝ կառավարական և ոչ կառավարական մակարդակով, որոնց մեջ առանձնանում է Իսլամական կոմիտեան կազմակերպությունը (ԻԿԿ): Իրենց հետազոտություններում կազմակերպության քաղաքական, ֆինանսատնտեսական և մշակութային գործունեությանն են անդրադարձել Լ.Բ. Բորխտվը¹, Ն.Վ. Ժյամոլը, Ա.Ա. Իզմատենկոն², Ա.Ի. Իոնովան³, Ի.Ի. Իվանովան⁴, Գ.Վ. Միլոսլավսկին⁵, Տ.Պ. Միլոսլավսկայան⁶, Ռ.Մ. Շաքիպովան, Է.Է. Նաջիպը⁷, Վ.Ֆ. Միչևը⁸, Լ.Վ. Վալկովան⁹, Մ.Ի. Ֆիլիպովան¹⁰ և ուրիշներ: Մեզանում առաջինը իվյալ խնդրին անդրադարձել է Ն.Հ. Հովհաննիսյանը¹¹:

Հասկանալի պատճառով, տարածաշրջանի քաղաքական և տնտեսական անցուդարձերը չեն կարող չազդել Հայաստանի արտաքին քաղաքականության վրա: Ասվածի լավագույն ապացույցն է Իսլամական կոմիտեան կազմակերպության դիրքորոշումը դարաքաղաքական հակամարտության նկատմամբ¹²:

Իսլամական ուսումնականության նպատակը իսլամական երկրների քաղաքական, տնտեսական, գաղափարական և մշակութային ինտեգրացումն է: Իսլամի ակտիվ մասնակցությունը քաղաքականության մեջ կամ, այլ կերպ ասած, քաղաքական իսլամի դրսևորումները նպատակ ունեն ոչ միայն արժեվորել իսլամի սկզբունքները, այլև կրոնական գործոնի միջոցով գերակայության հասնել ինչպես զուրա, այնպես էլ ռեզիտմալ մակարդակներում: Իսլամական աշխարհի ամենախտրո, միևնույն ժամանակ ՄԱԿ-ից հետո ամենաբազմադաս միջազգային կազմակերպությունը Իսլամական կոմիտեանն է: Բնույթով կրոնա-քաղաքական է, ձևավորվել է մասներկական համերաշխության հիմքի վրա, անդամակցելու իրավունքը վերապահ-

վում է միայն իսլամական երկրներին: Կազմակերպությանն անդամակցում են 56 պետություններ, որոնցից են Սաուդյան Արաբիան, Իրանը, Թուրքիան, Պակիստանը, Մալազիան, Մալին, Գվինեան և այլն: ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո ԻԿԷ-ին անդամակցում են մաս Ադրբեյջանը և Կենտրոնական Ասիայի համերապետությանները: ԻԿԷ-ի անդամներն ունեն քնական հարստությունների հսկայական պաշար, մասնավորապես, էներգետիկ քնազավատում, զգալի մարդկային ռեսուրսներ ու ֆինանսական ծանրակշիռ միջոցներ: Անդամ երկրներից յուրաքանչյուրը գտնվում է սոցիալ-տնտեսական տարրեր մակարդակներում, ռեյի քաղաքական և տնտեսական զարգացման այլ ուղղություններ¹³: ԻԿԷ անդամ պետություններից շատերում իսլամ դավանող քնակչությունը փոքրամասնություն է: Գիտություն կարգավիճակով կազմակերպության աշխատանքներին մասնակցում են Կիպրոսի քուրդական համայնքը, Ֆիլիպինների Մորո ազգային ազատագրական ճակատը, միջազգային և տարածաշրջանային տարրեր կազմակերպություններ:

Իսլամական կոնֆերանս ստեղծելու յուրը գործունեություն է ծավալվել 1960-ականներից՝ իսլամական համերաշխություն իրականացնելու և իսլամական աշխարհին հուզող խնդիրները լուծելու նպատակով: Իսլամական աշխարհում զերակայության հավակնող Սաուդյան Արաբիային մտահոգում էր 1960-ականներին արաբական ազգայնականության շեշտակի վերելքը: Սաուդյան Արաբիան Արևմուտքի ամնիջական ազդեցությանը փորձում էր հակակշռել ազգայնականությունը տարածաշրջանում իսլամի դերի բարձրացմամբ: Դեսպերի ընթացքն արագացրեց 1967թ. արաբա-իսրայելական պատերազմում արաբների կրած պարտությունը և, մասնավորապես, 1969թ. օգոստոսին իսլամական երեք սրբավայրերից մեկի՝ Երուսաղեմի Ալ Ալսա մզկիթի հրկիզումը: Ստեղծված պայմաններում երատասպ էին Պաղեստինի և իսլամական սրբավայրերի պաշտպանության հարցերը: 1969թ. սեպտեմբերի 22-25-ը Ռաբաթում տեղի ունեցավ Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպության հիմնադիր համագումարը, կատավարական մակարդակով առաջին իսլամական համաժողովը, որին մասնակցում էին 25 իսլամական երկրների առաջին դեմքեր¹⁴: Ռաբաթում հավաքված իսլամական երկրների առաջնորդները համոզված էին, որ իրենց ժողովուրդները ձևավորում են անբաժանելի *Ումման* (իսլամական ազգը - Ա.Փ.), որի օրինական իրավունքները անհրաժեշտ է պաշտպանել: ԻԿԷ արտաքին գործերի մախարաբների երրորդ կոնֆերանսում (Ջիդդա, 1972թ.) ընդունվեց կազմակերպության կանոնադրությունը, ըստ որի Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպության հիմնական նպատակներն են՝ անդամ պետությունների միջև իսլամական համերաշխության ամրապնդումը, տնտեսական, սոցիալական, մշակութային, գիտական և այլ քննադավառներում համագործակցության կազմակերպումը: Համաձայն կանոնադրության, անհրաժեշտ է ջանքեր գործադրել՝ պայքարելու ռասայական խտրականության և զաղութատի-

ութայան դեմ, աջակցել արդարության վրա հիմնված միջազգային խաղաղության ու անվտանգության հաստատմանը: Անկրամեշտ է նպատակադրված պայմաններ ստեղծել անդամ երկրների և այլ պետությունների միջև համագործակցության և փոխըմբռնման համար, յուրաքանչյուր հակամարտություն հարթել խաղաղ ճանապարհով, ինչպեսից են՝ բանակցությունները, միջնորդությունները և այլն, հարգել անդամ պետությունների ինքնիշխանությունը, տարածքային ամբողջականությունը, ինքնորոշման սկզբունքը, շմբոթանի նրանց ներքին գործերին: Կանոնադրության ամենակերտապահարցը Պաղեստինի ժողովրդի ազատ ինքնորոշման խնդիրն է, որի համար պետք է կտրոջինացնել գործողությունները՝ ազատագրելու և պաշտպանելու իսրայելական սրբավայրերը, աջակցելու Պաղեստինի ժողովրդի պայքարին, օգնելու նրան՝ տիր կանգնելու իր իրավունքներին և ազատագրելու աշխարհական գրավյալ տարածքները¹⁵: Կազմակերպության գերագույն մարմիններն են՝ քաղաքականության, պետությունների և կառավարությունների ղեկավարների զագաթաժողովը, արտաքին գործերի նախարարների կոնֆերանսը և գլխավոր քարտուղարությունը¹⁶:

Գագաթաժողովը կազմակերպության քարտուղարայն մարմինն է, գումարվում է երեք տարին մեկ անգամ անդամ որևէ երկրում և կտրոջինացնում է մասնակից պետությունների որոշեցած քաղաքականությունը՝ համադրելով այն իսրայելական երկրների շահերին: Եթե իսրայելական շրջանակներում առաջանում է որևէ հրատապ հարցի քննարկման անհրաժեշտություն, հրավիրվում է արտահերթ զագաթաժողով: Գագաթաժողովի որոշումներն ընդունվում են միաձայն: Որպես կանոն, զագաթաժողովից առաջ տեղի է ունենում արտգործնախարարների կոնֆերանսը, որը կազմակերպության քաղաքական մարմինն է: Այն գումարվում է տարին մեկ անգամ, անդամ որևէ երկրում: Արտգործնախարարների կոնֆերանսը նշանակում է ԻԿԿ գլխավոր քարտուղարին և նրա օգնականներին¹⁷: Գլխավոր քարտուղարությունը կազմակերպության գործադիր մարմինն է և կտրոջինացնում է մասնակից պետությունների միջև համագործակցությունը: ԻԿԿ-ի ներկայիս գլխավոր քարտուղարը էզրելյան Լաբաթին է՝ Մադոկկոյից¹⁸:

ԻԿԿ-ի պաշտոնական վաստաբոլորտում նշվում է նաև 4-րդ գլխավոր մարմինը՝ իսրայելական արդարության դատարանը, որպես ԻԿԿ-ի դատական մարմին, որի մասին կանոնադրության մեջ չի հիշատակվում: Ստեղծվել է 1981թ. Թախիի զագաթաժողովում և դեռևս կազմավորման մեջ է: Այն պետք է միջնորդի դեր կատարի բոլոր այն կոնֆլիկտներում, որ կծագի իսրայելական պետությունների մեջ¹⁹:

ԻԿԿ-ի շրջանակներում գործում են Տնտեսական և առևտրական համագործակցության (ԱՆԿարա), Տեղեկատվության և մշակույթի (ՄՇԳԱ), Գիտական և տեխնիկական համագործակցության (ՄՇԳԱ) մշտական համաժողովները:

ԻԿԿ-ին կից գործում են մաև ժամանակավոր հանձնաժողովներ, որոնք ստեղծվում են իսլամական շրջանակներում ճգնաժամի առաջացման դեպքում և լուծարվում ճգնաժամի կարգավորումից անմիջապես հետո: Ներկայումս գործում են Բոսնիայի և Հերցեգովինայի, Աֆղանստանի, Ֆիլիպինների, Պարագվայի, Ջամբուի և Քաշմիրի, Երուսաղեմի հանձնաժողովները:

Կազմակերպությունն ունի մի շարք օժանդակ մարմիններ: Դրանք են՝ Իսլամական համերաշխության ֆոնդը և նրա վակֆերը (Ջիդդա), Երուսաղեմի ֆոնդը և նրա վակֆերը (Ջիդդա), Վիճակագրության, տնտեսական, սոցիալական նետազոտությունների և իսլամական երկրների համար կադրերի պատրաստման կենտրոնը (Աճկարա), Իսլամական պատմության, արվեստի և մշակույթի նետազոտական կենտրոնը (Ստամբուլ), Տեխնոլոգիայի իսլամական ինստիտուտը (Դաքքա), Առևտրի զարգացման իսլամական կենտրոնը (Կասաբլանկա), Միջազգային մահիկի իսլամական հանձնաժողովը (Բենգազի), Իսլամական իրավագիտության ակադեմիան (Ջիդդա), Իսլամական ժառանգության պահպանության միջազգային հանձնաժողովը (Ստամբուլ, Էո-Ռիստ), Գիտության, տեխնոլոգիայի և զարգացման իսլամական ինստիտուտը (Ջիդդա): ԻԿԿ-ին կից գործում են՝ Առևտրի և արդյունաբերության իսլամական պարատը (Կարաչի), Իսլամական մայրաքաղաքների և քաղաքների կազմակերպությունը (Մեքքա), Իսլամական նավատերերի կազմակերպությունը (Ջիդդա), Իսլամական համերաշխության խաղերի պալատային ֆեդերացիան (Էո-Ռիստ), Իսլամական բանկերի միջազգային ասոցացիան (Կահիրե) և այլն: Իսլամական կոնֆերանսի հովանավորությամբ գործում են Ուզանդայի, Նիգերի, Բանգլադեշի և Մալազիայի միջազգային անկախ իսլամական համալսարանները:

ԻԿԿ-ի մասնագիտացված կառույցներն են՝ Ջարգացման իսլամական բանկը (Ջիդդա), Իսլամական կրթության, գիտության և մշակույթի կազմակերպությունը (Ռաբատ), Նորությունների միջազգային իսլամական գործակալությունը (Ջիդդա), Իսլամական երկրների ռադիոհաղորդումների գործակալությունը (Ջիդդա)²⁰:

Կազմակերպությունը սերտ համագործակցության մեջ է ՄԱԿ-ի հետ²¹:

ԻԿԿ-ի ամենակարևոր տնտեսական օղակը Ջարգացման իսլամական բանկն է, որի հիմնական նպատակն է աջակցել իսլամական ժողովուրդների տնտեսական և սոցիալական զարգացմանը՝ համաձայն իսլամական օրենքների շարքիսրի²²:

Մակայնի հարկ է նշել, որ ԻԿԿ-ին դեռևս չի հասցրվել ստեղծել քաղաքական միասնություն: Միջազգային իսլամական համերաշխության վրա բացասաբար անդրադարձավ իրանա-իրաքյան պատերազմը, Աֆղանստանում շարունակվող հակամարտությունը: Գուցեք է անտեսել այն հանգամանքը, որ իսլամում գոյություն ունի սուննի և շիա հավատքների տարբերությունը, որը լուրջ դժվարություններ է առեղծում միջիսլամական հարաբերություններում: Կռչ անելով միասնության և եղբայրության, կազմակեր-

պոքայան մեջ չկա միասնական դիրքորոշում: Տնտեսապես քույր երկրները ֆինանսական զգալի ներդրումներ են ստանում, իսկ որոշ երկրները քաղաքական աջակցություն են փնտրում կազմակերպության ներսում: Իսլամական կոնֆերանսի ստեղծումից ի վեր ելմանական ֆինանսական ներդրումները արվել են Սաուդյան Արաբիայի կողմից, որով էլ սլայմանավորվում է այս երկրի գերիշխող դիրքը կազմակերպության մեջ: Սաուդյան Արաբիան նաև իսլամի հայրենիքն է, և կազմակերպության ֆինանսական ու քաղաքական նշանակություն ունեցող մի շարք կարևոր մարմիններ սեղակայված են հենց այստեղ: Մեկ այլ երկիր, որը նույնպես հավակնում է գերակայության, Իրանն է: ԻԿԿ-ի Թեհրանի VIII գագաթաժողովը, որին Իրանը մեծ շուքով էր պատրաստվել, լուրջ քայլեր արեց իսլամական աշխարհը համախմբելու և Իրանի դերը տարածաշրջանում արժեկարգելու ուղղությամբ:

Չնայած ստեղծված համակարգին, համագործակցությունը միշտ չէ, որ հաջողված է: Անդամ պետությունների մեծամասնությունն ընդգրկված է նաև տարածաշրջանային այլ կազմակերպությունների մեջ, որը դժվարացնում է համատեղ աշխատանքը: Հարկ է նշել, որ Իսլամական կոնֆերանսին երբեմն չի հաջողվում հավատարիմ մնալ իր իսկ կողմից հռչակված սկզբունքներին: Չնայած որոշակի դժվարություններին, իսլամական համերաշխության կողմնակիցները այսուհետև նույնպես կապալքարեն իսլամական երկրները որպես ինքնուրույն քաղաքական ուժ ներկայացնելու համար: ԻԿԿ-ի ցանքերը՝ իսլամական աշխարհը համախմբելու պետական մակարդակով, փոքր նվաճում չէ, այն դեպքում, երբ իսլամական երկրները դեռևս հեռու են վերջնական համախմբումից: Այնուայս է, որ իսլամական պետությունները փորձում են մեկ միասնական քաղաքականություն մշակել:

ARAKS PASHAYAN

ISLAMIC SUMMIT CONFERENCE. THE STRUCTURE AND MAIN OBJECTIVES

(Summary)

The Organization of Islamic Conference (OIC) is an international Islamic organization. The OIC primary goals are to promote Islamic solidarity among member-states in economic, social, cultural, scientific and other vital fields of activity. The OIC consists of Summit of heads of states, the annual Conference of Foreign Ministers and General Secretariat. The OIC has given birth to many subsidiary and affiliated bodies. Perhaps the OIC has been more successful in economic and cultural programs than in political matter, since Muslim states are still far from the cohesion and unity. Evidently Muslim states are trying to adopt united policy.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Борисов Л.Б., Организация Исламская Конференция: политические аспекты деятельности, "Народы Азии и Африки", 1983, No 4.
2. Жданов Н.В., Игнатенко А. А., "Ислам на пороге XXI века", М., 1989.
3. Ионова А.И., Ислам и международное экономическое сотрудничество, "Азия и Африка сегодня", 1983, No 3.
4. Иванова И.И., Турецко-арабские отношения и их место в системе международных связей на Ближнем Востоке (1945-1983), М., 1985.
5. Милославский Г.В., Интеграционные процессы в мусульманском мире, М., 1992.
6. Милославская Т.П., Милославский Г.В., Некоторые вопросы теории и практики финансово-экономической деятельности ОИК (Ислам. проблемы идеологии, права, политики и экономики, М., 1985), Концепция "исламского единства" и интеграционные процессы в "мусульманском мире" (Ислам и проблемы национализма в странах Ближнего и Среднего Востока, М., 1986).
7. Шарипова Р.М., Наджил Э.Э., Движение исламской солидарности. Основные теоретические концепции ("Исламский фактор" в международных отношениях в Азии, М., 1987), Наджил Э.Э., XIII сессия ОИК (Нигер. 1982) (Современный ислам: проблемы политики и идеологии, Вып. 2, М., 1983).
8. Сынев В.Ф., Новые тенденции в деятельности "Организации исламской конференции" (ОИК) (в том же сборнике, вып. 3, М., 1985).
9. Валькова Л.В., Саудовская Аравия в международных отношениях, М., 1979.
10. Филипова М.И., Оценка американскими учеными "исламского фактора" в международных отношениях ("Исламский фактор" в международных отношениях в Азии), М., 1987.
11. Оганесян Н.О., Активизация ислама: характер, специфика и последствия (Ислам в политической жизни стран современного Ближнего и Среднего Востока. Ереван, 1986), он же, Глобальная стратегия ислама: основополагающие принципы и конечные цели, "Вестник общественных наук", 1989/1.
12. Տն՝ «Ազգ», 30 հունիս, 1999, էջ 5: Դարաբաղյան հարցը զինտարկելով իրեն հայապրքեցանական հավանաբարություն, Իսլամական կոնֆերանսը 1992-ից սկսած դաստափարտում է Ադրբեջանի նկատմամբ «եռյակական ազդեխան» և կոչ է անում Հայաստանին դուրս րերել զորքերը «զրավյալ պրքեցանական տարածքներից»: Կազմակերպության բացասական դիրքորոշումը դարաբաղյան հավանաբարության նկատմամբ չի կարող սովեր զգել ներկայումս ճի շարք իսլամական երկրների հետ ՀՀ միջպետական հարաբերությունների զարգացման վրա:
13. Socio-Economic Information Handbook on Islamic Conference Organization's Member Countries, Tehran, 1997, p. 17, 19, 23, 24.
14. Валькова Л.В., Саудовская Аравия..., стр. 163-173.
15. The Islamic Summit Conference. Sixth Issue. Revised Edition, November 1981, Kuwait News Agency, p. 56.
16. Նույն տեղում, էջ 57:
17. Նույն տեղում, էջ 57-58:

18. Որպես ԻՆԿ-ի գլխավոր քարտուղար պաշտոնավարել են՝ Յաներո Արզույ Ռահման Բուտրա Ալ-Հաջը (Մարազիս, 1970-1973թթ.), Հատան ալ-Թուռհադին (Եգիպտոս, 1974-1975թթ.), Ամադու Ջարին Գալին (Սենեգալ, 1975-1979թթ.), Հաբիբ ալ-Շաուտին (Թունիս, 1979-1984թթ.), Սեյիդ Շաբիթ Ադդին Փիրզադան (Պակիստան, 1985-1988թթ.), Համեդ ալ-Դարբիջ (Լիբանոս, 1989-1996թթ.):
19. Ближний Восток и международное право, М., 1992, стр. 169.
20. IRCICA Newsletter, 1995, No 37, p. 23.
21. Իսլամական կոնվերանսը զիտորդի կարգավիճակով մասնակցում է ՄԱԿ-ի աշխատանքներին: ՄԱԿ-ի և ԻՆԿ-ի համագործակցությունն առնչվում է միջազգային խաղաղությանն ու անվտանգությանը, զինաթափմանը, մարդու իրավունքների պաշտպանմանը և այլն:
22. Չարզազման իսլամական բանկ, հարցեր և պատասխաններ, Ջիդդա, 1997 (արաբերեն):

ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐ

ԱՐՄՆՆ ԲՈՐՈՒՅԱՆ

ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ ՄԻՐԻԱՅԻ ՀԵՏ Զ.Ա. 3-2-ՐԴ ՀԱՋԱՐԱՄՅԱՎՆԵՐԻ ՍԱՀՄԱՆՈՆ

Հարավային Հայաստանը (պատմական Հայաստանի Մոխր, Աղձնիք, Կորճայք նահանգները) մշտապես առևտրա-տնտեսական և մշակութային հարաբեկությունների մեջ է գտնվել Միքիայի հետ¹, և պատահական չէ, որ Հայաստանի ենթագույն պատմության խնդիրները հասկանալու իմաստով էսպես կարևորվում է այդ տարածաշրջանի դերը²: Պատմական որոշակի շրջավառներում Հայկական լեռնաշխարհի հարավային շրջանները նույնիսկ մշակութային գոտի են կազմել սիբիական տարածքների հետ³, ինչի հիմքում ընկած է, քննականաբար, աշխարհագրական գործոնը: Որոշ մասնագետներ (կարծում ենք ոչ այնքան ճշգրտորեն) նույնիսկ պնդում են, որ խնդրո առարկա շրջանները և՛ աշխարհագրորեն, և՛ մշակութապես ձուլվում են հյուսիսային Միքիային⁴:

Հայկական լեռնաշխարհի և ընդհանրապես առաջավորասիական շրջանների հետ առնչությունների պարզաբանման իմաստով հատկապես կարևորվում է հյուսիսային Միքիան, որը շնորհիվ իր աշխարհագրական յուրահատուկ դիրքի, մշտապես միջնորդի դեր էր կատարում իրենից հարավ և հյուսիս ընկած երկրների համար: Գրավոր աղբյուրների ուշադիր քննությունը ցույց է տալիս, որ Զ.ա. 3-2-րդ հազ. սահմանին և, ընդհանրապես, բրոնզի դարում առնչություններ չեն մկատվում Միջագետքի և Եգիպտոսի, Միջագետքի և Քասնաձի, կենտրոնական և հարավային Միքիայի միջև: Միջագետքյան ճանապարհները գլխավորապես ուղված են դեպի հյուսիսային Միքիա: Սրա պատճառն այն է, որ դեպի կենտրոնական Միքիա և Պարթևստին տանող ճանապարհը անցնում էր անապատով և ավանակներով հարմար չէր ճանապարհորդելը, բացի այդ, նշված ճանապարհը վտանգավոր էր քաղվորների պատճառով: Պարթևստինը և հարավային Միքիան հարուստ չէին օգտակար համածոներով, մինչդեռ Հյուսիսային Միքիան գտնվում էր հանքավայրերով հարուստ հյուսիսային տարածքների հարևանությամբ և մասամբ հասն էր լեռնային երկրների հանքային հարստությ-

յումներին: Այստեղ կարելի էր ձեռք բերել ոչ միայն տեղական, այլև անատոլիական, կիպրոսյան, էգեյան, պաղեստինյան, եգիպտական ապրանքներ: Բարեղենյան առևտրականները կարող էին հյուսիսային Սիրիա հասնել կամ Եփրատով դեպի վեր, կամ մեկ այլ՝ ավելի երկար, սակայն ավելի ապահով և հարմար՝ Տիգրիսի հոսանքով դեպի վեր, այնտեղից հյուսիսային Սիրիա՝ Կորճալքի վրայով տանող ճանապարհներով⁵:

Շուփքի⁶, Աղձմիքի⁷ և Կորճալքի⁸ հնագիտական ավազները ցույց են տալիս, որ այս շրջանները Բ.ա. 4-րդ հազ. վերջին և 3-րդ հազ. ստաբիլ կենսին շատ սերտ հարաբերությունների մեջ էին գտնվում հյուսիսային Սիրիայի հետ: Այստեղ ոչ միայն խնցեղենի մեծ մասն է հյուսիսսիրիական (reserved slip ware, simple ware, metallic ware), այլև մշակութային մի շարք այլ առանձնահատկություններ. միևնույն ժամանակ սիրիական հուշարձաններում ի հայտ են գալիս ապրանքատեսակների հարավային Հայաստանից⁹: Սիրիա-միջագետքյան ազդեցությունները հարավային Հայաստանում գուցակցվում են անդրկովկասյան և մասնավորապես Կուր-արաքսյան տարրերի առկայությամբ (ավելի շատ Շուփքում և Աղձմիքում, քիչ՝ Կորճալքում):

3-րդ հազ. երկրորդ կեսին եփրատյան ճանապարհով Շուփքից Սիրիա են մերթափանցում Կուր-արաքսյան ազդեցությունները, որ հատկապես զգալի են Ամուկի հովտում¹⁰: Միևնույն ժամանակ հյուսիսային Սիրիայի հետ կապը ցույց է տալիս սիրիական հուշարձաններին ամենաբնորոշ վերոնիշյալ խնցեղենի շարունակաբար ի հայտ գալը հարավային Հայաստանում, թեև ավելի քիչ քանակությամբ քան 3-րդ հազ. սկզբին¹¹: Շուփք-Մալաթիա շրջանից հյուսիսային Սիրիա տանող ճանապարհը պիտի անցներ Մարաշի և Էլ-բիառանի վրայով, որտեղ ևս հայտնի են Կուր-արաքսյան մշակույթի հետքեր¹²: Անդրկովկասյան ազդեցությունների ամենածաղկուն շրջանը Սիրիայում 2600-2400թթ միջև էր¹³: 3-րդ հազ. վերջին Սիրիայում բնակավայրերի քանակը աճում է գրեթե 200 տոկոսով, ետում է քաղաքային կյանքը Էրլայի առևտրի համակարգում, սակայն 2-րդ հազ. սկզբին նկատվում է քաղաքային կյանքի համեմատական անկում¹⁴: Էրլայի ավերումից հետո Սիրիայի տնտեսական կենտրոնը տեղափոխվում է Ուրշու (Հայկական Տավրոսից հարավ)¹⁵. Էլ ավելի մոտեմարով Հայկական լեռնաշխարհին: Նմանատիպ գործընթացներ են նկատվում մաս հարավային Հայաստանում. ենթադրվում է, որ Էրլայական առևտրականները հասել են հարբերդի հովիտ՝ իրենց հետ բերելով սիրիական ազդեցություն, որն ակնհայտ է խնցեղենի և ճարտարապետության մեջ¹⁶:

Բ.ա. 2-րդ հազ. սկզբին հյուսիսային Սիրիան ընդգրկվում է կապադովկիական առևտրի ոլորտում, ինչի մասին վկայում է սիրիական ներմուծված ապրանքների առկայությունը Քանեսում¹⁷: Կապադովկիական առևտրում պիտի ամպլայմանորեն ընդգրկված լինեին մաս հարավային կական շրջանները: Սակայն հնագիտական նյութերը, հատկապես Շուփքի տարածքից, քիչ առնչություններ են ցույց տալիս կենտրոնա- և հարավամատոլիական

չրջամենքի հետ, մինչդեռ կապերի լավագույն փաստեր են արձանագրված հյուսիսային Սիբիրայի հետ (դորգի վրա պատրաստված մոխրագույն, նարնջագույն կամ բեժ խեցեղենը, հյուսիսսիբիրական գունագայտը իր գուգահեռներով՝ Համա H, Թիլ Մարդիկս IIIA, Ամուկ G-H, Նրատանի մուգ դեղին խեցեղենը, Խաբուրյան խեցեղենը՝ Մոփքի և Աղձնիքի հուշարձաններում)¹⁸: 2-րդ հազ. առաջին կեսին Աղձնիք (Ուլ քեֆե) են հասնում Բաղիխի ավազանի նյութական մշակույթի ազդեցությունները (Համամ էք Թուրքման VII տիպի խեցեղեն)¹⁹:

Սիբիրայի և Հայկական լեռնաշխարհի վերինեփրատյան շրջանների միջև գոյություն ունեցող առևտրական կապերը հատկապես լավ մկատելի են սիբիրական տափաշների հանգամանքով, որոնք մշտապես եղել են Սիբիրայի հետ առնչությունների քացահայտման կարևոր չափանիշ²⁰: Այս տափաշները հասնում են մինչև Փոքր Հայք (Արալանքեֆիս VID)²¹, Մոփք (Նորշունքեֆիս VI)²² և քնդուպ մինչև Բարձր Հայք (Մուս Հյույուք)²³: Այնուհանդերձ եփրատյան ճանապարհի դերը խեցեղենի այս տեսակի տարածման պարագայում: Խաբուրի ավազանում արձանագրվել են տափաշների շատ քիչ գտածոներ, իսկ Տիգրիսի ավազանում նրանք քնդիանդրասպես չեն հայտնաբերվել: Սա կարող է վկայել այն մասին, որ 3-2-րդ հազ. սահմանին գոյություն են ունեցել միմյանցից էապես տարբերվող երկու ճանապարհներ՝ տիգրիսյան և եփրատյան: Այն հանգամանքը, որ Միջագետքի աքքադական բնակավայրերից չեն գտնվել սիբիրական տափաշներ կամ այլ սիբիրական ներմուծված ապրանքատեսակներ, վկայում է թերևս այն մասին, որ աքքադացիների իշխանության հաստատումով Միջագետքում առևտրական ճանապարհները փոխվեցին և հյուսիս-արևմտյան կապերը տեղի էին ունենում գլխավորապես հյուսիսային Սիբիրայի վրայով²⁴:

Քա. 2-րդ հազ. երկրորդ քառորդին սիբիրական շրջանների հետ առնչությունները այտահայտված են միտանիական՝ մուգի-աղալախյան սպիտակ գունագայտումով սև ելմնագույնի վրա խեցեղենի ի հայտ գալով ծովքյան հուշարձաններում²⁵: Մինևոյն ժամանակ Ալալախ XVI-VIII շերտերում ի հայտ է գալիս ծովքյան գունագաղ խեցեղեն²⁶, որը զարդամուտիվներով էական գուգահեռներ է գտնում Անդրկովկասի համաժամանակյա հուշարձաններում:

Բացի խեցեղենից, առնչությունները մասին կարող են վկայել ծովքյան հուշարձաններում ի հայտ եկող միտանիական կնիքները²⁷ և սիբիրական արձանիկները²⁸, որոնց հեռավոր ազդեցությունները, թերևս, հասնում են Անդրկովկաս²⁹:

Առևտրական ճանապարհները սահմանում են բնական պայմանները՝ անցումները՝ լեռնային շրջաններում, գետերը՝ հովիտներում (քարտեզ 1, 2), հետևապես հիմքեր կան եմբարդելու, որ հայտնի ամտիկ շրջանի սիբիրական ճանապարհները գոյություն ունենին մաև մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում³⁰:

Նկ. 1. Առաջադար Արևելքի ուղիները (լստ E. Masao, Le pays des Hittites. Les Dossiers d'Archéologie, 193, 1994, p. 50)

Նկ. 2. Առաջադար Արևելքի բնագրի և վարչական սահմանադրությունները (լստ E. Abay, Die Keramik der Frühbronzezeit in Anatolien mit «syrisches Aeministen», Münster, 1997)

Ըստ գրավոր տվյալների, 2-րդ հազ. առաջին կեսին գոյություն ունեին հյուսիսսիբիրիական երկու հիմնական ճանապարհներ՝ այսպես կոչված «Երազահանի ճանապարհը» («Dream Book route») Սիպպար-Ռապիքում-Սարի-Էմար-Հալեպ-Քատոնա-Հազոր ուղղությամբ, և Մարի-Քատոնա Ճանապարհը (առանց Հալեպի շրջան մտնելու): Սրանք ունեին իրենց բազմաթիվ ճյուղավորումները, որոնք հյուսիսում մասամբ համընկնելով կապաղովկական առևտրական ճանապարհին՝ բարձրանում էին նաև մեր շրջանները³¹: Երև փորձենք այս տեղեկությունները դիտարկել հայտնի հնագիտական տվյալների համատեքստում, ապա ճշմարտամասն կարելի է համարել այն տեսակետը, ըստ որի հյուսիսային Սիրիայի և Միջագետքի քաղաք-պետությունները հարակից շրջաններին կարող էին առնչվել երեք հիմնական ուղղություններով և, մասնավորապես, 1) խոսք գետի վերին հոսանքով դեպի Իրանական սարահարթ ընթացող ուղին, ուր ճանապարհների համգուցակետում էր գտնվում Թեպի Գավրա հուշարձանը, 2) Եփրատյան ճանապարհը, ուր կարևոր դեր պիտի խաղար Մարին, և 3) Միջերկրականը Տիգրիսին առնչող ճանապարհը, որի վրա էր գտնվում Թե Խուռուան³²:

Հայկական լեռնաշխարհի հարավային շրջանները Սիրիա պիտի արտահանեին գլխավորապես պղինձ և մկնդե³³: Ապրանքների հիմնական հոսքը Սիրիայից գնում էր Էլբիստան, որտեղից Գյուկտունով դեպի կենտրոնական Անատոլիա և Հալիսի հարավային շրջանները³⁴: Այս ճանապարհի ճյուղավորումներից մեկը անալալմանոբեն պիտի բարձրանար ծարավային Հայաստան, որտեղից կենտրոնական Հայաստանով՝ դեպի Անդրկովկաս, ինչի մասին կարող են վկայել հնագիտական մի շարք տվյալներ Հայաստանի Հանրապետության և հարակից տարածքներից³⁵: Այս իմաստով հարկապես պիտի կարևորվեր Ուզարիտից և Բիրրուսից եկող և վերին Եփրատով անցնող առևտրական ճանապարհը³⁶: Ըստ անտիկ սկզբնաղբյուրների և հնագիտական տվյալների՝ Անդրկովկասի և Սիրիայի կապը կարող էր իրականանալ այն միջագոյային ճանապարհով, որի մի հատվածը կոչվում էր Տիգրանակերտ-Արտաշատ և որի հիմնական երակը զայիս էր հյուսիսսիբիրիական և միջագետքյան շրջաններից (Մժրիմ, Եղեսիա)³⁷: Այն լիովին համապատասխանում էր բրոնզեդարյան ճանապարհին, երբ մի կողմից Մժրիմի շրջանը (Բրակ, Զազար Բազար), մյուս կողմից էլ Եփրատի հովիտը (Տիգրիս, Լիդար) պիտի լինեին հարավային Հայաստանի և Սիրիայի առնչությունները միջնադարի առնաձայնաբար շրջանը³⁸:

Ամփոփելով՝ անհրաժեշտ ենք նամարում նշել, որ Սիրիայի հետ հարաբերություններում պիտի կարևորվեր Եփրատյան ճանապարհը՝ հետևապես Մոփքի տարածքը, մինչդեռ Աղձնիքի և Կորճայքի շրջանները այդ դերը պիտի գլխավորապես խաղային Միջագետքի նկատմամբ: Սակայն ինչպես հյուսիսային Սիրիան և հյուսիսային Միջագետքը, այնպես էլ ծարավային Հայաստանի վերոհիշյալ երեք շրջանները, ունենալով զարգացման շատ նման օրինաչափություններ, գտնվում էին սերտ փոխշփումների մեջ՝ կազ-

մելով մի տեսակ ընդհանուր պատմամշակութային փոխազդեցությունների գոտի, սակայն պահպանելով իրենց յուրահատկությունները, որոնք կայանում էին նրանում, որ, ի տարբերություն հյուսիսային Սիրիայի և Սիբազեոքի, Մոփքը, Աղձնիքը և Կորճայքը ձգտում էին դեպի հյուսիս՝ Հայկական լեռնաշխարհ: Այսինքն՝ Բրոնզի դարում գործում էին պատմական զարգացումների գրեթե նույն օրինաչափություները, ինչ անտիկ շրջանում, և չպետք է մոտանալ, որ Կամմագենեի և հարակից շրջանները միջանկյալ դեր էին խաղում այդ հարաբերություններում³⁶:

ARSEN BOBOKHYAN

THE RELATIONS OF SOUTHERN ARMENIA WITH NORTH SYRIA AT THE END OF THE III-BEGINNING OF THE II MILLENNIUM B.C.

(Summary)

The southern regions of Armenian Highland (respect. the provinces of Tsopk, Aldznik, Korduk of historical Armenia) have had permanent contacts with North Syria (as well as North Mesopotamia), in particular periods forming even cultural zones with the above mentioned territories. The aim of the article is to show that in the period under consideration the southern Armenian regions had active contacts with North Syria, but they had mere trade significance. Moreover, the main road of communications is supposed to be the Euphrates route through Tsopk, meanwhile the regions of Aldznik and Korduk were the main artery for the relations with North Mesopotamia.

ՄԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ch.Burney, Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age, "Anatolian Studies" (=AS), 8, 1958, p.158; G.Kuntelian, Notes sur les monuments arméniens de la région de Kharput; In: The Second International Symposium on Armenian art, Yerevan, v. II, 1981, p.211-217.
2. Б.Б.Плютовский, Материальная культура Армянского Нагорья; в кн.: Очерки по истории армянского изобразительного искусства, Ер., 1979, с.12.
3. L.Woolley, North Syria as a cultural link in the ancient world, The Hugley Memorial Lecture, London, 1942, p.1-10; N.V.Khazaradze, Tabal. Remarks on the ethnocultural description of eastern Asia Minor, "Acta Antiqua", 22, 1974, p. 432.
4. K.Schmidt, Norjuntepe I, Mainz am Rhein, 1996, s.1; J.L.Huot, Les céramiques monochromes lissées en Anatolie à l'époque du Bronze Ancien, Paris, 1982, p.991.
5. A.Altman, Reconsideration of the trade relations between Mesopotamia and Canaan during the Middle Bronze Age, Michmanim, 9, 1996, p.43

6. Keban Project Publications, v. 1-7, Ankara, 1970-1982.
7. G.Algaze, The Tigris-Euphrates archaeological survey project 1988, *Arkeoloji Sonuçları Toplantısı (=AST)*, 7, 1989: 391-403; G.Algaze, M.Rosenberg, The Tigris-Euphrates archaeological reconnaissance project 1989, *AST*, 8, 1990, p. 137-161; M.Rosenberg, The Batman river archaeological reconnaissance survey 1990, *AST*, 9, 1991, p. 447-460; M.Rosenberg, H.Togul, The Batman river archaeological site survey 1990, "Anatolica", 17, 1990, p. 241-254. Algaze G., The Tigris-Euphrates archaeological reconnaissance project 1990, *AST*, 9, 1991, p. 425-445.
8. Նոյնի տիրում:
9. A.Palmieri, Excavations at Arslantepe, *AS*, 31, 1981, p. 110; Fuesanta J.G., Some architectural relations between eastern Anatolia, Syria, Mesopotamia and Iran during the end of fourth millenium B.C., In: *LMetin-Akyurt Bahattin Devan Ani Kitabı*, Istanbul, 1995, p.127-134.
10. M.J.Mellink, *Anatolian Chronology*, in: *Chronologies*, In: *Old World Archaeology*, Chicago, 1965, p.117.
11. A.G.Sagona, *The Caucasian region in the Early Bronze Age*, Oxford, 1984, p. 108-114.
12. J.Mellaart, *The Chalcolithic and the Early Bronze in the Near East*, London, 1966, p. 77.
13. Древняя Эбла, М.1985, с. 52-60, 61-81; P.Matthiae, *Ebla. Un'empiro ritrovato*, Torino, 1995, p. 121-124
14. P.Matthiae, *On this side of the Euphrates*, In: *Between the Rivers and over the Mountains (=BROM)*, Rome, 1993, p. 523ff.
15. F.Pinnock, *Trade at Ebla*, *Bulletin of the Society for Mesopotamian Studies*, 7, 1984, p. 31.
16. Ch.Burney, *Aspects of excavations in the Altnova, Elâzığ*, *AS*, 30, 1980, p. 161-3; H.Gladias, H.Hauptmann, *Noruntepe*, *Antike Welt*, 2, 1974, S.13.
17. T.Özgül, *New observations on the relationship of Kültepe with south-east Anatolia and North Syria during the IIIrd Mill.B.C.*, In: *Ancient Anatolia. Aspects of Change and Cultural Development*, Wisconsin, 1996, p. 31-47.
18. G.M.di Nocera, *Die mittelbronzezeitliche Keramik von Arslantepe*, *BROM*, 1993, S.423,430-431; H.Hauptmann, *Die Grabungen auf dem Noruntepe-1970*, KP-1 (=Keban Project Publications), 1972, S. 108; B.Einwag, *Die Keramik aus dem Bereich des Palastes A in Tall Bi'a/Tutal und das Problem der frühen mittleren Bronzezeit*, München, 1998, S.137-141; U.Esin, *Tepecik excavations 1969*, KP-2, 1971, pl. 18, 191; Խառմախի շրջանի հետ Մոխրի հարթավայրային շրջանի մասին երկու. A.Özfirat, *Eskicagde Harran*, Istanbul, 1994, s. 35:
19. V.Sevin, *Üc Tepe*, *AS*, 39, 1989, p.184; M.H.Gates, *Archaeology in Turkey*, *American Journal of Archaeology*, 98, 1994, p.261.
20. U.B.Alikim, *Anatolia I*, Geneva, 1968, p.146.
21. A.M.Conti, *C. Persiani, Cultural development in eastern Anatolia in the Early Bronze Age*, *BROM*, 1993, Fig. 9: 1-4.
22. H.Hauptmann, *Norun-Tepe*, *Istanbul Mitteilungen*, 1969-1970, S.53.
23. A.Sagona et al., *Excavations at Sos Höyük 1995*, *AS*, 46, 1996, p. 37.
24. A.Schachner, *Von der Rundhütte zum Kaufmannshaus*, Oxford, 1999, S.88-89.
25. U.Esin, *Tepecik excavations 1969*, KP- 2, 1971, p.125; H.Gladias, H.Hauptmann, *Ելվաշխ*, 1974, էջ 16-17:

26. Burney, Բշվ. աշխ., 1958, էջ 175; Ch.Burney, Arslantepe as a gateway to the highland, BROM, 1993, p. 316;
27. H.Hauptmann, Բշվ. աշխ., KP-1, 1970, S.119; U.Esin, Բշվ. աշխ., KP-2, 1971, p.124;
28. M.van Loon, H.G. Güterbock, Koculusere excavations 1969, KP-3,1972, p. 83.
29. С.А.Есалян, Скульптура Древней Армении, Е., 1980, p.19.
30. A. Mari, Palmyra as an important station on the caravans road during the second millennium B.C; In: Les Annales Archéologiques Arabes Syriennes, v.42, 1996, 137; M.Lebau, Les voies de communication en Syrie et Mesopotamie au 3-eme millenaire av. J.-C., In: Aleppo and The Silk Road, Damaskus, 1994, p. 46; Անտիկ Դարա եվրոպու-Պալմիրա-Դամասկոս ճանապարհը գոյություն ունի ղև Մարիի ականորի ժամանակաշրջանում: Մարիի ճանապարհի մասին հմտ. J.C. Castillo, The state as an enterprise. The case of Mari; In: Studies in the Neolithic and Urban Revolution, Oxford, 1987, p.319; Մարիի ճանապարհին ճասար համապատասխանող քանեշյան ճանապարհը անցնում էր հարավային Հայաստանով, հմտ. J.Lewy, Old Assyrian evidence concerning Kussara and its location, "Anadolu Araştırmaları", II/1, 1965, 307.
31. P.Gerstenblith, The Levant at the beginning of the Middle Bronze Age, Winona Lake, 1983, p.16.
32. H.Crawford, An early dynastic trading network in North Mesopotamia, In: La Circulation des Biens des Personnes et des Idées dans le Proche-Orient Ancien, Paris, 1992, p.77.
33. J.L.Montero-Fenillos, Le travail et le commerce du metal en Syrie du Nord, Orient Express, 1, 1997, p.19; M.J.Sasson, A sketch of North-Syrian economic relations in the Middle Bronze Age, Journal of the Economic and Social History of the Orient, 9, 1966, p.168.
34. Древняя Эбла, с. 29.
35. А.А.Мартirosян, Город Тейшебаини, Е., 1961, с.130; Э.В.Ханзадян, Результаты раскопок 1996г. Мецмора; в юк.: Археологическая Конференция Кавказа, Тбилиси, 1998, с.145; М.А.Гусейнов, Керамика Восточного Закавказья эпохи Поздней Бронзы и Раннего Железа, Баку, 1989, с. 64-76; Ա.Փիլիպոսյան, Հայկական լեռնաշխարհի մ.ք.ա. 3-2-րդ հազ. հուշարձաններից հայտնաբերված ծովայինցիները: Հայաստանի Հանրապետությունում Դաշտային Հնագիտական Հետազոտությունների Լիկրված Թիզիաներ, երևան, 1998, էջ 64.
36. Э.В.Ханзадян, Б.Б. Плотровский, Цилиндрическая печать с древнеегипетской иероглифической надписью из раскопок Мецмора, ՊԻՀ, 4, 1984, էջ 64-65:
37. Г.А.Тирациян, О торговых связях Армении с Сирией в античное время, "Палестинский Сборник", 4, 1959, с.73-78; U.Serdaroglu, Agin and Kalaycik excavations, KP-3, 1972, p.43.
38. A.Schachner, Բշվ. աշխ., էջ 77.
39. M.Özdoğan, Lower Euphrates Basin 1977 survey, Istanbul, 1977; P.Wattenmaker, Household and state in Upper Mesopotamia, Washington-London, 1998, p.21; Թել ալա շրջանների երբեմն Մարիի հետ միասին ընկալվում են որպես մեկ պատմա-շակութային գոտի (հմտ. A.G. Sagons, Բշվ. աշխ., 1984, p.196), տալիս ի տարբերություն Կամագենի և հարակից շրջանների, Մուրցը, ինչպես բյուզնդյան, այնպես էլ ավելի ուշ շրջաններում, զարգացման միտումներով ձգտում է դեպի հյուսիս:

ԱՐՄԱԿ ԱՌՎԱՌԱՅԱՆ

ԿԱՐԵՎՈՐ ՄԻ ՈՒՂՈՒՄ

(Կարմիր բլուրի սեպագիր սալիկներից մեկի առնչությամբ)

Վանի քաղաքապետության պատմության ուսումնասիրության վիճակագրաց խնդիրներից մեկը եղել է Ռուսայի հայր Էրիմենայի ինքնության պարզաբանումը: Ընդ որում, քննարկման առարկա են եղել և՛ Էրիմենայի իշխանության ժամանակը¹, և՛ նրա գահակալած, թե միայն քաղաքի հայր լինելու հարցը², և՛ անգամ «Էրիմենայի» անձնամուտ, թե ցեղանուն լինելը³: Վերջին երկու հարցերի պատասխանները գտնված համարվեցին Կարմիր բլուրից 1957թ. հայտնաբերված մի սեպագիր կավի սալիկի⁴ հրապարակումից հետո⁵, իսկ իշխանության ժամկետի հարցը տակավին մնում է քննարկման առարկա:

Ի՞նչ տվեց Կարմիր բլուրից գտնված սալիկը:

Սալիկի կնքադրոշմին Ի.Մ.Գյակոնովը կարդաց՝

[*] E-[r]i-me-a[a-n]é *A[r] (??) - ...] - է[ր]իմեն[ա] Ա[ր] ...], նշելով մակ, որ Էրիմենա անվանը հաջորդած անձնանվան ցուցիչից հետո վնասված վանկը կարող էր լինել և՛ A[r], և՛ R[ս]⁶:

Ի տարբերություն մախկիմում հայտնի բնագրերի, որոնցում Էրիմենա անվանը հաջորդում էր իս («որդի») սեպանշանը⁷, այստեղ անվանից հետո Ի.Մ.Գյակոնովն ընթերցեց ո՛հ, որն էլ համարվեց Էրիմենայի գահակալած լինելու վերջնական հաստատում⁸: Այդ տեսակետն արդեն շուրջ չորս տասնամյակ համարվում է աներկյա:

Վանի քաղաքապետության մեհենագրերի ուսումնասիրության ընթացքում հատուկ ուշադրություն դարձրեցինք նշված սալիկի կնքադրոշմին, քանի որ քիայնական կնիքներում հաճախ են հանդիպում մեհենանշաններ: Առաջին իսկ զննումից ակնառու դարձավ մի հանգամանք, որը զայնամախորեն անուշադրության է մատնվել (քեպետ դա տեսանելի է մակ Ի.Մ.Գյակոնովի գրքում քերված լուսանկարում, նկ. 1): Սովորաբար սալիկի վրա գրելը վերջացնելուց հետո տեքստի տակ դրվել է կնիք, ընդ որում, երկու կատարումով: Կնիքը (որ զլանածն էր) մախ սալիկի ողջ լայնությամբ գրվել է կադայիմ մակերեսով՝ դրոշմելով պաշտամունքային քնույթի պատկերներ և արքայի (երբեմն՝ արքայազնի) անունն ու հայրամուտը կրող գրություններ վերին ու ստորին եզրերին, ապա դրոշմվել է մակ կնիքի ստորին կողմը (հա-

տույթը): Այս սալիկի վրա լայնակի գործածք ստացված կնիքի կտրային մակերեսի դարձվածքը մեկ կատարման արդյունք չէ. կնիքը գործվել է մինչև սալիկի կեսը, ապա երկրորդ անգամ գործվելով կեսից հասցվել մինչև վերջ (աջ եզրը): Ոճը պլուս, առաջին և երկրորդ գլորտմաները չեն արվել մեկ գծի վրա. սալիկի կենտրոնում ակնհայտ է երկու գլորտմաների եզրագծերի տարբերությունը (տե՛ս նկ. 2). մինչդեռ Ի.Մ.Գյակոնովի մոտ դրանք ներկայացված են մի գծի վրա, որպես մեկ գլորտման արդյունք (տե՛ս նկ. 3): Սա կնիքի գլորտման ընթացքի ընդհատման սբարզ արձանագրում չէ. սալիկի կեսից արված երկրորդ գլորտման արդյունքում դաջվել են ընդհանուր վանկանշանները, մինչդեռ Ի.Մ.Գյակոնովը ընթերցել է [ռ]՝ A[r (??) - ...] կամ [ռ]՝ R[u (??) - ...]¹:

Իճչո՛ւ և իճչպե՛ս է առաջացել նման քյուրիմացությունը:

Իճչպես նշվեց, Ի.Մ.Գյակոնովը չի նկատել երկրորդ տողի՝ առաջինից ցածր լինելը, դրանք ընկալելով որպես մեկ տող: Այդ պատճառով մա ը վանկի առաջին չորս սեպերը համարել է ո՛ր վանկի նշան, բայց քանի որ ո՛ր լինելու համար պակասում է վերին հորիզոնական երկար սեպը, ենթադրել է, որ այն զնգված է (տե՛ս նրա գրչանկարը՝ նկ. 3): Իրականում վերին սեպակնշան չի էլ եղել. այդ է ցույց տալիս մաև երկրորդ և երրորդ սեպանշանների երկարությունը (ո՛ր լինելու դեպքում դրանք պետք է կարճ ուղղահայացներ լինեին): Ri վանկի առաջին չորս սեպերը ո՛ր-ի տողին մասը համարելուց հետո ավելացել է ը-ի վերջին՝ հինգերորդ բաղադրիչը, որն ուղղահայաց մի սեպ է (նկ. 4): Վերջինս առանձին վերցրած՝ անձնանվան (կամ ցեղանվան) ցուցիչ է, իճչպես և ընթերցել է Ի.Մ.Գյակոնովը: Այդպիսով, ը վանկի փոխարեն ընթերցվել է ո՛ր և անձնանվան ցուցիչ:

Ավելի մեծ քյուրիմացություն է առաջվել շարունակության առնչությամբ: Նշանները դժվար են նշմարվում, և Ի.Մ.Գյակոնովն առաջարկում է դրանք ընթերցել ar կամ ru՝ իրարից շատ տարրերվող սեպախմբեր ունեցող երկու վանկեր (նկ. 4), ինչն արդեն իսկ տարակուսանքի տեղիք է տալիս: Կասկածելի է և այն, որ սալիկի առաջին կեսում (առաջին գլորտման տողում) e, ri, me, na վանկանշանները զրված են որոշակի եծտավորության պահպանմամբ (ինչպես մյուս սալիկների կնքադրոշմներում), մինչդեռ Ի.Մ.Գյակոնովի գրչանկարի նշանները գրեթե կարծես են (նկ. 3): Իրականում ը վանկից հետո առկա է me վանկի սեպանշանը (դրանում հանդգվեցինք Հայաստանի պատմության պետական քանգարանում կատարած մանրադիտակային զննման միջոցով):

Կա մի կարևոր փաստ ևս, որը նաստատում է երկրորդ գլորտման ընթացքում ը և me սեպախմբերի դաջված լինելը: Կնքադրոշմի տողին տողի առաջին գլորտման վերջնամասում (կրոր կնքադրոշմից վերև) Ի.Մ.Գյակոնովը նշում է սեպերի առկայության մասին, բայց ոչինչ չի կարդում: Այստեղ շատ որոշակիորեն տեսանելի է e վանկի սեպախմբը, որն ուղղությամբ համապատասխանում է վերին եզրագծի տողի ու վանկին:

ш 1

ш 2

ш 3

▶▶ - ri
 ▶▶ - né
 ▶▶▶▶ - ar
 ▶▶▶▶ } - ru
 ▶▶▶▶ }

ш 4

^m Ru - sa - a - i ^m E - ri - me - na - re
 ▼ ▶▶▶▶ ▶▶▶▶ ▶▶▶▶ ▶▶▶▶ ▶▶▶▶ ▶▶▶▶ ▶▶▶▶ ▶▶▶▶

ш 5

Երկյառայ գլոբման ստորին տաղում ևս շատ բույլ նշմարվում է *e* վանկի սեպախտմբը, ընդ որում, այն ուղղության վրա, որում *ri-me* գրաթյունից հետո (ցմբված շիմելիո դեպքում) պետք է գտնվեր ուս վանկը:

Ամվուպիենք, կնքաղոռչմի վերին և ստորին տաղերում պատկանված սեպանշանմների մանրագծին ռատմնասխրությունը ցույց է տալիս, որ կնիքի կաղային մակերեսի երկու գլոբումների աղյուսնում առաջին անգամ դաջվել է *E-ri-me-n(a)* անտունը, իսկ երկյառայ անգամ անվան մի մասը՝ *ri-me* վանկերը: Երկու դեպքում էլ ստորին տաղեյում (նույն դիրքում) անդա է *e* վանկը: [°] *E-ri-me-n(a)* անտունից հետո չկա ո՛չ ո՞ վանկ, ո՛չ էլ, առավել ևս, *ar* կամ *ru* վանկով սկսվող անձնանուն: Իսկ դա նշանակում է, որ Էրիմենայի թագավորելու միակ ու «կերթնակամ» իստմարված ապացույցն իրականում գոյություն չունի: Հորինված են և՛ Էրիմենային վերագրված զանազալուրջյան ժամկետները (մինչև 20-25 տարի), և՛, առավել ևս, իբր նրա իայր Արգիշտի III-ը: Ուստի երկին պետք է անդրադառնալ մինչև 1963 թվականը եղած իայցադյուններին.

ա) «Էրիմենան» անձի անուն է, թե ցեղի,

բ) եթե նա անձ է, «Էրիմենան» նրա եիմնական անունն է, թե երկյառայ (մականուն, տիտղոս և այլն),

գ) ո՞ր Ռուսայի իայրն է նա,

դ) թագավորել է նա երբևէ և, եթե՛ այո, ո՞ր թվականներին:

Իսկ ո՞ւմ անունից է գրված ու կնքված խնդրո առարկա սեպագիր սալիկը:

Կարծում ենք՝ Ռուսայի՝ Էրիմենայի ուսյու, որից ունենք բազմաթիվ այլ արձանագրություններ¹⁰: Եման եղրահանգման հիսք է տալիս ոչ միայն «Էրիմենա» անվան առկայությունը, որը «Ռուսայից» բացի այլ անվան հետ չի համոխարում, այլև սալիկի և կնքաղոռչմի չափագիտական վերլուծությունը: Կրոր կնքաղոռչմի տրամագիծը (որը նաև կնիքինն է) 1,7 սմ է, ռատի կնիքի կողային մակերեսի մեկ լրիվ գլոբման երկարությունը պետք է լինի մոտ 5,3 սմ¹¹ (սալիկի լայնությունը դաջվածքի մասում 6 սմ է): Եթե հետևենք մյուս կնիքներից ու կնքաղոռչմներից հայտնի օրինալափություններին¹², Էրիմենայի որդի Ռուսայի կնիքի ամբողջական մակագրությունը պետք է լինելը "Ru-sa-a-i "E-ri-me-na-he («Ռուսայի՝ Էրիմենայի որդու»): Ամբողջական գրությունը սեպանշանմերով պատկերելուց (նկ. 5) հետո տեսնում ենք, որ սալիկի վրա պատկանված *E-ri-me-n(a)* վանկախմբի երկարությունը կազմում է ողջ գրության երկայնցի 40-45 տոկոսը: Սալիկի վրա այդ վանկախտմբը՝ առաջին գլոբման վերին տաղը, գրադեցնում է 2,3 սմ, որը հենց կազմում է ողջ կնքաղոռչմի (կնիքի շրջագծի) երկարության մոտ 43 տոկոսը: Հետևաբար, այս իստմարվածը իայրի աննելով ևս, կարելի է եղրակացնել, որ Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի 2783-86 գույքահամարը կրող սեպագիր սալիկն, ամենայն հավանականությամբ, գրվել և կնքվել է Էրիմենայի որդի Ռուսայի անունից:

ARTAK MOVSISYAN

AN IMPORTANT CORRECTION

(concerning one cuneiform tablet from Karmir blur)

(Summary)

In 1967 I.M.Diakonov had published cuneiform tablets from Karmir blur (unearthed in 1957). The seal-impression on one of them he read - [𐎲] E-[r]i-me-n[ā-n]é "A[r (??) - ...]. Up-to-date this was considered as the only and definitive evidence in favour of the existence of the king Erimena (king Rusa's father). However, the careful study of the cuneiform tablet (now in the State Historical Museum of Armenia, N 2783-86) show that the reading of this seal-impression was incorrect. The seal-impression contains - [𐎲] E-[r]i-me-n[ā], and incomplete repetition of the sequel - ri-me. In lower line it is possible to read only the syllable - e. One may assume that the author of the cuneiform tablet was not Erimena, but Erimena's son Rusa, from whom currently we have a number of other inscriptions.

ՄԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԵՐ

1. Թեզեւո ոչ մի ստույգ տվյալ չունենք Էրիմենայի զահակաւորայան բլրի վերաբերյալ, այդուհանդերձ, ճամազխտական գրականութեան մեզ առաջարկվել էն բազմաթիվ ժամկետներ.
 - 675-670 թթ. (Santalagian J., Les Inscriptions Cuneiforms Urartiques, Venise, 1900, p. XXXVII);
 - 635-625 թթ. (Меликишвили Г.А., Урартские клинообразные надписи, М., 1960, с. 425);
 - 631-608 թթ. (Հարությունյան Բ.Հ., Հայաստանի, հայ-իրանական հարաբերությունների և Առաջավոր Ասիայի հնագույն պատմության մի քանի խնդիրների շուրջ (մ.թ.ա. VII-VI դդ.), Եր., 1998, էջ 84, հեղինակը նրան համարում է նոր զինատիրայի հիմնադիր Էրիմենա-Արամանի-Արամ);
 - 625-620թթ. (Lehmann-Haupt C.F., Armenien Einst und Jetzt, II, 2, Berlin-Leipzig, 1931, S. 685; Плиотровский Б.Б., Ванское царство, М., 1959, с. 42);
 - 620-610թթ. (Կարազեղեզան ԅ., Սեպագիր տեղանուններ, I, (Այրարատում եւ հարակից նահանգներում), Եր., 1998, էջ 68);
 - 585-555թթ. (Հմայակյան Ա.Գ., Թեյշեբաինի արչավոլ բանակի երրուղին, «Էրիմենա-Երևան» համըրապետական գիտական նստաշրջանի հիմնադրույթներ, Եր., 1998, էջ 11-12) և այլն:
2. Մի շարք ուսումնասիրողներ Վանի բազավոլորայան իշխող հարստության ցամկում Էրիմենային նշում են որպես չզահակալած ներկայացուցիչ: Ն.Ալեքնց, օ-

քինակ, նրան համարում է Ռուսա III-ի (610-585թթ.) հայր, յրացանելով, որ մա կարող է լինել նույն Սարգուրի III-ը, որն իշխել է 646-610թթ. (Աղոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Եր., 1972, էջ 196): Ֆ.Ջյունիսը առանձին արդաներ է համարում ասորական արդյունքներում Ջ.ա. 670-ական և 650-ական թվերին հիշված Ռուսաներին (Ռուսա II և Ռուսա III), Էրինմնային զետեռելով նրանց միջև առանց գահակալության ժամկետի (König F.W., Handbuch der chaldäischen Inschriften, I, Genz, 1955, S. 1): Նույնպիսի կարծիք է հայտնել Մ.Սարվինին (Salvini M., Geschichte und Kultur der Urartler, Darmstadt, 1995, S. 207): Փ.Է.Ջիմանսկին հնարավոր է համարում և՛ Էրինմնայի տեղադրումը 673 և 655 թվերի միջև (Ռուսա II, Էրինմնա, Ռուսա III, Սարգուրի III, Սարգուրի IV հնքրականությանը), և 639-ից հետո՝ Ռուսա II, Սարգուրի III, Սարգուրի IV, Էրինմնա, Ռուսա III շարքում (ան՝s Zimansky P.E., Ecology and empire: The structure of the structure of the Urartian state, Chicago, 1985, p. 99):

3. Мещанинов И.И., К анализу имени Эримена, "Язык и мышление", I, 1933, с. 37-42; Ղափանցյան Գր., Ուրարտուի պատմությունը, Եր., 1940, էջ 221-223:
4. Մեղակիր ապիկը պահվում է Հայաստանի պատմության պետական բանգարանում և կրում 2783-86 գույքահամարը: Բնագրի ուսումնասիրության հնարավորության սիրալիր ընձեռնման համար մեր խոթին շնորհակալությունն ենք հայտնում բանգարանի տնօրինությանն ու աշխատակիցներին:
5. Մեղակիր ապիկի կնքադրոշմին Эримена անվան ընթերցման մասին հաղորդվում է մախ Գ.Ա.Մելիքիշվիլու ղվվածում (Меликишвили Г.А., նշվ. աշխ., էջ 459), ապա ապիկը լրիվությամբ հրատարակվել է Ի.Մ.Դյակոնովի կողմից (Дьяконов И.М., Урартские письма и документы, М.-Л., 1963, բնագրի ընթերցումն ու վերլուծությունը էջ 33-34, 51-57, լրատակարները էջ 125-126, գրչանկարները էջ 137):
6. Дьяконов И.М., նշվ. աշխ., էջ 34, 57:
7. Меликишвили Г.А., նշվ. աշխ., էջ 349-353:
8. Дьяконов И.М., նշվ. աշխ., էջ 28, 34, 57:
9. Ելնելով ենթադրյալ աբ կամ Ես ընթերցումից առաջարկվել են Էրինմնայի ժազման զանազան մեկնություններ: Ի.Մ. Դյակոնովն, օրինակ, Էրինմնային համարում է Սարգուրի III-ի երրեքայրը կամ, ավելի հավանական է, երջայրը (Дьяконов И.М., նշվ. աշխ., էջ 65): առաջին դեպքում նրա հայրը կլիներ Արգիշտի II-ը, երկրորդում՝ Ռուսա II-ը: Ն.Վ.Հարությունյանը, որը հատուկ գրադվել է Կարմիր բլուրի աշխկների ուսումնասիրությանը, չի ընդունում Էրինմնայի անունից հետո հայրանվան որևէ սկզբնականի որոշակի ընթերցում, իսկ նրան համարում է Սարգուրի III-ի որդի Սարգուրի IV-ի հարեղմն ու, հավանաբար, որդին (Арутюнян Н.В., Бмайники (Урарту), Ер., 1970, с. 331-332; Арутюнян Н.В., Некоторые вопросы последнего периода истории Урарту, "Древний Восток", 2, Ер., 1976, с. 103-104): Հ.Հ.Կարազյոպյանը փորձում է ոչ միայն վերականգնել Էրինմնայի հոր անունը՝ առանալով «դեռնա անհայտ» նոր արքա՝ Արգիշտի III, այլև նրան վերագրում է գահակալության որոշ ժամանակահատված՝ Ջ.ա. 625-620 թթ., և համարում Սարգուրի IV-ի որդին (Կարազեղեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 67-68): Դրա համար մա հիմք է ընդունել Կարմիր բլուրի բրոնզե քաներից մեկի մեհենագիր արձանագրության իր ընթերցումը՝ «Արգիշտի Սարգուրուրդի» (նույն տեղում, էջ 64-68): Մեր կողմից նշենք, որ և՛ մեհենագիր արձանագրության ընթերցումը, և՛ դրա երկմամբ արված եզրակացությունները լիովին

անիճն են Ոսնն այն է, որ բրնձի բասի արձանագրությունը ժամանակին Ռ.Ռ.Պետրովսկու կողմից հրատարակվել է զգեսիվայր շրջված (Кормир-Блур, III, Ер., 1955, с. 10, рис. 3а; դիրքի ճշգրտումը տես Մովսիսյան Ա.Ե., Վանի թագավորության (Ռիայնիի, Ուրարտու, Արարատ) մեհենագրությունը, Եր., 1998, էջ 13-14) և Հ.Հ.Կարապետյանն այն փորձել է քննարկել հենց զգեսիվայր շրջված դիրքով:

10. Меликшвили Г.А., 624. աշխ., էջ 349-353:

11. Շրջանագծի երկարությունը հավասար է տրամագիծ բազմապատկած 3,14:

12. Հմնտ. Дьяконова И.М., 624. աշխ., էջ 34; Seidl U., Die Siegelbilder, Bastam, I, Berlin, 1979, S. 137-138; Bastam, II, Berlin, 1979, S. 146.

ՈՐՏԱԿ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ԱՐԴԻՆԻ-ՄՈՒՍԱՍԻՐԻ ՏԵՂՈՐՈՇՄԱՆ ԵՈՒՐՁ

Բիայնագիտության դեռևս վիճահարույց խնդրանքից է Արդինի-Մուսասիրի (քաղաք և երկիր)¹ տեղորոշումը: Վանյան պանքեոնի գերագույն գույզի պաշտամունքային այս գլխավոր կենտրոնը սովորաբար տեղադրվում է Ուրմիա լճից հարավ-արևմուտք՝ Մեծ Ջաք գետի ձախափնյա հատվածում²: Քաղաքը նույնացվում է Սիդեկանից 5 կմ արևմուտք գտնվող ժամանակակից Մուջեսիր քնակավայրի հետ³: Տեղորոշման այս տեսակետը հիմնվում է Կեյաշինի և Թուխուզավայի երկկետ արձանագրությունների տեղադրության և տվյալների⁴, ինչպես և Կ.Լ.Նեման-Հատարտի⁵, ամելի ուշ՝ Ռ. Բոյմերի⁶ կատարած ուսումնասիրությունների վրա:

Արդինի-Մուսասիրը տեղադրվել է նաև Գյուսվառում⁷, նույնացվել Մուշի⁸, Աշտիշատի⁹, Քոչանիսի¹⁰, սեպագրերից հայտնի Արիսո-Արիդիի¹¹ հետ: Ի.Մ. Գյակոնովն այն նույնացնում է Ք.ա.14-րդ դարից ասորեստանյան առյուծներում հիշատակվող Մուսրու երկրին և նրա կենտրոն Արինուին, տեղադրելով Մ.Ջաքի վերին ավազանից Ուրմիայի շրջակայքը տանող քաղաքանային ճանապարհի վրա¹²:

Համակարծիք լինելով Մուսրու-Արինու և Մուսասիր-Արդինի նույնակամության տեսակետին, գտնում ենք, սակայն, որ այս երկիրն ու քաղաքը Մոկքում էին, համապատասխանելով վերջինիս Միջաս (Միջա) գավառին (նեղ առումով) և նրա համանուն կենտրոնին: Արդինի-Մուսասիրը վանյան շրջանում ընդգրկել է Մեծ Հայքի Մոկք մահանգի տարածքը, գուցեև՝ հարակից այլ շրջաններ: Այս մտտեցումների փաստարկման համար նախ անդրադառնանք Մուսրուի (^{ML}Musra/i) և Արինուի (^{UR}Arinu(n)-Ari(n)u/i) տեղադրությանը, որոնց խնդրում ևս ուսումնասիրողները միակարծիք չեն¹³:

Սալմանասար I-ի և Աշշուրբեկալայի (1076-1059) դեպի Ուրուատրի երկիր կատարած արշավանքների հիշատակությունները¹⁴ հաշում են, որ Մուսրուն, իր Արինու քաղաքով (Աշշուրբեկալայի մոտ Արինուն)¹⁵, Ուրուատրի երկրի կազմում էին և, հավանաբար, նրա կենտրոնական երկիրն ու մայրաքաղաքն էին¹⁶: Թուկուլթի-Նինուրտա I-ի (1234-1197) մի արձանագրությունում և նրա ժամանակի տնտեսական փաստաթղթերից մեկում Արինին հանդես է գալիս որպես «երկիր»¹⁷: Վերջինս, մեր կարծիքով, նույն

Մուսրուն է, որը նշյալ դեպքերում, անվանակոչված է իր մայրաքաղաքի անունով¹⁸:

Սալմանասար I-ի՝ Ուրուատրի կատարած արշավանքի երթուղու խնդրում ընդհանուր առմամբ համամիտ ենք Հ.Մանանդյանի տեսակետին¹⁹: Սալմանասարն արշավել է Մ.Ջարի ավազանից (Խիմնե)²⁰ մինչև Տիգրիսի աջափնյա հատվածը (Ջինգուն)²¹ և, այնուհետև, մտել Մուսրու²²:

Թիզլաթպալասար I-ը Մուսրու է արշավել Ջերմի ակունքների շրջանից՝ Էլամունի-Թալա-Խարուսա(նշվում են որպես լեռներ)-Արի(ն)նի երթուղով: Այնուհետև, Թալա լեռան փեշերին ճակատամարտելով մուսրեցիների և կումանեցիների 20.000-անոց բանակի հետ, շարժվել են Խումուսու քաղաքի վրա, գրավել այն, որից հետո մտել Կումանուի թագավորական Կիպչունա քաղաքը²³: Նշյալ տեղավայրերից մասնագիտական գրականության մեջ որոշակիորեն տեղադրվում են Էլամունին, որը ներկայիս Ալաման է՝ Ջերմի ակունքների շրջանում²⁴, և Կիպչունան, որը Գեֆշեմ է՝ Ջախայից 14 կմ հյուսիս-արևելք²⁵: Սակայն նույն Թիզլաթպալասարի մեկ այլ արձանագրությունից պարզվում է, որ Խումուսու քերդաքաղաքը Մեխրի երկրում էր կամ նրանից ոչ հեռու²⁶, իսկ վերջինս Մեհրի-Նարն է՝ Խեզկի ակունքների շրջանում²⁷: Այս երկիրը Կումանուի հյուսիսում էր, ինչը և անհավանական է դարձնում Մուսրուի՝ Մ.Ջարի ավազանում գտնվելու վարկածը: Թալայի տեղադրությունը որոշակիացնում է Մուսրուի և Արի(ն)նի գտնվելու վայրը. մենք այն նույնացնում ենք Թաղ-Շատախին, որն Առնոս լեռան արևելյան փեշերին է: Այս տեղադրությունը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ Խարուսա լեռը, որ Մուսրու երկրի դիմաց էր, Առնոսն է:

Այսպիսով, ստացվում է, որ Մուսրուն և Արինուն գտնվում էին Ջենգանի և Ալամանի միջև, Մեհրի-Նարից հյուսիս, Թաղից արևմուտք, Առնոսի դիմաց. այստեղ Միջա գաղառն է:

Մուսրու-Արինուի այս տեղադրությունը հաստատվում է մի շարք այլ փաստերով ևս: Արպես. Թուկուլտի-Նիմուրտա I-ը Արիննա երկիրը հիշատակում է Դամնաուշից հետո, որն Ամիդի հարավ-արևելքում էր²⁸, իսկ նրա ժամանակի տնտեսական մի փաստաթղթում Արիննան նշվում է Կուրմու-խիից (Կուրմյան Մալդեք) և Մումմիից հետո²⁹: Վերջինս համադրելի է Բիթլիսի վիլայեթի Մայմոնիկ քնակավայրին՝ արևմտյան Տիգրիսի և Արզանի միաստանման շրջանում:

Ադադներարի I-ը (1296-1264) Մուսրուն նշում է «չուքաբեցիների երկրի» հարևանությամբ³⁰, որը Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմուտքն ու Հյուսիսային Միջագետքն է (Աղձնիքի ընդգրկումով), իսկ Ադադներարի II-ի (911-894) մի արձանագրության համաձայն՝ Արինու քաղաքը մտնում էր Ըսրրի երկրի կոնֆեդերացիայի մեջ³¹:

Աշտարբերկալան, Սալմանասար I-ին հետևելով, Ուրուատրի է արշավել Մ.Ջարի և Ար. Խարուրի միջանկյալ շրջանից: Նա անցել է Ար. Խարուր ((...դա) և Արգաստ (Մամանո) գետերն և, մտնելով Ուրուատրիի տա-

րածքը, գրավել է նրա քաղաքսիվ քնակավայրերը²², որոնք հետագայի Քիթլիսի վիլայեթի տարածքում էին: Վերջինիս տեղավայրերի հետ հավանական են հետևյալ համադրումները. Կուկլիարա-Գյալբու, Ամուրաշիա-Ամաջա, Գումաշա-Ենդիաս, Ապարուհու-Ապարուհ, Խարաքիա-Խրեր, Խիպպու-Խռչապար, Իչտաշտու-Նիսյան, Սուսուկու-Սնքար, Իկկլեա-Թեքե (գտնվում են Որբ և Կեծամ գետերի ավազանների միջև), Թարքուսա-Վերվան, Յարլիսու-Ելնե, Ջուրգուրա-Խմեջար, Իչկուտու-Քաշկան, Սասալիսն-Սակ, [...]թիսու-Սիրեն, Շալագիլու-Միերդ, Պանիրասու-Քաներաի (գտնվում են Քաղեշ և Տասիկ գետերի ավազանում), Էլակու-Ալիբան, Էլիդա-Ալմադին, Ռիմիշ-Էրնի (գտնվում են Գարզան գետի ավազանում): Այստեղից Աշշուրեղկալան իջել է Զիկունի (=Զինգուն-Զննգան)²³: Նշյալ երբուրու միջանկյալ հաստվածում է, որ հիշատակվում է Արինունը:

Սալմանասար I-ի և Աշշուրեղկալայի նշված արչավանքների երբուրիները, այլ փաստերի հետ համադրվելով, լույս են ավառում Ուրուատրի երկրի ընդգրկված տարածքի ու սահմանների վրա: Ուրուատրին, ամենայն հավանականությամբ, Ք.ա. 3-րդ հազարամյակում շումերական աղքատներից հայտնի Արատտա երկրի ժառանգորդն էր՝ անվանապես և տարածքային առումով²⁴:

Արատտա-Ուրուատրիին լավագույնս համապատասխանում է մակ հայ մատենագրության Արարադի երկիրը, որ Միջագետքից հյուսիս էր գտնվում, Միժ աքից և Հարքից հարավ-արևելք և, որը Հայկ մահապետը ժառանգություն է թողնում Կադմոսի Տանը²⁵:

Մուրու երկիրն ու Արինու քաղաքը Ուրուատրի երկրի միջնամասում էին և, հավանաբար, նրա քաղաքական կենտրոնն ու մայրաքաղաքն էին: Մուրու-Արինուի այս տեղադրությունը հաստատվում է մակ Անուս սարի, համանուն լեռնաշղթայի, Անուտուն գավառի և ^{KURUKURU} Arin(n)u/Arinu(n)-ի անվանական մույնականության և տարածքային համադրելիության փաստերով:

Այժմ, անկախ Մուրուի և Արինուի տեղադրության վերահիշյալ մտնցումներից, դիտարկենք Արդինի-Մուսասիրի տեղադրության խնդիրը:

Սալմանասար III-ի տուրտան Գայան-Աշշուրը, արքայի կատավարման 31-րդ տարում, մտնում է Խուրուշկիա, այնուհետև գրավում Մուսասիրի Ծապարիա քերթաքաղաքը՝ մուսասիրյան 46 այլ քնակավայրերի հետ միասին, հասնում ուրարտական ամրոցների, գրավում և ավերում 50 քնակավայրեր, որից հետո Գայան-Աշշուրը մտնում է Գիլգան երկրի տարածքը²⁶: Հասկանալի է, որ Մուսասիրը հարևան էր Խուրուշկիա-Նաիրին, Ուրարտուին և Գիլգանին: Սարգան II-ի (722-705) 714թ. նշանավոր արչավանքի²⁷, մակ ասորեստանյան հետախուզական քննգրքերի հիշատակություններից²⁸ ևս երևում է, որ Մուսասիրն ու Խուրուշկիան հարևաններ էին: Հետախուզական այդ արձանագրությունները թույլ են տալիս ենթադրելու մակ, որ Մուսասիրն ու Ուայախ-Ուեսին ևս ընդհանուր սահման ունեին, քանզի Մուսասիրի արքա Ուրգանան հետևում էր քիայնական այս շրջանում կատարվող անցու-

դարձին, իսկ Ռուբարտոսի արքան Մուսասիր էր այցելում Ռայախսից³⁶։ Նկատենք, որ Գիլգամու, Խուրուշկիա-Նաիրի երկրների, Բիայմայի Ռայախս (=Ռեսի-Ռազան-Ռազաուն)³⁷ շրջանի ճիշտ տեղադրությամբ կուժվի նաև Արոյնի-Մուսասիրի տեղորոշման խնդիրը։

Մեզ համար *Gilzan(u)-*ն գիտական գրականության մեջ տեղադրվել է՝

1. Ռումիա լճի արևմտյան, հարավ-արևմտյան, հյուսիս-արևմտյան ավաներն շրջաններում⁴¹։

2. Ալժմիքում (նույնացվում է Գզեխին)⁴²։

3. Մոկրում (նույնացվում է Խիզանին՝ Մյուս Իշալը գավառում)⁴³։

Այս տեղադրությունների ծայրահեղությունը հանգեցրել է՝ Ռումիայի ավազանում և Վանա լճից հարավ-արևմուտք՝ երկու նույնանուն երկրների գոյության վարկածին⁴⁴։ Սակայն ասորեստանյան աղբյուրներում խոսքը մշտապես մեկ երկրի և քաղաքի մասին է, որը հարևան էր Մուսասիրին, հեռու չէր Խուրուշկիայից և «Նաիրի երկրի ծովից»։ Թուկուլթի-Նինուրտա II-ը (889-884) Գիլգամուն հիշատակվում է Հյուսիսային Միջագետքի և Խուրուշկիա-Նաիրիի միջև⁴⁵, իսկ Աշշուրնաժիթպալ II-ը այն հիշատակում է քաղմաքիվ երկրների շարքում, որոնցից նա հարկ է ստացել՝ մի ղեպքում Կիթրուրի-Կրեբքում, մեկ այլ ղեպքում՝ Զամուայում։ Վերջինս Փ. Չարի վերին հոսանքի և Ռումիայի միջև էր։ Սակայն Գիլգամուից հարկ ստանալու վայրերը չեն կարող խանգարիչ հանգամանք լինել Գիլգամ-Խիզան նույնականության հարցում, քանզի Աշշուրի արքաները կիրառում էին հարկահանության յուրօրինակ մեթոդ, ասորեստանյան զորքերը հյուսիսից ղեկի Միջագետք տանող ճանապարհների հարմար վայրերում սպասմանի դիրք զբաղվելով շրջակա և ոչ հեռու երկրների նկատմամբ, նրանց ստիպում էին բազմապիսի ապրանքներ տալ Աշշուրին⁴⁶։ Դեպի Միջագետք տանող այս կարևորագույն ուղիներից մեկը անցնում էր Մ.Չարի, մյուսը՝ Տիգրիսի ավազանով։

Գիլգամուն Աշշուրնաժիթպալը հիշատակում է իր այլ արձանագրություններում ևս, որոնցում նշվում են արքայի գրաված տարածքները։ Գիլգամուի այս հիշատակությունները ևս չեն խանգարում Գիլգամու-Խիզան նույնացմանը⁴⁷։

Մալմանասար III-ը, կատավարման առաջին տարվա արշավանքի ժամանակ, անցելով Մյուսի լեռնանցք⁴⁸ - Արխու(Ալլարտուանք) - Խուրուշկիա(Ջուլամերկ) - Սուգունիա(Միկանիա կամ Սուկան)⁴⁹ - «Նաիրի երկրի ծով» (Վանա լճի հարավ-արևելյան ափ, հավանաբար՝ Ռշտունիք) երթուղիով, լճից վերադառնալիս ստացել է Ասու գիլգամացու հարկը⁵⁰։ Վանա լճի ափից ասորեստանյան զորքերը, հնարավոր է անցած լինեն Խիզանի տարածքը, սակայն առավել հավանական է, որ լճափից Մալմանասարը վերադարձած լինի եկած ճանապարհով և Գիլգամուի արքան այստեղ՝ Ռշտունիքում, տված լինի իր երկրի հարկը։

Քա 856թ. իր նշանավոր ուրբարտական արշավանքի ժամանակ Մալմանասարը անցել է Էնձիտե(Անձիտ) - Արծանիա(Արածանի) - Սուլմի-Դա-

յաննի(Տայր) - Արգաշկու(Արճեշ) - Էրիտիա լեռ - Արամաշ - Չանգլանա - «Նաիրի երկրի ծով» - Գիլգամ - Շիլայա (Խարաշկիայում էր) - Կիթրուրի - Թամնի - Արեկա երբայրով⁵¹ :

Արգաշկուից Մալմանասարի անցած երթուղու վերաբերյալ հետևյալ կարծիքի ենք. Էրիտիան, հավանաբար, Միսիանն է⁵², ¹⁸⁰Arames-ն Տայր-նում սեպագրերի Ուրմե երկրում պետք է փնտրել: Այն համադրելի է Մուշի և Վանա լճի միջև գտնվող Ուրման կամ Օրաման քնակավայրի հետ: Այս մտ-տեցումն ընդունելու դեպքում, պարզվում է հաս Չանգլանայի տեղը. այն, հավանաբար, Մանասուն-Մասունն է: Այստեղից Մալմանասարը իջել է Վա-նա լճի Դատվանի մոտակայքում, այնուհետև ներկայիս Դատվան-Կառու-Վերվան-Ֆիզան ճանապարհով մտել Գիլգամու, այստեղից՝ Խարաշկիա և Կրեքսով ու Թխամով իջել Էրֆի: Պետք է կարծել, որ Մալմանասարը Գիլ-գամուից Խարաշկիա է մտել Մուսասիրի հյուսիսային կամ հարավային մա-սերով: Այս տեսակետների օգտին է խոսում Խարաշկիայի Շիլայա անրոցի հիշատակությունը. չի բացառվում, որ այն Ջերմածրոցի արևելքում գտնվող հայոց Ջուալ-Ջուել-Ջուալ⁵³ անրոցը լինի: Մտացվում է, որ Գիլգամուի թա-գավորությունը հյուսիսից սանձանակցում էր Ուրարտուի՝ Վանա լճի հարա-վային և հարավ-արևմտյան շրջաններին: Ի հաստատումն այս մտեցման, նշենք, որ Մուսասիրի Ծապարիա քերդաբաղաքը՝ Մակսից հարավ-արևելք գտնվող Ծապառ սրբավայրը պետք է որ լինի:

Մարզոն II-ը 714թ. ուրարտական արշավանքի ժամանակ⁵⁴ Մանգիրու-տուից (Գաքիթյան)⁵⁵ մտել է Արմարիայի (Մեծ Արշակ)⁵⁶, այստեղից անցել է Այաղու (Հայոց ձոր): Արքան, հավանաբար, Բուն-Մարդաստանի տարած-քով, Անձևացիքի և Երվանդունիքի սահմանային հատվածով հասել է Վա-նա լճի ափը և գրավել Արտուսի (Արցիղու) և Մոխրաքերդի քարաժայռի (Մախունիա) միջև ընկած՝ Ուշտունիքի ծովափնյա քնակավայրերը: Մարզո-նի նշած 30 տեղավայրերից հավանական են հետևյալ համադրումները. Ան-գալիա-Անձևացիք, Կուսային-Կանգուար, Կալլանիա-Գյորանդաչու, Կիու-նա-Կավան, Ալլի-Իլի (Հիլի), Դեզիզու-Դեղձիս, Բաղդուարզա-Բախավանց, Մարուարդի-Մարեն, Ալուարզա-Ախավանց⁵⁷. Հին Ուսայախը Ախրամարի արձանագրությունից հայտնի Ուիշինին է⁵⁸. Արգիշտիման, հավանաբար, Մոխրաքերդն է: Մարզոնը, այնուհետև, անցել է Ալլուրիա, Կալլանիա և Իմնայա գետերը, մտել Ուսայախ: Նկատենք, որ Կալլանիան նույն Մարզո-նը հիշում է, սրանք քնակավայր: Եվ, իրոք, Գյորանդաչուը գտնվում է գե-տակին: Այստեղից է սկիզբ առնում Ջերմի այն վտակը, որը նրան է միա-նում Թաղի մոտ: Այս գետը Ուշտունիքում երկու ճյուղի է բաժանվում, որի արևմտյանը սկիզբ է առնում Ալլի-Իլի քնակավայրի մոտակայքից և կրելում էր քնակավայրի անունը՝ Ալլուրիա (Խմնա. Ծապարիա): Արևելյան ճյուղը կրում էր Կալլանիա-Գյորանդաչուի անունը: Մարզոնը Մոխրաքերդից հետ է դարձել և Ալլի, Կալլանիա քնակավայրերից հարավ՝ անցել նույնանուն գե-տերը ու մտել Ուսայախ, որն Ուրարտուի սահմանների վերջն էր՝ Նաիրի-

Խորուշկիայի հարևանությամբ: Այս շրջանը Քիսայնայի կարևորագույն
 ռազմա-ստրատեգիական հենակետն էր, հետախուզության կենտրոնը: Այս-
 տեղից էին վանյան զորքերը արշավում Խորուշկիա, Մուսասիր, Մանա:
 Մուսասիր էր, որ Ռուսյախի-Ռեսին Անձևացիքի հյուսիսում էր: Ջերմը, հա-
 վանաբար, Ռուսյախի և Խորուշկիա-Նախրիի սահմանագիծն էր: Արևելքում
 Ռեսին, հավանաբար, սահմանակցում էր Արմարիալիին, իսկ Կանգուարի
 լեռներով Այադուին: Ռուսյախից Սարգոնը մտել է Խորուշկիա: Վերջինս
 տարածվում էր Մ.Ջարից (Ջուլամերկի հատված)՝ Նորդուզ և, Ջերմի հարա-
 վային ավազանով, մինչև Շատախ և Ջուայ: Սարգոնը մի կարևոր փաստ է
 նշում. Մուսասիրի Ուրգամա արքան դավաճանել է նրան և, կարծես, խաչն-
 դատում էր Սարգոնի զորքերի տեղաշարժին: Ասորեստանի արքան կատա-
 բում է ռազմական հետաքրքիր զորաշարժ. անսպասելիորեն 1000 ռազմիկ-
 ներով անցնում է Վերին Ջարը, որ «...Նախրիի և Խարխիի մարդիկ անվա-
 նում էին էլամոնիա», և այս գետը անցնելու համար նա հաղթահարում է
 Արսխա լեռան փեշերը⁶⁰: Գիտության մեջ ընդունված այն տեսակետը, որ է-
 լամոնիան բուն Մ.Ջարի հնագույն անվանումն է⁶¹, համոզիչ չէ: Սարգոնի
 հիշած Վերին Ջարը, որ էլամոնիա էր կոչվում, Լևին-սուն է՝ Մ. Ջարի աջա-
 կողմյա փտակը, որը սկիզբ է առնում ներկայիս Ալամանի մոտակայքից: Ար-
 սխու լեռը Կալամերիկ-դաղն է, որի հարավ-արևելյան փեշերին էր Խորուշ-
 կիան⁶²: Սարգոնը Լևին-սու-էլամոնիան անցնելով, շարժվել է Մուսասիր և
 այս ճանապարհին հիշում է 4 լեռներ՝ Շեյակ, Արդիկչի, Ուլայաու և Ալու-
 րիա⁶³: Վերջինս նույնանուն է Ալուրիա գետին, որ հոսում է Արի-Իլդիից՝
 Թաղ: Այս դեպքում, սակայն, այն նշվում է որպես լեռ: Մուսասիր է, որ Մու-
 սասիր արշավելու համար Սարգոնը կրկին հասել է Ալուրիա գետի ավազա-
 նը, սակայն նրա ստորին հոսանքում՝ Թաղի մոտ: Այստեղ Մուսասիրի, Խո-
 րուշկիայի և Ռուսյախ սահմանային հատվածն էր: Առնուսի փեշերով Սար-
 գոնը մտել է Մուսասիր: Այնուհետև նա դուրս է եկել Անդարուտա լեռնանց-
 քով, որը Խիպպարնա քաղաքի դիմաց էր⁶⁴: Վերջինս Աշուրթելկալայի
 Խիպպուն է, որ համադրելի է Խոչապարին՝ Կեծանի և Ջերմի միախառնման
 արևելակող հատվածում: Խոչապարից հյուսիս կա Խորատ անունով մի
 քնակավայր, որը, հավանաբար, Սարգոնի Անդարուտան է⁶⁵: Այստեղից Աշ-
 շուրի արքան, հավանաբար, իջել է Կուտմուխի, որն Ասորեստանի գլխավոր
 սելանապետի տիրույթն էր⁶⁶:

Ասորեստանյան հետախուզական արժանագոյությունների, մակ այլ հի-
 շանակությունների, համեմատական քննությունից ակնհայտ է դառնում, որ
 Մուսասիրը սահմանակից էր ոչ միայն Ռեսի-Ռուսյախին ու Խորուշկիա-
 Նախրիին, այլ մակ Խեզիլի ավազանում գտնվող քիսայնական Ուկկուի կամ
 նրա դիմացի շրջանին⁶⁷ (նշենք, որ Ուկկուն Տումուլու-Տմորիքի մոտակայ-
 քում էր)⁶⁸, [...] լեռնի շրջանին, որտեղից Մուսասիր անցնում էին Ալ գետով⁶⁹
 (Կեծա՛ն), այն հետո չէր թուշխանից (Կարխ), Կուտմուխից, Ալամոնիից,
 Ջար-Միսարիից, Մանայից⁷⁰:

Ստացվում է, որ Արդյունքն պետք է գտնվեր Կարխի և Ուրմիա լճի տվազանի, Ուշտունիքի և Խեզելի ավազանի, Խիզանի և Անճևաղիքի միջև: Այս տեղադրությունը փաստվում է նաև այն համարահաշտ հանգամանքով, որ Մուսասիիրը պետք է գտնվեր հարուստ մետաղահանքերի շրջանում, իսկ Մեղքը, Շատախը, Սղերը, Ուշտունյաց լեռները հենց ի վեր հայտնի են քաղմապիսի մետաղներով:

Պետք է նկատել նաև, որ Մ.Ջարի ծախսափնյա հատվածում, ներկայիս Իրաքյան Բրդատանի տարածքում և ավելի հյուսիս, ուր ավերաբար տեղադրվում է Արդյունի-Մուսասիիրը, ասորեստանյան աղբյուրները այլ երկրներ ու քնակավայրեր են հիշատակվում Արիդու (Ալրտրուանք), «խարզայցիներին»⁷¹ (Ազգարք), «խարճասցիներին»⁷² (Օրամար), Թումմե (Թխում մինչև Նեխիլի ավազան)⁷³, Մումթի կամ Մումթի: Այս վերջինը համադրելի է Պարակս-հաքի Արասխ գավառի Ընավի քնակավայրի հետ⁷⁴: Ըստ Շամշի-Ադադի V-ի, Մումթին Մեկդիարի որդի Շարցիմայի տիրույթներում էր⁷⁵: վերջիններս, հավանաբար, տիրել են նաև Մեծ Հայքին պատկանած Մաքաց ամուր դաների տարածքին՝ մերկայիս Ռևանդուզի շրջակայքին: Այս առումով հետաքրքրական են Մահկերտ Տուն գավառի և Մահկեր դաստակերտի անվանումները, որոնք, հավանաբար, կապված են Մեկդիարի հետ, վերջինս Նեքքին Ջամուայի կատավարիչն էր⁷⁶ և նրա սնունդների տիրույթները, Մահկերտ, Մահկերտ Տուն անուններով, հասել են միջնադար: Շամշի-Ադադ V-ը հենց այստեղ է քախվել Շարցիմայի և Ուշափնա-Իշափնիի հետ⁷⁷: Կելյաչիմի և Շինակի լեռնանցքները ունեն ռազմա-տորատեղիական կարևոր նշանակություն: Բիայնայի աղբաները Մամայիմ տիրամալու համար պետք է վերահսկեին դրանք՝ ապառնալիք ստեղծելով նաև Ասորեստանի իսմար: Կելյաչիմի արձանագրությունը, հավանաբար, ասորա-ուրարտական այս քախումների ընթացքում է կանգնեցվել՝ համդիսանալով յուրօրինակ տանմանաբար: Ռուսա I-ը ևս լեռնանցքներում վերահսկողությունը պահպանելու նպատակով էր արշավել այստեղ: Թոփուգավայի արձանագրությունում նշվում է, որ բիայնական և մուսասիիրյան զորքերը արշավել են Ասորեստանի լեռները⁷⁸, կոթողի տեղադրությունը փաստում է, թե իստկապես որտեղ են արշավել դաշնակցային զորքերը:

Արդյունի-Մուսասիիրի՝ Մեկքում գտնվելու տեսակետի օգտին են վկայում նաև «Ուրք», «Արքակկու» (Արվախ), «Արվինից Չոր» տեղանունները, որոնք առնչվում են «Ալուրանի» դիցանվանը: «Միջալը» սեբում է «Մուսուր»-Մուսասիիրից⁷⁹: Բիայնացիները Խալդիի և Ալուրանի-Բազմաշբուի (Բազբարբու) սրբավայրը կոչում էին Արատուս>Ուրուատրի>Արարադի երկրի անունով Արդյունի⁸⁰, ասորեստանցիները՝ նրա կենտրոնական երկրի անունով՝ Մուսուր-Մուսասիիր:

Այսպիսով, Բիայնիլի-Ուրարտուի սրբազան քաղաք Արդյունի-Մուսասիիրի տեղադրության վերաբերյալ մերկայացված մտածումները առաջադրում են

բազմաթիվ նոր խնդիրներ, որոնք առավել ծավալան ռատմնափորության նյութ պետք է դառնան:

ARTAK SARGSYAN

ON THE LOCATION OF ARDINI-MUSASIR

(Summary)

The localization of ^{KIRVURU} Ardini-Musasir is one of the most debatable points in Urartian studies. Agreeing with the existing opinion expressed in science about Musru - Arinu and Musasir - Ardini, we assume, however, that this country and town were located in Moukc, which is appropriate to Midgas region its center. During the Urartian period Ardini-Musasir was included in Moukc of the state of Greater Armenia. These approaches are based mainly on the inscriptions of Assyrian king's travellings in the direction of Musru - Arinu and Musasir - Ardini. According to them Musru and Arinu were located between modern Zeng and Alaman to the from Takh, in front of Arnos. Musasir - Ardini was located on the banks of Karkh and Urmia lakes, as well as on the banks of Rshtunik and Khezil, in the territory of Iraklion Krdstan and more to the north, where Ardini - Musasir used to be located, according to the Assyrian sources, many other contries and settlements, and just the neighborhood of Mahkert Tun, probably belonged to the generations of Inner Zamwy's monager and was called Mekdear - Mahkert Tun.

The people of Biaina call holly country and city Ardini - after the name of Aratta > Urustri > Ararad country; people of Assiria call is Musru - Musasir after the name of the central region.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Կենյաշինի և Թոփուզախյի երկրագր արձանագրությունների թիայնական տեքստերի ¹⁸⁰ Ardini-ն զուգահեռ ասորեստանյան տեքստերում ներկայացված է ¹⁸⁰ Musasir տաքրերակով (Меликшвили Г.А., Урартские клинообразные надписи, Москва, 1960 (УКН), N 19, N 264): Հարկ է նշել, որ Արդինին վանյան արձանագրություններում մշտապես հանդես է գալիս երպես իրապարք (УКН, N 27, N 228), իսկ ասորեստանյան աղբյուրների Մոսասիրը ներկայանում է մակ «երկիր» տաքրերակով (տե՛ս, օր. Меликшвили Г.А., Нанри-Урарту, Тбилиси, 1954 (Н-У), էջ 35):
2. Արոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 145, 197-198; Меликшвили Г. А., Мусасир и вопрос о древнейшем очаге урартских племен, ВДИ, 1948, N 2, էջ 37, ծան. 1; Н-У, էջ 36-37; УКН, էջ 417; Арутюнян

- Н. В., Бидянкли (Урарту), Ереван, 1970, էջ 20, 47 (ծան. 150), 49, 55, 56, 64-66, 362, 363, 365; նույնի Топонимика Урарту, Ереван, 1985 (ТУ), էջ 33-34, 44-145; Հայկական Սովետական Հանրագիտարան (ՀԱՀ), հ.8, Երևան, 1982, էջ 87-88, (հեղինակներ՝ Ս. Հմայակյան, Լ. Քիչազով); Հմայակյան Ս., Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան, 1990, էջ 86-87 (ծան.2) և այլն (տեսակետը Լևոն-Հատարիճի է, տես ծան. 5):
3. ТУ, էջ 145; Հմայակյան Ս., 1990, էջ 86; ՀԱՀ, հ. 8, էջ 87-88 (տեսակետը Ռ. Բոյմերիին է, տես ծան.6):
 4. УКН, N 19, N 264 (տեղագրությունները տես քարտեզ «Ուրարտու պետությունը 860-590թթ. մ.թ.ա.», Երևան, 1980, հեղինակ՝ Երեմյան Ս. Տ.):
 5. С.Ф. Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, Berlin und Leipzig, II, 1, 1926, էջ 299 ;
 6. Boehmer R. M., Zur Lage von Musasir, " Bagdader Mitteilungen", 1973, Bd. 6, էջ 31-40:
 7. Thureau-Dangin Fr., Une relation de la huitieme campagne de Sargon (714 av. J.-c), Paris, 1912, էջ XVI-XVII; Հեղինակը Մուսասիրը տեղադրում է Մ. Զարի ժախակոճյա Նախիվ վտակի ավազանում և գտնում, որ Կելյաշինի և Թոփուզավայի արձանագրությունները ցուցանում են Մուսասիրի միայն հարավային սահմանը:
 8. Халатянц, Г. А., О некоторых географических названиях древней Армении в связи с данными ванских надписей (ազգային գրադարանի 417(47.925)/X-17 համարի տակ), էջ 1; Տարավարյան Ն., Պատմություն Հայոց ի սկզբանե մրմնն ց՝ Արշակունի խորհրդային հաստատությունը, Պարիս, 1903, էջ 4:
 9. Վասիլյան Մ., Ուրարտու /Արարատյան թագավորություն/, Սովետական Հայաստան (ՀԱՀ հավելյալ հատոր), Երևան, 1987, էջ 93 (հմտ. քարտեզի հետ, էջ 92):
 10. Ղափանցյան Գր., Ուրարտուի պատմությունը, Երևան, 1940, էջ 13:
 11. Саркисян, Д. Н., Страна Шубрна, Ереван, 1989, էջ 15-16:
 12. Дьяконов, И. М., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту (АВИИУ), ВДИ, 1951, N 2, 2 (ծան.9): Арутюнян, Н. В., 1970, էջ 20, 49, 55-56, 64-66, 362-363, 365; ТУ, էջ 36, 145:
 13. Մասնագիտական գրականության մեջ Մուսարմ տեղադրվել է Մ.Զարի վերին հոսանքի և Նինվիտի միջև (Меликишвили, Г. А., К вопросу о древнейшем центре урартских племен, ВДИ, 1947, N 4, էջ 28, 29 (ծան.2), Գեհուկի շրջանում (Այդոնց Ն., 1972, էջ 52,63), Ջուղամերկից հյուսիս (Հայ ժողովրդի պատմություն, հ.1, Երևան, 1971, էջ 280 (ծան. 2)), Ամիդից հարավ-արևելք՝ Գյուզալ-շախրի շրջակայքում (Саркисян, Д. Н., 1989, էջ 15-19), նույնացվել է Մշարին (Եփրատի ավազանում) (Ղափանցյան Գր., 1940, էջ 125 (ծան. 1)), ինչպես նաև՝ Ամանուսի լեռներից հարավ՝ Բ.ա 13-11-րդ դդ. տարածվող եզիպտոսի տիրույթների (Վասիլյան Մ. Ա., Ուրարտու օաշխարհի թնօրրամի տեղորոշման շտաբ, ԲեՀ, հաս. գիտ., 1992, N 1(76), էջ 93):
 14. АВИИУ, 2, 19:
 15. Արինու-Արինուն նույնականության տեսակետը Ն. Վ. Հարությունյանին է (1970, էջ 54-55; ТУ, էջ 36):
 16. Մարմանասարի հիշատակություններից ակնհայտորեն երևում է, որ Արինուն էր Ասորենասարի դեմ ուղուատրեցիների ծավալած ապստամբական շարժման կազմակերպիչը, և Աշշուրի արքան առավել պատկերավոր է ներկայացնում նրա առումը:

17. АВНИУ, 6, 3 (ծան. 5):
18. Ասորիտառայան արձանագրություններում մեծ օրինակները քաղնաբիվ են, երբ այս կամ այն քաղաքական միավորը «նրկիրը», կրում է իր մայրաքաղաքի անունը (հմտ. Խորոշկիայի և Գիլգամուի օրինակները):
19. Мамандян, Я. А., О некоторых проблемах истории и географии древней Армении, Ереван, 1956, էջ 6-9:
20. Խիմենն պետք է տեղադրել Կորմաքի Այրտրուանք զավառի և մրա մերձակա տարածքներում՝ հարավային Նախտակյան լեռների շրջանում:
21. Ժամանակակից Ձեռնգրան է՝ Միդիա քաղաքի և Վերին Տիգրիսի միջև, Ձեզի-րինց մոտ 50 կմ հյուսիս-արևմուտք (Мамандян Я. А., 1956, էջ 7-8; ТУ, էջ 82), այն մուլանկան է Աշտուրեղիկայի Ձիկունուին (է. Վեյդմեր):
22. Հ. Մանանդյանը Սալմանասար 1-ի (Ո՞) արչականքի Արիմու-Մուսրո հատվածի խնդիրը չի քննարկում:
23. АВНИУ, 10 (V,67; V,73; V,62):
24. Ալամուն-Էլամունիա-Ուլմանիա տեղանունների հետ մուլանկան է (տեղադրու-յան վերաբերյալ տե՛ս. Мамандян Я. А., 1956, էջ 12; ТУ, էջ 253):
25. ТУ, էջ 108:
26. АВНИУ, 13:
27. Ադոնց Ն., 1972, էջ 69, ծան. 1; ТУ, էջ 144:
28. АВНИУ, 6; Նույն Դամոկամուսան է Գյուզալ չախրի շրջակայքում (ТУ, էջ 71-72):
29. АВНИУ, 3 (ծան. 5):
30. Նույն տեղում, 1:
31. Саркисян Д. Н., 1989, էջ 14,18-19:
32. АВНИУ, 19:
33. Բիրիսի վերայնքի մշյալ քնակավայրերի տեղադրությունը տե՛ս Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների քառարան, հ. 1, Երևան, 1986 (ՀՀԸՏԲ), էջ 688-689:
34. Արատտան Մաշու-Մասիտայի լեռների հյուսիսում էր, Խուտուն (խուտիներ) երկրի հարևանությամբ. Շումերից այստեղ էին հասնում Եփրատի ավազանով (պետք է նկատի ունենալ ոչ միայն քուն Եփրատը, այլ՝ նրա ծախակողմյա վտակ Խու-րուրը) ու Ձամուա երկրով (տարածվում էր Փ. Ձաքի վերին ավազանից մինչև Ուրմիա) (Մուսիսյան Ա., Հնագույն պատմությունը Հայաստանում. Արատտա, Երևան, 1992, էջ 10-23; մուլի Սրբազան լեռնաշխարհը. Հայաստանը Առաջավոր Ասիայի հնագույն հողերը ընկալումներում, Երևան, 2000, էջ 29-48):
35. Մուլան Խորնեազի, «Հայոց պատմություն», Երևան, 1990, Ժ, ԺԱ, Զ գլխ.:
36. АВНИУ, 28 (174): Պետք է նկատել, որ նշված արձանագրությունում Գիլգամից ամմիգայես հետո հիշատակվում են մանայական երկրներ, որոնցից հետո նշվում է Պարսուա - Բուլտու - Նամրու - Սիմնի լեռնանցք - Խալման երբուհիմ: Այս հանգամանքը շփոթություն է ստեղծել Գիլգամ երկրի տեղադրության խնդրում: Մակայն պետք է նկատել, որ Դայան - Աշտուր Գիլգամ Իսիզանից ՈՒրմիայի ավազան հասնելու համար պետք է վերադառնար նկամ ճանապարհով և հետդարձի ժամանակ նա ոչինչ չուներ նշելու, քանզի արչականքի սկզբին նա աջոնի հալատակեցրել էր իր անցած երկրներն ու քնակավայրերը:
37. Նույն տեղում, 46 (121), 49 (297; 306; 309):
38. Նույն տեղում, 50 (5), (10), (27):
39. Նույն տեղում, հմտ. 50 (1), (2), (3), (4), (8), (10), (18), (27):

40. Арутюнян Н. В., 1970, էջ 288 (ծան. 428):
41. АВНИУ, 28 (ծան. 15); Пиотровский, Б. Б., Ванское царство (Урарту), Москва, 1959, էջ 55, 56, 58-59, 148; Н-У, էջ 31, 37, 180, 191, 195, 231, 236, 238, 326; ТУ, էջ 64 և այլն:
42. ՀԱՀ, հ. 3, ե., 1977, էջ 65; Կատվայան Մ., 1992, էջ 96:
43. Халатянц, Г. А., О некоторых..., էջ 7; Լևո, երկրի ժողովածու, Երևան, 1966, էջ 184; ՀՀՀՏԲ, հ. 1, էջ 863:
44. ՀՀՀՏԲ, հ. 1, էջ 863:
45. Արցան նշում է, որ գրավել է «...Շուրաբու երկրից մինչև Գիլգանու երկիրը և Նախիր...» (АВНИУ, 22):
46. Նույն տեղում, 23 (I, 54; I, 56; II, 80); հմտ., նաև, АВНИУ, 27 (I, 14), 23 (II, 2):
47. АВНИУ, 24, ծան. 4, 25: Աշտուրմածիրպալ նշում է մի նոսանլյունի տարածք (Ատրնատ - Կիրրոսի - Գիլգանու), որի սահմաններում նախկին Ուրտաաթի երկիրն էր:
48. Այս լեռանցքը պետք է փնտրել Դասն լեռների հարավային շրջաններում:
49. Ադոնց Ն., 1972, էջ 80; Манандян Я. А., 1956, էջ 10, ծան. 2:
50. АВНИУ, 27, (II, 27), ծան. 7; (I, 14; I, 18; I, 20; I, 23; I, 27):
51. Նույն տեղում, 27 (II, 40; II, 45; II, 54; II, 60; II, 63), 28 (35), 29, 30, 31, 32, 33:
52. Էրիտիա-Սիդան նույնացման տեսակետը Շարեկինն է (Ադոնց Ն., 1972, էջ 86, ծան. 1; ТУ, էջ 261):
53. Թովմա Արծրունի և Ամանոմ, Պատմություն Արծրունյաց տան, Երևան, 198, էջ 346 (ծան. 194):
54. АВНИУ, 46, 49:
55. Կատվայան Մ. Ա., 1987, էջ 91-92 (տե՛ս քաղտեղը):
56. Ոչ Արծարիսի Մ. Արցան է, ակնհայտորեն երևում է Արցան և Արբու քնակավայրերի հիշատակությունից. Արցան Պարսկահայքի Առնա-Րոնա գաղթոն է, իսկ Արբուն Արեհանու-Արտեմիտան:
57. Ոչտունքի քնակավայրերի վերաբերյալ տե՛ս ՀԱՀ, հ. 9, ե., 1982, էջ 682-683; հմտ. նաև ՀԱՀ, հ. 11, էջ 275, քաղտեղ «Կանի վիլայեթ»:
58. Мелнкшветл Г. А., 1951, էջ 177-179:
59. АВНИУ, 47 (297):
60. АВНИУ, 49 (309):
61. Thutau-Dangis Fr., 1912, էջ XVI; ТУ, էջ 253:
62. Խորշուկիա քաղաքը ժամանակակից Ջուլիաներկն է և դա փաստվում է մի քաղք հիշատակություններով. ա) Խորշուկիան Մ. Ջարի ափին էր (АВНИУ, 27 (I, 49; I, 18; I, 20; I, 23), 28). բ) այն գտնվում էր Արիդու (Ալթարտանք)-Մոզունիա (Սիլանիա կամ Մուլան՝ գտնվում են Ջուլիաներկը Ջեզմի ավազանին կապող լեռանցքի շրջանում) հատվածում (АВНИУ, 27 (I, 14; I, 18; I, 20; I, 23):
63. АВНИУ, 47 (309):
64. Նույն տեղում, 47 (415):
65. «Անդարտան» հայերեն «ամառոտ» կամ «ամբողջ» բառերի հետ է համադրելի, որոնք նաև անվանական նույնականություն են ենթադրում Խորատի հետ:
66. АВНИУ, 50 (1), ծան. 2:
67. Նույն տեղում, 50 (3):
68. Նույն տեղում, 57, 61:
69. Նույն տեղում, հմտ. 50 (3), (4):

70. Նույն տեղում, հմմտ. 50 (I), (6), (12):
71. Նույն տեղում, 23 (I, 54; II, 80), 27 (I, 14):
72. Նույն տեղում, 23 (I, 54), 27 (I, 14):
73. Թումանի տեղադրությունը գլխական շրջանակներում վիճահարույց խնդիր է: Մենք այն նույնացնում ենք մերկայիս Թխում բնակավայրի հետ, որը գտնվում է Ջուրամբրկից 30 կմ հարավ-արևմուտք: Նշյալ տեղադրության լավագույն փաստարկը Աշտուրեանծիրպալ II- ի մի արշավանքի հիշատակությունն է. արքան անցել է Թումանի Սուրբա, Արուկո, Արուբա, Արուցն քնակավայրերով և մտել Կիրբուրի - Կրեքք: Սուրբան նույնացնում ենք հայոց Սրինգին, Արուբեն, հավանաբար, մերկայիս Ավարմ է՝ Նեխիցի ավազանում: Հնարավոր է, որ Թումանն ձգվում էր Թխումից, Մ. Ջարով, Նեխիցի ավազան:
74. Հմմտ. Ենամի> Սունամի> Մունարի> Սունքի:
75. TY, էջ 172:
76. Նույն տեղում:
77. АВИИУ, 34:
78. УКН, 264:
79. «Մուսասիր» անվան *մուս արձատը, նախնական իմաստով, պետք է որ նշանակեր «ռզի, թշապս (հմմտ. վիշապազն Մուրացանների տոհմանունը, հուն. Մուսաները և նրանց մայր, հիշողության ղեցուծի Մեմնոսիմեն, հայոց Մուշը, որ վիշապաքաղ Կահագնի պաշտամորհրաչին կենտրոնն էր, նաև՝ Մոլը-Մոկը, ռուս. սպար» «հոգևորական» քաղը): Երկրորդ՝ *օիր արձատը, հավանաբար, իրան. լեզուների խշիթ>շիթ՝ «տալուծ» քառն է: «Մուսասիրը», հավանաբար, երկնային աստվածության և օձ-վիշապի կռվի՝ տիեզերածին ստասպելը ընդհանրացնող «վիշապատլուծ» նշանակությունն ուներ: Այս մտեցման օգտին է խոսում նաև Մուսասիրի արքա Ռուզանայի կնիքի պատկերն ու արձանագրությունը (АВИИУ, 48):
80. Հ. Մարտիրոսյանն ու Ա. Մովսիսյանը այս անունները բխցնում են հնդեվրպ. *erto արձատից, որից հայ-հունա-արիական լեզուներում առաջացել են «տոլր օրենք», « կարգ», «տոլր իրավունք», « արդար», «քարեպաշտ» և այլ քառեր (Մովսիսյան Ա., 1992, էջ 30, ծան. 6):

ԵՐԿԱՆԳ ԳՐԵԿՅԱՆ

ՄԱՆԱՅԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՉԱՔԱՐԱՔԱՎԱՆ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐԻ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԸՈՒՐՁ

Հինարևելյան երկրների շարքում իր ուրույն տեղն ունի Ջ.ա. IX-VIդդ. աստորա-թաթելոնյան, ուրարտական և եբրայական աղբյուրներում վկայված Մանայի թագավորությունը: Վերջինս, գոյություն ունենալով շուրջ 26 տասնամյակ (Ջ.ա. 850-590-ական թթ.), կարևոր դեր է խաղացել ժամանակի հզոր երկրներ Ասորեստանի և Ուրարտուի ռազմաքաղաքական պատմության մեջ՝ մեծապես նպաստելով մասնազատված Մարաստանի կազմավորմանը:

Մանայի պատմությանն անդրադարձած հետազոտողները¹, ի թիվս այլ հարցերի, քննարկել են մասնաբաժանված երկրի պատմական աշխարհագրության հետ կապված խնդիրներ: Սակայն նրանք, անդրադառնալով հիմնականում ուրարտական և նորասորեստանյան սեպագիր աղբյուրներում հանդիպող տեղանունների տեղորոշման² և Ջ.ա. 714թ. Ուրարտուի դեմ ասորեստանյան արքա Սարգոն II-ի (Ջ.ա. 721-705 թթ.) ձեռնարկած «VIII տարվա արշավանքի» երթուղու հստակեցման խնդիրներին³, նպատակ չեն ունեցել ներկայացնելու Մանայի պատմական աշխարհագրության համապարփակ ուսումնասիրություն⁴:

Առաջարկվող հոդվածում փորձել ենք ուրվագծել Մանայի թագավորության վարչաքաղաքական միավորների հնարավոր ամբողջական պատկերը և տալ դրանց տեղադրումները:

Մանային վերաբերող մեր տեղեկությունների հիմնական մասը գալիս է նորասորեստանյան աղբյուրներից, որոնց մեջ քննարկվող խնդրի համար առանձնահատուկ նշանակություն ունեն Սարգոն II-ի վերահիշյալ արշավանքը նկարագրող «Լուրի աղյուսակը» (այսուհետ՝ ԼԱ) և Աշշուբաննապալի արձանագրություններից «Գլան B-ն»⁵: Այս և մի շարք այլ աղբյուրների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ենթադրել Մանայի նկատմամբ Ասորեստանի և Ուրարտուի ունեցած քաղաքական, մշակութային ևն ազդեցություն: Այն իր արտահայտությունն է գտել մասնաբաժանված քաղաքական համակարգի ներկայացնող երկրի վարչական կառուցվածքում: Մանան, թերևս ասորեստանյան օրինակով⁶, բաժանվել է կենտրոնական իշխանության

նկատմամբ ենթակայության տարբեր աստիճաններ ունեցող միավորների «նարգերի» և «երկրների»⁷: Դրանցից առաջինները (աստուր. ուզն) համեց- սացել են թագավորության քաղաքացիչ մասեր և կատարվել արքաների կողմից նշանակվող հատուկ պաշտոնյաների՝ փոխարքաների (աստուր. ^{ասի} ձեռն) կողմից:

Երկրայի խումբը կազմել են այն տարածքները, որոնք, բնակեցված լինելով որևէ գետի (ցեղերի) կողմից, հանդիսացել են տվյալ գետի «երկիրը»՝ գեղատարածքը, ներկայացնելով քաղաքական, այլ ոչ վարչական միավորներ:

Գտնվելով Մանայի գերիշխանության տակ և կրելով նրա ազդեցությունը՝ պետական կազմավորումների աստիճանի քարձրացած այս «երկրները» իրենց հերթին բաժանվել են առանձին վարչատարածքային միավորների⁸: Երկրները կատարվել են, թերև, ժառանգաբար իշխող տեղական իշխանավորների կողմից, որոնք պաշտոնապես համարվել են մանայական երկրի «մեծ փոխարքաներ» (^{ասի} ձեռն ^{ասի} Մաննի ռեսնի)⁹ և կրել որոշակի պարտավորություններ (թերևս՝ հարկատու և զորատու):

Հիմարեկյան աղբյուրների ուսումնասիրությունը թայլ է տալիս մեզ տարբերակելու Մանայի 13 վարչաքաղաքական միավորների՝ 8 մարզ և 5 «երկիր»:

I. Մարզեր

«Ըզիլտու քաղաքի շրջան» (^{ասի} էռն)¹¹

Հին Արևելքում պետական կազմավորումներից շատերի ծնունդը պայմանավորված էր այս կամ այն կենտրոն-քաղաքի» վերելքով: Վերջինս, իր շուրջը միավորելով շրջակա տարածքները, վերածվում էր քաղաք-պետության կամ «երկրի»: Այս ուղին է անցել նաև Մանայի թագավորությունը, որն իր պատմության վաղ շրջանում հանդիսացել է նմանօրինակ կազմավորում (Ի)Ջիրտու կենտրոնով¹²: Այս իրողությունից ելնելով՝ կարելի է ենթադրել, որ Զ.ա. IX դ. II կեսի ասորեստանյան և ուրարտական աղբյուրների «Ման(ն)ա (երկիր)» անվանումն արտահայտել է ԻՋիրտու քաղաքը (շրջակա տարածքներով) և այս առումով, թերևս, համապատասխանել հետագայի «Ըզիլտու քաղաքի շրջան» վարչամիավորի տարածքին¹³:

Նշված ժամանակաշրջանի աղբյուրներում Մանան հիշատակվում է 12 անգամ¹⁴: Ջամուայի, Ալլարբիայի, Պարսուայի, Սուբրու-Սուբրուի, Խարբունայի(¹⁵), Սեսսիի, Գիզիրտուդայի, Մադայի և այլոց շարքում, որոնցից Պարսուային, Ջամուային, Խարբունային, Սեսսիին և Ալլարբիային տանձանակցել է հաստատապես¹⁶: Վերջիններս տեղադրությունն¹⁶ առաջարկում է Մանայի որոշակի տեղորոշում Ուրմիա լճից հարավ, Փոքր Ջաք գետից արևելք և Դիալայի ակունքներից հյուսիս¹⁷: Հարցի առավել հստակե-

ցումը, սակայն, կապված է մայրաքաղաք Իզիրտուի Ի մարզի կազմում հիշատակվող քաղաքների տեղադրությունից:

Մամայի մայրաքաղաքը մասնագիտական գրականության մեջ նույնացվել է «բեփե» Կապլանտուի¹⁸, «բեփե» Ջալայջիի¹⁹, Բերդիզորի²⁰ հետ, տեղորոշվել Մանաքաղի շրջանում²¹, Սաքրզի շրջանում²² (երբեմն՝ նույնացվել Սաքրզին²³), կամ Ջադատուի (Ջաբիննի-Ռուդ) եզվտում՝ Միանդու Արֆից հարավ և հարավ-արևելք²⁴, Բուկանից հյուսիս²⁵: Տեսակետների այս քազմազանությունից նախընտրելին, կարծում ենք, Ն. Աղունցի առաջարկած Իզիրտու-Բերդիզոր համադրությունն է²⁶: Վերջինս առավել քան համապատասխանում է Իզիրտուի՝ ասորեստանյան աղբյուրներից ենթադրելի տեղադրությանը, այն է՝ ասորեստանյան սահմաններից, Ալլաքիայից և Սուրիկաշից ոչ հեզու,²⁷ Արմայիլ և Ջիբիա քաղաքների մերձավորությամբ²⁸:

1990-ականներից սկսած շրջանառության մեջ դրվեց Իզիրտուի նոր տեղադրություն «բեփե» Ջալայջի վայրում՝ Բուկանի մոտ, Ուրմիայից հարավ-արևելք, 1985թ. հայտնաբերված և գիտականորեն համեմատաբար վերջերս հրատարակված Բուկանի արամեատառ արձանագրության շնորհիվ²⁹: Նման տեղադրության հիմք է ծառայել արձանագրության 5-րդ տողում նշված «Խալդիին, որը Z'ir-ում է...» արտահայտությունը³⁰: Նշված Z'ir վայրն էլ (թերևս՝ քաղաք) նույնացվել է Իզիրտային³¹: Մինչդեռ՝ Z'ir-ի հիշատակությունն արձանագրությունում ոչ միայն չի ենթադրում Իզիրտու-Ջիբիայի հետ նույնացում³², այլև՝ վերջինիս տեղադրություն «բեփե» Ջալայջիում՝ հետևյալ նկատառումներով.

Հայտնաբերված բեկորը (13 տող) հանդիսացել է արձանագրության վերջնամասը, այսպես կոչված «սանեծքի բանաձևը», իսկ արձանագրության բուն բովանդակությունն անհայտ է: Հետևաբար՝ պարտադիր չէ նրան վերագրել տեղագրական նշանակություն: Պարզապես՝ «սանեծքի բանաձևը» աստվածների (Հադադ և Z'ir-ի Խալդի) պատժով է սպառնում այն արքային, որը կվնասի կամ կզերծի արձանագրությունը: Իսկ մյուս բովանդակությունն հնարավոր է ենթադրել ցանկացած արձանագրությունում և ցանկացած վայրում, որոնց մեջ «մայրաքաղաքներ» տեսնելը քիչ է հավանական: Ասորեստանյան արձանագրություններում բազմիցս կարելի է հանդիպել, օրինակ, Իշտար աստվածուհու սրաչտամուքի տեղական կենտրոնների՝ Նինվե («Նինվեի Իշտար»), Արբա՛ի («Արբելայի Իշտար») ևն: Մյուսից, սակայն, չի հետևում, որ մյուս արտահայտություններ պարունակող արձանագրությունները հայտնաբերվել են բացառապես Նինվեից կամ Արբելայից: Մեր դեպքում ևս, ըստ ամենայնի, գործ ունենք Խալդի աստծու սրաչտամուքի տեղական կենտրոնի հետ³³, որը, չի բացառվում, գտնված լինի Զիկիրտում³⁴:

Ելնելով վերաիշխայից՝ հնարավոր ենք համարում «Իզիրտու քաղաքի շրջանի» տեղորոշումն Ուրմիայից հարավ՝ Ջադատուի վտակ Թաքաու-չաչի ավազանում և նարակից տարածքներում:

Մեսոի (Mēs(s)i, Mis(s)i, Mēsa/o, Me(f)šta).

Մանայի իսֆարդ վարչամիտադը՝ Մեսաին, հիշատակվում է Ջ.ա. IXդ. I քառորդից սկսած՝ տեղանվան զանազան հորքորգումներով³⁵: Ասորեստանյան արձանագրություններում այն նշվում է մերձօրմյան երկրների շարքում³⁶, որոնցից Մանան, Պարսուան և Գիզիլբունդան՝ Մեսաիի սահմանակցությամբ³⁷: Դա եիմք է տալիս մաթզը տեղադրելու Ուրմիայից հարավ և Շահրերդիի լեռնաշղթայից արևմուտք ընկած տարածքներում՝ հիշյալ երկրների միջև:

Ուրարտական աղբյուրներում Մեսաին՝ Մե(ի)շթա ձևով, հիշատակվում է երկու անգամ՝ Խասակունիսի և Դաշ-թեփեի արձանագրություններում³⁸, որոնցից առաջինում հանդես է գալիս Բարչուայի (Պարսուա) տարածքային կազմում³⁹, իսկ երկրորդում՝ որպես ինքնուրույն միավոր՝ Մանայի սահմանակցությամբ⁴⁰: Ըստ այդմ Մե(ի)շթան նույնացվել է Դաշ-թեփեին⁴¹ (Ուրմիայից հարավ՝ Միանդու՝Աք քաղաքից հյուսիս-արևմուտք), որի հարևանությամբ էլ տեղորոշվել են Մանա և Բարչուա երկրները: Այս տեղադրումը, սակայն, տեղիք է տվել իրարամերձ եզրակացությունների, հատկապես՝ Բարչուան տեղորոշելիս: Առաջարկված տեղադրությունից ելնելով՝ հետազոտողների զգալի մասը Բարչուան տեղորոշել է Ուրմիայի անմիջական հարևանությամբ՝ նրանից հարավ⁴², հարավ-արևմուտք⁴³ կամ հարավ-արևելք⁴⁴, տարբերակել Խասակունիսի և Դաշ-թեփեի արձանագրությունների Բարչուան ուրարտական մնացյալ տեքստերի և ասորեստանյան Պարսուայից⁴⁵ ենթադրելով մի քանի Պարսուաների գոյություն⁴⁶:

Հարցի հստակեցումը, կարծում ենք, կարված է Մե(ի)շթայի այլ տեղադրության հնարավորությունից:

Հետազոտողների կողմից ուշադրություն է դարձվել Դաշ-թեփեի փոքր ամրոցի և ուրարտական աղբյուրների տվյալներից ենթադրելի Մե(ի)շթայի անհամապատասխանությանը, որից ելնելով՝ առաջարկվել են այլ տեղադրումներ⁴⁷, բացառապես՝ Ուրմիայից հարավ ընկած ուրարտական տիրույթներում⁴⁸: Այնինչ՝ Բարչուա-Պարսուա երկրի հիշատակությունը Մե(ի)շթայի հետ նշում է վերջինիս որոնման մեկ այլ որոշակի ուղղություն, այն է՝ Ուրմիայից քավական հարավ՝ դեպի Գիալայի վերին հոսանքի շրջան (այսինքն՝ ասորեստանյան աղբյուրների տվյալներով տեղորոշվող Պարսուա)⁴⁹: ԸԱ տվյալներից ևս հետևում է Մեսաիի տեղորոշում Պարսուայից հյուսիս:

Ուշադրության է արժանի նաև Աշշուր-Նաժիր-ապալ II-ի տարեգրության տեղեկությունը Մեսու քաղաքի մասին: Վերջինս հիշատակվում է Ազիբու և Սիմակի լեռների միջև՝ դեպի Տառնառ (Գիալա) ընդհանուր ուղղությամբ⁵⁰: Եթե ժամանակակից Սիմախ անվան մեջ տեսնենք Սիմակի լեռնանունը, իսկ Մեսուն հիշատակվում է այդ լեռան և այլ աղբյուրներից անհայտ Ազիբուի միջև, ապա կարելի է ենթադրել Մեսաի տեղորոշում հիշյալ Սիմակի-Սիմախից ոչ հեռու, թերևս՝ դեպի հյուսիս, որտեղ էլ ենթադրվել է ասորես-

տանյան արձանագրությունների Մեսսին⁵¹: Այս նույն շրջանում, կարծում ենք, պետք է տեղադրել նաև ուրարտական աղբյուրների Մե(ի)շքան⁵², այն է՝ Ռոմմայից հարավ-արևելք՝ Չաղատու գետի վերին խոսանքում՝ Մանայի և Բարչուա-Պարսուայի հարևանությամբ: Դա կրացատի սեպագիր աղբյուրների Մեսու-Մեսսի-Մե(ի)շքայի մեջ տեսնել մի քանի միավորներ և տալ դրանց տարբեր տեղադրումներ:

Մուրիկաշ (⁵³Surikaš nagš).

Մանայի թագավորության հարավային վարչամիավորը՝ Մուրիկաշը՝ Մի-նիխինի ամրոցով, հիշատակվում է միայն մեկ անգամ՝ Մարզոն II-ի կազմած ԼԱ-ում⁵³: Չմայած այս եզակի հիշատակությանը՝ մարզը տեղադրվում է քավական փտառորեն՝ հիմք ընդունելով Մինիխինի ամրոցի, ինչպես նաև Մուրիկաշին սահմանակից Պարսուա, Ալլարբիա և Կարալլու երկրների հիշատակությունը: Վերջիններին տեղադրությունը Փարթ Զաքի ակունքներից Կրզղ-Ուզեն ընկած շրջանում ենթադրում է մարզի տեղադրում նրանցից հյուսիս: Նման հնարավորություն քննում է նաև մասնագիտական գրականությունում առաջարկված Մինիխինի-Միմախ⁵⁴ և Մույա-Շույա⁵⁵ համադրություններից: Ելնելով վերոհիշյալից՝ ընդունելի է թվում մինչ այդ առաջարկված տեղադրությունը Բանեի և Մարաքի միջև ընկած շրջանում՝ առաջինից ոչ հեռու⁵⁶:

«Բուշտու քաղաքի շրջան» (⁵⁷Bustis, Bostus, Busutu, ⁵⁸Bušta) ⁵⁷.

Այս անվան տակ նկատի առնված մարզի գոյության հնարավորությունն առաջարկվում է մեր կողմից՝ հիմք ունենալով Մանայի դեմ ասորեստանյան արքա Աշշուրբանապալի (Ք.ա. 668-627(?)թթ.) ձեռնարկած արշավանքը նկարագրող «Գլան Բ-ի» և, այսպես կոչված, «Ռ-աստամի գլանի» տվյալները⁵⁸: Առաջին արձանագրությունում, կարծում ենք, խոսքը վերաբերում է վարչարարական առնվազն 7 միավորների: Մեր այս ենթադրության հիմքում ընկած է տարածքային որոշակի շրջան նշանակող «ոպն» տերմինի⁵⁹ իմաստային այտասահայտման միջոցը նորասորեստանյան ժամանակաշրջանի արձանագրություններում⁶⁰: Ըստ այդմ «ոպն»-ն, հատկապես Ուրարտուի հետ կապված, հանդես է գալիս մեկ կամ մի քանի կենտրոնի շուրջ համախմբված «շրջակա քնակավայրերի» ամբողջության տեսքով: Եթե սա ընդունենք որպես հիմք, ապա «Գլան Բ-ից» հայտնի առաջին մարզը, ուր նույն էր գործել Միջշարիշկուրնի գլխավորած ասորեստանյան քանակը, կլինի «Բուշտու քաղաքի շրջանը»:

Համաձայն արձանագրության՝ Այուսիաշ, Պաշա[...]տու, Բուշտու (տնքտուում Բուստուում), Աշուիաշ, Ուրկիյանուն, Ուպպիշ, Սիխուա, Նազի-նիրի քաղաքները և «ասնիվ քանակությամբ» շրջակա քնակավայրեր ընդգրկված մարզը ձգվել է ասսուրա-մանայական սահմանից⁶¹ մինչև Իզիր-տուի շրջան⁶²: Դատելով սեպագիր աղբյուրներում Բուշտուի հետ հիշատակվող երկրների ցանկից, որոնց մեծամասնությունը կազմում էին Մանայից և Պարսուայից արևելք տեղադրվող մարական իշխանությունները, ա-

պա ընդունելի է Բուչուտի տեղադրումն այդ իշխանությունների հարևանությամբ՝ Մամայի և Պարսուայի միջև, սակայն շատ ավելի արևելք, քան ստաջարկվել է⁶³, ինչը բխում է ուրարտական արձանագրությունների տվյալներից⁶⁴, այն է՝ Կզզզ-Ուզենի արևմտյան վտակների և Ջաղատու գետի միջև, Բականից արևելք:

«Շուրդիրա քաղաքի շրջան» («Šurdira»)⁶⁵.

«...Շարունակելով արչավանքս՝ Շուրդիրա քաղաքը շրջապատող բնակավայրերը, որոնք արքաների՝ նախորդներին օրոք մանացիները գավթել էին և ենթարկել իրենց, նս նվաճեցի և հրո ճարակ դարձրի, քչեցի-տարա նրանց ունեցվածքը: Այս բնակավայրերը ներառեցի Ասորեստանի սահմանների մեջ»⁶⁶:

«Գլան Բ-ի» այս հատվածից ենթադրում ենք «Շուրդիրա քաղաքի շրջան» վարչամիավորի գոյությունը, քանի որ այստեղ ևս խոսք է գնում մի ամբողջությամբ՝ կենտրոնի (խմա՝ Շուրդիրայի) և նրա շուրջն ընկած բնակավայրերի մասին: Մարզի տարածքը, ըստ ամենայնի, համապատասխանել է նորաստրեստանյան աղբյուրներից հայտնի Ալլարբիա երկրին⁶⁷: Վերջինս հիշատակվում է Մուննա (Մանա) և Պարսուա երկրների, Մամայի Մարիկաշ մարզի և Կարապլուի, Զ/Մար(՝) երկրի, Շուրդիրայի հարևանությամբ, որոնց սահմանակցել է հաստատապես⁶⁸: Նկատի առնելով վերջիններին համար ստաջարկված տեղադրումները⁶⁹, այն, որ Ալլարբիայի մաս կազմող Նիկսամմա և Շուրգադիա մարզերը⁷⁰ Մարզան Ս-ի կողմից կցվել են Պարսուա նահանգին, իսկ նրան սահմանակից Կարապլուն՝ Լուլունի-Ջամուային⁷¹, ապա կարելի է մարզը տեղադրել Դիալայից հյուսիս՝ Փոքր Ջար գետի արևելյան ակունքների շրջանում, Բաննից հարավ և Սերիվանից հյուսիս-արևմուտք:

Արսիանիշ քաղաքի շրջան (ռաշն ին «Aršianiš»).

Այս մարզը՝ համանուն կենտրոնով, հիշատակվում է միայն «Գլան Բ-ում» իարսի լեռան վրա գտնվող Այսիանանի(՝) քաղաքի և կոմարգայցիների երկրի միջև՝ «Մանացիների երկրի ներսում»⁷²: Մարզի տեղադրությունը պայմանավորել ենք երկու հիմնական նկատառումներով, այն է՝ ասորեստանյան բանակի հավանական երթուղին և իարսի լեռան հիշատակությունը⁷³:

Աշշուքքանապալը, իր IV արչավանքն ուղղելով Մամայի դեմ, նպատակ է ունեցել լուծել կոնկրետ խնդիրներ՝ վերադարձնել իր նախորդների օրոք մանացիների նվաճած ասորեստանյան ամրոցները⁷⁴ և զրկել նրան արտաքին ակտիվ քաղաքականություն վարելու ենթարվորությունից: Այս հանգամանքներն էլ, կարծում ենք, պայմանավորել են ասորեստանյան բանակի երթուղին: Այս առումով ուշադրության է արժանի, որ ենթադրված 7 վարչամիավորներից առնվազն 3-ը (Բուչուտն, Շուրդիրան, Շարուիկերին) սահմանակցել են Ասորեստանին, Իզիրաուն գտնվել է նրանից ոչ հեռու, իսկ Արսիանիշը, կոմարգայցիների երկիրը, հավանաբար, մաս էր իշխանյանն՝ քիչ

ավելի խորքում: Այստեղից կարելի է ենթադրել, որ արշավանքը, սկզբնական Ռուչտու-Իզիրտու հատվածից հետո, ընթացել է երկու՝ թերևս զուգահեռ ուղղությամբ՝ այն է՝ Իզիրտու-Շարբուխ-Շարբուխլիքի և Իզիրտու-Արսիյանիչ (Ռարևանդ՝ կամուրջայցիների երկիր)-Էրիշթեյանա-Շարբուխլիքի երթուղիներով: Հետևաբար՝ ասորեստանցիներն ընթացել են Մանայի սահմանամերձ շրջաններով և հարակից տարածքներով՝ առանձնապես չփորձելով խորանալ երկրի ներսում, ինչը երևում է նաև ասորեստանցիների ցուցաբերած անհետևողականության մեջ՝ մայրաքաղաք Իզիրտուն պաշարելիս⁷⁵: Այստեղից կարելի է ենթադրել, որ խնդրո առարկա Արսիյանիչը գտնվել է Իզիրտու մարզի Ռարևանդայան, Մրանից, հավանաբար, հյուսիս-արևմուտք, ինչը չի հակասում նաև Նաբաթի լեռան համար առաջարկված տեղադրությանը:

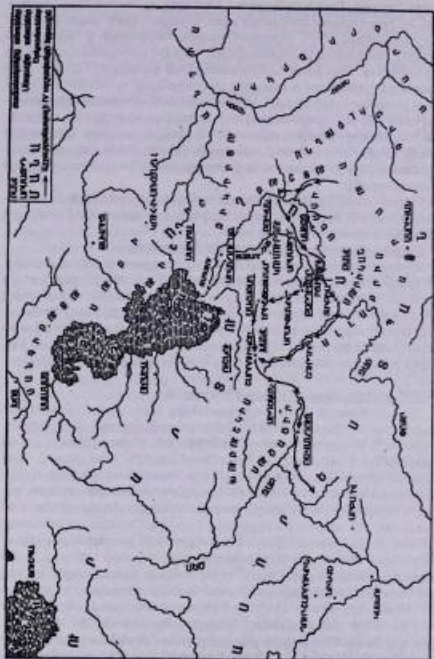
Ելնելով ասվածից՝ «Արսիյանիչ քաղաքի շրջանը» տեղադրում ենք Ուրմիայից հարավ՝ Ջադատուի վտակ Թաթաու-չալի ավազանում՝ ներկայիս Բերդիզորից հյուսիս-արևմուտք:

Էրիշթեյանա քաղաքի շրջան (ոգնն ձև՝ *Eristeiana).

Աշտորանապատի արձանագրությունում, վարչաքաղաքական վերտիկալ միավորներից զատ, հիշատակվում է նաև Էրիշթեյանա քաղաքի շրջանի նվաճման և ավերման մասին⁷⁶: Արդյուրներում միայն մեկ անգամ նշվող այս մարզին, ելնելով հիշյալ նկատառումներից և Շարբուխլիքի հավանական տեղադրությունից, կարելի է տալ մոտավոր տեղորոշում Ուրմիայից հարավ՝ ներկայիս Մահարադի շրջանում⁷⁷, արտեղից հայտնի և Զ.ա. 7-րդ դարով թվագրվող ամրոցներից մեկն էլ⁷⁸, թերևս, հանդիսացել է Էրիշթեյանան⁷⁹:

*Շարբուխլիքի քաղաքի շրջան (ձև՝ *Sarruāqbi).

Աշտորանապատի արձանագրություններից ենթադրվող վարչատարածքային վերջին միավորը «Շարբուխլիքի քաղաքի շրջանն է»: Վերջինս՝ [Բի]րուա(՝), Շարբուխլիքի, Գուսունն և [Բի]րուտե(՝)⁸⁰ քաղաքներով նվաճվել է արշավանքի վերջին փուլում և կցվել Ասորեստանին⁸¹: Այս փաստը, Շարբուխլիքի հիշատակությունը («Գլան Բ-ից» զատ) Ասարխադդունի արձանագրությունում՝ որպես «Մաննացիների երկրի սահմանին» գտնվող քաղաք⁸², ինչպես նաև արշավանքի հավանական երթուղին մատնանշում են մարզի որոշակի տեղորոշում Ուրմիայից հարավ և Մահարադից արևմուտք: Այս տեղորոշման օգտին է վկայում նաև Բիրուտե(՝) քաղաքի հիշատակությունը «Գլան Բ-ում», որը Աշտուր-Տամիր-ապալ II-ի մոտ հանդես է գալիս Ջամուայի քննակալայրերի թվում⁸³: Իսկ Մանայի քաղաքությունը, ինչպես հայտնի է, զբաղեցրել է զամուական երթմանի տարածքների զգալի մասը⁸⁴: Ուստի, եթե նկատի ունենանք նաև ասորեստանյան Ջամուա-Մագամուս նահանգի տեղադրությունը⁸⁵ (որից, թերևս, նվաճվել էին հիշյալ քաղաքները), ապա «Շարբուխլիքի քաղաքի շրջանը» կարելի է տեղորոշել Փոքր Ջաբից հյուսիս՝ ներկայիս Նաբե քնակալայրի և հարակից տարածքներում:

Ունշոնշ (ՄՍՄԱԳՆԱՅՄ Արճի(ո)):

Հիշատակվում է Ք.ա. VIIIդ. ուրարտական (Արգիշտի I) և ասորեստանյան (Սարգոն II) արձանագրություններում⁸⁶, որոնցից առաջինում Մանա և Բուշտու կատարված ուրարտական արչավանքի, իսկ երկրորդում Մանայի դեմ բարձրացված ընդդատության և Սարգոն II-ի «VIII տարվա արչավանքի» կապակցությամբ: Հիշյալ աղբյուրների ուսումնասիրությունը թույլ է տվել հետազոտողներին առաջարկելու Ունշոնշի տարբեր տեղադրումներ՝ հիմք ընդունելով երկու հիմնական փաստարկներ:

Ա. Սկզբնական շրջանում տեղադրության հիմնական փաստարկը Ֆ. Թյուրո-Դանժենի կողմից առաջարկված տեսակետն էր, որ հեղինակը, Ռատշ լեռը նույնացնելով Ուրմիայից արևելք ընկած Կուի-ի-Մահենդ (այժմ Հարամդադ) լեռան հետ, Ունշոնշը տեղադրել էր այդ լեռան և Ուրմիայի միջև՝ լճի արևելյան ափերին⁸⁷:

Բ. երկրորդ փաստարկը ըխտն էր ԼԱ-ից, ըստ որի Ունշոնշը սահմանակցել է Ուրարտուին և, առժամանակ, նվաճվել նրա կողմից⁸⁸:

Մերձօրմյան ավազանում գերմանական, այնուհետև իտալական արչավանքների կատարած լայնածավալ աշխատանքների արդյունքում ի հայտ թերված հնագիտական հարուստ նյութերն ու հուշարձանները վկայում են տարածաշրջանում ուրարտական առնվազն հարյուրամյա հաստատուն ներկայություն⁸⁹: Հնավայրերի տեղաբաշխումը (Ուրմիայից արևմուտք, հարավային ափամերձ տարածքներ) թույլ է տվել որոշակիորեն հստակեցնել ուրարտական պետության հարավ-արևելյան սահմանները: Այս հանգամանքն էլ նկատի ունենալով՝ Լ.Լևինը, Ի.Մեդվեդսկայան և այլոք Ունշոնշը տեղադրում են Ուրմիայից հարավ և հարավ-արևելք՝ ուրարտական տիրույթների հարևանությամբ, մերժելով Ունշոնշի «արևելյան» տեղադրության հնարավորությունը⁹⁰:

Այս կապակցությամբ անհրաժեշտ ենք գտնում ուշադրության դարձնել հետևյալ նկատառումներին:

Ա. Ուրարտական հուշարձանների առկայությունը Ուրմիայից հարավ և դրանց րացակայությունը լճից արևելք դեռևս չի ենթադրում, որ այդ տարածքները չէին կարող գտնվել ուրարտացիների ոչ ներկարատև վերահսկողության ներքո: Ասվածը հավաստվում է ուրարտական աղբյուրների տվյալներով: Դրանց համաձայն՝ Մանա երկրի դեմ ձեռնարկված արչավանքների և կատարված նվաճումների կապակցությամբ միայն մեկ անգամ է նվաճվում «երկիրն իմ-երկիրն ավելացրեցի (կցեցի)» արտահայտությունը, այն է՝ Սարգուրի II-ի տարեգրությունում⁹¹: Նրա կողմից Մանայի դեմ Ք.ա. 745/743թթ. ընթացքում⁹² ձեռնարկված երկրորդ և ուրարտական արձանագրություններից հայտնի վերջին արչավանքի կապակցությամբ: Ըստ Ի.Դյակունովի կարծիքի՝ «Մանա» անվան տակ արձանագրությունում նկատի է

ատնվել Սուրբ երկիրը⁹⁵։ Հետևաբար՝ Ռիչլիչին սանձանակից Սուրբն գտնվել է ռուսարտական տիրապետության տակ մտն էրեք տասնամյակ և ոչ քն մեկ դար, ինչն, ինչպես, չի նպաստում Ռուսիայից ծարավ ընկած և հնազնորեն հավաստված ռուսարտական տարածքներում նրա տեղադրությամբ։ Ուստի՝ «Ռուսարտուի սանձանակների սկիզբ» Սուրբն՝ Ռիչկայա ամրացով, պետք է գտնվեր ոչ այլ վայրում քան Ռուսիայից արևելք, որի հարևանությամբ էլ՝ Ռուսիայից արևելք և հարավ-արևելք, գտնվել է Ռիչլիչը։

Բ.Լ.Լևինը, հիմնվելով հնազնուական տվյալների վրա, Ռիչլիչը տեղադրում է կամ Թուկանի⁹⁶ կամ Մանասթադի շրջանում⁹⁷, միաժամանակ, տարբերակելով «մեծ» և «փոքր» Ռիչլիչներ, որոնցից առաջինը, ըստ հեղինակի, Ռուսիայի հարավային ափերի ռուսարտական տիրույթներն են, իսկ երկրորդը՝ սարգոսյան արժանագրությունների Ռիչլիչը⁹⁸։

Առաջինի տեղադրությունը Ռուսիայից ծարավ ընկած ռուսարտական տարածքներում չի հավաստվում սրպես փաստաթղթի քերված այդ նույն հնազնուական նյութերով։ Դրանց, և մասնավորապես էքնիկ տարբերակման հիմք ծառայող խեցեղենի ուսումնասիրությունը բայց է տալիս ենթադրել նշված տարածքների բնակչության կազմում ռուսարտական էքնիկ տարրի գերազանցություն⁹⁹։ Հետևաբար՝ հիմքեր չկան այնտեղ տեսնելու մանացիների կամ, ինչպես հեղինակն է կոչում՝ «Ռիչլիչիցիների» նշանակալի քանակ, նրանց վերագրելու «ծովեզրյա մանացիների» քարձրացրած ապստամբությունը և, վերջին հաշվով, տեղադրելու Ռիչլիչը¹⁰⁰։

Ինչ վերաբերում է Ռիչլիչի տեղադրությանը ռուսարտական տիրույթներին հարավից ծարավ հովիտներում, ապա, այս պարագայում, քիչ է հավանական Մանայի թագավորության կենտրոնական շրջաններում, մալթաքաղաք Իզդրուտից ոչ հեռու այնպիսի ձգք և փաստացի անկախ իշխանության գոյություն, ինչպիսին հանդիսանում էր Ռիչլիչը։

Այս նկատառումներից ելնելով և ընդունելով Ուսուչ-Սոհենդ նույնացումը, ընդունելի ենք գտնում Ռիչլիչի տեղադրությունը Ռուսիայից արևելք և հարավ-արևելք՝ մինչև Սոհենդ և Մարադա ընկած տարածքներում։

Կումուրդայցիների երկիր (ՊՊՊ Kumurdaia).

Կումուրդայցիների երկրի՝ որպես Մանայի թագավորության վարչաքաղաքական միավորի գոյությունը նշվել է Լ.Լ.Լևինի կողմից¹⁰¹ առանց, սակայն, տեսնելու տեղադրության որևէ հնախավորություն¹⁰²։

Մեր կարծիքով, հնարավոր է տալ «Կումուրդայցիների երկրի» մոտավոր տեղադրություն՝ հիմք ընդունելով Արախյանիչ քաղաքի տեղադրությունը պայմանավորող վերջ քննարկված նկատառումները։ Ըստ այդմ՝ հնարավոր ենք համարում «Կումուրդայցիների երկրի» տեղադրումը այդ մարզի հարևանությամբ դեպի արևելք, Բերդիգորից հյուսիս-արևելք։

Սուրի (ՊՊՊ Subi).

Սուրի երկիրը հիշատակվում է միայն ԼԱ-ում որպես մանացիներով բնակեցված ռուսարտական մասանգ։ Մասնազնուական գրականությունում

Մուրիի տեղորոշումը պայմանավորվել է Ռիչդիչի տեղադրությամբ՝ նրանից հյուսիս կամ արևմուտք՝ հիմք ընդունելով վերջինիս նկատմամբ ուրարտական իշխանության անկախության և Ռիչդիչի հետ սահմանակցության համագանձը:

«Ուրարտոյի սահմանների սկիզբ» Մուրիի՝ սկզբնապես առաջարկված «արևելյան» տեղադրությունը մերժող հիմնական փաստարկը Ուրմիայի արևելյան ափերին ուրարտական հուշարձանների (արձանագրություններ, խնդրեմ և այլն) բացակայությունն է¹⁰⁰: Այս փաստը, սակայն, բացառվում է ԼԱ-ի տվյալներով, համաձայն որոնց, իրենց՝ ուրարտացիները, թերևս էթնիկ նկատառումներից ելնելով, Մուրիին անվանել են «մամացիների երկիր»: Արդ, հնարավոր է ակնկալել մամացիներով քնակեցված և ոչ վաղուց նվաճված տարածքներում ուրարտական ներկայության արդյունք հանդիսացող այնպիսի մեծաքանակ նյութերի և մասնավորապես՝ ուրարտական կարմիր-անգորավորված խնդրեմի անկախություն, ինչպիսիք հայտնի են Ուրմիայից արևմուտք և հարավ¹⁰²: Այս համագանձը, կարծում ենք, կարող է լինել Մուրիի «արևելյան» տեղադրությանը նպաստող և ոչ թե բացառող փաստարկ:

Մուրիի տեղորոշման անհրաժեշտ հաջորդ պայմանը Ռիչդիչից հետո ասորեստանյան բանակի երթուղին պայմանավորող գործոնների հնարավոր բացահայտումն է:

Ռիչդիչից ասորեստանյան բանակը պետք է ընթացիկ երկու ճանապարհով՝ կամ դեպի հյուսիս կամ արևմուտք: Հեռագտողների զգալի մասն ընդունել է Ֆ. Թյուրո-Ղանժենի կողմից առաջարկված «հյուսիսային» երթուղին, մնացյալը՝ ուրբեր Մուրին տեղորոշել են Ուրմիայից հարավ՝ «արևմտյան»: Մենք ևս գտնում ենք, որ Սարգոնն ընթացել է հյուսիս՝ կենտրոնով, Մուրիի տեղադրությունից զատ, հետևյալ նկատառումից:

Եթե Սարգոնն ընթացիկ դեպի արևմուտք, ապա ստիպված էր լինելու հաղթածարեւ մեկդարյա ներկայության ընթացքում ստեղծված ուրարտական ամրոցների մի ամբողջ շրջա (Ղաշ-թեփե, Արսլան Քալ'է, Շեյքան Արաղ, Ագրաթ-թեփե, Հասանլու, Կալատգահ ևն), ինչը, անկախ Ռաուշում ուրարտական բանակի կրած պարտության հետևանքներից, ասորեստանցիներից կպահանջեր փեծ ջանքերի և ժամանակ: ԼԱ-ը, սակայն, ներկայացնում է արշավանքի սահուն, անկաշկանդ ընթացք, ինչը հազիվ թե պայմանավորվեր ուրարտական զինվորների «համատարած փախուստով» կամ նրանց համակամ «ապրտախով»¹⁰³: Ենթադրում ենք, որ Սարգոնն ընտրել է երկար, բայց առավել դյուրին և, որ կարևոր է, թույլ պաշտպանված երթուղի, այն է՝ Ուրմիայի արևելյան ափերով դեպի հյուսիս¹⁰⁴: Ասվածից, քնականաբար, կհետևի Մուրիի «արևելյան» տեղորոշում:

Հայկական լեռնաշխարհի և հարակից տարածքների ֆիզիկական, քնակլիմայական պայմաններին քաջատեղյակ Պ. Ջիմանսկին նշում է Մուրիի «արևելյան» տեղադրությունը հաստատող ևս մեկ փաստարկ:

Ի տարբերություն Ուրմիա լճի եսթրախային քլորի հովիտների՝ Սուրիի գրադեցրած «արևելյան» տարածքը (տև՝ 5 ատրև) եղև է երկրագործության համար քիչ պիտանի, սակայն մայատավոր՝ անասնապահության և ծխարուծության համար¹⁰⁵: Այս հույնն է հայտնում մահ ԼԱ-ը: Վերջինս Սուրիի մեքարագործությունում չի նշում երկրագործության հետ կապված որևէ փաստ, ինչի փոխարեն, սակայն, Սուրին համարվում է ուրարտական բանակին ձիերով ապահովող անասնապահական կարևոր շրջան, նրանում եղևտակված Ամիաշտանիան՝ «նրա (Ռուսայի) նրամակների տունը»¹⁰⁶:

Այսպիսով, ի մի բերելով ասվածը, Սուրին, կարծում ենք վստահաբար կարելի է տեղորոշել Ուրմիայից արևելք և Ուիլդիչից հյուսիս¹⁰⁷, լճափից մինչև Մարանդ, Թավրիզ և Սոհենդ լեռն ընկած տարածքներում:

Զիկիրտ (¹⁰⁸Zikirtu).

Մանային ենթակա երկրներից հզորագույնը՝ Զիկիրտուն¹⁰⁸, հանդես է գալիս բացառապես սարգոնյան ժամանակաշրջանի աղբյուրներում՝ եղևտակվելով բազմիցս՝ Մանայի, Ուիլդիչի և Անդիայի սահմանակցությամբ: Թվարկված երկրների և, մասնավորապես, Ուիլդիչի տեղադրությունը, ի լրումն ապրեստանյան բանակի հավանական երբորդո (Զիկիրտուից Սարգոնն ընթացել է մուտեգող ուրարտական բանակին ընդատաօ կամ, ինչպես նշվում է՝ «արևելքից արևմուտք»¹⁰⁹), մատնանշում է երկրի հնարավոր տեղադրություն Ուրմիայից արևելք՝ Ջաղատուի աջափնյա վտակների և Հաշտա-Ռուդ գետի միջև, Սոհենդից հարավ-արևելք՝ Ուրմիայից հարավ ընկած ուրարտական տիրույթների մերձավերությամբ¹¹⁰:

Անդիա (¹¹¹Andia).

Ապրեստանյան արքաներ Սալմանասար III-ի, Ադադ-Նիլարի III-ի և Սարգոն II-ի արձանագրություններից¹¹¹ հայտնի Անդիան ևս, ամենայն հավանականությամբ, հանդիսացել է Մանային ենթակա երկիր կամ, առնվազն, ղեռովի այդպիսին¹¹²: Սարգոնյան արձանագրություններում Անդիան և Զիկիրտուն մեծ մասամբ նշվում են համատեղ, ինչից ենթադրվել է նրանց սահմանակցություն¹¹³: Ադադ-Նիլարի III-ի մոտ (Ջ.ա. 810-782թթ.) Անդիան համարվում է մինչև «Արևելքի մեծ ծով (Կոսսպից ծով)» ձգվող նեոավար երկիր¹¹⁴, իսկ ԼԱ-ից հայտնի «Դանգիլը՝ Զիկիրտու և Անդիա երկրների դեմ կառուցված սահմանային ամրոց»¹¹⁵: Ասվածից ելնելով՝ Անդիան կարելի է տեղորոշել Կրզղ-Ռոզնի (Սեփդ-Ռուդ) միջին հոսանքի շրջանում՝ Զիկիրտուից հյուսիս-արևելք¹¹⁶:

THE ADMINISTRATIVE-POLITICAL UNITS OF THE KINGDOM
OF MANNA AND THEIR LOCATIONS

(Summary)

The problem of historical geography and administrative division of ancient Oriental kingdom of Manna is still actual. The number of administrative-political units of Manna, known from cuneiform sources, reaches up to thirteen, including eight districts and five "lands".

Districts - 1. "District of Izirtu"(south of Lake Urmia, in and around Berdizor), 2. Misti (in the region of Saqqoz), 3. Surikash (east of Lower Zab, near the town of Baneh), 4. "District of Bushtu"(between the rivers of Zarinch Rud and Qizil Uzun, east of Bukan), 5. "District of Shurdira"(in the area of upper stream of Lower Zab, north-west of Marivan), 6. District of Arsiyanish (along the valley of Tatau Chay, north-west of Berdizor), 7. District of Erishteyana (in the region of Mahabad), 8. "District of Sharruiqbi"(in and around Khaneh).

"Lands" - 1. Uishdish (east and south-east of Urmia, between the seashore, Mt. Sahend and Maragheh), 2. Subi (east of Urmia, south-west of Tabriz), 3. Zikirtu (south-east of Urmia, between the rivers of Zarinch Rud and Hashta Rud), 4. Andia (in the area of middle stream of Qizil Uzun), 5. Kumurdu (south of Urmia, north of Berdizor).

ՄԱՆՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մաննի թագավորության մասին տե՛ս Գ.Ա.Меликишвили, Некоторые вопросы истории Маннейского царства, "Вестник древней истории" (ВДИ), 1949, N 1, с.57-72; Մուսթի Կանրի-Սարգու, Ե՛., 1954; И.М.Дьяконов, История Мидии, М.-Л., 1956; И.Г.Алиев, История Мидии, Б., 1960; Э.А.Грантовский, Ранняя история иранских племен Передней Азии, М., 1970; Н.В.Арутюнян, Енаинли, Ер., 1970; С.М.Кашкай, Из истории Маннейского царства, Б., 1977; Թեյսիս մասն "Realexikon der Assyriologie" (RLA), 7, 1989-ով ("Mannier", p. 340-342) հղվ. գրականությունը:
2. M.Streck, Das Gebiet der heutigen Landschaften Armenien, Kurdistan und Westpersien nach der babylonisch-assyrischen Keilinschriften, "Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete" (ZA), XIII Band, 1 Heft (1898), XIV Band, 1-2 Heft (1899), XV Band, 2-4 Heft (1901); L.D.Levine, Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros, I ("Iran" XI, 1973), II ("Iran" XII, 1974). J.E.Reade, Kassites and Assyrians in Iran, ("Iran" XVI, 1978); S.Brown, Archaeological and Historical Studies in the Neo-Assyrian Zagros (Ph.D.diss.), University of Toronto, 1979; I.M.Diakonoff, S.M.Kashkai, Geographical Names According to Uraetian Texts, Répertoire

Géographique des Textes Cuneiformes (RGTC), Band 9, Wiesbaden, 1981; Н.В.Арутюнян, Топонимика Урарту, Е., 1985; J.E.Reade, Iran in the Neo-Assyrian Period. - in "Neo-Assyrian Geography" (ed. M.Liverani), Rome, 1995.

3. Այս կապակցությանը իրենց մտածումներն արտահայտած հնագրողներն անդադարեմ են մեծ ժամայական այն մարզերի և երկրների տեղադրությանը, որոնց տարածքով ընթացել է արշավանքի երթուղին: S. u F. Thureau-Dangin, Une relation de la huitième campagne de Sargon, Textes cuneiformes du Louvre, vol. 3, Paris 1912, pp. I-XX; C.F. Lehmann-Haupt, Muzajir und der achte Feldzug Sargons II (714 v. Chr.), "Mitteilungen der Vorderasiatischen (und Ägyptischen) Gesellschaft" (MVAG), 21, (1916), pp. 119-151; H.A. Rigg, Sargon's Eight Military Campaign, "Journal of American Oriental Society" (JAOS), 62 (1942), pp. 130-138; E.M. Wright, The Eight Campaign of Sargon II of Assyria (714 B.C.), "Journal of Near Eastern Studies" (JNES), 2 (1943), pp. 173-186; L.D. Levine, Sargon's Eight Campaign, in Mountains and Lowlands: Essays in the Archaeology of Greater Mesopotamia (eds. L.D. Levine, T.C. Young), "Bibliotheca Mesopotamica" (BM), vol. 7, Malibu, 1976/1977, pp. 252-271; W. Kleiss, Alte Wege in West-Iran, "Archäologische Mitteilungen aus Iran" (AMI), 10 (1977), S. 137-151; A. Çilingiroğlu, The Eight Campaign of Sargon II, "Jahrbuch für Kleinasiatische Forschung" (Jkf, "Anadolu Araştırmaları"), 4/5, (1976/77); W. Mayer, Sargons Feldzug gegen Urartu -714 v. Chr.: Eine militärhistorische Würdigung, "Aus Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft" (MDOG) 112 (1980), S. 13-33; И. Медведская, К уточнению маршрута похода Саргона в 714 г. до н.э., ВДИ, N2 (1989), с. 100-117, G.W. Vera Chikaza, Der VIII. Feldzug Sargons II. Eine Untersuchung zu Politik und historischer Geographie des spätem 8. Jhs. v. Chr., AMI 27 (1994), S. 91-118.
4. Այս անունով բացատրյուն կազմող Ռ-Բոյմերի ուսմանսիրությունը (R.M. Boehmer, Volkstum und Städte der Mannäer, "Baghdader Mitteilungen" (Bagh. Mitt.), 3 (1964), S. 11-24, Tafel 1-3), արժեքավոր է այնքանով, որ նրանում ի մի են բերված Մանային վերաբերող տեղանունների մեծազյան մասը՝ արշուրների համապատասխան հղումներով հանդերձ: Սակայն, հեղինակն կատարած մի շարք եզրահանգումներ, հատկապես տեղադրումների նկատ կապված, անհանգիչ են և սակավ փաստարկված:
5. F. Thureau-Dangin, Une relation...; D.D. Luckenbill, Ancient Records of Assyria and Babylonia (այստեղս՝ ARAB) I-II, Chicago, 1926-1927, II 139-178, 851-853; И. М. Дьяконов, Ассирийско-вавилонские источники по истории Урарту (այստեղս՝ АВИНУ), ВДИ, 1951, N. 2-4, N. 49, 73. Արժանագրության ներ էրախարակությունը տե՛ս W. Mayer, Sargons Feldzug gegen Urartu - 714 v. Chr.: Eine militärhistorische Würdigung, MDOG 112 (1980) und 115 (1983), Berlin, 1984.
6. Աստիտանում, ընդհուպ մինչև Թիգրատարաթաթ III-ի (Ջ.ա. 745-727) ծնունդը կամ ռազմավարական շարեփոխումը, գործել է երկիրը փոխարարությունների բաժանելու սկզբունքը՝ «ձեռնոմ»-ների զգեսակորությանը: Բարեփոխումից հետո փոխարարությունները բաժանվել են ավելի մանր վարչամիավորների՝ մարզերի՝ մարզային կառավարիչների՝ (***bēl rēnē) զգեսակորությանը: Վարչական այս համակարգի կիրառումը, անհնայն հավանականությանը, վերցվել է Ուրարտուից (И. Дьяконов, Урартские письма и документы, М.-Л., 1963, с. 66 n. 75), որտեղ մարզային կառավարիչների ինստիտուցը գործել է ի սկզբանե:

7. Հուն. Ասորեստանում (Ձ.ա.VII դ.) 56 նահանգների (նախկինում՝ ինքնուրույն երկրներ) և «բուն ասորեստանյան» 50 մարզերի գոյությունը:
8. ¹⁹⁹⁴ Saknu, շում. šakan/šakkanakku բառից՝ «տեք, տիրակալ, փոխարքա ևն, բառացի՝ լիշանություն ունեցող» (P.A.Deimel, Akkadisch-Sumerisches Glossar, Romae, 1937, S.423): Կասապարյան այս ինտերնետի մասին տե՛ս R.A. Henshaw, The Office of Šaknu in Neo-Assyrian Times, JAOS 88 (1968), N. 3, J.N. Postgate, The Place of The Šaknu in Assyrian Government, "Anatolian Studies" (An.St.), vol. XXX, (1980), p.68-76.
9. Մանաին ենթակա երկրներից հայտնի են Ջիլիհուտի և Անզիալի օրինակները, որոնք ունեցել են նման միավորներ. АВМУ, 46 (75), 49 (79), 54 (28), п.8.
10. G.Postgate, RLA 7 (1989), p. 341; Г.Меликишвили, ВДН, 1949, N 1, с.71.
11. «Իզիրտու քաղաքի շրջան» և չակիրտների մեջ առկա մնացյալ անվանումները կրոն են պայմանական բնույթ:
12. Г.Меликишвили, Наирн-Урарту, с.194-199.
13. Г.Меликишвили, Наирн-Урарту, с.197. Մրա օգտին է վկայում Սալմանասար III-ի (Ձ.ա. 859-824) արձանագրություններից մեկը, որ Մանան հանդես է գալիս «քաղաք» որոշելով՝ *Mānā' (չաղաք) Մանա(չ) («Մ. կորող» տ. 168, ARAB I, 587), ինչի տակ, բերնա, կարեղի և ենթադրել Իզիրտուի մեկ այլ անվանում կամ ներկայացման ձև. J.V.Kinnler-Wilson, The Kurba'il statue of Salsmaneser III, "Tracq", vol. XXIV (1962), Pt. 2, p. 111.
14. S.Parpola, Neo-Assyrian Toponyms, Neukirchen-Vluyn, 1970, p.236-237. Г.Меликишвили, Урартские клинообразные надписи (այստեղև՝ УКН), М.1960, 28, 29.
15. Г.Меликишвили, Наирн-Урарту, с.41-42.
16. Երկրների տեղագրության վերաբերյալ տե՛ս L. Levine "Iran" XI, XII, և BM, 7, 1977. Н. Арутюнян, Топонимика Урарту, Е., 1985.
17. Н.Арутюнян, Топонимика Урарту, с.134-135.
18. A.Godard, Le Trésor de Ziwiyé (Kourdistan), Haerlem, 1950, p. 6; U.Seidl, RLA, III (1965), (Ghaflanta), p. 345.
19. A.Lemaire, Une inscription Araméenne du VIIIe S.AVJ.-C. Trouvée à Buk^a n (Azerbaïdjan Iranien), "Studia Iranica", 27 (1998), p. 15, 21-22.
20. N.Adontz, Histoire d'Arménie (HA), Paris, 1946, p. 101. n. 1.
21. A.Olmstead, JAOS, 41 (1921), p. 378, n. 72.
22. J.Reade, 1995, p. 31-42, sp. 41, map on p. 35 (Fig. 3): «Մարզից 50 կմ. արևելք», Г.Меликишвили, Наирн-Урарту, с. 45, 197, 285.
23. E.Wright, JNES, 1942, vol. 2, p.178
24. G.Vera Chamaza, AMI, 27 (1994), S. 112.
25. G.Vera Chamaza, AMI, 27 (1994), S. 104; նույնի՝ AMI, 28 (1995/96), p. 235-267, sp. 239.
26. Ն.Աբունյեշ, ըստ անննայնի, Բերդիզորը տարանջատել է «բերդ (հայկ. բերդ, ամրոց)» և «իզրո» բաղադրիչների՝ վերջինիս մեջ տեսնելով Իզիր(տու) անունը:
27. Г.Меликишвили, Наирн-Урарту, с.45.
28. Н.Арутюнян, К локализации города Зибна-Изибна-Узбна Маннейского царства. КБС, Т. VII (1984), с.102-103. Վերջինիս տեղադրումը Ջերին բնակավայրում (Բերդիզորից մոտ 20 կմ. հարավ) ենթադրում է նման ենթադրությունի տարրերություն նախկինում առաջարկված Ջիրիա-(բեհի) Ջիլին նույնազան

- (նշվ. աշխ. էջ 105): Ինչ վերաբերում է Արմայիդին, ապա այն, կարծում ենք, անհրաժեշտ է որոնել Ջադատուի վասկ Թաթաու-չաի միջին հուսանքի շրջանում:
29. A.Lemaire, "Studia Iranica", 27 (1998), p. 15-30, M.Sokoloff, The Old Aramaic Inscription from Boker: A Revised Interpretation, "Israel Exploration Journal" (IEJ), vol. 49 (1999), N 1-2, p. 105-115. Ընդհանակալություն ենք հայտնում պ.գ.ք. Ա Մովսեսյանին նշված հոգվածները մեզ տրամադրելու համար:
30. A.Lemaire, "Studia Iranica", 27 (1998), p. 16, 21.
31. A.Lemaire, "Studia Iranica", 27 (1998), p. 15, 21-22.
32. Նման կասկած հայտնել է արձանագրության հրատարակչուհից Մաշա Մոկրուզը, IEJ, 1999, N 1-2, p.111, n. 36. Տն'ս նաև LEph'nl, The Boker Aramaic Inscription: Historical Considerations, IEJ, vol. 49 (1999), N. 1-2, p. 120.
33. LEph'nl, IEJ, 1999, N 1-2, p. 119-120.
34. Տվյալ դեպքում, գրեց, խոսքը վերաբերում է Ձիկիրտուի Մխոնրա (ԱԲՈՒՄ, 49 (79)) քաղաքին (հնչել է, բերև, Ախ(ե)րա, հոմ. արձանագրությունում միևնույն տեղանվան Սիրդակկա և Ձիկիրակկա գեղածաները): Ձիկիրտում, ըստ ամենայնի, գտնվել է Ուրարտուի ոչ միայն քաղաքական, այլ նաև ճշակագրային (այդ թվում՝ հողերը) խոք ազդեցության մեջը: Դժվար է սակայն, առայժմ, խոսել զինվորացիների դերի մասին որպես կապուղ օղակի՝ որարտական և արեմնյան քաղաքակրթությունների միջև:
35. Ստրեստանյան աղբյուրներում հանդես է գալիս Մեսսի, Միասի, Մեսու/ս, Մեսալիների երկիր, իսկ որարտականում՝ Մե(ի)չրա (հնչել է, բերև, Մեսրա կամ Միսրա (Г.Меликишвили, Накрн-Урарту, с.44)) տարրերակմնորդ: Երկրամվան մնացած քաղաքակրթությունը տեղիք է տվել տարրերակելու երկու կամ երեք քաղաքական միավորներ՝ Մեսու/Միասի և Մե(ի)չրա: Միասի-Մե(ի)չրա նույնականության շուրջ տե'ս Н.Арутюнян, К некоторым урартским топонимам кочеве Урмни, "Древний Восток" (ДВ), 4 (1983), с. 230-231: Դժվար է, սակայն, ընդունել մնացած նույնականություն Մեսսիի և Նիմրուդի արևելակից մասնակցերից մեկում նշվող Մեծի ("Me-s(i)) քաղաքի միջև. H.W.F.Saggs, The Nimrod Letters. 1952, part 9 (XCIX), "Iraq", XXXVI (1974), Pts 1/2.
36. ARAB I, 581, 718-719, 739; II, 148-149.
37. Н.Арутюнян, Топонимика Урарту, с.142-143.
38. Г.Меликишвили, УКН, 24, 29.
39. Ենթադրարար՝ Բարշաշաի «արքայական քաղաքներից», Н.Арутюнян, Бнайонли, с.143.
40. М.Сальвини, Распространение влияния государства Урарту на Востоке, ДВ, 4, (1983), с.225-226.
41. И.Дьяконова, История Мидии, с.170; IDiakonoff, S.Kashkai, RGTC,9 (1981), p. 57, map; E.Wright, JNES, vol. 2 (1943), p. 179, n. 31; R.Boehmer, Bagh.Mitt. 3 (1964), S. 21, ann. 76, 79.
42. J.Kinnier-Wilson, "Iraq", vol. XXIV (1962), P 2, p.111-112, map on p. 112; E.Wright, JNES, vol. 2, 1943, p. 178, n.26, map on p.176.
43. R.Boehmer, Zur Lage von Parsua im 9. Jahrhundert vor Christus, "Berliner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte" (BJV), 5 (1965), S. 187-198 (197).
44. M.Salvini, P.E.Peccorella, Tra lo Zagros e l'Urmia, Incunabula Graeca, vol.78, Roma, 1984, p. 20. (14).

45. Э. Грантовский, Ранняя история..., с. 142-143.
46. D. Wiseman, The Vassal-Treaties of Esarhaddon, "Iraq", vol. 20, 1958, par.
47. Մ. Մալեթյան Մեծիցանի մույնացրիւ է Ուրմիայի հարաւ-արեւելյան ափի մոտ գտնվող Հասանյոտ հայտնի քնակավայրին (М.Сальянни, ДВ, 4, 1983, с. 226-227, նույնի Tra lo Zagros e l'Urmia, p. 19-21), Դաշ-թեփեից մոտ 40 կմ. արևմուտք: Պ. Ջիմանսկին հավանական է համարել նրա տեղադրությունը Արսաան Զալ է հնավայրում Դաշ-թեփեին առավել մոտ (P. Zimanski, Urmian Geography and Sargon's Eighth Campaign, JNES, vol. 49 (1990), N. 1, p. 9, n. 38):
48. Դաշ-թեփեի արձանագրության տվյալներից (ամրոցի կառուցում, մվաճված երկրամաս հետևակ զինվորների (կայազորի) հետ մեկտեղ մարզային կառավարչի (Պ) հաստատում ևճ) դեռևս չի հետևում Մեծիցանի մկատմամբ ուղարտական երկարատև իշխանության հնարավորություն: Վերջինս, Մանայի հետ միասին, կարող էր ունենալ ինքնավարություն և շիամարզել ուղարտական պետության տարածք (И. Дьяконов, История Мидии, с. 216, n. 3): Սրա վրայությունը կարող է լինել արձանագրությունում «երկիրն ին-երկրին ավելազորի (կցեցի)» արտահայտության բացակայությունը:
49. Н. Арутюнян, Топонимика Урарту, с. 55.
50. E. A. Wallis Budge, L. W. King, Annals of the Kings of Assyria, vol. I, L. 1902, p. 324 (82-83).
51. АВНИУ 49, n. 23.
52. Բացառված չէ Մեծիցանի մույնացուը Սաքզզի մերձակայքում գտնվող հնավայրերից որևէ մեկին:
53. ԱԱ, տ. 31-36 (ARAB II, 144; АВНИУ, 49, (6)).
54. N. Adontz, HA, p. 100-101. Չի բացառվում, սակայն, որ վերջինս պահպանած լինի Աշտար-Մամիթր-պապա II-ի տարեգրությունից հայտնի Միմակի լեռնանունը՝ Դիալայից հյուսիս: E. A. Wallis Budge, L. W. King, Annals..., p. 324.
55. Н. Арутюнян, КЭС, Т. VII (1984), с. 104.
56. N. Adontz, HA, p. 100-101, L. Levine, Geographical Studies..., II, p. 114.
57. «Բուչուտու» անվան ընտրությունը պայմանավորել ենք, ի տարրերություն մարզի մնացած բաղաբանների, սեպագիր արդյունքներում նրա բազմակի հիշատակումներով: Տե՛ս Г. Меликшивили, УКН, с. 424; S. Parpola, Neo-Assyrian Toponyms I, p. 95, 96.
58. ARAB II, 851-853, 786, АВНИУ, 72, 73.
59. Տե՛ս P. A. Deimel, Akkadisch-Sumerisches Glossar, S. 289.
60. «tagin» տերմինի ընդգրկված աշխարհագրաքաղաքական իմաստի վերլուծությունը տե՛ս P. Zimanski, Ecology and Empire: The Structure of the Urmian State, "Studies in Ancient Oriental Civilizations" (SAOC), N 41, 1985, p. 93-94, նույնի՝ JNES, vol. 49 (1990), N. 1, p. 10-12.
61. Н. Арутюнян, Топонимика Урарту, с. 60-61, Э. Грантовский, Ранняя история..., с. 138.
62. ARAB II, 851-853, 786, АВНИУ, 73.
63. Н. Арутюнян, Топонимика Урарту, с. 61.
64. Խորխորյան տարեգրության 10-րդ (Պ) տարվա (Ձ.ա. 777(?) թ.) տվյալներից հետևում է տեղորոշում Ուրմիայից արևելք և հարավ-արևելք ընկած երկրներից ոչ հեռու, ջրանի որ վերջիններս մկաճվել են դեպի Բուչուտու արշավելիս (Г. Меликшивили, УКН, N. 127 (IV, 42-66)): Այլ տեղադրության դեպքում քիչ ա-

հիմաստ է ըլում Բուշտուի հիշատակությունը մրանց հետ կամ, գտնել արձանագրությունում խոսքը վերաբերում է երկու տարբեր ուղղությունների՝ արտահայտված մեկ մասնական արշավանքի տեսքով:

65. Ընթերցվում է մաս Պաղղիրա, Շուկղիրա, Բուրղիրա ևն: Ն. Հարությունյանը Շամշի-Ազադ V-ի արձանագրությունում հիշատակվող Շուրղիրան (Պաղղիրա) տարրերակում է ժամայական մույնամուն (Շուրղիրա*, Պաղղիրա*) քաղաքից (H.Aрутюнян, Топонимика Урарту, с.250.):
66. ARAB II, 852; АВИИУ 73.
67. Սարգոն II-ի կառավարման 6-րդ տարեկա (Ջ.ա. 716 թ.) իրադարձությունները նկարագրող մեկ այլ տարրերակն պահպանված հատվածում (E.Weidner, Silkan(h)xi, König von Musri, ein Zeitgenosse Sargons II. Nach einem neuen Bruchstück der Prismen-Inschrift des assyrischen Königs, "Archiv für Orientforschung", 14, 1941/44, S. 41-43). Ալլարբիայի փոխարեն առկա է Պատտիրա (Շուրղիրա) անվանումը. «...T-i-i "Pat-ir-a-a (Բոտի (Բատի) պատտիրացի)» (մույն տեղում, էջ 43, տող 12): Նույն արձանագրությունում Բոտի հաջորդ Բեկ-ապալ-իդընը անվանվում է «Պատտիրա քաղաքի տեղակառավարիչ (տող 21-22): Տարակտանի չէ այս քաղաքի է ժամայական Շուրղիրայի մույնականությունը: Սկզբնական շրջանում (Ջ.ա. IX դ-ի վերջին քառորդ) Ալլարբիան և Շուրղիրան եղել են տարբեր քաղաքական միավորներ (W.Schramm, Das Land Zab der assyrischen Königsinschriften, "Orientalia" (Or.), vol. 38, F.1, 1969, S.126.):
68. H.Aрутюнян, Топонимика Урарту, с.21-22; S.Петрова, NAT I, p.12; W.Schramm, Or., vol. 38, F. 1, S. 126; D.Wiseman, "Trsq", vol. 26, 1964.
69. Sb'u ծնր. 2 (նշվ.գրկ.):
70. Ի.Դյակոնովը ենթադրել է դրանց ժամայական պատկանելություն (И.Дьяконов, История Мидии, с. 208): Ուշադրության է արժանի, սակայն, Նիկասմուսի և Շուրգաշայի հիշատակությունը Ջ.ա. 716 թ. դարերի նկարագրության «ժամայական» հատվածից հետո, նոր խոսվում է Կարաշուխի և Ալլարբիայի ճապին (ARAB II, 209): Ջանի որ Կարաշուխ ամրոցապետ կցվել էր Չամուռային, իսկ նշված մարզերը՝ Պարսուսային, ապա, կարծում ենք, հնարավոր է դրանց պատկանելությունը Ալլարբիա երկրին:
71. ARAB II, 209, 10, 56.
72. ARAB II, 853; АВИИУ, 73.
73. Մասնագիտական զրականությունում վերջինս մույնացվում է Թիզբաքալասար I-ի հիշատակած Խարտուայի և Խրարուսական արձանագրությունների Արսի(տա)ի հետ՝ տեղորոշվելով Ուրմիայից հարավ կամ հարավ-արևմուտք (H.Aрутюнян, Топонимика Урарту, с.40-41, 225):
74. И.Дьяконов, История Мидии, с. 282, л.1; АВИИУ, 75.
75. АВИИУ, 73. Մալրաքաղաք Իգիրտուի, ինչպես մաս Արմայիղ և Ջիրիա անդուրների պաշարում, կարծում ենք, թեղադրված էր տակտիկական նկատառումներով՝ ստիպել ժամացիներին իրենց ուժերը կենտրոնացնել զետանդի տակ գտնվող մալրաքաղաքի և զլխավոր մարզի պաշտպանության վրա և շահել ժամանակ Շուրղիրան նվաճելու (և մրանում հաստատվելու) համար, որով կկանխվեր հնարավոր հարձակումը ասորեստանյան բանակի դեմ. Իգիրտուից մոտ 50 կմ. հեռավորության վրա գտնվող Շուրղիրայից (ARAB II, 210, Г.Меликшвили, Накри-Урарту, с.41,45) հնարավոր էր ցամաքային ժամանակ սպասնալ նախաքաղաքին:

76. ARAB II, 853; АВИИУ, 73.

77. Աղղուննի չէ այս քաղաքի և սարգոնյան արձանագրություններից հայտնի էրիչ-բանայի մույնականությունը (Г.Меликшвили, Нагри-Урарту, с. 301), վերջինս եղև է ճարձկան իշխանություն և գտնվել Կերխն գետի վերին հոսանքի շրջանում տեղորոշվող Էլիպի նրկրի հարևանությամբ (И.Дьяконов, История Мидии, с. 90, 219): Ոստի, քիչ է հավանական ենան հեռավոր շրջանում Մանայի քաղաքական իշխանության գոյության հնարավորություն և զրանքց ենթադրվող էրիչբանյան-էրիչբանյան մույնականություն:

78. И.Медведская, ВДИ, 1989, N 2, с.104

79. Սառեստանյան բանակի երրորդը դասելով՝ հավանական չի քվում մաս էրիչ-բանայի տեղորոշումը էրիչբանյա քնակավայրի շրջանում Թավրիզից հարավ-արևելք (Н.Арутюнян, Топонимика Урарту, с. 261):

80. Տնքստում անունն ազճատված է ընթերցվում է [...]րնե: Հավանաբար, այստեղ եղև է այլ աղբյուրներից հայտնի Բիբլոտան/տ անունը (S.Parola, Neo-Assyrian Toponymy, p. 75): Կերքինս հիշատակվում է Աշշուր-Մածիթ-պալա II-ի տարեգրությունում՝ զանոական քնակավայրերի շարքում (ARAB I, 451):

81. АВИИУ, 73.

82. АВИИУ, 68, 6.

83. ARAB I, 451.

84. Г.Меликшвили, Нагри-Урарту, с. 196; И.Дьяконов, История Мидии, с.157, Н. Арутюнян, Топонимика Урарту, с. 78.

85. Sև՛ս Всемирная История, Т.1, քարտեզը՝ 556/7 էջերի միջև՝ ներդիրում:

86. L.Levine, Geographical Studies..., II, p. 113.

87. L.Levine, Geographical Studies..., II, p. 115. Ըստ ամենայնի՝ «Գլան Բ-ն» Կոմորում հիշատակվող միակ արձանագրությունը չէ: Դեռևս չունենալան (ժամանակորակես Ուրի III դինաստիայի) տեքստերից հայտնի էին Խումուրատ և Խաղջի նրկրները, որոնք քվում են մույնական ասորեստանյան աղբյուրների Խարսի-Խարուայի և Կոմուրդագիների երկրի հետ. (И.Дьяконов, История Мидии, с. 117, 282 и п. 3).

88. УКН, 444; S.Parola, NAT, p.365.

89. F.Thureau-Dangin, Une relation..., p. VII.

90. АВИИУ, 49 (156).

91. Կատարված աշխատանքների մասին տնս "Encyclopaedia Iranica" IV-ում (p. 477-478) նշվ. գրականությունը:

92. L.Levine, Geographical Studies..., II, pp114-115., մույնի՝ ВМ, p.141-142; И.Медведская, ВДИ; 1989, N 2, с. 106-108.

93. УКН, 155 В, 1-55 (24-26).

94. Г.Меликшвили, Нагри-Урарту, с. 228.

95. И.Дьяконов, История Мидии, с. 216, п. 3.

96. L.Levine, ВМ, p. 141-142, map on p. 145.

97. L.Levine, Geographical Studies..., II, p. 115.

98. L.Levine, Geographical Studies..., II, p. 115.

99. Դու արդյունքն էր ոչ միայն հաղթարձակա հաստատուն իշխանության, այլև ուրարտական պետության վաղած հետևողական քաղաքականության, որի էությունը կայանում էր տագնավարական մեծ նշանակություն ունեցող տարածքներում լինելուսին, օրինակ՝ հանդիսանում էր ուրարտացիների մեթոդական հենա-

կնտը) էքսիկվական քնիկ տարրի դիրի առավելագույնս նվազեցման մեջ. (կրչի-
նիս մեծությունը կարող էր վտանգել բարարտացիների իշխանությունը:

100. L.Levine, *Geographical Studies*.... II, p.114-115.
101. И.Медведская, ВДИ, 1989, N 4, с. 106-107. Մերոսիդյան ավազանում բարար-
տական խնցեղենի տարածման ասիմանը տե՛ս L.Levine, *The Iron Age*. - in "The
Archaeology of Western Iran" (ed. F.Hole), L., 1984, pp. 229-250, sp. 242, map on p.
249 (Fig. 72).
102. Ուրմիայից արևեց բարարտական հողարձանների բազալայությունը, կարծում
ենք, պայմանավորված է ոչ միայն բարարտական համեմատաբար ոչ երկարատև
տիրապետությամբ, այլև՝ երկրի բնեցած ռազմավարական փոքր նշանակույթ-
յամբ. Սուրին պաշտպանվում էր ոչ այնքան Ուլկայայի, որքան Ուրմիայից հա-
րավ ընկած անրոցների միջոցով:
103. АВИИУ, 49 (167).
104. Անիտամեշտ է ուշադրություն դարձնել, որ Սուրին, Տաշամդյան և նրան հաջոր-
դող Բարին եղել են ամենաբույլ անրաջված մարզերը: LU-ը նշում է ընդամենը
մեկ անրոցի (հեռս) և երկու «ամրացված քաղաքների (եմ ժեր)» առկայության
մասին: Արշավանքի ընթացքում նվաճված անրոցների, «ամուր քաղաքների» և
զրոջակա քնակավայրերի» հարաբերությունն ըստ նշված մարզերի տեսն
P.Zimansky, *Ecology and Empire*, p.40-47, Fig. 7.
105. P.Zimansky, *JNES*, vol. 49 (1990), N. 1, p.11, նույնի՝ *Ecology and Empire*, p. 22.
106. LU, տ. 184.
107. Տե՛ս նաև Н.Арутюнян, *Топонимика Урарту*, с. 170.
108. Նույնազվում է Բենիարունի արձանագրության Սաարգադայի և անտիկ
աղբյուրների սագարոնիացիների հետ՝ Տագրոսից արևեց (N.Adontz, *HA*, p. 99):
109. N.Adontz, *HA*, p. 104-105.
110. И.Медведская, ВДИ, 1989, N. 2, с.106; I.Diakonoff, I.Medvedskaya, "Biblio-
theca Orientalis", XLIV (1987), N. 3 / 4, p. 389.
111. S.Petrois, *NAT I*, p. 19.
112. АВИИУ, 54. Г.Меликишвили, ВДИ, 1949, N.1. с. 71.
113. Г.Меликишвили, *Наирн-Урарту*, с.46.
114. АРАВ I, 739; АВИИУ, 35.
115. АРАВ II, 150; АВИИУ, 49 (74).
116. АВИИУ, 28, п. 17; Н.Арутюнян, *Топонимика Урарту*, с. 28.

ՎԱԶԳԻՆ, ԴԱԶԱՐՅԱՆ

ՄԻ ՔԱՆԻ ՄԵՊԱԳԻՐ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԻ ԿՈՄՊՅՈՒՏԵՐԱՑՈՒՄԸ

Կոմպյուտերային տեխնիկայի հույժ արագ զարգացման հետ կապված՝ վերջին տարիներին խնդիր առաջացավ սեպագիր հսկայածավալ արխիվը տեղակայելու կոմպյուտերի հիշողություն: Այս խնդիրը հեշտորեն լուծելի է սեպագրի լատինատառ տառադարձության կիրառմամբ: Մենք առաջարկում ենք խնդրի լուծման մեթոդ, որը թույլ կտա այդ ամենն անել առանց տառադարձման կիրառման:

Կոմպյուտերի համար գրված մի քանի տառատեսակները լիովին քացահայտում են քիայնական (աբադառական), նորաստրական, պարսկական և ուգարիթյան սեպագիր գրային համակարգերի մոմումնետալ ձևերը: Տառատեսակները ներկայացվող հողվածի հեղինակի կողմից ստեղծվել, վերջնականապես մշակվել և առաջարկվել են 1998 թվականին: Վերը նշված 4 համակարգերի կոմպյուտերացման համար մշակվել են 3 տարբեր մեթոդներ՝ լրիվ և մասնակի տարբալուծման օգտագործմամբ: Ստորև ներկայացնում ենք տառատեսակների ընդհանուր բնութագիրը:

Քիայնական սեպագիր համակարգ

Այն գործածվել է Ք. ա. 9-6-րդ դարերում՝ Վանի թագավորության (Ուրարտու) արքունական արձանագրություններում: Մինչ օրս հայտնաբերվել է 600-ից ավելի արձանագրություն:

Քիայնական սեպագիրը նորաստրական սեպագրի պարզեցված տարբերակն է, որում զգալիորեն նվազել է մեկ նշանի իմաստների քանակը, և, որ ամենակարևորն է, ամենտացել է սեպի անկյունից սկսվող գիծը՝ որոշակի դեպքերում վերածվելով առանձին սեպի: Նկար 1-ում ներկայացված է մի քանի նշանների ձևափոխությունը:

Նմանօրինակ պարզեցումը թույլ է տալիս քիայնական սեպագիր նշանները տարբալուծել պարզագույն բաղադրիչների: Կարևոր է նաև նշել, որ այդ բաղադրիչները հորիզոնական ուղղությամբ պլոտի այլևս անբաժանելի լինեն: Ուղղահայաց տարբալուծումը ոչինչ չի տա՝ այն կոմպյուտերի մեջ հավաքելու անհնարինության պատճառով: Օրինակ, «ձ վանկը կարելի է վերածել 2 բաղադրիչների, եթե աստրականում նման բաժանումը գործնականում անհնարին է (տես նկ. 1): Երկար ուղղահայաց բաղադրիչն, օրինակ,

մտնում է թափ վանկի կազմության մեջ, որն, իր հերթին, վեր է ածվում կարճ շողաձայնաց և քաղաղրիչների և այսպես շարունակ: Աշխատանքի ընթացքում պարզվեց, որ այդ եղանակով ստացված քաղաղրիչների քանակն անհամեմատ ավելի քիչ է, քան քիսայնական սեպագրում օգտագործված նշանների քանակը: Որպես օրինակ բերենք նկար 2-ի համեմատական աղյուսակը:

Ճախ կողմում բերված են քիսայնական սեպագրի որոշ նշաններ: Նկարում դրանց քանակը 23 է: Աջ կողմում դրանց պարզագույն քաղաղրիչներն են: Վերջիններիս քանակը 4 է: Նկարից ակնհայտ է դառնում, որ անհամեմատ ավելի նպատակահարմար է ստեղծաչարին զետեղել ոչ թե առանձին նշանները, այլ դրանք կազմող քաղաղրիչները: Հիշեցնենք, որ քիսայնական սեպագիրը քաղկացած է ավելի քան 200 նշաններից, իսկ ստեղծաչարի հնարավորությունները թույլ չեն տալիս 101-102-ից ավելի առանձին նշաններում: Հետևաբար, ռենենալով քաղաղրիչների լրիվ քազմության, կարելի է ամբողջապես արտապատկերել քիսայնական սեպագիրը: Աղյուսակ 1-ում ներկայացնում ենք ստեղծաչարին համապատասխանեցված քիսայնական սեպագրի քաղաղրիչների ցանկը:

Նոդատրական սեպագիր համակարգ.

Սեպագրի այս տեսակը զործածվել է Բ. ա. 8-7-րդ դդ.՝ Ասորեստանի տարածքում: Նշանների քաղաղության տեսակետից այն զգալիորեն զերագանցում է քիսայնական սեպագրին: Բաղկացած է մոտ 600 նշաններից:

Ասորական սեպագրի կոմպլոտերացման համար ընտրվել է լրիվ տարբալուծման եղանակը, այն է՝ տարբալուծումը եռանկյունների և զծիկների (նշանների ձևի պատճառով): Մեթոդի կարևորագույն նվաճումը զրո «սեփական լայնությամբ» տատանչանների օգտագործումն է: Պարզաբանենք այս հանգամանքը:

Մովորական տատանեակներում տառի՝ էկրանին հայտնվելուն պես, կարտորը տեղափոխվում է աջ՝ նշանը թողնելով ետևում: Վերջինիս զքաղեցբած տարածքի վրա որևէ բան ավելացնելու փորձն անմիջապես անհաջողության է մատնվում՝ նախորդ նշանի զնջվելու և տեղը նոր նշան զրվելու հետևանքով: Պատճառը տատանչանի «սեփական լայնություն» ռենենայն է (տե՛ս նկ. 3), կամ, այլ կերպ ասած, ժ լայնությամբ տարածքի՝ միայն տվյալ նշանի կաղմից օգտագործման հնարավորության հանգամանքը: Այս խաչընդոտի հարթահարճան նպատակով տատանչանների «սեփական լայնությունը» վերցված է զրո, իսկ սեպանչանը տեղադրված է կարտորից ճախ «չեզոք գոտում» (տե՛ս նկ. 4): Նրա հետևանքով նշանի էկրանին զրվելուց կարտորը չի տեղաչարծվում (քանզի քաչը զրո է), և հնարավորություն է ստեղծվում նույն տեղում ավելացնել տվյալ սեպանչանի ստացման համար անհրաճիշտ քանակի նշան, կամ, այլ կերպ ասած, մեթոդը թույլ է տալիս կամայական քանակության նշանների վերադրում: Մրանում է կայանում նոդատրական սեպագրի կոմպլոտերացման մեթոդի էությունը: Բաղաղրիչների

լրիվ խումբն ընտրվել է հետևյալ կերպ: Նորաստրական սեպագիրը բաժանվել է 3 ուղղահայաց գոտու (սեպագրում առավելագույնը 4 հորիզոնական սեպերի ուղղահայաց վերադրման պատճառով), որոնցում և տեղադրվել են «ևտանկլուններն» ու «զծիկները» (տե՛ս նկ. 5):

Ասորական սեպագրում օգտագործվում են մաս փոքր չափի նշաններ (տե՛ս նկ. 6), որոնք տեղադրված են [0.5 ; 2] ինտերվալում: Արդյունքում ստացվել է երկու տատառեսակ՝ Cuneiform Assyrian Large և Cuneiform Assyrian Small: Արյուսակ 2-ում ներկայացնում ենք նորաստրական սեպագրի բաղադրիչների և ստեղծաչարի համապատասխանության ցանկը:

Պարսկական սեպագիր համակարգ.

Պարսկական սեպագիրը գործածության մեջ է եղել Ք. ա. 6-4-րդ դդ., Աքեմենյան արքայատոհմի կառավարման օրոք: Այն խառը համակարգ է, բաղկացած է 41 նշանից, որոնցից 36-ը վանկագրեր են, 4-ը՝ գաղափարագրեր, 1-ը՝ քառանջատիչ նշան:

Իր պարզության շնորհիվ պարսկական սեպագրի կոմպյուտերացումը ոչ մի քարդոլություն չի ներկայացնում: Հնչյունային նշանները պարզապես համապատասխանեցվել են ստեղծաչարի գրեթե նույնանուն ստեղծերին, գաղափարագրերը՝ «1», «2», «3», «4» և «5» ստեղծերին, իսկ քառանջատիչ նշանը՝ «*x*»-ին (տե՛ս արյուսակ 3-ը):

Ուգարիթյան սեպագիր համակարգ.

Սա ևս վանկային համակարգ է (գրեթե այբաբեն) և բաղկացած է 31 նշանից: Ուգարիթյան գրի հուշարձանները թվագրվում են Ք. ա. 14-13-րդ դարերով: Գործածվել է փյունիկերենին և հին եբրայերենին մոտ մի լեզվի, ինչպես մաս խտոներենի համար:

Կոմպյուտերացման սկզբունքը նույնն է, ինչ պարսկական սեպագրինը, ուստի ներկայացնում ենք միայն համապատասխանության աղյուսակը (արյուսակ 4):

Այսպիսով, կոմպյուտերացման առաջարկվող մեթոդները հետևյալն են.

1. Մասնակի տարրալուծման եղանակ,
2. Լրիվ տարրալուծման եղանակ,
3. Հնչյունային համապատասխանեցման եղանակ:

Նշենք, որ բիայնական սեպագրի կոմպյուտերացումն անհնար է 2-րդ մեթոդի կիրառմամբ. դրա ապացույցն է այն հանգամանքը, որ ասորական սեպագրում նշանի երկարությունը որոշվում կամ, ավելի ճիշտ, կարգավորվում է գծի երկարության միջոցով, իսկ բիայնական սեպագրում՝ սեպի (տե՛ս նկ. 7): Այդ պատճառով, ասորական սեպագրում տարբեր երկարության նշաններ կարելի է առանալ գծեր ավելացնելու, իսկ բիայնական սեպագրում՝ սեպի երկարությունը փոխելու միջոցով, որն, ինքնին, նոր նշանի առկայություն է պահանջում:

Umschrift abwärts	Umschrift aufwärts	Umschrift aufwärts
≡	EFE	ed
+	-+	mad, dar
≡	-≡	n
⊕	⊕	d

I, II, III, I, -I, -II, II,
 -I, -II, -III, -III, -III,
 -III, -I, -II, EI, EIE,
 EI, EI, EII, EIII, -I, -II,
 -III
 in rot
 -, -, E, I
 24.

Zehn:

A	a	B	b	C	c	D	d	E	e	F	f	G	g	H	h
I	I	I	I	II	II	-	-	-	-	-II	-III	-III	▷	-	-
I	I	J	J	K	k	L	l	M	m	N	n	O	o	P	p
⊕	⊕	E	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	E	E	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
Q	q	R	r	S	s	T	t	U	u	V	v	W	w	X	x
E	E	⊕	I	I	E	E	E	I	I	-	-	I	⊕	⊕	⊕
Y	y	Z	z	1	1	2	2	3	3	4	4	5	5	6	6
-	-	I	I	⊕		⊕	I		⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
7	Δ	8	•	9	(0)	-	-	+	=	()					
⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
:	:	"	'			<	>	.	?	/	-	.			
⊕	⊕	⊕		⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕

Umschrift:

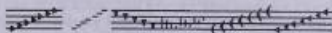
Zehn 1

Zehn 2

Zehn 3

Zehn 4

Asyrian Cuneiform (Large)

-	'	l	i	⊙	2	8	3	5	4	℥	5	^	ε	Δ	7
∇	∇		'		'		'		'		'		'		'
*	8	(9)	0	-	-	-	-	Q	q	W	w	E	e
i	r	.	r	.	r	.	r	.	r	.	r	.	r	.	r
R	r	T	t	Y	y	U	u	I	i	O	o	P	p	{	
*	(*	(*	(*	(*	(*	(*	(*	(
)		A	a	S	s	D	d	F	f	G	g	H	h	J	j
^	-	^	-	^	-	^	-	^	-	^	-	^	-	^	-
K	k	L	l	:	:	"	"	Z	z	X	x	C	c	V	v
Δ	Δ	▷	▷	Δ	∇	Δ	∇	*	-	*	-	*	-	*	-
B	b	N	n	M	m	<	,	>	.	?	/		\		
*	-	*	-	*	-	*	-	*	-	*	-	*	-	*	-

Asyrian Cuneiform Small

-	'	l	i	⊙	2	8	3	5	4	℥	5	^	ε	Δ	7
*	8	(9)	0	-	-	-	-	Q	q	W	w	E	e
i	r	.	r	.	r	.	r	.	r	.	r	.	r	.	r
R	r	T	t	Y	y	U	u	I	i	O	o	P	p	{	
*	(*	(*	(*	(*	(*	(*	(*	(
)		A	a	S	s	D	d	F	f	G	g	H	h	J	j
^	-	^	-	^	-	^	-	^	-	^	-	^	-	^	-
K	k	L	l	:	:	"	"	Z	z	X	x	C	c	V	v
Δ	Δ	▷	▷	Δ	∇	Δ	∇	*	-	*	-	*	-	*	-
B	b	N	n	M	m	<	,	>	.	?	/		\		
*	-	*	-	*	-	*	-	*	-	*	-	*	-	*	-

Ugmauq :

Querschnittstabelle

Urspr. Schrift	Quers. Urspr.	Urspr. Schrift	Urspr. Schrift	Quers. Urspr.	Urspr. Schrift	Urspr. Schrift	Quers. Urspr.	Urspr. Schrift	Urspr. Schrift	Quers. Urspr.	Urspr. Schrift
III	n, ß	a	IX	h, ß	j	II	b, ba	b	III	wi	W
II	l, i	i	IX	ft	j	II	ç, ca	f	III	n, n	r
IX	u	u	II	l, ta	t	IX	n, na	n	IX	u	R
II	k, ka	k	III	st	T	IX	ni	N	IX	l, la	l
IX	kl	K	II	d, da	d	II	m, ma	m	II	s, sa	s
IX	k, ka	a	III	st	D	IX	ml	>	II	z, za	z
IX	g	O	IX	st	E	IX	ml	M	IX	ç, ca	S
IX	h, ha	x	IX	ß, da	V	IX	y, ya	y	IX	or, ca	v
II	ç, ca	c	IX	p, pa	p	IX	w, wa	w	IX	h, ha	h

Querschnittstabelle

III	"1"	Urspr. Schrift	IX	"2"	Urspr.	IX	"3"	Urspr.	III, IIII	"4", "5"	Urspr.
-----	-----	-------------------	----	-----	--------	----	-----	--------	-----------	----------	--------

IX	" "	Urspr.
----	-----	--------

(Urspr.)

Urspr.	Urspr.	Urspr.	Urspr.	Urspr.	Urspr.
a	a	a	a	a	a
i	i	i	i	i	i
u	u	u	u	u	u
b	b	b	b	b	b
h	h	h	h	h	h
d	d	d	d	d	d
h	h	h	h	h	h
w	w	w	w	w	w
z	z	z	z	z	z
q	q	q	q	q	q
r	r	r	r	r	r
t	t	t	t	t	t
y	y	y	y	y	y
k	k	k	k	k	k
l	l	l	l	l	l

Urspr.	Urspr.
III	III
II	II

Urspr.

(Urspr.)

Պարսկական և ուգարիթյան համակարգերում տարբարությունն անիմաստ 1 նշանների սակավության պատճառով և դա միայն կրայրյացներ տպման պրոցեսը:

Նշենք, որ տատատեսակները կարող են օգտագործվել մասնագիտական գրականության հրատարակման մեջ, և, որ առավել կարևոր է, կոմպյուտերով վիճակագրական բնույթի խնդիրների լուծման և կոմբինատոր անալիզի համար:

Սեպագրի նմանօրինակ կոմպյուտերացումը գերծ չէ նաև որոշ թերություններից, որոնք մատնանշվել են ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտում կայացած քննարկման ժամանակ: Սասմավորսպես նշվել է, որ ամենապարզ թերությունը սեպագրի գրաֆիկական առանձնահատկությունների անտեսումն է կամ, այլ կերպ, սեպագրի ունիֆիկացումը՝ լոկ սխեմատիկ արտապատկերումը: Սա բայլ չի տալիս հնագրագետներին և վիճագրագետներին օգտագործել այս տատատեսակները: Մակայն մեզ առավել կարևոր է թվում հեղինակի ստեղծագործության բովանդակությունը, և ոչ՝ նրա ձևագրի գրաֆիկական առանձնահատկությունները: Հրատարակության ժամանակ օգտագործում են ոչ թե տվյալ հեղինակի համար հատուկ ստեղծված տատատեսակ, այլ ունիվերսալ գրաֆիկական համակարգեր: Յուրաքանչյուր գրչի ձևագրի գրաֆիկական առանձնահատկությունները հաշվի առնելն անհնար է: Այդպիսի մոտեցմամբ սեպագիր համակարգերից և ոչ մեկը ենթակա չէ կոմպյուտերացման: Որպես մեկ այլ թերություն նշվել է նորաստորական սեպանշանների հավաքման բարդ և աշխատատար պրոցեսը: Սակայն մեզ թվում է, որ դա առավել գերադասելի է, քան սեպագիրը ձևագրով նկարելը և ապա սկանելով կոմպյուտեր մեթոդով, որից հետո գործնականում անհնար է այդ նկարում առկա վրիպակներն ուղղելը:

VAZGEN KHAZARYAN

THE COMPUTERIZATION OF SOME CUNEIFORM TEXTS

(Summary)

The author offers a method for the computerization of cuneiform inscriptions, which will enable Assyriologists to have the vast corpus of ancient Oriental cuneiform texts in their computers, without preliminary transliteration by means of the Latin alphabet. Through this method at least 4 main cuneiform systems were transferred into computer - Urartian, Neo-Assyrian, Old Persian (Achaemenid) and Ugaritic.

- Г. А. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи, М., 1960.
 И. Фридрих, Дешифровка забытых письменностей и языков, М., 1961.
 Д. Дирингер, Алфавит, М., 1963.
 И. М. Дыканов, Урартские письма и документы, М.-Л., 1963.
 R. Borger, Assyrisch-Babylonische Zeichenliste, Neukirchen - Vluyn, 1978.
 И. Фридрих, История письма, М., 1979.
 И. Е. Гельб, Опыт изучения письма, М., 1982.
 Վ. Դափարյան, Ուրարտական սեպագրի կոնկրետներունը, «Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի զեկուցումներ», հ. 99, N 4, 1999

ԱՌՐԵՆ ԱՄՐՏԻԿՅԱՆ

ԽԱՂՍԱՂԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԻ ՆՇԱՆԱՎՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌԱԶՄԱՐՎԵՍՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

5-րդ դարը հայ ժողովրդի հասարակական-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային կյանքի քախտորոշ ժամանակահատվածներից մեկն է: Հռոմի ու Պարսկաստանի միջև Մեծ Հայքի բաժանումը (387թ.), Արշակունիների հարստության անկումը (428թ.) և, որպես դրա հետևանք, տարածաշրջանում ուժերի հարաբերակցության փոփոխությունը հարկադրեց փոխել ռազմական գործադրությունների կազմակերպման ու վարման ձևերը:

Կրճատվում էին այրուձի գնդերը, որոնք Բյուզանդիայի ու Պարսկաստանի իշխանությունների կողմից քաջալերվող կենտրոնախույս ուժերի զսպման հիմնական միջոցն էին: Թեև Բյուզանդիային էր անցել Մեծ Հայքի տարածքի միայն 1/5 մասը, այդ տարածքի հայ նախարարների ուժերի մեկուսացումը ևս էապես ազդեց քանակի հնարավորությունների վրա: Բարեփոխումներ ակվեցին նաև ռազմարվեստի բնագավառում. անցում կատարվեց ապստամբական մարտավարությանը:

Պետականության կորստից հետո հայոց ռազմարվեստի առաջին խոշոր փոքրությունը 450-451թթ. Վարդանանց պատերազմն էր: Այն ապստամբական մարտավարությանն անցման յուրօրինակ միջանկյալ օղակ դարձավ ու կանխորոշեց ռազմարվեստի զարգացման հետագա ավելի քան չորսարյա ուղին:

Առաջին հայացքից տարօրինակ կարող է թվալ, սակայն այսօր էլ պատերազմի բազմաթիվ վերլուծություններում գերիշխող է բարոյական ու կրոնական հարցերի ուսումնասիրման ձգտումը, որը պատերազմի դերի գնահատումը դարձնում է թերի: Ապստամբության (մեր կարծիքով ավելի ճիշտ կլինի այն ազատագրական պատերազմ անվանել) իրատեսական ռազմավարության «որոճումը» սրտամարանների տասնյակ հողվածների ու աշխատությունների զբվելու, ինչպես նաև քանավեճերի առիթ է դարձրել ոչ թե ռազմարվեստը, այլ Վարդան Մամիկոնյան - Վասակ Մյունի հակամարտությունը¹:

Պատկերը նույնն է նաև ռազմական գործադրությունների նկարագրության ժամանակ: Ժողովուրդը սրբացրել է Ավարայրի ճակատամարտի հե-

յոս-մահատակներին, պատմաբաններն ու քանաստեղծները քազմիցս գովերգել են մարտը, սակայն, որքան էլ անուրամալի է Ավարայրում տարած քարոյակն հաղթանակի նշանակությունը, մարտավարության տեսանկյունից այն ավարտվել է պարտությամբ (ռազմարվեստում ընդունված է մարտի զննահատման հետևյալ սկզբունքը. պարտված է համարվում այն կողմը, որն առաջինն է հետանում մարտի դաշտից): Դա էլ քազմաթիվ շահարկումների առարկա է դարձել, կապակածի տակ դնելով Վ.Մամիկոնյանի զորավարական տաղանդը: Մութելտիվ մտեցում է ձևավորվել մահ հրադիսաղի ճակատամարտի ուսումնասիրման հարցում: Այն կարծես մնացել է Ավարայրի սովորում, մինչդեռ հրադիսաղի ճակատամարտի համակողմանի վերլուծությունը կարող է էապես փոխել հայոց ռազմարվեստի զարգացման աստիճանի ու Վ. Մամիկոնյանի զորավարական տաղանդի մասին գոյություն ունեցող տեսակետները:

450թ. ամռանը պարսից հազարապետ Միեռնեքսեղ, Աղվանքի մարզպան Սեբուխտ Նիխորականի զորաբանակին միաստու և միացյալ ուժերով ապստամբությունը ճնշելու համար, խաչոք քանակով մտավ Փայտակարան: Սեբուխտի ու Միեռնեքսեի ուժերի միավորումը կամիսելու, ինչպես մահ հորա պահակը (այժմյան Դեքրինտ քաղաքի մոտ) գրավելով՝ հանրի հետ կապ հաստատելու համար Աղվանք շտապեց Վ. Մամիկոնյանը: Սպարապետը հաշվենկատողն զորքը քաժանեց երեք մասի: Երկուսը թողնվեց երկրում և միայն մեկ մասով շարժվեց դեպի Աղվանք:

Պատմիչների միաբերան պնդմամբ², Վ.Սյունուց տեղեկամալով իայոց քանակի ռազմերթի մասին՝ պարսիկները դիրք են գրավում հրադիսաղ քաղաքից քիչ հեռու՝ Լսիմաս (Չեզան) գետի հովտում³:

Սեբուխտի նախնապատրաստական միջոցառումներից ամտեղակ՝ հայոց զորքը ռազմերթով հրադիսաղի դաշտ է հասնում, որտեղ մարտակարգով նրանց էին սպասում պարսիկները: Սեբուխտը մարտակարգի կենտրոնում և աջ թևում շարել էր պարսկական զորամասերը, ձախ թևում՝ Բաղաստկան և Լիմնաց զորամասերը: Պարսիկները արդեն մարտակարգ էին ընդունել, սակայն քանի որ վերջապահ գնդերը դեռևս չէին ավարտել Կուրի գետանցումը, նրանց գլուխը հասպաղեց, որն էլ Վ.Մամիկոնյանին ճնարավորության տվեց արագ կողմնորոշվել և ընդունել մարտը սկսելու որոշումը: Մինչ պարսիկները անցնում էին Կուրը, նա կարողացավ զորքը քաժանել երեք զորախմբի, որանք էլ ինքնուրույնաբար քացազատվելով, հասցրեցին ձևավորել զորքի մարտակարգը:

Ընդհանուր ղեկավարումից քացի, Վ.Մամիկոնյանը ստանձնեց մահ կենտրոնի կրամանատարությունը: Սպարապետը աջ թևի հեծկազորի կրամանատարությունը հանձնեց իր փեսա Արշավիր Կամսարականին, ձախ թևը՝ հորեն հարկառուում⁴: Որտ ուշացումով մարտադաշտ հասած վերջապահ զորամասերն էլ, փաստորեն, կազմեցին մարտակարգի պահեստազորը: Դեպի Աղվանք շարժվող իայոց զորքի կազմը նկարագրելով՝ Ղազար

Փարպեցին խստում է մահ Մարդպետական այրածիս գնդերի մասին⁵։ Սակայն մարտի ժամանակ զորաթևերի կազմի մեջ նրանք չեն հիշատակվում։ Կրանից կարելի է եզրակացնել, որ Մարդպետական հեծյալ գնդերը կազմում էին մարտակարգի պահեստազորը։

Այս ընթացքում գետանցումն ավարտելով՝ պարսիկները շտապեցին գրոհել՝ դեռևս մախատամարտական կարգով շարված հայկական զորքի կենտրոնի զորամասերի վրա։

Մարտի ընթացքում մարտակարգ ձևավորելով՝ գրոհի անցան մահ հայկական զորամասերը։ Հատկապես հաջող էր Ա.Կամսարականի զորաթևի գրոհը, որին յղիմանալով՝ պարսիկների ծախս քեզ սկսեց մահանջել։ Նրանց հետապնդելով՝ Ա.Կամսարականի հեծելազունը հայտնվեց մերձկուրյան ճահճոտներում (այսպիսով անհետացավ նրանցից)՝ զի սկսեցան քանձրայտը սատոնիկ մորից»⁶ և ստիպված դադարեցրեց հաջող սկսած գրոհը։ Նման բարդ իրադրությունում արագորեն կողմնորոշվելով՝ Ա.Կամսարականը վերադասավորեց ճահճոտներում խրված և մարտակարգը խախտած իր զորամասերը։ Պարսիկների համար ամսպատեի արագությամբ վերադասավորումն ավարտելով՝ աջ թևի հեծելազորը խորը թևանցման զորաշարով դուրս եկավ Կուրի ափը։

Պարսից զորքի մարտական դասավորությունը մախատեղված չէր թևնում ու թիկունքում մարտ վարելու համար, և հայոց այրածիս դեմ անբողջական մարտաշար ձևավորել չկարողանալով՝ սկսեց մահանջել մահ կենտրոնը։ Պարսկական քանակի ցախցախումը կատարյալ դարձավ, երբ մահանջող պարսկական զորամասերը սեղմվեցին Կուրի աջ ափին և գետը լողալով անցնող պարսկական զորքի մի մասը խեղդվեց ջրում։ Հատկանշական է, որ մարտի այս փուլում Վ. Մամիկոնյանը առաջ թերեց մետաձիգներին, որոնք սկսեցին մետահարել՝ գետը լողալով անցնել փորձող հակառակորդի զինվորներին։

Փորձենք վերլուծել ռազմարվեստին վերաբերող որոշ հարցեր։

Ճակատամարտը նկարագրած պատմիչները մեզ քիչ նյութ են տալիս հատկապես Մերուխտի մտանդացման վերլուծության համար, որը նվազեցնում է ճակատամարտը համակողմանիորեն վերլուծելու հնարավորությունը։ Այնուամենայնիվ, կարելի է պատասխանել որոշ հարցերի։

Պատմությունը լուրջ է պարսիկ զորավարի փայլուն հաղթանակների մասին, սակայն դա չի կարող հիմք հանդիսանալ նրա ապաշնորհության մասին եզրակացությունների համար։ Այս հարցի շահարկումը որոշ դեպքերում մարտակ է ունեցել նեմացնել հայոց զորքի հաղթանակը։ Մասնավորապես, մինչև հայոց զորքի Աղվանք մտնելը, Մերուխտը հաջողությունների էր հասել աղվան ապստամբների դեմ պայքարում։ Նա ընդհանուր առմամբ լավ էր մախատարատվել մահ ճակատամարտին։ Մարտադաշտը պարսիկների կողմից ճիշտ էր ընտրված և ընդհանուր առմամբ քարեմպատ էր նրանց համար։ Լուինաս և Կուր գետերի մախատուման վայրից քիչ հեռու

գտնվող դաշտում լավ տեսադաշտ էր ապահովվում, սակայն հայոց բանակի գլխավոր հարվածող ուժը՝ մեծաթիվ այրուձին, բաց հարթավայրային տեղանքում լինելով, ճանճուտների և դաշտը եզերող անտառի պատճառով չէր կարողանալու ազատորեն գործել: Այսինքն՝ հայերը զրկվելու էին իրենց առավելությունից՝ զորաչարժային բարձր ցուցանիշները գործի դնելու: Ինարավորությունից: Բացի այդ, հայոց բանակը մարտի դաշտ մտավ երբային կարգով: Այդ պայմաններում բաց տեսադաշտը Սերուխտին հնարավորություն էր տալիս հետևել հայկական զնդրի բացազատման ընթացքին, գտնել նրանց ամենաթույլ տեղամասը և ուժերը կենտրոնացնել այդտեղ: Բացի այդ, ճակատամարտը այդպես սկսելով, Սերուխտը մի շարք առավելություններ էր ստանում: Հանկարծակիության գործունը մարտի սկզբից և՛ նահանգնությունը պարսիկներին տվեց: Դրա համար Վ.Մամիկոնյանը հարկադրված էր քարզ զորաչարժերի ու մի քանի տեղամասերում միաժամանակ հատող զոռների դիմել, որն, ի դեպ, միջնադարյան ռազմավարությունում չէր խրատվում: Եթե նկատի ունենանք մալ պարսկական բանակի քանակական առավելությունը (պարսիկներն առնվազն մեկ ու կես անգամ ավելի պետք է լինեին), ապա կարելի է կարծել, որ Սերուխտը, իր հաջողության վրա վստահ լինելով, առանձնակի ողակի դիմելու ամիրածնություն չուներ: Առավել և՛ այդ մասին ոչ մի ակնարկ պատմիչների մոտ չկա: Ռուտի, հավանական է, որ պարսիկները կիրառել են անբող ճակատով միաժամանակյա եզոր հարձակում: Մարտի մտահոգացման այս տարբերակը լայն տարածում էր ստացել դեռևս Ջ.ա. 1-ին հազարամյակում և շատ հարմար էր միջին (այդի շրջանում) ընդունակությունների տեր, սակայն մեծ քանակ ռենցող զորավարների համար:

Միանգամայն այլ է Վ.Մամիկոնյանի գործողությունների պատկերը:

Հակառակորդին հանդիպելով և մարտի կազմակերպման (դաշտի դիտում, տեղազննում, մարտական կարգով զորամասերի շարում և այլն) համար անհրաժեշտ ժամանակ չունենալով՝ սպարապետը կարողանում է ճիշտ գնահատել տեղեղծված մարտավարական իրադրությունը և ընդունել մարտը:

Բնական է, որ այս հարկադրված հայեցակետերը չէր կարող շանցուդառնալ մարտի ընթացքի վրա. ամձանոք տեղանքում թևանցում իրականացնող Ա.Կամսարականի զորաթևը հայտնվեց մեծկուրյան ճանճուտներում: Դրանից օգտվելով պարսիկները նոր գրոհով կարողացան նեղել հայերին: Ավելի քան հազար տարի Առաջավոր Ասիայում իր զորաչարժային հատկություններով փայլող հայոց այրուձիտ պատրաստվածության բարձր մակարդակն էր պատճառը, որ նման դժվարին իրադրությունում այդ սևի վերադաստվորումը հաջողվեց: Այտեղ պետք է շեշտել, որ հայոց պատմագրության կողմից հանիրավի մտացության է տրվել Ա.Կամսարականի զորավարական տաղանդը: Այստեղ քարզ իրադրությունը արագ գնահատելու և վճռական որոշումներ կայացնելու նրա ընդունակությունը հնարավոր

ութայում ընճեոեց անբարենպաստ պայմաններում սկսված մարտը ուղղակիորեն փրկել անխտասափելի թվացող պարտությունից: Ավելին, ճահճուսներին սեղմված աջ զորաթևը, հավանաբար օգնական զորամասեր ստանալով, էլ ավելի հանդուգն քայլի՝ խորը թևանցող (փաստորեն շրջանցող) գորաչարժի ղեմեց: Արդյունքում պարսիկների ծախս թևը ջախջախելով՝ Ահամասարականի զորագունդը հայտնվեց նրանց մարտակարգի թիկունքում: Առաջացած խուճապն էլ վճռեց ճակատամարտի բախտը: Պարսկական բանակը սկսեց անկանոն մահանջը, որն ավարտվեց նետերի տարափի տակ ընկած պարսիկ զինվորների կտտորածով:

Նետածիղկների զորամասերը մարտի ընթացքում սովորաբար ծանրագին հետևակի ու հեծելազորի թիկունքում են գտնվում: Գնկատամարտի վերջին փուլում նետածիղկներին առաջին զին թերեղը՝ ՎՄամիկոնյանի ուշագրավ մարտավարական հնարքներից մեկը պետք է համարել, թեև շեշտենք, որ այն ռազմարվեստում նորություն չէր:

Հաջող գլուխով, ապա նաև համատ ղիմադրությամբ այդի ընկավ սպարապետի անմիջական հրամանատարության տակ գտնվող մարտակարգի կենտրոնը: Այն կաշկանդեց պարսիկների մեծաթիվ ուժերը, հանգույց հանդիսացավ հզոր զրոհների ղիմակալող ծախս թևի և նոր գլուխի համար վերադասավորվող աջ թևի միջև: Կենտրոնի մարտակարգի կայունությունն էր, որ կենտրոնի ու աջ թևի միջև մխրճված պարսիկներին հմարավորություն չտվեց կտրել նրանց կապը:

Սակայն ինչպես հայոց, այնպես էլ համաշխարհային ռազմարվեստում Խաղխաղի ճակատամարտի դերը չի սահմանափակվում մարտի հմուտ կազմակերպումով, իրադրության արագ գնահատումով ու փայտն իրականացված շրջանցումով: Դրանք ռազմարվեստում վաղուց արդեն նորություն չէին⁶, թեև կարող էին բավարար լինել ցանկացած զորավարի փառաբանման համար:

Համաշխարհային ռազմարվեստում առաջին անգամը լինելով՝ հայոց զորքը Խաղխաղում կիրառեց հանդիպակաց մարտը⁷: Մի բան, որն այս ճակատամարտից հետո էլ երկար ժամանակ չէր ընդունվում ռազմարվեստում: Ուշագրավ է, որ ՎՄամիկոնյանը գրեթե սկսելու որոշումը ընդունել է այն ժամանակ, երբ մարտակարգը դեռևս ձևավորված չէր: Փաստորեն, զորքը գրեթե սկսեց նախամարտական կարգով: Ընդ որում, Նոյիշեն շեշտում է, որ պարսիկների ղիմադրությունը հառթահարվեց «յոյժ յանլուզն յարձակմանն»⁸ պատճառով:

ՎՄամիկոնյանի զորավարական տաղանդի վառ արտահայտումը դարձավ ընթացքից մարտի մեջ մտնելը, որը նույնպես համաշխարհային ռազմարվեստում առաջին անգամ էր կիրառվում (այն այսօր հանդիպակաց մարտի պարտադիր մախապայման է համարվում)⁹: Մերժելով գրեթե բոլոր երկրներում միաձայն ընդունվող տեսակետը՝ ՎՄամիկոնյանը վերացրեց ռազմերթի ու մարտի միջև պարտադիր դադարը: Հայոց սպարապետի

դարակազմիկ նշանակություն ունեցող այս քաջն առայժմ չի արժանացել համարատախտան գնահատանքի: Որպեսզի պարզ դառնա կատարվածի կարևորությունը, նշենք միայն, որ հետագա ավելի քան տասներեք դարերի քննաքննում զորավարները չէին համարձակվում կոկնել ընթացքից մարտի մեջ մտնելու փորձը:

Նրադխաղում կիրառված այդ նորարարությանը անտեղյակ լինելն է պատճառը, որ մինչև այսօր համընդհանրաց մարտի առաջին օրինակ է համարվում Տրեբիա գետի մոտ 1799թ. հունիսին Ա. Սուվորովի զխաղըրամ ռուս-ավստրիական բանակի ճակատամարտը Ֆրանսիացիների դեմ¹²: Այս հանգամանքն էլ պատճառ է հանդիսացել, որպեսզի իտալական մարտի կազմակերպումը կապվի արագածից հրազենի ի հայտ գալու և շարաշարժանների (կատենների) մարտավարության կիրառման հետ¹³:

Նրադխաղի ճակատամարտով ոչ միայն հայոց, այլև համաշխարհային ռազմարվեստը խորտոացավ ընթացքից (առանց մախամարտական դադարի) մարտի մեջ մտնելու և հանդիպակաց մարտի գործնական փորձով: Դրանով Նրադխաղի ճակատամարտը հավասար դիպք է զբաղում այնպիսի ճակատամարտերի շարքում, ինչպես Ջ.ա. 371թ. Լևկոտայի (առաջին անգամ զորքը շարվեց ճակատով անհավասար), Ջ.ա. 331թ. Գավգամելայի (կիրառվեց բարդ զոքաշարժ), Ջ.ա. 216թ. Կաննեի (առաջին անգամ փաթր բանակը շրջապատեց ու ջախջախեց ավելի մեծաքյվ բանակին), Ջ.ա. 49թ. Փարսալայի (առաջին անգամ պահեստազորը մարտի դաշտում վճռական դեր կատարեց) մարտերը: Իսկ Վարդան Մամիկոնյանը իր արժանի տեղն է զբաղում ռազմարվեստի այնպիսի բարեփոխիչների կարգին, ինչպիսիք են Էդմոնդոնոյսալը, Ալ.Մակեդոնացին, Հաննիբալը, Հ. Կեսարը և ուրիշ բարեփոխիչներ:

Ցավոք, պետականության կորստին հետևած զինված ուժերի բալացումը բացասաբար անդրադարձավ հայոց ռազմարվեստի հետագա զարգացման վրա: Ապստամբական մարտավարությանն անցնելը, անշուշտ, պարտադրված քայլ էր: Սակայն ապստամբական փոքրաթիվ ուժերով հակառակորդի հզոր բանակների հետ բաց դաշտում առճակատամեջ խուսափելով հետագա շրջանի հայ զորապետերը ստիպված հրաժարվում էին մարտավարական այնպիսի հնարքներից, որոնք դարերով մշակվելով՝ բարձր մակարդակի էին հասցրել հայոց ռազմարվեստը: Աստիճանաբար մոտացության տրվեց նաև Նրադխաղում ձեռք բերված ուշագոտավ և ուսանելի փորձը:

THE BATTLE OF KHAGHKHAGH IN THE HISTORY OF THE MILITARY ART

(Summary)

The liberation war against the Persian rule is one of the most interesting pages of Armenian liberation war. From the point of view of military art the battle in Khaghkhagh has a great importance. Armenian army headed by V. Mamikonian, entering the field of Khaghkhagh met with Persian army which was in military order and was ready for attack. Dividing into flanks Armenian army attacked the Persians immediately. And this demolished the Persians before the battle which was very important up to nowadays. Armenian army used for the first time a new type of battle in the history of military art - a counter battle. But up to our days the first counter battle was considered to be the attack of Russian-Austrian forces headed by of A. Suvorov on the French army, in Trebbian battle in June 1799. So nearly 13 centuries before the Trebbian battle Armenian army gave an example of attack from the duration and of the counter battle and opened a new page in the history of military art, and V.Mamikonian got his worthy place among other gifted generals. But losing the independence, the weakening armed forces didn't have any opportunity to develop the example of Khaghkhagh battle.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հարկ չեմք համարում թվարկել դրանք, քանի որ չեն ամօշխուհ նյութին: Այս մասին տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՄՍՀ ԳՄ հրատ., հ. II, Ե., 1984, էջ 182-183:
2. Եղիշե, Վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին, Ե., 1989, Գ., էջ 150, Ղազար Փարպեցի, Պատմություն հայոց, Բ., թ, էջ 150:
3. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. II, էջ 596, 631:
4. Ղազար Փարպեցի, Պատմություն հայոց, Բ., լԵ, էջ 152:
5. Նույն տեղում, Բ., լԳ, էջ 148:
6. Նույն տեղում, Բ., լԵ, էջ 152:
7. Б. Х. Лиддел Гарт, Стратегия не прямых действий, М, 1957, с.61-62.
8. Военная история, М, 1971, с.19. История военного искусства (учебник для военных академий советских вооруженных сил), М, 1984, с.13-14.
9. Ս. Վ. Սարգսյան, Հայ բազմակամ արվեստի պատմությունից, Ե., 1969, էջ 182-183:
10. Եղիշե, Վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին, Գ., էջ 144:
11. Боевой устав сухопутных войск ВС СССР, ч. II, М, 1990, с.243-251.
12. Д.М.Лещинский, Военные победы и полководцы русского народа во второй половине XVIII в., М., 1959, с.192-199. А.А.Строков, История военного искусства (рабовладельческое и феодальное общество), М., 1955, с.608.
13. Военное искусство рабовладельческого и феодального общества (сборник материалов для военных училищ), вып. 1, М., 1953, с.424-435.

ՏԻԳՐԱՆ ԱՌՔԱՅԵԼՅԱՆ

ԱԶԳԵՐԻ ԿԵՐՊԱՐՆԵՐԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԱՐԱՐԱՆԵՉՈՒ ԱՐՔՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ (IX-XI ԴԴ.)

Միջնադարյան մուսուլմանական հեղինակների երկերում բազմաթույթ տեղեկություններ են հաղորդվում ինչպես խալիֆայության տարբեր մահանգների բնակիչների, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս ապրող ժողովուրդների և ցեղերի մասին: Ներկայացնելով նրանց ապրելակերպը, հավատալիքները, սոցիալական և քաղաքական կազմավորումները, մուսուլման հեղինակները անդրադառնում են նաև այդ ժողովուրդներին բնորոշ հատկանիշներին՝ մարդաբանական տիպին, ազգային բնավորության առանձնահատկություններին՝ զնահատելով դրանք բացասաբար կամ դրականորեն: Իհարկե, նրանց զնահատման չափանիշները իրական հիմք չունեն, հաճախ պայմանավորված են որոշակի ստերեոտիպներով և մախապաչարունքներով, սակայն նման ստերեոտիպներ կարելի է հանդիպել նաև այլ ժողովուրդների գրականության և բանահյուսության մեջ, պոեզիայում, և այլն՝ դրանք կրում են համամարդկային բնույթ: Այս իմաստով բացառություն չէ նաև արաբական միջնադարյան պոեզիան և բանահյուսությունը: Մույն հոդվածի նպատակն է որոշ պատկերացում տալ այլ ժողովուրդների վերաբերյալ միջնադարյան արաբալեզու հեղինակների մոտ տարածված այսպիսի զնահատականների մասին: Այս կարգի դատողությունները և ստերեոտիպները կարող են վերաբերել շրջապատող ժողովուրդների կամ խալիֆայության այս կամ այն մահանգի բնակիչների ամենազանազան՝ մարդկային, մարդաբանական, մասնագիտական հակվածություններին, ֆիզիոլոգիական և անզամ սեռական հատկանիշներին:

Մուսուլմանական կայսրության տարածքում բնակվող տարբեր ազգերի, մահանգների բնակիչների կերպարների վերլուծությունները հստակելու են հատկապես աշխարհագրագետ հեղինակների՝ Իբն ալ-Խակիկի, ալ-Մուկադդասիի և այլոց հայտնի աշխատություններում:

Հայտնի են, օրինակ, Վասիտում (Բասրայի և Քուֆայի միջև ընկած շրջան) բնակվող մարաթացիների (ըստ երևույթին՝ արամեացիներ՝) մասին ծայրաստիճան բացասական զնահատականները: Ըստ հեղինակների, նրանք բնությունից օժտված են բազմաթիվ ծայրաստիճանի վատ հատկա-

նիչներով. չար են, նենգ, ազահ և այլն²: Իրն ալ-Ֆակիհը գրում է. «Երբ բնակվեց ալ-Հաջջաջը Վասիտում, դուրս վտնդեց այնտեղից մարաթեացիներին և ասաց «բող նրանցից ոչ ոք չապրի իմ կողքին, քանզի նրանց վատ արարքներ են բոլի տալիս»³: Նույնիսկ քերվում է մարգարեի բացասական խոսքը մարաթեացիների մասին: «Ասաց Ալլահի մարգարեն, բող օրհնի նրան Ալլահը և որդուհի նրան, մի արհամարհեք կուրալլիտներին, մի հայ-հայեք (մյուս) արարներին, ... և մի ապրեք մարաթեացիների կողքին, քանի որ նրանք հավատի հայտոյողներ են և մարգարեաստաններ: Եթե նրանք բնակվեն քաղաքներում, տներ կառուցեն, արարեքն խոսեն և տաղանեն Ղարաանը, ապա նրանք կոչիրեն մարդկանց խորամանկութեամբ և կեղծիքով, և իսլամը մոլորութեան կտանեն»⁴:

Կարելի է թերև նաև ծագումով պարսիկ հայտնի արար քանաստեղծ Քաշշար Իրն Բուրսի տողերը.

1. Հագար անծեր Վասիտին և նրան ով այնտեղ է, և Վասիտի ինչ հագար բնակչիներին,

2. Միք Ն դու ինչ որ գնահատելի բան ես սպասում Վասիտի բնակչիներին, որում բնակվում են միայն անկված բարբառտաները և մարաթեացիները

3. Բարբառտաները և խազատանցիները իրենց մեջ կրում են Ալլահի ստրուկների սղջ չարութեանը:

Ամենայն հավանականությամբ, այսպիսի ոչ մախամծելի գնահատականները մարաթեացիների վերաբերյալ արտահայտում են արարների արհամարանքը և հակակրանքը Իրաքի տեղացի արամեացի բնակչության նկատմամբ: Իրն ալ-Ֆակիհի մտտ ամբողջ էջերով քերվում են տարբեր, հիմնականում հայտնի անձանց բացասական կարծիքները մարաթեացիների մասին:

Վերը քերված քանաստեղծությունից նրևում է նաև արարների ոչ բարենպաստ գնահատականները խուզիստանցիների մասին: Այս է վկայում Իրն ալ-Ֆակիհի մտտ հանդիպող գրականագետ ալ-Մադաիհի քերած պատմությունը. «Պարսկաստանի թագավորներից մեկը հրամայեց իր մերձավորներից մեկին. «Բռնիր ամենավատ թռչունը, նվիր այն վատարանի մեջ ամենավատ փայտով և կերակրիր ամենավատ մարդուն»: Նա թռնեց թվե՛, եփեց այն թռչի վրա և տվեց այն խուզի (ցեղից) մի մարդու: Խուզիստանցին ստաց նրան. «Դու սխնավեցիր, զնա և թռնիր բու, նվիր այն իմ միջակայքից արված խարույկով և տուր այն մարաթեացուն, շնութեան որդուն»⁵:

Կարելի է թերև նաև ալ-Մուկադդասիի հայտնի աշխատության մեջ տեղ գտած իբրև թե մարգարեի խորհուրդը, որն է. «Մի ամուսնացեք խուզերի հետ, քանզի նրանց արմատները նրանց անհավատարմության են մղում»⁶:

Մարգարեն հազիվ թե առիթ ունեցած լիներ ճանաչելու խազատանցիներին, սակայն նրան վերագրվող խոսքերը և ծայրաստիճան բացասական վերաբերմունքը թերևս իրանական ազդեցության այսլանք են:

Հետաքրքրական է, որ խաղաղությանը փաստաբանական տարածված է եղել մասնաշրջանային ժողովուրդների մաս: Մրա մասին է խառնել հայերենում ամենակամ դարձած «խաժան» բառը, որը նշանակում է խաղաղությանը⁶: Այստեղ պետք է նշել որ արաբներնում «խ-զ-ա» արմատը ունի «խաչառատություն, ամբարտի արարք» ընդհանուր իմաստը⁷:

Արաբալեզու աղբյուրներում բազմաթիվ են բյուրքերի մասին գնահատականները, որոնք մեծ մասամբ պայմանավորված են իշխող քաղաքական իրադրություններ: Այսպես, օրինակ IXդ., երբ բյուրքերը հիմնականում ստորակ-գնեվորներ էին և ծառայում էին արքայան խալիֆաների ջոկատներում, Բաղդադի բնակիչները բացահայտ արեամարտական և նույնիսկ բշտամական վերաբերմունք ունեին նրանց նկատմամբ: Հաճախ էին այն դեպքերը, երբ մայրաքաղաքի քաղաքացիները կռվի էին բռնվում բյուրքական զինվորականության հետ⁸: Հայտնի է, որ քաղաքացիների բշտամական վերաբերմունքը դեպի խալիֆի բյուրք զինվորները այն էլիմնական պատճառներով էր, որը առիպեց Մուրաախմ խալիֆային հիմնել Սամարրան: Ընդհուպ մինչև Բաղդադի գրավումը մոնղոլների կողմից, բյուրք զինվորականները հաճախ միջամտում էին Բաղդադում տեղի ունեցող տարբեր թե սոցիալական և թե կրեմական բնույթի տարբեր խռովություններին⁹:

Աղբյուրների այս ժամանակահատվածին վերաբերող տեղեկություններում բյուրքական զեղերը ընդհանուր առմամբ ներկայացվում են իբրև շատ ցածր մակարդակ ունեցող քաղաքացիներ, վայրենիներ, որոնք անմարդկային վարքագիծ ունեն: Այդպես են ներկայանում նրանք Իբն ալ-Խակիկի աշխատության մեջ: Սակայն հենց նույն IXդ. մեկ այլ հեղինակ՝ Ջահիզը, փորձելով հեղքել հակակրանքը բյուրքերի նկատմամբ, մի աշխատություն գրեց, որտեղ հնարավորին չափ զովարանում էր բյուրքերի դրական կողմերը, այն է՝ քաջությունը, ըմնելու բացակայությունը, սեբը դեպի ուսմական գործը և այլն, սակայն միևնույն ժամանակ Ջահիզը ընդունում էր, որ նրանք անասանամ սեր ունեն դեպի թալանը և բռնությունը¹⁰:

Բայց հետագայում մուսուլմանական քաղաքակրթությանը բյուրքերի միաձուլմանը և հատկապես Սելջուկյանների իշխանությանը գլխի գալուն զուգընթաց արաբալեզու աղբյուրներում բյուրքերի հանդեպ նկատվում է վերաբերմունքի համատարած դրական փոփոխություն: Այսպես, սելջուկյան պաշտոնյա Իբն Հասուլը, XIդ. կեսերին զովարանում էր բյուրքերի խառնվածքի «առյուծանման» գծերը, նրանց եպարտությունը, բարձր ուսմական պաշտոնների հասնելու անկոտրում ձգտումը և այլն¹¹:

Արաբական աղբյուրներում հետաքրքրական տեղեկություններ են հանդիպում մասնաշրջանների կամ զինջիների վերաբերյալ: Պետք է նշել, որ միջնադարյան մուսուլմանական հասարակությունում նրանց, կարելի է ասել, ամենաարեամարված տարրն են եղել: Արաբները նրանց հեզմանքով անվանում էին *տարիքար ար-‘ասարո’*՝ արաբների ազգավները: Մրանց

մաշկի սևուշյունը, սովորաբար վաճառում էր և տեսնուբայում առաջագնում սպիտակամորթ մեծամասնության մոտ:

Հետաքրքրական է, որ արարներից շատերի վերաբերմունքը դեպի սևամորթները արտահատված է հենց իրենց սևամորթ բանաստեղծների ստեղծագործություններում: Այսպես, Հարուն առ-Ռաշիդ խալիֆայի պալատական սևամորթ բանաստեղծ Նուսայր ալ-Ասդարը հենց իրեն ուղղված տողերում գրում է.

Սևամորթ, ի՞նչ գործ ունես դու սիրտ հետ,

Վերջ տուր սպիտակ աղբիկներին հետապնդելու, եթե խելք ունես,

Դու որ կրթվաճուցու մեան սևամորթ ես,

Միջոցներ չունես նրանց հասնելու¹⁴:

Մեկ այլ սևամորթ բանաստեղծ Արու Դուլաման հեզնում է իր սեփական արտաբիճը.

...մեր դեմքերը սև և տղեղ են, մեր անունները ամոթալիս¹⁵

Ինչպես հայտնի է, սևամորթները մուսուլմանական հասարակության մեջ սովորաբար գտնվում էին ազդեցական սամուդակի անեմաստորին մասում՝ նրանք ստրուկներ էին և նույնիսկ ստրուկների մեջ էլ արհամարված էին: Սովորաբար սևամորթները որպես ստրուկ օգտագործվում էին ամենածանր ֆիզիկական աշխատանքներում,՝ ներքինիներ էին կամ դռնապաններ¹⁶:

Արար հեղինակների աշխատություններում, ինչպես տեսանք, քազմաբիվ են տարբեր ազգերի մասին տեղեկությունները ու նկարագրությունները: Ստորև քերում ենք ալ-Մուկադդասիի բնորոշումները, որոնք վերաբերում են խալիֆայության բոլոր նահանգների բնակիչներին և ազգություններին: Եվ չնայած այն զիտակցությանը, որ շատ դեպքերում այդ կարծիքները կարող են սուրբկետիվ և ոչ իրական լինել, այնուհանդերձ մեր առջև պատկերաճում է միջնադարյան այդ քազմազգ հասարակությունը, և ըստ դրական կամ քաջասական գնահատականների, այն քարոյա-էսթետիկական ներմերը, որ իշխել են արարա-մուսուլմանական իրականությունում:

Նա գրում է, որ «... չկան ավելի ազահ քան մեքքացիները, ավելի աղքատ քան յասրիբցիները, ... ավելի կիրք քան հերաբցիները, ... ավելի լմբոճող քան ռեյցիները, ... ավելի անգրագետ քան ամմանցիները, ավելի անառակ քան սիրաֆցիները, ավելի անհնազանդ քան սիջիատանցիները և դամակնացիները, ավելի տղեղ քան խորեզմցիները, ավելի կովարար քան սամարղամդցիները և Շաշի բնակիչները, ավելի ցածրահասակ քան եզդուտացիները, ավելի հիմար քան բահրեյնցիները և հոմսեցիները, ավելի սիրալիր քան մարտուցիները, ռեյցիները և բադդադցիները, ավելի գեղեցիկ լեզու ունեցող քան բադդադցիները և ավելի տղեղ լեզու ունեցող քան սալուսցիները և հերաբցիները, ավելի ճիշտ լեզու ունեցող քան խարասանցիները և ավելի գեղեցիկ պարսկերենով խոսող քան քալսցիները և Շաշի բնակիչները¹⁷»:

Իրն ալ-Ֆակիհը նույնպես գնահատականներ է տալիս տարբեր մահանգների բնակիչներին և այլ երկրների ժողովուրդներին. «Հնդկաստանի բնակիչները ... քաղաքական են, գեղեցիկ կազմվածք ունեն, գեղեցիկ են և չարավար են... Եգիպտացիները ամեռոգ են և խաղաղասիրտ: Ֆիլիպինները գլխի ընկնող են, նրանք զուրկ են գառազուրյանից և սրիկայությունից: Հոտմները (խնա բյուզանդացիները) գառազամիտ են և որայմանակամություններ սիրող են, իսկ Սիրիայի բնակիչները ամեռոգ են և խաղաղասիրտ: Հիթագիները երաժշտական են, սիրում են զվարճանալ և սիրահետոյ կանանց: Իրաքի բնակիչները խաղաղասիրտ և մեծ են, իսկ Հնդկաստանի բնակիչները ամեռոգ, քաջ և փափկասիրտ: Չինացիները մաշտակապատ են, թեթև բնավորություն և հեծուտ ձեռքեր ունեն: Եմենցիները ամեռոգ են, թեթև բնավորություն ունեն և փափկասիրտ են: Զորասանցիները ամեռոգ են, ժլատ և խիզախ:»¹⁸, և կամ «Հաշմխոջ սովորաբար գեղեցկադեմ է և ազնվաբարու բնավորության տեր, որով նրանք տարբերվում են բոլոր կարեյշխաններից և այլ արաբներից:»¹⁹:

Ճիշտ սկիզբ է առնում մի յուրատեսակ ժանր, որ կարելի է քննարկել որպես ստրակների գնման վերաբերյալ տրակտատներ: Մրանցում տարբեր ազգությունների ստրակները քննարկվում են այս կամ այն ոլորտում նրանց աշխատանակության կամ հմտությունների կիրառման տեսակետից: Առաջին աշապիսի աշխատության հեղինակ է քաղաքացի քրիստոնյա, մասնագիտությամբ բժիշկ Իրն Բուստանը: Բացի գործնական խորհուրդներից, այս աշխատությունը հաղորդում է մահ. հետաքրքրական ազգագրական տեղեկություններ տարբեր ազգերի բնավորության գծերի և այլ հատկանիշների մասին: Հատկապես առանձնանում են կանանց վերաբերող դիտարկումները: Պետք է ասել, որ հեղինակի կողմից ներկայացվել են գրեթե բոլոր ազգերի կանայք՝ իրենց թերություններով և առավելություններով:

Այսպես. «Հնդիկ կանայք հնազանդ են, սակայն շատ են բառամուտ»: Եվ մասնագիտությամբ բժիշկ հեղինակը հավատացած է, որ «Երանք ունեն մի առավելություն այլ կանանց նկատմամբ. ասում են, որ նրանք քաժամվելուց հետո մարից կույս են դառնում...»: Այնուհետև հեղինակը շարունակում է. «Մինդի կանայք հայտնի են իրենց քաղակ իրանով և երկար մազերով: Մեդիստիին իր մեջ միավորում է հաճելի խոսքը, հայակապ մարմինը, պարանքը և խնայքի աշխտությունը: Նա խամդուտ չէ, շարամիտ չէ, ճղճղան չէ, լավ երգչուհի կարող է դառնալ: Մեքքեիին փափկասուն է, նրբակամ է և ունի քախմազորով աչքեր: Թաիֆի բնակչուհիները սուկթախ են, սլացիկ են, թեթևամիտ, կատակասեր են և խաղացկուն, սակայն հավկամ չեն հղիանալու և մահանում են ծննդաբերելիս: Բերբերուհիները, ընդհակառակը, լավ ծննդաբերում են, ամենահնազանդն են և ցամկացած գործում հմուտ են»²⁰:

Այստեղ էլ սևամորթների մասին կարծիքը քարեմպատ չէ: «Սևամորթ կանայք որքան սև են այնքան ավելի տգեղ են և այդքան ավելի սուր են նրանց առամները: Նրանք ոչ մի աշխատանքի պիտանի չեն, շատ հեշտ

դառնում են քաղցրիկում և ընդհանրապես ոչ մի մասին հոգ չեն տանում: Նրանց Լուսինը պարն է և տակտ խիելը: Ասում են, եթե անգամ սևամորթը երկնքից ցած է ընկնում, ապա տակտով է ընկնում: ... Նրանց քնատակների հոտը տևած է, խնկ մաշկը կուպիտ է: ...

Թյուրք կանայք զեղեցիկ են, փափուկ և սպիտակամաշկ: Նրանց աչքերը փոքր են, քայք հասնելի, ցածրահասակ են... Նրանք ծննդաբերության անսպաստ աղբյուր են...

Հույն կնոջ մաշկը՝ վարդագույն-սպիտակ է, մազերը ուղիղ են, աչքերը՝ կապույտ, նա հնազանդ է, զիջող, ընկերասեր, հավատարիմ և կուսակալ»²¹:

Ալ-Մուկաթդասին երբեմն, ի միջի աղոց, հիշատակում է այս կամ այն երկրի կանանց հատկությունների մասին, այսպես, օրինակ, Հերաթում աճող բույսերը նկարագրելիս նա գրում է. «ասում են, որ նրանք հեղիտորտային ծաղկման ժամանակ կրքոտում են կատուների նման»²²:

Չմայած այս նկարագրությունները վերաբերում են ստրուկ կանանց, այնուամենայնիվ մենք հնարավորություն ենք ստանում պատկերացում կազմելու ընդհանրապես միջնադարյան կնոջ կերպարի մասին իր առավելություններով և թերություններով:

Հետաքրքրական է հայերի մասին Իբն Բուտլանի հայտնի հատվածը, որից հետևում է, որ այլ ազգերի համեմատությամբ շատ վատ ստրուկներ են եղել. «... նրանք արտահայտիչ կազմվածք ունեն, սակայն նրանց ոտքերը տզեղ են, ամոթը քացակայում է, գոգոթյունը շատ տախածված է նրանց մեջ: Նրանց բնույթը և լեզուն կուպիտ են: Եթե դու հայ ստրուկին անգամ մեկ ժամով անգործ թողնես, ապա նրա Լուսինը նրան կմզի շարտքյան: Եւ աշխատում է լավ միայն փայտով կամ փայտից: Եթե դու տեսնես, որ նա ծուլանում է, անբա դա նրանից է, որ դա նրան հաճույք է պատճառում, այլ ոչ թե թուլությունից: Այդ ժամանակ պետք է վերցնել փայտը, հասցնել նրան մի քանի հարված և ստիպել նրան ամել այն ինչ ուզում ես»²³: Եւստասիալաչարմունքները և ստերեոտիպները կարող են վերաբերվել նաև այս կամ այն կրոնի ներկայացուցիչներին: Այսպես խոսում էին հրեաներից նկզող գաղա-հատի (Իբն Կուտայբա, Ալթար ալ-Քատիբ), քրիստոնյաների հարքեզողության (Յաթիմա), նրանց միսնոմոսիների և երգչախմբերի տղաների հիշտ մատչելիության, սաքեանցիների իրար նկատմամբ անգուր վերաբերմունքի մասին (Իբն ալ-Քիֆտի)²⁴:

Անկուրիելով, կարելի է ասել, որ միջնադարյան հեղինակների աշխատություններում տարբեր ազգերի նկատմամբ ներկայացվող բնութագրումները կամ ստերեոտիպները հաճախ սուրյեկտիվ և կանխակալ բնույթ են կրում, երբեմն ինչ-որ տեղ պայմանավորված են կրոնա-քաղաքական ազդեցության, սակայն նրանք իրենց մեջ պարունակում են նաև ճշմարտության և օրյեկտիվության կենսնուններ: Բացի այդ, դրանք հետաքրքրական են նաև այն տեսակետից, որ հնարավորություն են տալիս պատկերացում ստանալու այլ ժողովուրդների նկատմամբ միջնադարյան արաբա-մուսուլմանա-

կան հասարակությունում ստեղծված վերաբերմունքի, մախապալաբունքների, պատկերացումների, ինչպես նաև հենց իրենց սեփական աշխարհընկալման, էսթետիկական հայացքների մասին:

TIGRAN MIKAYELIAN

IMAGES OF PEOPLES IN MEDIEVAL ARABIC SOURCES (IX-XIcc.)

(Summary)

The article presents images and stereotypes of different peoples and inhabitants of various provinces of the Arab Caliphate as seen by medieval Arab Muslim authors such as Ibn al-Fakih (IX c), al-Muqaddasi (X c) and others. The article also discusses images of women belonging to different peoples, their attractive and negative features in a guide for purchasing slaves of Ibn Budan, a Baghdad physician (XI c.).

These images and stereotypes, also being subjective and egocentric, enable us to see some aspects of Arabo-Muslim medieval society's aesthetic views and world outlook.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

* Տեքստում եղյուղ քննարկի արգելամարումները հերմակի են:

1. Nöldöke – Tabari, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden, aus der arabischen Chronik des Tabari, übersetzt und mit ausführlichen erläuterungen und ergänzungen versehen*, Leyden, 1879, S.22.
2. Ибн ал-Факих, *Ахбар ал-булдан (Известия о странах), Введение, перевод с арабского, издание текста и комментарии А.С. Жамкоича*, с. 23-42 *passim*.
3. Նույն տեղում, էջ 29.
4. Նույն տեղում, էջ 34.
5. Sb'ya EIT. Հոնիզման "Nabebeans".
6. Նույն տեղում, էջ 40.
7. *Descriptio imperii moslemici auctore Shams ad-Din Abu Abdallah Mohammed Ibn Ahmed Ibn Abu Bekr al-Banna al-Basshar al-Moqaddasi*, editio M.J. de Goeje, Editio tertia, Lugdani Batavorum, 1967, p.403.
8. Հր. Սեֆայան, Հայերեն արձանագրւած քաղաքային, հ. II, Երևան, 1973.
9. Х.К. Баранов, *Арабско-русский словарь, издание шестое стереотипное*, Москва, 1984, с. 219.
10. Sb'ya И.Б. Михайлова, *Средневековый Багдад*, Москва, 1990, *passim*.
11. Նույն տեղում.
12. К. Э. Босворг, *Нашествие варваров: появление тюрок в мусульманском мире*, Мусульманский мир 950-1150 ժողովածու, с.25.

13. Աղյծ տնդում.
14. B. Lewis, *Race and Slavery in the Middle East, An Historical Enquiry*, New York, Oxford, 1990, p.30.
15. Աղյծ տնդում.
16. А. Мец, *Мусульманский ренессанс*, перевод с немецкого, предисловие и указатель Д.Е. Бертельса, с.137.
17. *Descriptio*, p.34.
18. Ибн ал-Факх, с.92-93.
19. Ибн ал-Факх, с.81.
20. А. Мец, с.139.
21. А. Мец, с.140.
22. А. Мец, с.286; *Descriptio*, p.436.
23. Աղյծ տնդում.
24. А. Мец, с.52.

ԳԱՅԱՆԵ ՄԿՐՏՈՒՄՅԱՆ

ՔՐԻՍՏՈՆՅԱ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ ՄԱՀՄԵԳԱԿԱՆ ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Ի վրամի ծագումը ու զարգացումը յօրերորդ դարում կապված էր արարական հասարակության ընդերքում ընթացող ստեղծաների և քաղց սոցիալաքաղաքական շարժումների հետ: Ի վրամը դարձավ այս շարժումների գաղափարախոսական քաղամբը: Եզրատեղի արարական պետության ամբողջուման և համախառնական պետության ձևավորման ընթացքում մեծ զարգացում ապրեց մանկեղական իրավագիտությունը՝ *Ֆեյնե*, որը հենվում է Դուրամի վրա: Մանկեղական իրավունքը որպես կրոնական երևույթ ներառում էր իսլամի իրավական և կրոնական քաղաքախոսական նորմերը: Մակայն իրավական նորմերի հետագա ուսումնասիրությանը համգեցրեց իրավագիտության և աստվածաբանության, որպես ինքնուրույն բնագավառների ձևավորմանն իրավական գաղափարախոսության մեջ՝

Մերձավոր և Միջին Արևելքի, Միջին Ասիայի, Հյուսիսային Աֆրիկայի նվաճված երկրներում արաբները հանդիպեցին զարգացման տարբեր աստիճանների վրա կանգնած հասարակարգերի, որոնք պահանջում էին յուրահատուկ վերաբերմունք: Եվ դրան համապատասխան արաբական իրավագիտության մեջ մշակվեցին այն դրույթները, որոնք պիտի կարգավորեին իրենց փոխհարաբերությունները նվաճված երկրների բնակչության հետ:

Մանկեղական իրավագիտության հիմքը կազմում է մուսուլմանների սրբազան գիրքը՝ Դուրանը, որտեղ և ձևակերպված են իսլամի վերաբերմունքը ոչ-մուսուլման ազգաբնակչության նկատմամբ և առաջ է քաշված սրբազան պատերազմի (Ջիհադի) գաղափարը անհավատների, այսինքն՝ հեթանոսների նկատմամբ: Հետագայում այս վերաբերմունքը արտահայտվեց նաև քրիստոնյաների նկատմամբ: Սրբազան պատերազմը համարվում էր հավատի պատերազմ, որը պիտի մղվեր մինչև անհավատներին դարձի բերելը: Կարելի է կարծել, որ քրիստոնյաները և հրեաները, որպես Մուրք գիրք ճանաչող ժողովուրդ, չպիտի դատվեին անհավատների շարքը: Մակայն հայտնի է, որ իսլամի նիմնադիրը հենց ինքն է հարձակվել հրեական ցեղերի վրա և հարկատվության պայմանագրեր կնքել Արաբական թերակղզու

քրիստոնյաների հետ²։ Իսլամի տիրապետության տակ գտնվող երկիրը կոչվում էր «դառ-ուլ-խալամ», այսինքն՝ «իսլամի երկիր», որտեղ իշխում է իսլամական օրենսդրությունը (շարիաթ), իսկ մնացած բոլոր երկրները կոչվում են «դառ-ուլ-հարթ», այսինքն՝ «պատերազմի երկիր», որովհետև այստեղ չի գործում իսլամական օրենսդրությունը, որի դեպքում պետի պատերազմեր նրանց դեմ։ Իսլամական օրենքները մեկնողները գտնում են, որ «Ջիհադ» նշանակում է «գործադրել պատերազմում ամեն զանց Ալլահի համար, թե՛ անձնական մասնակցությամբ, թե՛ դրամական նպատակներով և խաղաղա-ներով»³։

Մահմեդական պետության մեջ գտնվող քրիստոնյաները և հրեաները կոչվում էին *զեմմի* (նպատակ, հարկատու)։ Նա պետի վճարեր գլխահարկ (ջիզիա), որից ազատ էին մուսուլմանները։ Այս հարկի վճարմամբ զեմմին իրավունք ուներ ապրելու իսլամական պետության մեջ⁴։ Վաղ իսլամի շրջանում այս տերմինը նշանակում էր ընդհանրապես «հարկ»։ Հայտնի է, որ Մուհամմեդ մարգարեին Արաբական թերակղզում բնակվող եմնի, Նեջրանի, Օմանի, Թայիֆի քրիստոնյա ազգաբնակչության հետ պայմանագրեր է կնքել նրանց կողմից իսլամի կրոնը հարգելու և ջիզիա վճարելու պայմանով։ Այսպես, Եմենի քրիստոնյաների հետ նա պայմանագիր է կնքել յուրաքանչյուր յափահաս անձից մեկ դիմար կամ դրան համարժեք հազուստ, ինչպես նաև երեսուն կովից մեկական ծագ վեդցներու պայմանով⁵։

Մկզբնական շրջանում ջիզիան ուներ ձևական բնույթ, որը քաջատրվում է նվաճված երկրներում խալիֆայության իրավական իշխանության նոր հաստատվելով։ Այսպես, XII դարի հայ պատմիչ Մամուկ Անեցին հաստատում է, որ VII դարի կեսերին արաբները Հայաստանում յուրաքանչյուր ծխից վերցնում էին չորս դրամ, երեք *մոթ*⁶ զսված հացահատիկ, մեկ խուրջին, մեկ մազե պարսան և մեկ զույգ ձեռնոց⁷։ Եթե հաշվի առնենք, որ այն ժամանակ մեկ ծխի տակ միավորվում էին մի քանի ըմտանիք, ապա հասկանալի է, որ հարկի այս տեսակը առանձին ժանրություն չպետի ներկայացնել։

Գլխահարկի հետ միասին քրիստոնյաները պարտավոր էին վճարել նաև տասանորդ (խարաջ)։ Այն կազմում էր, թերթի մեկ քառորդից մինչև կեսը։ Այս տերմինը հենց իր այս նշանակությամբ սկսել է օգտագործվել միայն IX-X դարերում։ Ավելի վաղ շրջանում այն ռողակի համարվում էր հարկ-մվի-րատվություն, որ պետի տային քրիստոնյաները։

Մուհամմեդ մարգարեից հետո Օմար իբն Խատտաբը (634-644) առաջին օրենսդիրն էր, որն ամրագրեց այն հարաբերությունները, որ պետի ունեմար իսլամական իշխանությունը ոչ-իսլամական կրոնների և պետությունների հետ։ Երբ Օմարը նվաճեց Սիրիան, տեղի քրիստոնյաների հետ նա դաշնագիր կնքեց, որում ձևակերպված են այն պայմանները, որոնցով խալիֆը պետի ընդունել նրանց հարատևությունը։ Այդ պայմանագրում քրիստոնյաներին ներկայացվող պահանջները հետագայում օգտագործվեցին ուրիշ գո-

րավարների կազմից այլ քրիստոնյա երկրների հետ խաղաղության պայմանագիր կնքելու ժամանակ: Պայմանագրում քրիստոնյա կողմից պարտավորվում էր քաղաքներում և քնակելի փայրերում եկեղեցիներ և վանքեր չկառուցել, չվերանորոգել դրանք: Նրանք պարտավոր էին մուսուլմաններին հարգել, օրհան տալ, կերակրել, լրտեսներ չբահել իրենց տանը, չմամուկել մուսուլմաններին իրենց հազուադեպ, անգամ եկեղեցիների վրա խաչեր չդնել¹¹:

Հիջրայի դեռևս 2-րդ դարում գոյություն ունեին իրավաբանական դպրոցներ, որոնցից առավել հայտնի էին Ալ-Շաֆիի և Աբու Հանիֆի դպրոցները: Այս դպրոցների մեկնաբանություններով պարզաբանված օրենսդրությունների մեջ հատկորեն է դրվում այն հարցը, թե ինչպիսի վերաբերմունք պիտի ունենաչ մահմեդական պետությունը ոչ մահմեդական պետությունների նկատմամբ¹²:

Հարցի ուսումնասիրման համար կարևոր աղբյուրներ են իրավագետներ Աբու Յուսուֆի (VIII դար) «Հարկերի մատյանը», Մավարդիի (IX դար) «Պետական կանոնների մատյանը», իսկ պատմագիրներից Ալ-Բալազուրիի (IX դար) «Երկրների նվաճման» գիրքը:

Աբու Յուսուֆի «Հարկերի մատյանը» գրվել է խալիֆ Հարուն-ար-Րաշիդի կարգադրությամբ, որը ձգտում էր կարգավորել հարտակների նկատմամբ տարվող հարկային քաղաքականությունը: Աբու Յուսուֆը իր գրքում ուշադրություն է դարձնում հարկային քաղաքականությամբ նախատեսվող հարկային սեփականության և եռօգուսագործման տարրեր ձևերին:

Աբու Յուսուֆի և մյուս արաբ իրավագետների կողմից մշակված օրենսդրությունը հպատակ ժողովրդի համար ավելի ամբողջական է դասվում Ալ-Բալազուրիի «Երկրների նվաճման» գրքում: Հեղինակը ներկայացնում է դեռևս Մուհամմեդ մարգարեի ժամանակից քրիստոնյա և հայտակ ժողովուրդների նկատմամբ տարվող քաղաքականության պատմությունը, անդրադառնում արաբական նվաճումների ժամանակ արաբ խալիֆների և գրավարների ոչ-մուսուլման քնակչության հետ կնքած պայմանագրերին, որով հստակ է դասվում քրիստոնյաների իրավական վիճակի պատկերը արաբական խալիֆայության մեջ:

Մահմեդական իրավունքը Խալիֆայության հպատակներին բաժանում էր 3 խմբի՝ մահմեդականներ, զինվիներ, ստրուկներ: Չի կարելի անտեսել այն փաստը, որ զինվիների մասին նրանք իրավական ձևակերպումները վերաբերում են առաջին հերթին Եգիպտոսի, Ասորքի, Միջագետքի ոչ-մահմեդականներին¹³: Տեսականորեն զինվի էին համարվում միայն քրիստոնյաները, բայց ժամանակի ընթացքում ինքնաբերաբար այս խմբի մեջ մտնելիցին գրադաշտականները և սարխները (Խառան քաղաքի հեթանոսները)¹⁴:

Ձիմվիների իրավական վիճակը որոշելու համար մահմեդական իրավագետները հենվում էին Ղուրանի հետևյալ խաբերի վրա «Կուլեցեջ ս. Գրքի ժողովրդի այն մարդկանց դեմ, որոնք չեն հավատում աստծուն, Ահել Դատաստանի օրվան, արգելված չեն համարում այն, ինչ Աստված է նրա մար-

զարեն արգելել են և շեն դավանում ճշմարիտ կրոնը, մինչև իրենց ձեռքով խոնարհարար վճարեն գլխահարկը»:

Այդ սկզբունքն էր, որ զարգացրեց մահմեդական իրավագիտությունը՝ ժամանակի ընթացքում ստեղծելով մի ամբողջ տեսություն:

Ըստ մահմեդական իրավունքի, մահմեդական համայնքի նվաճածը նրանն է, իսկ տեղական քնակությունը միայն մահմեդական դառնալով կարող է հավասարվել նվաճողի հետ: Ինչ վերաբերում է մահմեդականություն ընդունողին, ապա նա անձի և ունեցվածքի ապահովություն կարող էր ձեռք բերել գլխահարկ (ջիզյա) վճարելու պայմանով խալիֆայության հետ պայմանագիր կնքելու միջոցով (աման)¹²:

Ապահովության գիծը մահմեդական իշխողները կարող էին տալ թե՛ խալիֆայությանը հպատակ ոչ-մուսուլմանին, թե՛ այլ պետության հպատակին, որն ապաստանում էր խալիֆայությունում: Պայմանագիր ունեցող քրիստոնյաները ապստամբության դեպքում կորցնում էին ամեն ինչ¹⁴:

Գլխահարկը արարելը անվանում էին ջիզյա, որ քառացի նշանակում է «վարձատրություն, հատուցում»: Հարկի այս տեսակի լավագույն բնորոշումը կա ալ-Մավերդիի մոտ. «Ինչ վերաբերում է գլխահարկին, ապա այն իյեցվում է ըստ շնչերի և անունն էլ ծագում է «ջեզա» - հատուցում քառից՝ զինմաների անհավատության համար վճարի իմաստով, այնպես որ մենք այն նրանցից հավարում ենք ի նշան նվաստացման կամ որպես վարձատրություն նրանց կյանքը խնայելու համար»:

Հետևելով Աբու Յուսուֆին ալ-Մավերդին նշում է, որ գլխահարկը գանձվում է «միայն քանակականություն ունեցող տղամարդկանցից, քայց ոչ կանանցից, հոգևկան հիվանդներից և ստրուկներից»: Գլխահարկը գանձվում էր տարեկան մեկ անգամ, տարեվերջին¹⁵:

Հետաքրքիր է, որ գլխահարկի ենթակա ոչ-մուսուլման հպատակները գլխահարկի հետ միասին պարտավոր էին կատարել այլ պարտականություններ, որոնց մի մասը, ինչպես հավաստում է Աբու Յուսուֆը, կրում է պարտադիր, մի մասն էլ՝ ցանկալի բնույթ:

Հիմնական պարտավորությունները վեցն էին: Ձիմմիները պարտավոր էին՝

- 1) չպարտավել Ալլահի զիբրը՝ Դուրանը և չանվանարկել այն,
- 2) չանվանել Ալլահի մարգարեին խաբերա,
- 3) չարատավորել մուսուլմանական հավատը,
- 4) չամուսնանալ մուսուլմանի հետ,
- 5) չգայթակղել մուսուլմանին իր հավատից հրաժարվելու,
- 6) չօգնել մուսուլմանների հետ կռվողներին:

Հետաքրքիր են արաբ զորավարների կնքած պայմանագրերը Ասորիքի, Միջագետքի, Հայաստանի և Վրաստանի քաղաքների հետ: Այդ պայմանագրերը թեև ունեն ընդհանրություններ, այնուհանդերձ, ունեն նաև ամեն

մի երկրին իստակ կենոյ, որոնք մայնպես կարևոր են տարրեր երկրների պատմության ուսումնասիրման համար:

Վերին Միջագետքի Ռակկա քաղաքի քնակիչների հետ կնքված պայմանագրում ասվում է, որ այն տրվել է Ռակկա քաղաքին, նրա քնակչության, ռննեցվածքի և եկեղեցիների ապահովության համար, որոնք չպետք է ավերվեն, քնակչությունը պիտի վճարի գլխահարկ և հավատարմին լինի աղաքներին: Նման քովտնդակություն ունի նաև Նղեսիա քաղաքի հետ կնքված պայմանագրի տեքստը¹⁶:

Տասնի քնն Արդուլահ Հիքմի գորավարը երբ նվաճում է Քիթլիա քաղաքը, պայմանագիր է կնքում նրա քնակչության հետ, ըստ որի քաղաքում գտնվող երկու մեծ հողակտորների և խաղողի այգիների եկամուտը լրիվ պիտի տրամադրվեր մուսուլմաններին¹⁷:

Այսպես, երբ Մրվանը արչալում է Հայաստան, նրա շրջաններից մեկի քնակչության հետ պայմանագիր է կնքում, ըստ որի նրան պիտի տրամադրվեն գեղեցիկ «սև մազերով և հոնքերով և երկար թարթիչներով 50 սպասուհի և 50 սպասավոր»¹⁸:

Իրավական շատ նորմերի հետ մեկտեղ հանգամանորեն մշակվեց նաև հողային իրավունքը հայտնի օրենսգետ Աբու Յուսուֆի կողմից: Հողային սեփականության և իրավունքի մասին հանգամանորեն խոսում է նաև ալ-Բալազորին իր «Երկրների նվաճման գրքում»: Նա գրում է, որ քրուր մարդիկ անուպատներից, որոնք հետ իմամը խաղաղության դաշն կկնքի, պայմանով, որ նրանք ընդունեն իր իշխանությունը, սպալիներն իր երջում հավատարմին ու խարաջ վճարեն, համալսվում են զինմանը, և նրանց հողերը դատում են խարաջի ենթակա հողեր:

Այսպիսով, քրիստոնյա ազգաբնակչության իրավական վիճակի ձևակերպումը մահմեդական իրավագիտության մեջ առաջին հերթին ըլսում էր խալիֆայության շահերից և մպատակ ունեւր անրացնելու խալիֆայության դիրքերը նվաճված երկրներում:

GAYANE MKRTUMYAN

THE LEGAL STATUS OF CHRISTIAN COMMUNITIES IN MOSLEM LAW

(Summary)

A number of countries with various degrees of social-economic development were included in the Arab Caliphate. The Moslem jurisprudence established special guiding principles for treatment with the peoples of conquered Christian countries. In this respect the "The book of the taxes" of Abu Yusuf (8th century), "The book about the State taxes" of Al-Maverdi (9th century), "The book of the

conquest of countries" of Al-Balazari are of great interest. They contain valuable information about the policy of the Arab conquerors in the Christian countries.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. И. П. Петрушевский, Ислам в Иране, Москва, 1966, с. 166.
2. Ալ-Բալազորիի, Գլխարկ-խորհրդի իլ-բուլլան, Կաճկըն, 1957, էջ 67:
3. В. Гиргас, Права христиан на Востоке по мусульманским законам, Спб., 1865, с. 11.
4. Ան, Երկրի ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1968, էջ 286:
5. Ալ-Բալազորի, նշվ. աշխ., էջ 89:
6. Ինքըր հավաիր է 24 էջ:
7. Самуел Анеци, Собрание из сочинений историков, Вегаршапат, 1869, с. 57.
8. Гиргас, ук. соч., с. 67-68.
9. М. Караулов, Основы мусульманского права, Тифлис, 1891, с. 7, А. Массе, Ислам. Очерк истории, Москва, 1961, с. 88.
10. Н. А. Медников, Палестина от завоевания ее арабами до крестовых походов по арабским источникам, СПб., 1897, т. 4, с. 1307.
11. Ալ-Բալազորի, նշվ. աշխ., էջ 165, 178, 195:
12. Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան, Հայ ժողովրդի իրավական վիճակը խաղիֆայության տիրապետության ներքո, «Էրաբեր հաս. գիտ.», Երևան, 1975/4, էջ 77:
13. Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան, Արարական ամիրայությունները Հայաստանում, Երևան, 1965, էջ 310:
14. Ал-Маверднй, Правослаанный палестинский сборники, вып. 2, СПб., 1897, с. 24.
15. Ал-Маверднй, ук. соч., с. 26.
16. Ալ-Բալազորի, նշվ. աշխ., էջ 127:
17. Ալ-Բալազորի, նշվ. աշխ., էջ 135:
18. Ալ-Բալազորի, նշվ. աշխ., էջ 127:

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԿՐՈՆԱԳԻՏՈՒՄ ԵՎ ԹՅՈՒՆ

ՅՈՒՆԱՆՈՒՅԱՆ

ՍՈՒՐԲ ՍԱՐԳՍԻ ՊԱՇՏԱՄԻՆՔԻ ՀԱՐՑԻ ԵՆՈՒՅ

Սր. Սարգսի անունը այլ սրբերի անունների շարքում հաճախ համեմատում է բուժիչ նշանակություն ունեցող մոզական աղոթքներում: Հայտնի են մի շարք աղոթքներ, որտեղ Սր. Սարգիսը ներկայանում է որպես «թոզ ձիավոր», որը ազատում է ցավից, հիվանդություններից, օգնում է ծննդկաններին, կամ առասպելական զեղ է հայթայթում հիվանդի իմամբ (օձի կաթից պատրաստած): Այս փաստը մղում է Սր. Սարգսի պաշտամունքն ավելի խորը ուսումնասիրելու՝ փորձելով նրա առասպելաբանական կապը հայտնաբերել հայ բուժող ծիսաբարձների ինստիտուտի ձեռք: Հայոց տոնական ծիսաշարում Սր. Սարգսին նվիրված է հատուկ տոնակատարություն, որի նշելը որոշ շրջաններում շարունակվում էր մի ամբողջ շաբաթ¹: Այս շաբաթվա ընթացքում պատ էին պահում, ուխտի էին գնում, փոխինձը խառնում էին մեղրով ու սառում, փոխինձից մի որոշակի քանակ դնում էին կամ տան անկյունում կամ դռան հետևը, որպեսզի Սր. Սարգսի ծիտ պայտը դիպչի և սրանով առատություն բերի տանը: Այդ նույն փոխինձի մնացորդներով առավոտյան գուշակություններ էին անում տվյալ տարվա բերքատվության մասին: Ուրբաթ օրը նրիտասարդ աղջիկներ ու տղաներ ամբողջ օր պաս պահելով նրեկյան ուտում էին այսպես կոչված «առի բլիթը», որպեսզի զիջեք երազում իրենց նշանածին տեսնեն՝ ջուր մատուցողի կերպարով: Սր. Սարգսին նվիրված շաբաթվա ընթացքում գուշություն ունեին մի շարք արգելքներ՝ զուլս լինելու, լվացք անելու, բուրդ զգելու, ճախարակ մանելու, ծանր աշխատանքներ կատարելու վերաբերյալ: Ասում էին, որ նույնիսկ եղջերան այդ օրը տեղից չի շարժվում, քի չէ մազերը կթափվեն²:

Ըստ ուսումնասիրողների՝ Սր. Սարգիսը հանդես է գալիս որպես հողմի և փոթորկի ոգի, ամուսնության և պտղաբերության/հաղազործության հովանավոր, Արա Գեղեցիկի քրիստոնեացած հաջորդը³: Ստորև փորձ է արվում նոր տվյալների ներգրավմամբ լայնացնել ու հարստացնել այս համահայկական սրբի կերպարը:

Առաջին հեղթին աչքի է զարնում Սր. Սարգսի ծառայությունների և զոր-
ծառայությունների երկվորյունը: Այսպես, մի խումբ տվյալներ Սր. Սարգսին դա-
սում են վիշապալամարտիկ և ամպրոպաձամարտիկ աստվածների շարքը: Օրի-
նակ, աղոթքներում նա հանդես է գալիս որպես ծիսավոր, որը Սր. Գևորգի
հետ միասին (կամ նույնիսկ միասնակ) օժ է սպանում, հիվանդին դեղ հայ-
թայթելու նպատակով: Այդպիսին է, օրինակ, Բաբելոնի խայերի մեջ հայտնի
աղոթքի տարբերակը.

«... Դժողին դոմեն անցուք, դրախտին դուրը ցցուք,

Իմ հոգին ալ հան հանգուստ

Սուրբ Սարգիս զորավարին, Սուրբ Գևորգ ծիսավորին,

Սև օժ բոնեցին, կրեցին, մերեցին, սև ձձում զարկեցին,

Սև կարագ հանեցին, շար աչից դեղ էրին...»⁴

Ավանդազարյացներում նույնպես Սր. Սարգիսը օժ է սպանում, քաղաք-
նում, պայքարում է առասպելական Ուշար (Վիշապ) թագավորի դեմ, կամ
նրա ծին պայտով աղբյուր է առաջացնում, ինչը կարող է դիտվել որպես օ-
ձամարտի առասպելի եզրափակիչ մաս⁵: Ժողովրդական ծեսերում գյուղա-
ցին դիմում է Սր. Սարգսին, կրք ցանկանում է դարարեցնել կարկուտը⁶:
Կերպարի այս կտրվածքը ընդհանուր քննթագրիչներ ունի ամպրոպաձա-
մարտիկ աստծու՝ քրիստոնեական այլ մարմնավորումների հետ՝ ի դեմս Սր. Գ-
ևորգի, Եղիա մարգարեի և, վերջապես, Քրիստոսի⁷:

Մյուս կողմից, տվյալների մեկ այլ խումբ այլ պատկեր է ներկայացնում:
Կիրակոս Գամձակեցու «Հայոց պատմության» մեջ ընդգրկված կայ-
սերն ուղղված Ներսես նախնուպոսի նամակում մի այսպիսի դրվագ կա.
«Մի փոքր էլ խստենք առաջուկորաց՝ մեր կողմից պաս կոչվածի մասին, ս-
րին դուք տգիտաբար հայտնում եք՝ էլ և փոքրիկ շուն ունեցող ոմն կախարդ
Սարգսի ասելով»⁸: Ամոխրյան ժողովի որոշումների վրաճական թարգմա-
նությունում հայերի մեջ հեթանոսության տարրերը նշելիս հատուկ շեշտ է
դրվում Սուժբույ⁹ Սարգսի պաշտամունքի վրա¹⁰: Այստեղ ծառայողները
և Սարգսի «կախարդ» մականունը, և էլի ու շան հիշատակումը որպես նրա
ատրիբուտներ:

Դիտարկենք այդ ատրիբուտները: Էշը նշանակալի դեր է խաղացել միջ-
նադարյան բուժարվեստում, ընդ որում, բույր դեղամիջոցները ակնհայտո-
րեն մոզակյան քնույթ ունեն: Ամիրդովլաս Ամասիացու վկայությամբ, էլի
մարմնի մասերը (կաշին, պայտերը, լյարդը) թալիսմանների տեսքով թա-
ղաբյուր էին տալիս ընկեմավորներին, կամ կարիճի կողմից խայրվածնե-
րին¹¹: Ընկեմավորություն բուժումը, ավելորաբար, ավանդական բուժողների
մասնագիտացման ոլորտներից մեկն է: Հին աշխարհում էլը կապված էր
մեռնող և հարություն առնող աստծու հետ (հմմտ. էլի դերը հռոմեական սա-
տուրմալիսներում, նրա կապը արևային աստծու հետ Եգիպտոսում, և
այլն)¹²: Հին հայերի մեջ, ծաղկաբար, էլը նույնպես պաշտամունքային
նշանակություն ուներ: Թուրք ճանապարհորդ Էվիա Չելեքիի վկայությամբ,

Խարքերդում քրիստոնյա տեղացիների (այսինքն հայերի) մեջ տարածված էր լեզվեզ, ըստ որի նրանք հնուց էլ են պաշտել: Բացի այդ, Խարքերդի լճի կողմի վրա կառուցված վանքում իբր քաղված է մոմիացված «տակեհայլ քուրճով մի ալամակ»¹⁷: Հայտնի են նաև էջի կերպարի հետ կապված իսրայելական ծեսեր՝ հմնտ. օրինակ, «իշու պարզ» քարեկենդանին, կամ էջի մասնակցությունը անձրևաբեր ծեսերում¹⁸: Կարելի է ենթադրել, որ այստեղ մենք գործ ունենք արևային մեռնող-հարություն առնող աստծու կերպարի մի սիմվոլի հետ, սակայն ճշգրիտ եզրակացություններ անելու համար այս տեղեկությունները անհնայտորեն պակաս են:

Բացի դրանից, էջը ռեներ մեկ այլ հիպոտեզային: Նույն եզրագրություն էլը համդես է եկել միաժամանակ և որպես ժագող արևի խորհրդանիշ, և որպես Մեթ առտոն մարմնավորում¹⁹: Վերջինս չար, ստորերկրյա աշխարհի հետ սերտ կապ ունեցող վիշապակերպ աստվածների շարքին է պատկանում: Ստեփանոս Օրբելյանի «Մյունիքի պատմության» մի դրվագում, քանիսն էլը քանքած անցնում է գետի միջով, երբ էլը համկարծ սատամայի տեսք է ընդունում, և փորձում քանհանային զայթակղել: Վերջինս սանձահարում է նրան²⁰: Այստեղ հետաքրքրական է, որ սատաման (էլը) համդես է գալիս ջրի հետ կապված: Դա հիշեցնում է վիշապամարտի մոտիվը, քանի որ քրիստոնեության հետ կապված կերպարները հաճախ հանդես են գալիս վիշապամարտիկի կամ օձամարտիկի կերպարով (տես՝ սրբերի մասին ասվածը, ինչպես նաև Լ. Արքահամյանի վերոհիշյալ հոդվածը Քրիստոսի վերաբերյալ²¹): Իսկ օձը/վիշապը և սատաման քրիստոնեական գաղափարախառության մեջ, ինչպես հայտնի է, նույնացվում էին:

Սուրբ Սարգսի պաշտամունքի մեկ այլ քաղաղրիչ, այն է՝ հողմի և փոթորկի ոգի լինելը ակնարկում է նրա կապը վիշապ-օձի հետ: Օտո Մ. Արեղյանի ուսումնասիրության, հայկական հավատալիքներում հողմի ու փոթորկի մարմնավորումն էր հենց վիշապը²²: Իսկ եզնիկ Կոդրացին վիշապին ներկայացնում է որպես զրաստային անասնի տեսք ստանալու ունակություն ունեցող մի էակ²³: Սբ. Սարգսի կապը ջրի հետ (վիշապի հատկություն) երևում է նաև վերը նկարագրված երազի միջոցով նշանածի գուշակության ծեսից:

Վերը նշվածից ենթադրելով, որ օձամարտիկ լինելով՝ Սբ. Սարգսը միևնույն ժամանակ կրում է նաև հենց ջրին տիրացող վիշապի հատկանիշները, համեմատենք Սբ. Սարգսի կերպարին համապատասխանող աստվածությունը հնդեվրոպական այլ ժողովուրդների նման գործառույթներ ունեցող աստվածների հետ: Խոսքը վերաբերում է այսպես կոչված «իմնական առասպելի» հերոսներից մեկի՝ ամպրուպի աստծո հակասակորդ աստվածությանը (հնդեվրոպական *wel-), որը օձի կամ վիշապի տեսքով սարսվում է աստծու կողմից, ինչի հետևանքով աստվածնում է կենսատու աղբյուր կամ ինքը կյանքը՝ բույսերի, հատկապես, դեղաբույսերի տեսքով²⁴: Հետևաբար, ստասպելաքամական համատեքստում հենց այս աստվածության հետ

են կապված բուժելու և կախարդանքի ունակություններին տիրապետելը և բաշխելը:

Մլափոնական աստապելարանության մեջ այս կերպարի ժառանգն է Վելես/Կլոս աստվածը: Նրա պաշտամունքը հետագայում պահպանվել է քրիստոնեական մի շարք սրբերի կերպարներում, որոնցից ամենանշանակալորն է Սուրբ Նիկոլան²¹: Փորձենք դիտարկել Նիկոլա/Վելեսի և Սր. Սարգսի նմանությունները:

Նիկոլա-Վելեսը հովանավորում է տան անասունին: Սր. Սարգսի հետ ամենավառ նմանություններից մեկն է այն, որ երկուսին էլ ուղղված են այսպես կոչված գելկուսյի աղոթքներ²², մման նույնիսկ կառուցվածքով: Նիկոլա-Վելեսը սերտ կապված է երկրագործության հետ, որն արտահայտվում է նրան նվիրված ծեսերում ցորենի ու այլ բույսերի դեբի և նրա՝ լիություն ու առատություն պարգևելու ունակության մեջ²³: Նույնը կարելի է ասել Սր. Սարգսի տոնը ուղեկցող ծեսերի մասին: Փոխիմնծից պատրաստված ծխական ուտեստը, փոխիմնծի շաղ տալը դոան առջև, որպեսզի գիշերը նրան դիպչի սրբի ծիու պայտը, սրը լիություն է բերելու տան տիրոջը, այս ամենը բայլ են տվել ուսումնասիրողներին եզրակացնելու, որ Սր. Սարգիսը պատրաստության մի աստծու քրիստոնեացած հաջորդն է:

Հատկանշական է դիտվող ռուս և հայ սրբերի կապը բուսականության հետ, որն արտահայտվում է նաև մազերի, հյուսելու, թել մանելու գաղափարների հետ: Սր. Սարգսի պատի ժամանակ արգելվում էր գլուխ լվանալը և ճախարակ մանելը: Նույնը նկատվում է Նիկոլայի հետ կապված ծեսերում²⁴:

Նիկոլա/Վելեսի առնչությունը բշկության և բույլության հետ արտահայտվում է մի շարք փաստերում: Օրինակ, հայտնի են ավանդություններ, որտեղ Նիկոլան մրտածուկում է կախարդի (ռուս. *солье*) կերպարի հետ, որը բուժում է եվկամոներին: Պետք է նշել, որ ինքը՝ *солье* տերմինը ստուգարաններն առնչվում է Վելես/Կլոս դիցանվանը²⁵: Հիշենք այստեղ Սարգսի «Բախարաք» մականունը, նրա առօրեքոտների՝ էշի և շան²⁶ կապը բշկության հետ, Սարգսի անվան հիշատակությունը բուժիչ աղոթքներում:

Սր. Սարգսի՝ ամուսնության հովանավոր լինելը (նրա տոնը նշանածին գուշակելու հնարավորություն էր տալիս) համարելի է Նիկոլայի նույն նախնական էշի հետ, որն արտահայտվում է այդ սրբի հիշատակմամբ ռուսական հարսանեկան նրգերում²⁷: Բ. Ուսպենսկու աշխատության մեջ շեշտվում է Նիկոլա-Վելեսի կապը արջի պաշտամունքի հետ: Յույց է տրվում, որ արջը Վելեսի կենդանակերպ մարմնավորումներից մեկն է: Հայկական նյութը այս առումով ևս հնարավորություն է տալիս համեմատություններ անելու: Մինչև օրս Հայաստանի տարբեր վայրերում պահպանվել են գրույցներ, որտեղ արջը հանդես է գալիս իբրև երիտասարդ աղջիկներ առևանգող անտանդի տեր²⁸: Հայկական ավանդություններում հաճախ արջը օգնում է մարդկանց, հատկապես, ծառայություններ է մատուցում ինչ-որ վանքի կամ հե-

տագայում սուրբ դարձած վանականի, որի շնորհիվ մահվանից հետո նրա գերեզմանատեղը բուժիչ հատկություններ է ձեռք բերում՝ բուժում է հատկապես իխիանդ անասունին²⁹: Խիստ հատկանշական է, որ ավանդություններից մեկում այսպիսի մի արջ թաղվում է հենց Սբ. Սարգսի մատուռին անմիջապես կից: Մեկ այլ արցախյան ավանդություն պատմում է մի արջի մասին, որը կաշմակնահարվել է և նրա մահվան վայրում աղյուր է առաջացել, որը բուժիչ ուժ ունի³⁰: Ավանդությունը իր կառուցվածքով կրկնում է հնդկաբուսական «եփմնական առասպելը», ընդ որում *wel- արմատով կաշավորվող կերպարի փոխարեն հանդես է գալիս արջը: Այսպիսով, կարելի է կոտակացնել, որ արջի պաշտամունքը հաղորդակցվում է Սբ. Սարգսի և նրա նախորդող աստծու պաշտամունքի հետ:

Քրեմնք նաև Նոր Նախիջևանի հայերի մի ավանդությունն է Սբ. Սարգսի մասին: Այն ներկայացնում է սրբին իբրև մի աղանդավոր (ոմնտ. «կախարդ» մականվան հետ), որը շան ուղեկցությամբ շրջում է գյուղերով՝ իր աղանդը տարածելով: Ամեն տեղ նա իրենից առաջ ուղարկում է իր շանը, որպեսզի իր գալու մասին իմաց տա ժողովրդին և իրեն պատշաճ կերպով ընդունեն: Սակայն մի անգամ ճանապարհին գայլը հոշոտում է շանը և անտեղյակ մնացած քնակիչները ընդունելություն չեն կազմակերպում: Սարգիսը զայրանում է և իր գոհված շան հիշատակին հրամայում է պաս պահել, օրը ծայերի առաջավորաց պասն է³¹: Այսպիսով, Սբ. Սարգսի պատվին պահվող պասը ներկայացված է որպես իր շան հիշատակին նվիրված պաս: Եթե ենթադրենք, որ շունը մարմնավորում է հենց իրեն՝ Սարգսին, ապա շան պաշտության (և դրա շնորհիվ՝ ծեսի առաջացման) մեջ կարելի է տեսնել «եփմնական առասպելի» մի հեռավոր արձագանքը:

Այսպիսով, մեզ թվում է, թե հնարավոր է որոշ եզրահանգումների գալ: Սբ. Սարգսի պաշտամունքի մեջ պտղաբերության, հողագործության, միաժամանակ մտնող և հարություն առնող աստվածության տարրերը բնութագրում են աստվածության հիպոստատիսներից մեկը: Սբ. Սարգսի անվամբ հանդես եկող աստվածությունն ըստ իր մոտավոր քնութագրի ավելի բազմաճյանակ է: Ենթադրաբար, դա պլավոնական Վելես-Վոլոսի կարգի մի աստվածություն է, որը հակառակորդի դիպրում է գտնվում ամպլուպի աստծու նկատմամբ: Հնարավոր է, որ այս աստվածը սկզբնապես գլխավոր դեր էր խաղացել պանթեոնում, իսկ հետո իր տեղը զիջել ամպլուպի աստծուն (նույնը, հավանաբար, տեղի է ունեցել և պլավոնական ժողովուրդների մոտ): Քրիստոնեության մեջ Քրիստոսը և որոշ սրբեր (օրինակ, Սբ. Գևորգը) ստանձնել են ամպլոմարոնիկ գործառույթները, և Սբ. Սարգիսը ևս, մնալով համաժողովրդական նշանակության սուրբ, ներառել է օժակիչապամարտիկի որոշ հատկանիշներ³²: Սակայն ինքը՝ պաշտամունքը հակադիր է մնում, հավանաբար, քրիստոնեական գաղափարախառնությանը (դա էր, ըստ երևույթին, պատճառը, թե ինչու քրիստոնեության հայրերը նույն կերպով մողաղլում էին Սարգսին պաշտողներին հեթանոսության մեջ): Քանի որ Սբ.

Սարգսի նախորդը կապված էր բուժման ու մոզոթյան հետ, կարելի է ենթադրել, որ նրա պաշտամունքում եղել են մոզոթյան, բուժման, բովաթյան մեջ մասնագիտացող ծխաբարձներ, թեև այս ենթադրությունը կարիք ունի հետագա հիմնավորման:

ՄԻ ԼՐԱՑՈՒՄ

Հուլվածն այդին հանձնված էր տպագրության, նրբ մենք ծանոթացանք բ.գ.դ. Ա.Պետրոսյանի աշխատություններին, որտեղ մա Արա Գեղեցիկի անվան և կերպարի մի թաղաղորիչը հանգեցնում է հնդեվրոպական *wel- դիցանվանը (< նայ. գեղ-, որից մակ Գեղամ և Անգեղ դիցանունները, և այլն), տե՛ս նաև կապված Ա.Петросян, Отражение индоевропейского корня *wel- в армянской мифологии, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1987/1, մակ նույնի «Արա Գեղեցիկ և Սուրբ Սարգիս. հեթանոսական աստվածն ու նրա քրիստոնեական հետնորդը» (տպագրության մեջ):

YULYA ANTONYAN

TOWARDS THE WORSHIPPING OF ST.SARGIS

(Summary)

The author tries to investigate the cult of one of the most worshipped Armenian saints, Surb Sargis (Saint Sargis). So far Surb Sargis was classified as a deity of fertility and marriage, who was at the same time a patron of winds. However, the involvement of some new data allows us to enlarge his characteristics. In traditional folklore Surb Sargis reveals himself as a bifunctional god. Some features (snake-fighting, patronage of winds and hail) classify him as a Christianized version of the Thunderer, the others (connection with fertility, vegetation, water, healing, bear cult, death and resurrection) are properties of another deity, the serpent, adversary of the Thunderer, killed by him (Indo-European *wel-). The Slavic Volos/Veles corresponds to this god. His Christian counterpart is Saint Nikola. If compared, Veles/Nikola and Surb Sargis are evidently analogous in their functions and related rituals. This might suggest that Surb Sargis' pagan prototype was a descendant of IE *wel-. Later he assumed some basic features of the thunder god, as main Christian saints, including Christ did.

- ¹ Սր. Սարգսի վերաբերյալ տե՛ս օրինակ, Ազգագրական Հանդեսներում զետեղված Բողալուի, Շիջակի, Վարանդայի, Գամձակի, Վասպուրականի, Նոր Նախիջևանի նյութերը: Ցավոք, սույն աշխատության ծավալը և բնույթը հնարավորություն չեն տալիս ավելի մանրամասն անդրադառնալու Սր. Սարգսի ուղղված ազդեցման կառուցվածքին և բովանդակությանը:
- ² Լալայան Ե., Վարանդա, Երկեր, հատոր 2, Եր., 1988, էջ 194-195:
- ³ Տն՝ս Արեղյան Մ., Հայ ժողովրդական հավատքը, Երկեր, հ. Է, Ե., 1975, էջ 78-82, Մատիկյան Ա., Արա Գեղեցիկ, Վիճննա, 1930, 153-170; Աղոնց Ն., Հին հայոց աշխարհայացքը, Պատմական ուսումնասիրություններ, Պարիս, 1948, 289-292; Ղափանցյան Գ., Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Եր., 1944, 63-68; Բոլոյան Վ.Ն., Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում, Եր., 1972, էջ. 444, 447:
- ⁴ Հայկունի Ս., Ժողովրդական երգ, սոսո՛ք, սոսո՛ք, հանելուկ, երգում, օրինանք, ամենօր և այլն, Էմինյան Ազգագրական ժողովածու, հատոր 9, Մոսկվա-Վաղարշապատ, 1906, էջ 305:
- ⁵ Ղանալանյան Ա. Տ., Ավանդապատում, # 94, 95, 792, Եր., 1969:
- ⁶ Լալայան Ե., Վարանդա, Երկեր, հատոր 2, Եր., 1988, էջ 192-193, Բողալուի գափառ, Ազգագրական Հանդես, X գ., Թիֆլիս, 1903, էջ 249:
- ⁷ Абрамян Л. А., Христос как змеборец: церковная традиция и память художника, в южге: Мифологические представления в народном творчестве (сборник статей), М., 1993, с. 165-179.
- ⁸ Կիրակոս Գամձակեցի, Հայոց Պատմություն, Եր., 1982, էջ. 111-112:
- ⁹ Ճաղկարտյայի տեսակ (այս մականունը թերևս ակնարկում է Սուրբ Սարգսի կապը բուսականության հետ):
- ¹⁰ Вирсаладзе Е. В., Грузинский охотничий миф и поэзия, М., 1976, с.144.
- ¹¹ Амирджалат Амасиаци, Ненужное для неучей, М., 1990, с.218-219.
- ¹² Мифы народов мира, Осел, том 2, М., 1992, с.264.
- ¹³ Եվլիա Չելեբի, Ուղեգրություն, Եր., 1967, էջ 161:
- ¹⁴ Բոլոյան Վ.Ն., նշվ. աշխ., էջ 447:
- ¹⁵ Мифы народов мира, Осел, с.264.
- ¹⁶ Ստեփանու Օրբելյան, Մյունխրի պատմություն, Եր., 1986, էջ 92:
- ¹⁷ Абрамян Л.А., указ. соч.
- ¹⁸ Արեղյան Մ., նշվ. աշխ. 66-67:
- ¹⁹ Եզմիկ Կողբացի, Եղծ աղանդոց, Եր., 1970, էջ 79:
- ²⁰ Топоров В.Н., Заметки о растительном коде основного мифа (перец, петрушка и т.п.), Балканский лингвистический сборник, М., 1977, с.196.
- ²¹ Успенский Б.А., Филологические размышления в области славянских древностей, М., 1982.
- ²² Արեղյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 93:
- ²³ Успенский Б.А., указ. соч. с.76.
- ²⁴ Успенский Б.А., указ. соч., с.176.
- ²⁵ Успенский Б.А., указ. соч., с.76.
- ²⁶ Տուրք, շամ միսը ժողովրդական հավատալիցներում համղես է գալիս որպես վախից և չար աչքից բուժող զեղամիջոցներից մեկը: Թերևս սխալ չէր լինի իշխել

Մովսես Խորենացու մոտ հիշատակվող արաբացների՝ շան կերպարանքով եակների մասին, որոնք վերջերի լիզելով, կենդանացնում էին զոհվածներին:

²⁷ Успенский Б.А., указ. соч., с.76.

²⁸ Անտոնյան Յու.Ա., Դաշտային մյուրեր, Վայոց Չոր, 1996 (ոճով. նաև ավանդության համաձայն Սր. Սարգսի կողմից հունական քաղաքի դստեր տեղանգրումը):

²⁹ Դանաբանյան Ա.Տ., նշվ. աշխ., # 538 ա.բ.գ: Կիրակոս Գամձակեցի, նշվ. աշխ., էջ 53; Лисицян С. Д., Армяне Нагорного Карабаха, Е., 1992, с.149.

³⁰ Лисицян С.Д., указ. соч., с.144.

³¹ Շահազիզ Ե., Նոր-Նախիջևանը և նոր-նախիջևանցիք, Ազգագրական հանդես, IX զիջք, Թիֆլիս, 1902, էջ 15: Այս գրույցի հումական ու առմիմական տարրերակները, ինչպես նաև Սր. Սարգսի վերևում հիշված «սիրոցիկ շան» վերաբերյալ տեղեկությունները քննարկվել են Մատիկյանի, Աղոնցի, Դափնանցյանի հղված աշխատություններում (Արա Գեղեցիկի կերպարի առնչությամբ):

³² Տե՛ս նույնանման գործընթացը կապված ուտական Գեորգիի, Իլյայի և Նիկոլայի հետ (Успенский Б.А. указ. соч., с.68).

ԱՄՆ ԴՐՔՈՅԱԼ

ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԿԱԶՄԱՎՈՐՎՈՂ ԳՐԱԿԱՆ ՔՐՈՆԻՔՆԻ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ՈՃԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐԻ ԸՈՒՐՁ

Գրական քրդերենի գեղարվեստական ոճը ձևավորման ու հարստացման լայն հնարավորություններ ձեռք բերեց և զարգացման նշանակալից աստիճանի հասավ երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո՝ իր կայուն դիրքը հաստատելով գրական լեզվի մնացած երեք՝ երասպարակախոսական, պաշտոնական և գիտական ոճերի շարքում¹։ Լեզվանյութի ոճական ու քերականական միջոցների ընդարձակ հնարավորությունների առկայության պայմաններում այն մեծ և յակնազանց կարևոր դեր է կատարում մյուս ոճերի հարստացման, դրանց փոխհարաբերությունների աշխուժացման, հստակեցման ու ծավալման գործում՝ նպաստելով գրական լեզվի ամբողջական կազմավորմանն ու զարգացմանը։ Նրա կազմավորման համար անսպառ աղբյուր են հանդիսացել ու հանդիսանում այսօր, նախ և սուսօ, առօրյա խոսակցական լեզվի ու ժողովրդական բանահյուսության բազմատեսակ ժանրերը, նրանց բազմաբովանդակ հարուստ լեզվանյութը, պատկերավոր մտածելակերպի միջոցներն ու հնարավորությունները։ Գեղարվեստական ոճի կազմավորմանն ու նշանակալի զարգացմանը շարունակում է նպաստել նաև քարզամշակական գրականությունը, որի բացառիկ դերը նրա հարստացման ու մշակման գործում կայանում է ոչ միայն լեզվի հարուստ բառապաշարի, քերականական ու ոճական միջոցների ամբողջ բազմազանության լայն ներգրավման ու կիրառման մեջ, այլ նաև նրան բազմազան նոր ոճական միջոցների ու պատկերավոր գեղարվեստական մտածելակերպի նոր հնարավորություններ փոխանցելու ուղղությամբ։ Հայ և ռուս դասական ու ժամանակակից գրականության բարձրարժեք նմուշների քրդերեն լեզվով քարզմանությունները, մասնավորապես, Խ. Արսլյանի «Վերջ Հայաստանի» վեպից հատվածներ (քարզմ. Հ. Ջնդիխ)², Հով. Թումանյանի «Գիրքը» (քարզմ. Ա. Ավդալի, Հ. Ջնդիխ), «Անուշ» պոեմը (քարզմ. Դրամբյանի)³, Մ. Նալբանդյանի «Ազատություն» բանաստեղծությունը (քարզմ. Հ. Ջնդիխ)⁴, «Մանկության օրեր» բանաստեղծությունը (քարզմ. Մ. Ասադի)⁵, Հ. Հակոբյանի «Մեկ էլ, մեկ էլ» բանաստեղծությունը (քարզմ. Ռ. Դրամբյա-

նի)⁶, հեղափոխության մեծ երգիչ Չարենցի «Ընկերներ», «Համայնական արտերի սերմնացաններ», «Լենինն ու Ալին» (թարգմ. Ա. Ավդալի)⁷, Հմ. Սիլյանսի «Ամսար», «Կյանքի կարոտ» (թարգմ. Ա. Ավդալի, Ջադյան Գենգոյի)⁸, Հրայր Բուչարի «Խաղե» վիպակը (թարգմ. Հ. Ջնդիի)⁹, Սարմենի «Լաթի-ին» պոեմը (թարգմ. Հ. Ջնդիի)¹⁰, Ավ. Իսահակյանի «Քուրդ Ամոն» (թարգմ. Հ. Ջնդիի)¹¹, Դ. Դեմիրճյանի «Արդուլը» (թարգմ. Ա. Ավդալի)¹², Հ. Ղազարյանի «Քուրդ Ամոյի պատմությունը» (թարգմ. Հ. Ջնդի ու Ա. Ավդալի)¹³, Գորկո «Երգ արծվի մասին» (թարգմ. Ղաչաղե Մրաղի), Լեոնտտովի «Փայտատական» (թարգմ. Եկոն Հասանի), Լ. Ն. Տոլստոյի «Կովկասի գերին» (թարգմ. Ղաչաղե Մրաղի), Պուշկինի «Չմեղա երեկոն» (Խաչիկե Մուրադի) և այլն¹⁴, ինչպես նաև երկու առանձին ժողովածուներ Պուշկինի չափածո և արձակ գործերից (թարգմ. Ջասմե Ջալիլի) և «Նախահեղափոխական ռուս գրողները մանուկների համար ժողովածուն», որը պարունակում է Կ. Դ. Ուշինսկու, Ի. Ս. Տուրգենևի, Լ. Ն. Տոլստոյի, Վ. Մ. Գաբշինի, Դ. Մ. Մամին-Միսիրյանցի, Ա. Պ. Չեխովի գործերը (թարգմ. Է. Բաքունայի) և այլն, հրամայական պահանջ ստեղծեցին գեղարվեստական խոսքի մեջ ներառելու քանակոր, առօրյա խոսակցական, քանակախոսական ու խոսքի բարձր սճին պատկանող լեզվական ու ռմական հսկայական գանձերը, այդ սճեքին բնորոշ պատկերավոր, գեղարվեստական մտածելակերպը արտացոլող բազմահարուստ ու բազմաբովանդակ միջոցները և այլն:

Խոսելով գեղարվեստական խոսքի նյութական բազայի մասին՝ անհրաժեշտ է ընդգծել նաև տաղանդի դերը և դրանով պայմանավորված արդյունավետ ստեղծագործական աշխատանքի բարձր արժանիքները այս ոճի կազմավորման գործում, նրա կայացման աղջ ընթացքում: Մասնավորապես, իրենց տաղանդով, լեզվի ու նրա ոճերի խորը իմացությանը, նրանց մշակման ու կիրառման վարպետությանը առանձնապես են բազմաթիվ գլուխգործոց ստեղծագործությունների հեղինակներ, այդ թվում՝ գրող Ա. Ծամիլզյվը՝ «Եվանե քարդ» և «Իլմդըն»¹⁵ բարձրարժեք գործերով, որոնցից առաջինը պատմվածք է, իսկ երկրորդը՝ պատմավեպ, Անիսդե Սիրազին՝ «Իմ հիշողությունները», Չ. Բաքուն՝ «Ուսե Բահարի», Հ. Ջնդին՝ «Հավաքի», Իսմայիլ Դեղուն՝ «Ջալաջա Բեյլը», Վազիլե Նադիրին՝ «Ուսվա ժյնե», Մլադե Ասադը՝ «Միսե» ու «Սարսար ու Կարե», Ա. Ավդալը՝ «Գյուլգար» և այլն: Մրանց թվին ավելացնենք նաև մի շարք այլ ստեղծագործողներին, որոնք հայտնի են իրենց մեծարժեք գործերով մեր պեռզիայի բնագավառում՝ Ասկյարե Բոյիկին, Մաիլե Իբրային, Ազիտե Եամսին, Միքայելե Ռաշիլին, Եկոն Հասանին, Ղաչաղե Մուրադին, Ֆերիկե Ռաուբին, Սմոն Եամոյին և այլն: Հատկանշական է, որ այս քարդ գրողների ու քանաստեղծների ընդհանուր շարքում նշանակալից տեղ են զբաղեցնում իրենց գեղարվեստական գործերով հայտնի, Հայաստանում քրդական մշակույթի, գրականության զարգացման մասնակից հայ լայնախոհ մտավորականներ՝ շատախցի Հովակիմ Մարգարյանը, որը քրդական միջավայրում հայտնի է եղել նաև Նուրի կամ եր-

քեմն Նորի Հիզանի գրական անուններով, պրոֆ. Ա. Խաչատրյանը, մասնակալաբժ Մ. Մովսիսյանը, որոնց գրչով ստեղծվել են քրդերեն լեզվի քերականությունները, գրողներ՝ Հ. Մկրտչյանը և Հ. Ֆուլարը, որոնք եղել են «Ռ-յա թագա» թերթի խմբագիրներ, բանաստեղծներ Մարմինը, Տարոնցը, մասնակալաբժներ Պետոյանը և Ռ. Գրամբյանը, որոնք Իսահակ Մարազուլայի հետ միասին կազմել են քրդերեն լեզվի դասագրքեր, երկար տարիներ շարունակ աշխատել են «Ռ-յա թագա» թերթում իրրև թարգմանիչներ, կատարել են գեղարվեստական թարգմանություններ հայ և ռուս գրականություններից, որոնց թվին են պատկանում նաև նրանց քրդերեն լեզվով Կ. Մարքսի և Ֆ. Էնգելսի «Կոմունիստական կուսակցության մանիֆեստը» և այլ գրքերը:

Քրդերեն գրական լեզվի գեղարվեստական ոճին ընդարձակ տեղ է հատկացրել Հայաստանի քրդական մամուլը, որն իր ողջ գոյության ընթացքում եղել է այս ոճի տարածման, մշակման ու պրոպագանդման դրաշակալիդը: Այս ստղծությամբ գոյություն ունեցող առաջընթացի մեջ մեծ ավանդ ունի քրդական «Ռ-յա թագա» թերթը, որի էջերից մեկը մշտապես ծառայել է այդ ոճի ներկայացմանը, ավելին՝ վերջին տարիներին թերթը ձգտում է շրջանառության մեջ ներառել և լայն հրատարակ հասնել այս ոճի դրվածքի ու քրդական միջնադարյան դասական գրականության առնչությունները, նրանց փոխհարաբերություններն ու որոշակի օրգանական կապը:

Թերթը պարբերաբար յուսարանում է միջնադարյան գրականության ներկայացուցիչների արժեքավոր ստեղծագործությունները, այդ թվում Ահմադե Նասիի, Մալան Ջելրի, Ֆակիե Տայրայի, Ալի Հարիրի, Փարթավ քեկ Հակվարի և շատ ու շատ այլ դասականների ստեղծագործությունները, մատչելի դարձնելով նրանց այսօրվա հեղինակներին և ըմբերդողների լայն շրջանակների համար: Եվս մեկ քայլ գեղարվեստական ոճի զարգացման ճանապարհին համըխառնելով «Ռ-յա թագա» թերթին կից ու նրա նախածնությունամբ ստեղծված տերմինաբանական կոմիտեն¹⁶, որի շնորհիվ լեզվական ու լեզվաշինարարական որոշակի աշխատանք կատարվեց: Նշենք նաև քրդագետ լեզվաբանների որոշ ծառայությունները այս ոճի լեզվանյութի հարստացման ճանապարհին, մասնավորապես, մանացած, հմացած, շրջանառությունից դուրս եկած, եթե ոչ հազարավոր, ապա հարյուրավոր բառերի վերականգնմանը վերաբերող օրինաչափությունների քացահայտման ուղղությամբ¹⁷: Գրական լեզվի գեղարվեստական ոճը այսօրվա դրությամբ զարգանում, աճում ու կիրառություն է գտնում հիմնականում իր գոյության չորս ձևերում, որոնց թվին են պատկանում.

1. Լիրիկական ստեղծագործության ենթաժանր,
2. էպիկական ստեղծագործության ենթաժանր,
3. էպիկական-լիրիկական ստեղծագործության ենթաժանր
4. դրամատիկական ստեղծագործության ենթաժանր:

(Պետք է նշել, որ գիտական գրականության մեջ սովորաբար այս ձևերը կոչվում են գեղարվեստական ոճի սեռեր, սակայն մեզ թվում է, որ «ենթաժանր»

տերմինը ավելի տեղին է, նկատի ունենալով, որ մենք խոսքի տվյալ տեսակը ոճ ենք անվանում):

Այս շորս ենթառնելով ներկայացվող հարուստ գրականությունը լայնորեն արտացոլում է լեզվի երեք նյութական բնագավառների՝ քառային կազմի, դարձվածաբանության ու պարեմիտոլոգիայի հարուստ շերտերը, մեծապես սխալման կամ է քաղաքային նյութեր, ինչպես նաև մեծ քանակությամբ բառեր ու ոճական արտահայտություններ տարբեր երկրներում լայս տեսնող քրոյական գրականությունից ու մամուլից:

ASAN DRBOYAN

ON THE FORMATION OF LITERARY STYLE
OF KURDISH LANGUAGE IN ARMENIA

(Summary)

The developing Kurdish language which is based on the dialectal Kurdish, spoken by Kurdish population of Armenia, has acquired various opportunities for the formation of following four styles: public speech, official, scientific and literary. By this four styles Kurdish literature and press are being edited. The main problems concerning the conditions, contributing to the enrichment and realization of the literary style, are touched upon in this article.

As a result of the study it becomes clear that nowadays this style develops, enlarges and finds its appliance in the following four types of existence, namely, in Liric, Epic, Epic-Liric and Dramatic substyles.

ՅԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Գրական քրոյերնի հիշյալ շորս ոճերի առաջին նկարագրությունը տն'ս Մաքսիմ Խանո, *Ջրոյրեն լեզու, գրականություն, Երևան, «Լույս», 1999, էջ 165-190:*
2. «Ալմարկ Մովստական Հայաստանի քրոյական գրականության», ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1970, էջ 76:
3. Հովհաննես Թումանյան, «Գիքոր», թարգմ. Ա. Ալդալ, Հ. Ջնդի, Երևան, 1932: «Լնուչ», թարգմ. Ռ. Դրամբյան, Երևան, 1934, էջ 64:
4. Մ. Նալբանդյան «Ազատություն», թարգմ. Հ. Ջնդի, «Ռ-յա թագա», 1969, N 18:
5. Մ. Նալբանդյան, «Մամկության օրիք», թարգմ. Մ. Ասադի, «Ռ-յա թագա» 1979, N 23:
6. Հակոբ Հակոբյան, «Մեկ էլ մեկ էք», թարգմ. Ռ. Դրամբյանի, «Ռ-յա թագա», 1936, N 50:
7. Եղիշ Զարենց, «Լեմինն ու Ալին», թարգմ. Միքաելի Ռաշիդ և Սաիդի Իրո, «Ռ-յա թագա», 1956, N 25:

8. Հմ. Միրսա, «Ամսագր», «Աշխարհի կարտա», քարզմ. Ա. Ավրայ, Ջազդոնի Գեկու, «Լաթիֆե», Երևան 1936:
9. Հրայրա Ջուլար, «Ժուզե», քարզմ. Հ. Ջնդի, «Ռյա քազա», 1933 N16:
10. Մարոնն, «Լաթիֆե», քարզմ. Հ. Ջնդի, «Ռյա քազա», 1936, N21:
11. Ավ. Իսահակյան, «Ջուլդ Ամոն», Երևան, հայալեռտրատ 1955, էջ 68:
12. Գ. Գեմիլդյան, «Արդուլ», քարզմ. Ա. Ավրայի, Երևան, 1986:
13. Հ. Դազարյան, «Ջուլդ Ամոնի պատմությունը», քարզմ. Հ. Ջնդի, Երևան, 1987, էջ 225:
14. Մովսատյան Հայաստանի քրդերը Մատենագիտություն (1920-1980), կազմեց Ջալիլ Ջալիլը, Երևան, 1987:
15. Ա. Շամիլով, «Դժոզըն», «Հայաստան» իրատարակություն, Երևան, 1966:
16. Տերմինաբանական կոմիտեն ստեղծվեց 1989թ.:
17. Մազսիմն Խամո, Ջրդերեն լեզու, գրականություն, Երևան, «Մայա», 1999, էջ 198:

ԵՎԱՏԵՐԻՆԱԿԱՉԱՏՐԵԱՆ

ՀԱՎԱՏԱՆԻՎՈՒԹՅԱՆ ԿՐՈՆԱՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԵՏՆԵՐԻ ԸՈՒՐՁ

Յուրաքանչյուր կրոնի կարևորագույն սրայմաններից մեկը նրանում իրական կամ մտացածին օրինակելի այնպիսի օբյեկտների առկայությունն է, որոնց մասին պատումները կոչված լինելով արտահայտելու տվյալ կրոնական ուղղության քաղազած զազափարմերը՝ կհամապատասխանեն այդ կրոնի՝ կատարյալ մարդու մասին պատկերացումներին: Քազմաստվածության պայմաններում որպես ընդօրինակման արժանի՝ հանդես էին գալիս քազմաթիվ աստվածներ ու աստվածություններ, Հին Հունաստանում՝ այն հերոսները, որոնք, ըստ առասպելների, ծնված էին աստվածների և մարդկանց միջև ամուսնություններից: Քանի որ քրիստոնեության և իսլամի հիմքում դրված է հավատն առ միակ Աստված, և այլ աստվածների գոյությունը քացառված է, ուստի այս կրոններում որպես օրինակելի անձինք ներկայանում էին սրբերը՝ դիցաբանական կամ պատմական կերպարներ, որոնք իրենց ողջ կյանքն ի սպաս են դրել Բարձրյալին ծառայելուն և այքի ընկել ատանձնահատուկ աստվածաբաշտությանը:

Քրիստոնեական ավանդույթում կանոնակարգված սրբերին կարելի է տարադասել երկու խմբի՝ հանուն հավատքի իրենց կյանքը զոհած մահատակների և աշխարհիկ կյանքից կամալոր հրաժարված ճզմալորների:

Հաճախ, ճզմակյացի կենսածնն ըմտրած անձինք այնքան էին նվիրվում Աստծուն, որ չբավարարվելով հասարակական կյանքից հեռանալով՝ իրենց ենթարկում էին հոգեբանական և ֆիզիկական զանազան այնպիսի սահմանափակումների, որոնք ոչ միայն զերազանցում էին մարդկային օրգանիզմի հնարավորությունները, այլև հակասում էին մարդու կենսագոյության տարրական օրենքներին: Վարքաբանական երկերում առավել հաճախ հիշատակվում են հետևյալ ինքնազրկանքները՝ սննդի խիստ սահմանափակումը, ողջ կյանքի ըմթացքում միևնույն հագուստը կրելը, քնից հրաժարվելը և այլն:

Ճզմակյացներն մեզ առանձնահատուկ խալ էին կազմում այն ճզմավորները, ուլքեր զնուակցաբար հրաժարվում էին հասարակության հետ խե-

լամիա վարքագծով առնչվելուց: Քրիստոնեության մեջ միան անխրատները կոչվեցին հավատախներ (сороковые):

Այս երևույթը միայն քրիստոնեությանը չէ յարահատուկ, դեռ Հին Հունաստանում, անտիկ պոլիսների ճգնաժամի պայմաններում գործում էր կինիկների դարձը, որը բարոյական և իրավական նորմերը շրջանցելով՝ նախընտրում էր ճգնակյացի կենսակերպը: Այս դարձի ամենավաղ ներկայացուցիչ՝ Դիոգենեսի անվան հետ է կապված ապառիայի՝ աշխարհի բոլոր երևույթների հանդես արծամարիանքի գաղափարը, որն առաջնային դեպ է ունեցել հատկապես հավատախնության մեջ:

Ճգնակյացների մեկ այլ խումբ էին կազմում հիմնադրողները, որոնց հետ, XV դ. անգլիացի հեռագրատու Ջեյ Զեյքերի կարծիքով, ժամանակին գրույցներ է ունեցել Ալեքսանդր Մակեդոնացին¹:

Խնթությունը հոգեկան խանգարման վիճակ է և դրսևորվում է այդ կիվանդությամբ տատապողների յուրաքանչյուր արարքում: Հեռագրատու, խնթ ձևացող և այդ իսկ պատճառով համապատասխան վարքագիծ դրսևորող հավատախներին դժվար չէր մկատել մարդկանց բազմության մեջ: Ուշադրություն չդարձնելով ամատային տապին և ձմեռվա ցրտին՝ նրանք շրջում էին կիսամերկ (կրեմն նույնիսկ՝ քոլորովիմ մերկ) անտրոտուց դիմակայելով բոլոր դժվարություններին: Իրենց մեծ ինքնատանջամքների նկարկելով՝ հավատախները համոզված էին, որ այդ ամենն աստվածախաճ է, և կրած բոլոր զրկանքների դիմաց նրանք փոխհատուցման կարծանաման դրախտում: Օրինակ, XV դ. մուսկոլյան հավատախն Մաքսիմը համախ կրկնում էր. «ՅՆ զաժան է ձմեռը, սակայն քաղցը է դրախտը»²:

Ակաղեմիկես Դ. Լիխաչովի կարծիքով, քրիստոնեական հավատախնությունը գոտ առաական երևույթ է, քանի որ այդպիսիք չեն եղել ո՛չ Ուկրաինայում, ո՛չ էլ Բելառուսում: Կաթոլիկ աշխարհում ևս հավատախնությունը բացակայում է³:

Ուսաստանում հավատախները, ինչպես և ազգատները մեծ մասամբ քնակվում էին եկեղեցիների շրջակայքում: Այն մասին՝ արդյո՞ք նրանք զբաղվում էին մուրացկանությամբ, քե ոչ, կա երկու հակադիր կարծիք (սա ի միջի աչոց, քանի որ այս հայեցակետը չի վերաբերվում մեր խնդր առարկային):

Ուղղափառ եկեղեցին սկզբում հավատախնների հանդեպ ցուցաբերում էր հանդուրժողական վերաբերմունք: Նրանցից շատերը, ինչպես արդեն նշեցինք, սրբացման էին արժանացել: Գոյություն ունեին նույնիսկ պալատական հավատախներ, որոնց դերը շատ մեծն էր եվրոպական քաղաքների ժողովածուների կարգավիճակին: Իրավիճակը կտրուկ փոխվեց Պետրոս I-ի ժամանակ, որն, ինչպես հայտնի է, ձգտում էր «պատռեաան բացել դեպի Եվրոպա», իսկ հավատախնությունը խաչընդոտ էր հանդիսանում այդ ժրագրի իրականացման ճանապարհին, քանի որ քննադատաբար էր վերաբերվում իշխանավորների ձեռնարկած քայլերին: Պետրոս Մեծն արգելեց այս

երևույթ՝ բոլոր հավատախնայներին հայտարարելով «ճակատն դիմահարվածներ»⁴։

Հավատախնայությունն առկա է մահ խլամում, որտեղ նրանք հայտնի են *օղայա-յն մաքանին*՝ «իմաստուն խենթեր», մաքզության՝ «[Աստուծո սիրով] գերվածներ» և այլ անվանումներով։

Նրանք նույնպես, ինչպես և քրիստոնյա հավատախնայները, հասարակ մարդկանցից տարբերվում էին արտաքին տեսքով ու պահվածքով։

Ե՛վ քրիստոնեության մեջ, ե՛լ իսլամում հավատախնայներից շատերը թեև հրաժարվում էին խելականում պահվածքից, այդուհանդերձ, օժտված էին ոչ սովորական մտավոր կարողություններով։ Այդ են վկայում բազում պատմներում ավանդված նրանց իմաստուն խոսքերն ու խորհուրդները։ Բացի այդ, հավատախնայներից շատերն էին հայտ էին քերում հրաշք գործելու ճիշտ, ինչը կրոնական պատկերացումներով, առ նրանք աստվածային սիրտ քարծրագույն դրսևորումներից է։

“Իմաստուն խենթերի” շարքին է պատկանում X-XIդդ. հայտնի պարսիկ միտիկ բանաստեղծ Բաբա Թահերի Համադյանին, որն իր մերկության պատճառով ստացել է Օրյան (սեմերկ) անվանումը։ Նրան նույնպես վերագրվում են որոշ հրաշագործություններ։ Օրինակ, ծնունդը նրան այցելած ճի դեղվիչ նկատում է, որ թեև որջ շրջապատը ձյունապատ է, սակայն Թահերի շուրջ գետինը չոր է։ Դերվիչի զարմանքը կրկնապատկվում է, երբ համատեղ աղոթքից հետո Բաբա Թահերը տարբեր ուտեստներով սեղան է պատրաստում, մինչդեռ, դերվիչի պատկերացմամբ, նա նույնիսկ հացի մի կտոր պիտի չունենար⁵։

Կամավոր գրկանքների ծայրահեղ քացատական ազդեցությունը մյարդային համակարգի վրա մարդուն ոչ հազվադեպ հասցնում էր խելահեղության, այսինքն՝ կարող էր վերածվել իսկական մտավոր խանգարման։ Դա առավելապես վերաբերում է միտիկական ուղղությունների ներկայացուցիչներին, քանի որ միտիցիզմն ինքնին ենթադրում է ոչ ստանդարտ մտածողություն և վարվելակերպ։

Կ.Կազանսկին, որը դեռևս դարասկզբին զբաղվում էր սուֆիզմի հոգևպատալոգիական հայեցակետերի ուսումնասիրությամբ, այն կարծիքն է հայտնել, որ ինչպես անհմար է որոշել ատոլջ ու հիվանդ օրգանիզմների սահմանը, այնպես էլ հնարավոր չէ նկատել, թե երբ է տեղի ունենում անցումը մարդկային նորմալ մտածելակերպից դեպի երևույթների ու աշխարհի միտիկական ընկալմանը⁶։

Բնութագրելով սուֆի դերվիչներին, նույն նեղիմակը նշում է, որ նրանք «միշտ կանգնած են խենթության եզրին»⁷։ Այդ վիճակը Կազանսկին քացատրում է արտաքին աշխարհի տալվադությունների սակավությամբ, ինչը կամավոր գրկանքների, այլ խոսքերով՝ հավատախնայության արդյունք է։

Ե՛վ ակամա, ե՛լ կամադրված խենթությամբ դրսևորվում էր միևնույն վարքով, միայն այն տարբերությամբ, որ երկրորդ դեպքում հավատախնայ պահ-

վածքը մտածված խելահրաժարման արդյունք էր լինում: Երբեմն նրանց նմանության պատճառով քրիստոնեության մեջ վխալմամբ հասարակ խենթերը, որպես հավատախն, դասվել են սրբերի կարգը: Չի քացառվում, որ սուֆիզմում նույնպես վարքաբանական երկեղում որոշ խենթեր թյուրիմացաբար ներկայացվել են որպես սուֆիներ: Այս հարցի պարզաբանումը դժվարանում է նրանով, որ միջնադարյան վարքագիտմեղը որևէ սուֆիի կյանքին ու վարքին անդադարառնակիս, հաճախ մեկ այլ վարքագրության սյուժե կամ դրվագ գետեղում էին այդ սուֆիի վարքագրության մեջ: Բացի այդ, հայտնի են դեպքեր, երբ որոշ սուֆիներ ընկալվել են որպես «իմաստուն խենթեր»:

Պատճառն այն է, որ սուֆիներից շատերի արարքները, դասելով ըստ վարքաբանական գրականության տեղեկությունների, կարծես, զուրկ են տրամաբանական իմաստից: Ոչ հազվադեպ, դա հիմք էր տալիս նրանց դասել «իմաստուն խենթերի» խմբին: Այսպես, ժամանակակից խոշոր սուֆիագետ Արդ-օլ-Հոսեյն Ջառոհինքոյն անդրադառնալով «իմաստուն խենթերին»՝ նրանց թվում նշում է նաև առաջին կիմ սուֆի Ռաբիա Ադալիային: Ռաբիային այս խավին դասելու համար, հեղինակը հիմնվում է մի ավանդության վրա, ըստ որի մի օր Բասրայում Ռաբիային տեսնում են՝ ձեռքին քահ վազելիս: Այն հարցին, թե ուր է շտապում, նա պատասխանում է, որ գնում է դժոխքն ու դրախտն այրելու, որովհետև սերը չէ մարդկանց՝ Աստծուն հնազանդվելու պատճառը¹:

Եվ քանի որ առաջին հայացքից այս արարքն անտրամաբանական և անհասկանալի է թվացել, այդ կինը թյուրիմացաբար ընկալվել է որպես «իմաստուն խենթ»: Բայց միջնադարյան վարքերում, ուր Ռաբիայի անունը քավակահին հաճախ է հանդիպում, չկա որևէ հիշատակում նրա՝ հավատախն լինելու մասին:

Բազմաթիվ ճգնափորների սրբերի կարգը դասելով, եկեղեցին նրանց հիշատակը նշում է հատուկ տոներով: Դա ևս վկայում է այն մասին, թե ինչպիսի կարևոր տեղ էր հատկացնում պաշտոնական կրոնը սուրբ նվիրյալներին:

Իսլամում սրբերի կանոնակարգման իմաստաբանող քացակայում է, սակայն «իմաստուն խենթեր» *Բախուլի, Օլայանի, Լոդման-և Սարայսի* և ուրիշների մասին մեզ հասած ավանդապատումները իրենց շրջապատում նրանց վայելած մեծ հեղինակության վառ ապացույցն են: Երբեմն խորհուրդ ստանալու համար նրանց էին այցելում նույնիսկ իշխանավորները: Իր գրքի զուլխներից մեկը XVIդ. պարսիկ հեղինակ Յախթեղլին Ալի Մաֆան անբողոքությամբ նվիրել է Հարուն ալ-Ռաշիդի, Մահմոդ Ազգնավիի և այլ մեծամեծների «իմաստուն խենթերի» հետ ունեցած հանդիպումներին²:

Նման պատումներ գոյություն ունեն նաև սուֆի բանաստեղծ Բարաթահերի վերաբերյալ: Այսպես, ըստ դրանցից մեկի, մի անգամ նրան է այցելում Թուրքիի թեկը, որին սուֆին նվիրում է սափորի բոնիչից պատրաս-

տած մատանի: Ավանդված է, որ քանի դեռ թուրքիլը կրում էր այդ մատանին, նրան ուղևեցում էին հաջողությունն ու հաղթանակները¹⁰:

Հայտնի են դեպքեր, երբ մարդիկ «իմաստուն խնճրելի» հոգևոր ուժի և հեռուորական ճիշտի ազդեցության տակ ապաշխարում էին և դառնում նրանց զաղավարների հետևորդ: Այս հանգամանքը նույնպես գաղիս է հաստատելու, որ հավատախնայներն իրականում ոչ միայն չէին տառապում հոգևական հիվանդությամբ, այլև ուժեղ, կամային անհատականություններ էին: Օրինակ, նշանավոր շեյխ Աբու Սայիդ Աբու-լ-Խեյրը սուֆի դասնալու սրբուն էր կայացրել Լոզման-ն Սարախսիի ազդեցության տակ, Լայխորի դղյամբ էր ապաշխարել քանաստեղծ Սամային և այլն:

Հարկ է նշել, որ բացի կրոնահոգևորականացից, ճգնակեցության այս տարատեսակն ունեցել է սոցիալական, քաղաքական և այլ հայեցակետեր: Դրանից բացի, այս երևույթի առաջացումը պայմանավորված է եղել նաև այն հատուկ վերաբերմունքով, որ դարեր շարունակ ցուցաբերվում էր խնճրի հանդեպ: Միայն այս բոլոր հայեցակետերի համադրումով է հնարավոր հավատախնայության օրյեկտիվ, համակողմանի ուսումնասիրությունը:

EKATERINA KHACHATRYAN

ON RELIGIOUS-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE PHENOMENON
OF THE YURODIVIES

(Summary)

There were persons in Christianity who voluntarily refused to use their mind and took themselves for madmen. They have been called "Yurodivies, God's fools". A similar phenomenon in Islam also exists.

In the Islamic tradition such persons are known as *oqala-ye majanin* ("wise madmen"), *majzaban*, etc. Many of them, in spite of refusal to use intellect, had a special sharp mentality. They also had the ability to make miracles, which, according to the Islamic tradition, is the highest manifestation of the divine love. The people under the influence of the "wise madmen" often repented and became their followers. The existence of such a phenomenon both in the Christianity and Islam once more corroborates many common features of these two religions.

ԾԱՆՈԹՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Лихачев Дм., Панченко А., "Смеховой мир" Древней Руси, Ленинград, 1976., с. 179.
2. Алмазов С., Питерский П., Праздники православной церкви, М., 1962, с. 188.

3. Лихачев Дм., Пащенко А., указ. соч., с. 94.
4. Там же, с. 180.
5. Roba'iyat-e shurangiz-e Baba Taher, Tehran, 1373/1994, pp. 15-16.
6. Казанский К., Суфизм с точки зрения современной психологии, Самарканд, 1905, сс. 1-2.
7. Там же, с. 108.
8. Abd-ol-Hossein Zarrinkub, Donbale-ye josteju dar tasawwof-e Iran, Tehran, 1369/1990, p. 42.
9. Fakhreddin 'Ali Safa, Lata'ef at-tava'ef, Tehran, 1367/1988, pp. 417-418.
10. Roba'iyat-e shurangiz..., pp. 14.

ՆԱԽՐԱ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

**ՏԱՀԱ ՀՈՒՍԵՅՆԻ «ՕՐԵՐԸ» ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԵՐԿԸ ԵՎ
ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Յուրաքանչյուր ժողովրդի ինքնագիտակցության և ինքնարտահայտման ձևերից մեկը համարվում է սովյալ ժողովրդի գրական ժառանգությունը: Արարական ցեղերի, հետագայում՝ արար ժողովրդի քաղաքադարյա պատմության օրինակը քաջատոբյուն չի հանդիսանում:

Արարական գրականության մեջ ժամանակագրական առումով հատուկ տեղ է գրավում 20-րդ դարի սկիզբը: Հենց այս ժամանակաշրջանում Եգիպտոսում ծնվում և ձևավորվում է մի նոր ոճ՝ նովելը, որը և հետագայում հետզհետե դառնում է գերիշխող: Եգիպտական նովելի հիմնադիր կարևոր է համարել վաղամեթիկ Մուհամմադ Թեյմուրին (1892-1921թթ), որը սկսեց կերտել ժամանակակից սոցիալական կյանքի ռեալիստական պատկերմեր: Նովելներն իրենցից ներկայացնում էին թեթև ընթերցվող ստեղծագործություններ, որոնք հիմնականում նկարագրում էին Եգիպտոսի կյանքն ու իրականությունը: Դրանցում պատկերվում էր հասարակ գյուղացիների՝ ֆելլահների կյանքը, միստոկացը, գյուղի անցուղարձը: Այս ժանրը գտավ քաղամ երկրագույներ և լայն տարածում ստացավ:

Այս պատկերի վրա առանձնակի և աննախադեպ տեղ է գրավում նոր արարական գրականության հուշարձաններից մեկը Տահա Հուսեյնի «Օրերը» ինքնակենսագրական տարեգրությունը, որը պատկերում է կույր եգիպտացի տղայի մանկությունը՝ Նեղոսի ափամերձ քաղաքներից մեկում: Այն ուշագրավ է ոչ միայն այն պատճառով, որ իրական կյանքի կենդանի արտացոլումն է, այլև վարպետորեն գրված գրական ստեղծագործություն է ոճի, կամպոզիցիայի և լեզվի տեսանկյունից:

Տահա Հուսեյնը ծնվել է 1889թ. մերձնեղոսյան Մահագա քաղաքում, որն ավելի շատ գյուղի էր նման: Մեծանալով միջին քարկեցիկ ընտանիքում, մա մանուկ հասակից կորցնում է տեսողությունը: Ծնողները երեխայի ապագան տեսնում էին, շատերի պես կարծելով, որ մա կդառնա Դուրանի ընթերցող: Նա մախմական կրթությունը ստանում է գյուղի քուրթարում՝ սովորական մահմեդական մախսկրթական դպրոցում, ապա ալ-Ազհարին կից դպրոցում անցնում է աստվածաբանական գիտությունների լրիվ դասընթաց-

ցը: Այստեղ նա տնկնչրում է հայտնի Մահամնադ Արսյոյի դասախոսութ-
յուններից մի քանիսը, ինչը խոր հետք է թողնում կույր տղայի հոգում:
1908թ. Կահիրեում կվանվում է Եգիպտոսի համալսարանը, որտեղ 1912-ից
ուսանում է Տահա Հուսեյնը: Մեծ ազդեցություն և տպավորություններ ստա-
նալով գրականության պատմության, փիլիսոփայության դասախոսություն-
ներից, երիտասարդ կույր հանճարը արդեն հստակ պատկերացնում էր իր
ապագա գործունեությունը:

1914թ. նա գրում և մեկ տարի անց տպագրում է գիտական թեզ կույր բա-
նաստեղծ փիլիսոփա Աբու ալ-Ալա ալ-Մաարիի ստեղծագործական ուղու
մասին: Այս թեզից հետո համալսարանը մեծ ուշադրություն է ցուցաբերում
չնորհաչառ կույր երիտասարդին, և նրան ուղարկում են Փարիզ՝ գիտական
կատարելագործման: Սորբոնում, սակայն, Հուսեյնը չի բավարարվում
միայն ծրագրային դասընթացներով: Բացի դասական բանասիրությունից
նա ուսումնասիրում է նոր ֆրանսիական գրականությունն ու արվեստը,
թատրոնը, այցելում է Փարիզում մատչելի աղքատական գրականության և խ-
լամի դասընթացներ:

Ֆրանսիացի քննադատների և գրականագետների աշխատանքների
ազդեցությամբ հղկվում է նրա ճաշակը, ձևավորվում մեթոդը: Փարիզը Տա-
հա Հուսեյնին մեկ այլ մկեր է պատրաստում. այստեղ նա հանդիպում է իր
ապագա կնոջը, որի մասին հետագայում գրել է. «Ինձ տրվեց լույս խավա-
րից հետո, ընկերություն մեծակույրյունից հետո և երջանկություն դժբախ-
տությունից հետո»:

1917թ. Սորբոնում նա պաշտպանում է արաբ պատմաբան Իբն Խալդու-
նի մասին գիտական թեզ և երկու տարի անց վերադառնում է Կահիրե՝ իր
Եգիպտոսի համալսարանի Հին պատմության ամբիոնի պրոֆեսոր: 1925թ.
համալսարանի բարեփոխումներից հետո նա փոխադրվում է արաբական
գրականության ամբիոն:

Փորձենք ներկայացնել, թե ինչ պայմաններում է Տահա Հուսեյնը սկսել
աշխատել իր «Օրերը» երկի վրա: 20-րդ դարի երրորդ տասնամյակի
սկզբում Եգիպտոսում տիրում էր խառնակ իրավիճակ: 1919թ. անգլիացիներ
ի կողմից ցրված Եգիպտական օրենսդիր ժողովի մի խումբ անդամներ Ե-
գիպտական ազգային բուրժուազիայի առաջնորդ Սաադ Չազուլի (1860-
1927թթ.) գլխավորությամբ պահանջեցին անգլիական պրոտեկտորատի
լիկվիդացում և Եգիպտոսի անկախության ճանաչում: Առաջնորդի և իր
խմբի անդամների ձերբակալումը անգլիական իշխանությունների կողմից
առաջ բերեց հասարակության գրեթե բոլոր խավերի զայրույթը և դժգոհու-
թյունը: Չազուլի կողմնակիցների շարքերում հայտնվեցին ինչպես հասա-
րակ ֆեյդախներ, աշխատավորներ, այնպես էլ ազգային բուրժուազիան և
խաչք հողատերերի մեծ մասը: Դրա հիման վրա առաջացավ քաղաքական
«Ասիզ» կուսակցությունը, որը հանդիսացավ բոլոր եգիպտացիների իրա-
վունքների պաշտպանը: Այն իր քնույթով իսմազգային էր:

1919թ. մարտ-ապրիլ ամիսների իրադարձությունները, երբ տեղի էին ունենում արյունալի բախումներ անգլիական զորքերի հետ, ինչպես նաև 1921թ. հոկտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսների ելույթները, 1922թ. փետրվարի 28-ին հանգեցրին Եգիպտոսի անկախության հայտարարմանը և անգլիական պետականության վերացմանը: 1923թ. ապրիլի 13-ից սկսեց գործել Եգիպտոսի Առաջին սահմանադրությունը:

Այդ տարիներից սկսած Եգիպտոսում զարգանում է ռեալիստական ուղղվածություն անեզոլ գրականությունը, որը կապված էր Մերձավոր Արևելքի երկրներում ազգային ազատագրական շարժման աճի հետ: Այդ շարժմանը մասնակցում էին հասարակության լայն խավեր: Ազգային ազատագրական շարժման մեջ մեծ էր գրականագետների և գրողների դերը, որոնք ամենայն միջոցառումներով փորձում էին հայրենասիրական լիցք տալ իրենց ժողովրդին: Տարբեր ստեղծագործությունների միջոցով նրանք ուզում էին օգնել ազգային զարթոնքին:

«Իրենց գրական երկերով և հողվածներով նրանք սնում էին այս շարժումը... Ազնվորեն արտացոլում էին ազգային արժույթները, կոչ անում ժողովրդին վերհիշելու վաղեմի հզորությունը և ներկայացնում ներկայիս խղճուկ իրավիճակը, ինչպես գյուղերում, այնպես էլ ամբողջ երկրում»¹:

1927թ. Տահա Հուսեյնը սկսում է աշխատել իր գլուխգործոցի՝ «Օրերը» ժամանակագրության վրա: Այս աշխատանքը բաղկացած է երկու մասից, այն իր ավարտում տեսքն է ստացել 1939թ.: Մենք փորձեցինք պատկերացում տալ Տահա Հուսեյնի կենսագրության մասին, քանի որ նրա առաջին փուլը այս երկի սյուժեն է հանդիսանում:

Անգամ ամենախիստ քննադատներն այս երկը անվանել են Տահա Հուսեյնի «Հացողված և անգիրազանցելի գործը»²:

Տահա Հուսեյնը, զգալով իրեն տարեգրության հերոս, որոշել է իր կյանքի մի փոքրիկ անկյուն բացել և ներկայացնել աշխարհին՝ զեղարվեստորեն պատկերելով այն:

«Ստեղծագործության նշանակությունը, նշում է Ի.Կրաչկովսկին, ոչ միայն նրանում է, որ այն տալիս է հարստ պատկերներով լի այնպիսի առօրյա՝ հասանելի միայն հեղինակին, այլև նրանում, որ այս պատկերներից տրված է ազնիվական նշանակություն: Այստեղ լայնակի կտրվածքով, առանց զեղարվեստականության խափանման, ներկայացված են փոքրիկ քաղաքի մարտնչալ ուժերը, հակասությունների աճը, այն հակասությունների, որոնք դեռ թերեղու են ավելի մեծ հակասությունների ամբողջ երկրի մակարդակով»³:

Հետաքրքրաբաժան է նաև հեղինակի լեզուն և շարադրման ոճը: Գրքի ընթերցման ժամանակ մենք շատ հետաքրքիր և յուրահատուկ զգացումներ ենք ապրում. համզիստ, էպիկական պատմությունը հետզհետե լաբում է ուշադրությունը, հասնում բարձր որբերգականության (օրինակ՝ ելլաք մահ-

վան պատմության ժամանակ): Չարմանալի են կույր հեղինակի տրված նկարագրությունները (Տահա Հուսայնը կարացել է 4 տարեկան հասակում):

Տարեգրությունը իրենից ներկայացնում է ժամանակակից արարական գրականության մեջ ստեղծագործության մոր ձև, որը XX դարի ընթացքում գտավ իր հետագա կիրառումը:

NAIRA KARAPETYAN

TAHA HUSAYN'S AUTOBIOGRAPHIC WORK "THE DAYS" AND THE
EGYPTIAN REALITY

(Summary)

This article deals with the autobiographic work "The Days" of Taha Husayn - one of the greatest novelists of Egypt at the beginning of the XX century. The author is blind and the hero of the chronology is also blind. The chronology consists of two parts and the first part is the biography of young Taha Husayn. In the article we tried to give the brief view of his biography and the political situation of Egypt since 1919 till 1922-23, when Egypt received Independence and the First Constitution.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. al-Rafi A. R., *Theoret sanat 1919*, 2 vols., Cairo, 1946.
2. Brugman G., *An Introduction to the History of Modern Arabic Literature in Egypt*, Leiden, E.J.Brill, 1984, p. 276.
3. Кранковский И. Ю., *Арабская литература в XX веке, Избранные сочинения*, Т. 3, М., 1956, с. 156.
4. Коцарев Н.К., *Писатели Египта XX века*, Наука, М., 1976г., с. 81.

ՉԱՐՈՒԻ ՀԱՄԱՐՉՈՒՄՆԱԼ

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ԸՆԿԱՍՄԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԻ ԸՈՒՐՁ

*«...ցրիվ ընկած և վերջապէս՝ զարմեալ ժողովակա՛
հայերն գերութեան մէջ բնակելով, գերութեան մէջ ծնա-
նելով գերութեան մէջ այլ բանալով... իրեանց նախ-
ննաց ազատութիւնն որպէս թէ ի սրտն ուրաքել կին, ուր
տրեք մէկ տուն ի ձեռս բերեին, ուր ուրեք մէկ սեփեռա-
կան ազատակ տտանային, ուր ուրեք մէկ այլի ունենա-
լին աղծաբարդին, ուր ուրեք ձեռնահաս լինէին մէկ ձեռ-
դեցի կանգնել, մէկ ատանկին գերեզմանատուն ունե-
նալ, այն երկիրն կրիամարէին իրեանց հայրենիքս:*

Ռ. Պատկանյան

Մակատագրի բերումով հայ ժողովուրդը իր պատմութեանը կերտել է ոչ միայն իր պատմական տարածքում, այլև նրա սահմաններից դուրս: Հայոց պատմութեան ամբաժան մասն է կազմում հայ գաղթականութեան պատմութեանը, որը մանրակրկիտ շուտմնասխիլոված է պատմաբանների կողմից: Մույն հողվածով փորձ կարվի դիտարկել գաղթօգախմների պատմութեանը ազգաբանական տեսանկյունից: Կամերադատեանք միայն Արիմից Լոթ Նախիջևան կրկնակի տարագրված մի խմբի՝ նոր տարածքում հարմարվողականութեան մեխանիզմներին:

Մի քանի հարյուրամյակ Արիմի գաղթօգախում ապրելուց և շրշակի «միկրոաշխարհ» կառուցելուց հետո հայութեան այս խումբը կրկնակի «խմբային տեղահանութեան» ենթարկվեց: Չնայած գաղթը դիմահայերին պարտադրված էր ցարական Ռուսաստանի կողմից, գաղթականներին լայն ննարավարութեան էր ընձեռված տարածքի ընտրութեան, կառուցման և սեփական ինքնավար «միկրոաշխարհի» ստեղծման համար:

Արիմից վերագաղթող հայերը փորձել են նոր տարածքում վերստեղծել իրենց *հայրենիքը*: Այսպես, նրանք իրենց հետ տեղափոխել են հայրենի գյուղի սրբերի գերեզմանաքարերը և տեղադրել են դրանք նոր գյուղի տարածքում. «Մէկ այլ քանի եզն լծած կտանէր Պարոն Լոթս նահատակի գերեզմանի քարն, և այն քարի ներքայ թաղուած նահատակի հոգեհանգիստն

այս վիճի վերայ կըլինենք¹: Այնուայտ է, որ դրժմասայերի համար խնտ կարևորել է գերեզմանի տեղափոխման խնդիրը: Այս կապակցությամբ իմաստ ունի, թերև, դիտարկել որոշ ընկալումներ հայրենիք-հող կապի մասին:

Ըստ առասպելաբանական մտածողության՝ հողը կենդանի էակ է: Այն ծնողն է, կյանքը նրանից է ծնունդ առնում, այն կյանքի կրողն է, ինչպես մոր արգանդը, և պատահական չէ, որ առասպելաբանության մեջ անցկացվում են պարզ գուգահեռներ հողի և կնոջ՝ իբրև արարիչ Սկզբի միջև²: Հողի և արգանդի նույնացումը հատուկ է բազմաթիվ ժողովուրդների առասպելաբանությանը: Հայ առասպելաբանության մեջ հողը քեղմնավորվում է զրից, որտոից. երկինք՝ «պրտացող», իսկ երկիր՝ հարված ընդունող: Այս քեղմնավորումը նույնացվում է սեռական ակտին և կնոջ արգանդին փոխարինում է հողը: Մրա վառ ապացույցն է Վիչապարառ Վանասգնի մասին գեղեցիկ ավանդույթը: Անճնական դիտարկումներից գրանցվել են հետաքրքիր փաստեր, երբ վաղածամ ծնված կամ քույակազմ երեխային պահել են հողի մեջ, ինչը ակնհայտորեն վկայում է կնոջ և հողի իբրև իրական մոր կամ մախամայր լինելու մասին: Մ. Էլիսդեի մոտ գրանցված են բազմաթիվ փաստեր, որոնք ևս վկայում են այդ մասին: Այսպես, գերմանական, սկանդինավյան որոշ ժողովուրդների, ճապոնացիների, պարսիկների մոտ պահպանվել է հետաքրքիր սովորույթ, ըստ որի նորածնին անմիջապես դրել են հողին, որից հետո միայն հայրը նրան վերցրել է հողից՝ Մայր հողից (Tellus Mater): Ապօրինի երեխային անվանել են «հողի զավակ» (terrae filius)³: Ամերիկյան հնդկացիական շատ ցեղերի մոտ դեռ պահպանվել է այն պատկերացումը, որ չի կարելի հերկել հողը, քանի որ չի կարելի դասակարգել հարվածել ծնող մորը. հակառակ դեպքում մահից հետո նա կհրաժարվի կրկին աճելու մահացածին իր մեջ: Կեռ ավելին, հողը նախամայրն է Terra coeatrix, նա է իրական մայրը և դրա համար էլ մահամալուց կրկին վերադառնում ես քո իրական մորը՝ այսինքն սկզբին, նախնական վիճակին⁴:

Անդրադատմանը «երկիր» և «մայրենիք» բառերի ստուգաբանությանը: Ըստ Հ.Աճառյանի *ճրկիչ* նշանակում է «հող, գետին, հողագունը, նաև գավառ»⁵, այսինքն՝ ունի տարածքային-պատմա-աշխարհագրական իմաստ: Գյուղացիները միմյանց որտեղից լինելը հարցնում են հետևյալ կերպ. «ո՞ր էրդրից ես», վերջինիս ժամանակ պատասխանի զեպքում ենթադրվում է, թե որտեղից են նրա ապուսպապերը, դրանք են նրանք ծնվել, այսպիսով ընկալելով հայրենիքը նախ իբրև ծննդավայր: Ի դեպ, *հայրենիք* նշանակում է «մայրենի իրք, ժառանգութի, նախնիք, հարք և նախահարք ցեղին կամ ազգին»⁶: Այսպիսով ծնունդով «որտեղից լինելը» նշանակում է, ո՞ր երկրի, այսինքն՝ «ո՞ր հողի ժառանգն ես»: Ծննդի գաղափարը, ինչպես հայտնի է, նույնպես կապված է հողի հետ. «Երկիր ասի, զի կրակն է, ... դարձնալ մեռանին և ի հողոյ պարտակին և դարձնալ յերկիր կրին և կորչին»⁷, այսինքն՝ ամեն ինչ հողից է ծնվում և հող դառնում: Եվ քանի որ երկիրը կամ գետինը

մայրն է բոլոր բարիքների, ապա զարմանալի չէ, որ հողին են վերագրվել այն բոլոր հասկանիչները, որ ունի ծնող-մայրը: Մաշտոց ևս հողից է ծնունդ առնում. «ստեղծած զմարդն հող յերկրէ...դարձցիս յերկիրն, ուստի առար...», այստեղից էլ «երկրէ եղևաքն», «երկրաուորք», «հողեղէնք», ինչպես նաև «երկիր» նշանակում է հենց «որպես քնակիչք երկրի»⁸:

Հայրենիք, երկիր-երգիլը, ծննդավայր հասկացությունները կապված են միմյանց հետ: Ավելին, նրանք նույնիմաստ, երբեմն համարժեք են միմյանց: Հետևաբար նրանք պիտի որ լինեն նույն կետում, համեմայն դեպս, այդպես է եղել «ի սկզբանն»: «Ի սկզբանն» մայր-հողն է եղել մարդու ծնարանը: Սակայն այդ ներդաշնակությունը խախտվել է «պատմական» ժամանակի ընթացքում: Եվ որպեսզի վերականգնվի սկզբնական ներդաշնակությունը, անհրաժեշտ է ետ գնալ դեպի «սկիզբ»: Կարծում են, որ պիտևոյլ է քացատրվում նոր տարածքի սիմվոլիկ յարացման ձգտումը: Դրիմից տեղափոխվող գերեզմանաքարը սիմվոլիկ կերպով փոխարինում է աճյունին և այն տեղադրելով նոր տարածքում այդ հողը ընկալվում է իբրև հարազատ տարածք, այն փոխարինում է «խակական մորը», այսինքն՝ այն հող-երկրին, որին իրականում աճյունը պիտի վերադարձվեր: Տվյալ դեպքում նոր տարածքը ինքնին ստանձնում է մայր հողի դերը, նույնացվում է ծնող մորը՝ երկիր-հայրենիքին: Կարևորվում է նույն հողից ծնված լինելու և նրան վերադառնալու փաստը:⁹

Այն ամենը, ինչ այդ հողի ծնունդն է, իր մեջ պարունակում է այդ հողի հորիզոնը: Այս առումով դրիմահայերի մոտ պահպանվել է մի ավանդույթ՝ Մեծից քերված *գերտալուռի* մասին: *Ջերտալուռն* դա հայկական ծիրանին է, որի կորիզը Ամբի հայերը հրաշքով իրենց հետ քերել են Դրիմ: Ավանդությունը ասում է, թե ինչպես «մի սուրբ ճգնավոր երազ է տեսնում և երազի մեջ սպիտակ ծիով սուրբ Գևորգը գալիս ու ասում է, որ Աստված հրաշքով կազատի հայի հողը: Մի գիշերում ծաղկում ու պտուղ են տալիս գերտալուռի ծառերը: Թշնամին հրաման է արձակում, որ այդ տարվա պտուղը միայն տաճիկներին քաժին լինի: Անկուշտ քշնամին վրա է տալիս ու ուտում է ամբողջ գերտալուռն: Մեկ էլ տեսնում են, որ տաճիկները սկսում են ճանճի պես սատկուռել: Այդպես հայի հողը Աստու հրամանով մաքրվում է տաճիկներից: Այդ է պատճառը, որ մեր հայ ազգը այդքան սիրում է գերտալուռի ծառը»¹⁰: Կորիզը դառնում է սիմվոլ և, քանի որ պտուղը մայր հողից է, ապա պտղի կորիզը տնկելով նոր հողում՝ ինքնին այդ հողին հատուրդում են իրական մայր հող-երկրի կարգավիճակը:

Դրիմեցիների կողմից ընտրված նոր տարածքում սկզբում որոշվում է գյուղի գերեզմանի, հետո նրան կից եկեղեցու տեղը. «Երբ գերեզմանատանց կարգադրութիւնն վերջացաւ՝ Յովսէփ արքեպիսկոպոսն... սկսաւ Լուսաւորչի առագ եկեղեցու լայնածաւալ սրահի տեղը չափել, որովհետև նորա շրջապատն պիտի շինուէին վաճառակահաց և արհեստաւորաց խանութներն ու կրպակները»¹¹: Այնուհետև, մալթբան եկեղեցիների կառուցվե-

ըլ տարածքը նախապես օրհնվում է քահանաների կողմից, «այնտեղ հավաքվեցան Քէֆէի հրեշտակապետաց, Ամնայի և Յովակիմայ, Ս. Սարգսի և այլ եկեղեցեաց քահանայք և սարկավագոնք՝ ծնողաներով և ձեռաց զանգակներով, և այն դաշտի մէջ՝ ուր մինչև այն օրն Յիսուսի անունն չէր լսուած հայ բարբառով՝ սկսեցին զոնացողական բախոր կատարել»¹²: Կարելի է ասել, որ նմանօրինակ փաստերը վկայում են տարածքի մշակութային յուրացման փաստի մասին: Հայերի համար միշտ էլ կարևոր է եղել կրօնական պատկանելիությունը, և այն հանդիսացել է ինքնության ճանաչման կարևորագույն մասը:

Ուշագրավ է քաղաքի կենտրոնի որոշման փաստը. «...Շինուելիք քաղաքի սահմանում վրան պատրաստուեցաւ եկեղեցական զարդերով... Սրբազանն Յովակի եկավ հասաւ այն լայնատարած սրգաստայն, որ թողել էին քաց որպէս կեղտոն շարժական քաղաքի: Անդ սրբազանն սկսավ երգել Լօր Միոն ծնեալ մանկուք շարականն, զոնաքանական բախոր կատարեց և հոգեհունգիստ Պետրոս սրբազանի և այն աճնայն ննջեցելոց համար, որ այն ճանապարհին իրեանց կեանքն կնքել էին...»¹³: Նշանակո՞ւմ է սա, արդո՞ք, որ կենտրոնը որոշվում է նախապես և հետո նոր դառնում է կենտրոն, նրա արդեն չարքը կատուցվելիք շինութայնների հաշվին: Կենտրոնը սիմվոլիկ կերպով «իբ մեջ է առնում» ճանապարհի հանգուցյալներին, որպես զոհ, իսկ շարականը ավետում է նոր կյանքի սկիզբը: Կենտրոնի օժանդը հաջորդում է քաղաքի չորս կողմերի հիմնաքարերի օժանդ ու հանդիսավոր բախորի ողնեցութայնը նրանց տեղադրումը¹⁴: Այստեղ տեղին կլինի մտարիել ևս մի հետաքրքիր փաստ. քահանայի տարածքի օրհնումը զուգորդվում է հայ ժողովրդի պատմական անցյալից քաղած դրժագների ըմբերցմամբ (ինչը հիշեցնում է ադիսայիկ արարչագործական ժխակատարություններում նախնիների մասին առասպելական պատմությունների վերաբարտումը). «Ձկնի հիմնօրհնութեանց Յովակի սրբազանն պատմեց նոցա տէր Բարդուղիմէասի և տէր Սարկուսի սզգասիրութիւնն, ինչպէս Լախիցեանցոց պատմել էր Բագրատունեաց թագաւորութեան անկումն»¹⁵: Ինչպես գերեզմանաքարի տեղափոխումը նոր տարածք, ճանապարհի հանգուցյալների հիշատակումը իբրև զոհ, այնպես էլ ժողովրդի պատմության վերադրմանը ապահովում և հաստատում են հողի «յուրացումը», նրան հաղորդելով պատմական անցյալի կրօնի դերը:

Յուրացման յուրահատուկ ձևերից է նոր տարածքի անվանակոչումը. գյուղին արվում է նախկին գյուղի անունը, տարածքում կառուցվելիք եկեղեցուն ևս տրվում է նախկինի անունը, հաճախ այն իրերը, որոնք հնարավոր է եղել տեղափոխել, տեղադրվում են նույն եկեղեցում, նույնիսկ գյուղի շինարարությունը փորձում են նույնացնել նախկինին. գաղթականները նույնիսկ ձգտում էին նույնությամբ պահպանել նաև իրենց թողած դաշտերի, բլուրների, արշարների անունները. «...Կատարեց առաջին գիւղի հիմնաքարիւնն, և որովհետև այս գիւղի նոր քնակից էին ըստ մեծի մասին զարցա-

կանք երկե գիտեր՝ Չափքը և Հորթալանք, այս պատճառով գիտն սեփականեց երկու անուն՝ Չափքը և Հորթալանք: Հին Հորթալանք գիտն շինուած էր... Փրկիչ վանքէն յորս փարսախս հետադուրեանք, յորոց մին էր յանուն Ս. Համբարձման Քրիստոսի վասն որոյ և նոցա նոր հիմնարկելի եկեղեցին ևս Համբարձման անուամբ օրինվեցաւ...»¹⁶: Նույն կերպով ընթանում է մյուս գյուղերի հիմնադրումը:

Զարմանալիորեն ստեղծվում է այն իրավիճակը, որ կարծես թե ոչինչ չի փոխվել՝ նույն գյուղը, նույնանուն եկեղեցին և, վերջապես, որ ամենակարևորն է, նույն «երկիր-հողը»: Վերանվանումը ինքնին պատմական անցյալի կրկնողությամբ է. ևս մեկ փորձ տարածքին «իրական հող-երկրի» կարգավիճակ հաղորդելու ձգտում:

Այսպիսով, տարածքի յուրացումը կատարվում է մի քանի եղանակներով.

1. Տարածքի ընտրությունից հետո որոշվում է գերեզմանի տեղը, կամ տարածքը «յուրացվում» է բերված գերեզմանաքարերի տեղադրությամբ, որով նոր տարածքը ստանձնում է «մայր-հողի» դերը:

2. Այնուհետև կենտրոնում կառուցվում է ապագա եկեղեցին, որի շուրջը հետագայում կառուցվում են մյուս շինությունները: Օծվում են տարածքի չորս կողմերը, ուր ևս կառուցվում են եկեղեցիներ. այսինքն՝ տարածքը շրջափակվում է, սահմանազատվում է մյուս աշխարհներից («օտար» աշխարհից «յուրայինի») սահմանազատում, մշակութային սահմանազատում):

3. Նոր տարածքին տրվում են մայրական քնակավայրերի անունները, եկեղեցիներին մայրական եկեղեցիների անունները և նույնիսկ մայրական եկեղեցիներից բերված իրերը նամակատասխանաբար տեղադրվում են նոր եկեղեցիներում:

Արտաքննապես ստացվում է, որ ոչինչ չի փոխվել. նույնանուն գյուղն է նույնանուն եկեղեցիներով, հարգված սրբերի գերեզմաններով: Կարծես պատմական այն իրողությունը, որ ստիպել է հայերին գաղթել մի տարածքից մյուսը, վերափոխման է ենթարկվում (գուցե գիտակցաբար) և ներկա իրողությունը ոչ թե դառնում է նոր սկիզբ, այլ նույն տրամաբանությամբ անցյալի շարունակությունը: Հայի համար կարևոր է դառնում վերադարձ դեպի սկիզբ, սակայն դա ոչ այնքան վերադարձ է դեպի աշխարհաբարձման ժամանակի սկիզբ, (ինչպես Էլիադի մոտ) այլ վերադարձ է դեպի պատմաբան սկիզբ: Պատմական հիշողությունը հերոսական անցյալի մասին, տարածքային ամբողջության և հզորության մասին, հայերի համար դառնում է ինքնաարժեքավորման չափանիշ: Հիշողությունը՝ կապված պատմական անցյալի հետ, դարձել է ինքնադրսևորման և ինքնաճանաչման սկզբունք:

Պատմությունը դառնում է հիշողություն, իսկ դրա կողքին իրականություն է դառնում գաղթը, նոր տարածքը: Հիշողությունը հերոսական անցյալի մասին կրկնվում է ամեն անգամ նոր տարածքի յուրացման դեպքում և այն յուրացվում է «պատմականորեն»: Զարմանալիորեն այն, ինչ նոր է ստեղծ-

վում, պիտի կրի իր մեջ պատմական անցյալից որևէ մաս, ինչպես օրինակ *գեղատարի* դեպքում, որը կարծես թէ «առաջնորդում» է հայերի ճանապարհը Անիից Ղրիմ, Ղրիսից Նախիջևան, կամ էլ, ինչպես վերջ նշվեց, գերեզմանաքարի տեղավորմամբ դեպքում: Իսկ ամենահետաքրքիրը ներկայիս Հայաստանն է, որը համդես է գաղիս որպես «կորուսյալ» հայրենիքի միկրոսխեմա, որի ամենակարևոր մասը նրա մայրաքաղաք Երևանն է: Այն վերջինն է պատմության մեջ որպես մայրաքաղաք Հայաստանի՝ նախկին մայրաքաղաքների կողքին, հետևաբար մաև ամենաճորը, բայց, չնայած դրան, այն հնագույններից է՝ Երևանը կառուցվեց Էրեբունի տնայում, որը կառուցվել էր դեռևս մ.թ.ա. 782-ին. ստացվում է, որ այն ավելի հին է, քան Անի, Դվինը... Ահա ինչպես է գովերգվում Երևանը. «Երևան դարձաց լավ էրեբունի, դա մեր մեծ Դվին, մեր մեծ Անի, ...դարեր ես անցել, բայց մնացել ես պատանի»: «Վերադարձ դեպի պատմության սկիզբ, դեպի պատմական հիշողության սկիզբ. սա է ամենակարևորը հայի համար, դեպի ակունքը, դեպի արմատը, դեպի կորիզը:

ZARUHI HAMBARDZUMYAN

ON THE PERCEPTION OF "MOTHERLAND"

(Summary)

The article considers the model of adaptation to a new place of an emigrant group of Armenians experiencing second emigration. People felt at home at the new place by transferring tombstones, cross-stones, and church utensils from the former settlement, and by giving its name to the new place. Thus the new land, the soil is symbolically adapted by ascribing the attributes of a mother in labour (*Tellus Mater*) to it.

ՇԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Գ. Պատկանյան, Նոր Նախիջևանի պատմությունը, Նոր Նախիջևան, 1917, էջ 24:
2. Е.Г. Рабинович, Богиня - мать, - Мифы народов мира, М., т.1., 1991, с.180:
3. М. Элнаде, Очерки сравнительного религиоведения, М. 1999, с.236-237.
4. М. Элнаде, Мифы, сюжидения, мистерии, М., 178.
5. Երկիր, - Նոր քաղաքը հայկազնան լեզուի, հ.1, Եր., 1979:
6. Հայրենիք, - Նոր քաղաքը հայկազնան լեզուի, հ. 2, Եր., 1980:
7. Երկիր, - Հր.Աճառյան, Հայերեն արձատական քաղաքան, հ. 2, Եր., 1973:
8. Երկիր, - Նոր քաղաքը հայկազնան լեզուի, հ.1, Եր., 1979:
9. Ըստ Հ.Մարությանի՝ հայերի մոտ մոր գյուղը առանձնացված է համարվում հին քնակավայրից, կրթ այստեղ կառարվում է առաջին քաղաքը, գոյանում է առա-

ջին գերեզմանը (Հ. Թադևոսյան, Տունը որպես աշխարհ, L. Abrahamian, N. Swezy (eds.), *Armenian Folk Arts, Culture, and Identity*, Indianapolis (in press), մենք օգտվել ենք հայերեն ձեռագրից):

10. Դ. Պատկանյան, *Ջերտալու*, - *Նոր Նախիջևանի պատմվածքներ*, եր., 1973:
11. *Նույն տեղում*, էջ 37:
12. *Նույն տեղում*, էջ 30:
13. *Նույն տեղում*, էջ 36:
14. Գ. Պատկանյան, *Նոր Նախիջևանի պատմությունը*, *Նոր Նախիջևան*, էջ 40-41:
15. *Նույն տեղում*, էջ 42:
16. *Նույն տեղում*, էջ 31, 41-43:

ԳԱԳԻԿ ՄԱՐՏՈՅԸ

ՄՀԵՐ-ՄԻՆՐԻ ԱՌԱՍՊԵՆԻ ՇԵՐՏԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԿԱԿԱՆ ՀՆՔԻ ԱԹՆԵՐՈՒՄ

Հայ բանագիտության մեջ գրեթե ուսումնասիրված չեն հայկական հյուսապատում հեքիաթները: Ասպարեզում այդ թեմայի վերաբերյալ չկա հյուսապարակված որևէ մեծագույն կամ չի կազմակերպվել զիտական որևէ ատենախոսության ձեռնարկում: Մինչդեռ քանահյուսության այս ոլորտն անսպառ նյութ է պարունակում հին հայոց դիցաբանական աշխարհայացքը վերականգնելու, հայկական առասպելաբանության հետ կապված խնդիրների լուծումը հեշտացնելու առումով:

Հայկական հրաշապատում հեքիաթների մի խումբ («Օձ Մանուկ և Արին Արեանելին»¹, «Օձեմանուկ, Արևմանուկ»², «Արև-Մանուկին հեքիաթը»³, «Օձ-Մանուկը»⁴, «Արևատ աղջկա հեքիաթը»⁵, «Շաղիկներ թագուհու աղջկա հեքիաթը»⁶, «Աղամի ծաղիկը»⁷, «Մաղափեայ խամուժ»⁸, «Արշարի հարան»⁹, «Մեռուկ Մանուկ»¹⁰, «Օխշ»¹¹, «Մայրը և դուստրը»¹², «Զվարդը»¹³, «Օձամանուկ և Արևատ»¹⁴, «Արևատ և Օձամանուկ»¹⁵, «Օձ-Մանուկ, Վարդ-Մանուկ»¹⁶, «Օգ-Մանուկին հարյաթը»¹⁷) պահպանել է հին աշխարհի օրացուցային առասպելների ավանդական մոտիվների հետքերը: Դրանցում արտացոլված է Յորեն հատիկ աստծու առասպելների մոտիվային առանցքը կազմող անդրաշխարհի տիրուհու և սիրո աստվածուհու (կամ Մայր աստվածուհու) հակամարտության թեման՝ նաևում մեծող և հարություն ասնող աստծու սխրտ:

Մտնող և հարություն ասնող աստծու առասպելի սյուժեի ամբողջական զարգացումը հայկական հեքիաթներում, ցավոք, անավարտ է, քանզի ավելի ուշ ժամանակներում հին հայոց Յորեն հատիկ աստծուն փոխարինելու է եկել հեռացող աստված, նույնպես հացամշակույթը հովանավորող Արև - Մինը - Միթրա - Մինը: Արդյունքում երկու առասպելների արձագանքները թե՛ մոդելային, թե՛ գաղափարախոսական առումով համակցվել են մեկ սյուժեով պատմվող հայկական հեքիաթների մեջ: Ավելին, հեքիաթների առասպելական երկու շերտերն էլ դրսևորված են «Մասնա ծոբը» էպոսում, որը հայ հնագույն դիցաբանական աշխարհընկալման հարուստ աղբյուր է: Այս համզամանքը բացառում է կասկածն այն մասին, թե մեր հեքիաթներն,

իրը քափասիկ սյուժեներ, կարող էին հայկական միջավայր ներմուծել հին աշխարհի օրացուցային առասպելների քեկորները: Իրականում, չէին կարող նույն միջավայրում արմատներ չձգած հավատալիքները վերարտադրվել ազգային էպոսի մեջ:

Հայկական հեքիաթների հիշյալ խմբից դուրս բերված հիմնական համատու սխեման հետևյալն է.

Ձափակ շունենալու վշտով տատապող մի քաղաքորի Աստված օձ գափակ է պարզևում, որին անվանակոչում են Օձ Մանուկ:

Օձ Մանուկին՝ խժոնկու (կամ ամուսնանալու) համար գոհարեղում են տերության թոյր աղջիկներին: Մնում են երկու քույր, որոնցից մեկը՝ Ծաղիկը որր է:

Թագավորի մարդիկ գաղիս են քույրերից մեկին Օձ Մանուկի համար հարս (կամ կնքակուր) տանելու:

Հովիվ (կամ աղքատ, կամ փաճառակյան) հայրը տատանվում է և չի ուզում աղջկան ապ, բայց խորք մայրն ի վերջո համազում է և Ծաղիկին հանձնում քաղաքորի մարդկանց:

Ծաղիկի մտած մայրը գերեզմանից խորհուրդներ է տալիս, քի ինչպես փարվի Օձ Մանուկի հետ, որպեսզի անվնաս մնա: Աղջիկն ամուս է այնպես ինչպես մայրն էր պատվիրել, և Օձ Մանուկը դուրս է գաղիս շապիկից ու դառնում գեղեցկատես պատանի:

Ծաղիկն ու Օձ Մանուկը սիրահարվում և ամուսնանում են:

Ծաղիկի խորք քույրը (կամ մայրը) իմանում է աղջկա քախտավորություն մասին և որչաում կործանել նրան: Հրավիրում է գետի (կամ ծովի) ափ, հանում է նրա շորերը և կրում, գցում քույրը:

Խորք քույրը հազնում է Ծաղիկի շորերը և գնում Օձ Մանուկի պախատ, ներկայանալով իբրև նրա կին:

Ծաղիկ աղջկան քուրն ափ է հանում մի ամայի փաղում: Մի արահետով մա գնում և հասնում է Ժայռի (լեռան կամ քարի, կամ սև քարից եկեղեցու): Ժայռը ճեղքվում է և նրան ներս առնում (կամ լեռան մտո դատ է տեսնում: Մտնում է ներս: Դուռը ետևից անհետանում է):

Ժայռի մեջ, դագաղում պատկած է մի գեղեցկատես երիտասարդ: Ոչ այն է մտած է, ոչ այն է՝ կենդանի: Դագաղի շուրջ փարչեր և կեյսոններ են դրված:

Արևը մայր մտնելուն պես, երիտասարդը վեր է կենում դագաղից (կամ դա տեղի է ունենում այն ժամանակ, երբ աղջիկը տեղափոխում է փարչերն ու կեղտոնները, կամ գիշերը քարը դառնում է մարդ):

Աղջիկը պատմում է իր դժբախտության մասին: Երիտասարդն իր պատմությունն է ամուս: Նա Արև Մանուկն է: Որտեղ է եղել: Մի անգամ շատ է քափատել, բայց որս չի գտել: Որտեղ է արևը ծագելուն պես մեռահարիկ նրան և խափարով ծածկել նրկիոր, քամի որ ինչի՞ն է պետք արևի թույլը, երբ որս չպիտի անի, քճճ չպիտի անի: Արևը հայտնվելուն պես, ձեռքն է ստել

ննոր, քայց մի բողոքեն ապրուակ է տուացել, մի հրեղեն ձեռք մագնիքից բռնել և դրել է այդ ամայի վախում: Արևմ անիծել է, որ իր լուսար շտեմնի ու չվախելի: (Կամ նրա ծնողներն իր ծնվելու համար Աստուծոն յոք անծին երկնց են գտի խոստացել, քայց մտացել են խոստման մասին: Աստված էլ նրան քար է դարձրել): Դիանից հետո Արև Մանուկը ցերեկները մտնում է, գիշերները կենդանանում և հոգում իր ապրուստը: Ոչ որ չգիտե, թե որտեղ է նա:

Օձ Մանուկի հետ ապրած Ծաղիկը սկսում է ապրել Արև Մանուկի հետ և հղիանում:

Արև Մանուկն աղքկան գիշերով տանում է իր ծնողների տան մոտ, ինքը՝ վերադառնում ժայռի մեջ:

Արև Մանուկի մայրը չի ուզում ներս ընդունել Ծաղիկին, քայց երբ վերջինս վկայակոչում է Արև Մանուկի հիշատակը, օրևան է տալիս:

Ծաղիկը աշխարհ է բերում մի լուսաճաճան, մանկան, որը շատ է նման Արև Մանուկին:

Արև Մանուկը գիշերները քաշում է դասնում և գալիս է իմանալու, թե ինչպես է աղքկա վիճակը: (Կամ գալիս է ծիտ): Կշտանում է, լսելով, որ Ծաղիկին և որդուն անհայտնաբախտ կացարանում են տեղ տվել ու հոգ չեն տանում նրանց մասին: Այցելում է երեք գիշեր, վայ է տալիս ծնողներին, որոնք, երբ իմանային, թե ում որդին է նորածինը, կհոգային նրա մասին:

Երկխոսության լուրը հասնում է Արև Մանուկի մոր ականջին, որը քաքստոց է մտնում իմանալու համար, թե ո՞վ է գիշերային այցելուն:

Արև Մանուկի մայրը ճանաչում է իր գավակին: Ծաղիկի ու նրա որդու համար հարմարավետ պայմաններ է տեսողում և խնդրում Արև Մանուկի հաջորդ այցելության ժամանակ հարցնել, թե ի՞նչ անեն, որ նա վերադառնա:

Գիշերն Արև Մանուկը պատասխանում է, որ պետք է յոք անծին երկնց գոհարերեն, մի անծին երկնց էլ-դնեն աղյուսի առաջ: Երե աղյուսը քչեց, տարա՛վ այդ երկնցին, ուրեմն ինքը կվերադառնա: (Կամ պետք է կատարեն Աստուծոն տված խոստումը և յոք երկնց գոհարերեն):

Արև Մանուկի ծնողները կատարում են գոհարերությունը և իրենց կոթած որդին վերադառնում է:

Արև Մանուկը և Ծաղիկը պատկվում են:

Ժամանակ անց, Արև Մանուկի պալատ է գալիս իր կորած կնոջը փնտրող Օձ Մանուկը և Ծաղիկին տեսնելով, ճանաչում է նրան:

Ծաղիկը որդուն հանձնում է Արև Մանուկին և ինքը սիրահոժար գնում Օձ Մանուկի ետևից:

«Մասնա ծուր» Էպոսի մի պատումում¹⁸ Մերս կուսապետ քազավորն արշավում է Հայաստան, ջարդում Կապուտկոլում նստած Պուսլ քազավորի զորքը և քազմաթիվ գեթիներ տանում: Ժամանակ անց, իր վեթիլին և վեզիլին ուղարկում է Պուսլի Փիրզատ խանում տասներկու տարեկան աղքկան իր Փաշա տղային ուղելու: Պուսլը երկար տատանվելուց հետո համաձայ-

նում է: Աղջիկը մի տարի հետո ուզում է ինքնասպան լինել, որ «դու իսկապես» չկորցնի: Գնում է ասքոտ տեսնում մի «դար» (ժայռ): Մի դուռ է բացվում: Մտնում, աղոթք է անում: Առաստաղից զուր էր գալիս: Երեք բուն խմում, դուրս է գալիս: Դուռը ետևից փակվում է: Փիրզարտ խանութը հղիանում է: Ի՞նչ ամիս անց, մեկում է երեխան: Մոր կշտամբանքին Փիրզարտը պատասխանում է. «Երեխան զրից հեղավ»:

* Երբամիկը մեկ ամիսը մեկ տարվա չափ է մեծանում: Երբ դառնում է երկու տարեկան, տասներկու տարեկանի չափ է դառնում: Մի անգամ երագում մատուռն է տեսնում («դարը»), որն ասում է, թե նրա անունը Սիեք է: Ապա պատվիրում է տասն ամիսն երից գոհել, զինավառվել և կուսապաշտ բազավորի դեմ կռիվ գնալ, որ «հայի հավատը չկորչի»:

Սիեքը քառասուն երից է զանաբերում: Աստուծո հրամանով բացվում է մատուռի դուռը: Սիեքն այնտեղից հանում է բազ, գոտիկ, գուրգ, հմայի, հեծնում է Զուռեկ Ջելաբյու և սկսում աննպատակ որս անել: Ժամանակ անց, հաշվեհալոյաբ է տեսնում իր բշտամիների հետ:

Սիեքին Վանում մի աղջիկ են ուզում: Կինը երկուդայակ է քերում: Մեկի անունը դեմ են Արամելիք, մյուսինը՝ Մամասար: Պսալ բազավորը մեռնում է, երեք տարուց հետո էլ՝ Սիեքը:

Այս պատումի պատմականությունն իր «Ջոջանց տան պատմականը» այխատությունը հիմնադրոն հիմնավորել է Մտեվան Կամայանցը, կապելով Արշակունի արքաների և Մամիկոնյան իշխանների ժամանակներում պարսից դեմ ժողովրդ պատերազմական դեպքերի հետ¹⁰: Մեզ հետաքրքրողը, սակայն, պատումի առասպելական հունքն է, որն իր մեջ մեծ չափով արտացոլում է մեր քննարկման առարկա հեքիաթների սյուժետային մոդելների տարրերը: Կուսապաշտ բազավորը հեքիաթների բազավորն է, որն իր մարդկանց ուղարկում է հովվի աղջկան իր Օծ Մանուկ որդու համար ուզելու: Պսալ բազավորը հովիվն է, որը տատանվում է չի ուզում աղջկան տալ: Աղջիկը Փիրզարտ – Օտլիկն է, որ գնում, մտնում է ժայռի մեջ և կես ողջ, կես մեռած հեքուսից լուսանաճանչ երեխա է ունենում: Շիշտ է, Սիեքն էպսում կես ողջ, կես մեռած հեքուսը չէ դեմ («դարը»), այլ նրա որդին, բայց դա, ըստ երևույթին, ասացողի միջամտության արդյունքն է, ինչպես նաև միջամտություն է այն, որ Սիեքն ալեյի տվազ է ներկայանում, քան Արամելիքը (Քաղդասարը) և Մամասարը: Ետմիակ նրանցից ալազ էլ կա՝ Պսալը:

Եպոսի մեկ այլ պատում մասամբ լրացնում է բացթողումը.

«Կարմիր կիրակին յիբիկուան պատարագ, որ կըլնը, Էն յիբիկուան մեկ մարդ որ աղջկան կառը. – Ի՛վ, կինա ժամ, մում կըպը, օխմուկ կրակ առ, քի: Ախշիկ կըլնը տիս, կիրիշկը, կը տեսնայ էլա քիաթն ճրագի բախ կըլնը. Էդ ախշիկ էլա կինաց Էն տնտուով, քի ժամն ի: Մտառ Էնտեղ, զճրագ կպուց, դարձա, տը կէր, տիտ էկառ իրար: Ախշիկ մնաց Էնտեղ, տեսառ, որ էրկնուց մանամայ իկի. Սիեքն էլ առից, կերառ, ճին էլ, ախշիկն էլ: Էլ յքնալցացան,

մինչև տարին քննման: Էն ատր ինչ տարին քննման, այսինկ զճրագ կայուց, ինչ տխր քացուա, էլա տխս, ճրագ աոից, էկա տան՝²⁷:

Այս դրվագն ավանդվում է «Արեւ Մանուկին հեքիաթից». Խորք մայրը և իր աղջիկը մի ամայի վայրում Ծաղիկ աղջկա վրայից համում են շորերը և հետանում: Ծաղիկը մի քարակ արահետով գնում է և հանդիպում սև քարե մի եկեղեցու («ծամբ»): Մտնում է մերս ու տեսնում, որ մի մեռել է պատկամ, առքերի և զլխի մոտ մեկական կերտն է վառվում («օխանուկ կրակ»), այ ու մախ կողմերում արծաթե փարչով շարքաթ է դրված: Փոխում է կեղոմների և փարչերի տեղերը, տեսնում է, որ մեռելը շարժվեց և վեր կացավ:

Այսբանով մեզ համար պարզ է դառնում, որ հեքիաթներում կես աղջ, կես մեռած հերոսի մասին հյուսված պատմությանը մեզ է մերկայանում Արև Միթրա - Միեր - Միերը, որը հին հայոց դիցաբանական պատկերացումներում ոչ պակաս կարևոր տեղ է զբաղեցրել, քան հնագույն մեռող և հարություն առնող աստվածը:

Հայկական միերապաշտության մասին աստվել ամբողջական պատկերացում կազմելու համար հաճախ դիմում են հարևան պարսիկների Միերի պաշտամունքի ուսումնասիրությանը: Պարսից աստապելում Միեր - Միթրան սկզբից մինչև վերջ քարու և լույսի աստված է: Ծնվել է դեկտեմբերի 25-ին, ձմեռային արևադարձի օրը՝ քարից կամ ստորերկրյա աշխարհից: Կատարել է մեծ քաջություն՝ սպանելով աստապելական ցլին, որի այրուհից առաջ է եկել երկրի պտղաբերությունը: Այդ խիզախության շնորհիվ կոչվում է ամեն քանի արարիչ: Դարերի վերջում մա պետք է կրկնի իր այդ արարքը և ստեղծի նոր աշխարհ, հարություն տա մեռելներին: Այդ իսկ պատճառով Միերին պաշտում էին իբրև փրկիչ՝ մեսիա: Նա համարվում էր լույսի, արևի, կրակի և սրբազան պայմանագրի (դաշինքի) հովանավոր աստված: Միջնորդն էր մարդու և Անտրամագոյի միջև: Կոչվում էր շարության մարմնավորում Անգրա Մանյուի (Արիմենի) դեմ²⁸:

Միթրան մեծ տեղ էր զբաղեցնում մահ հնդարիական դիցաբանության մեջ, որտեղ Վարունայի հետ աստվածային զույգ էր կազմում խորհրդանշելով տիեզերական երկվությունը: Միթրան ցերեկն էր, Վարունան՝ գիշերը կամ Միթրան աստվածության արևն էր, Վարունան՝ երեկոյան²⁹:

Հայ աստապելաբանության մեջ Միթրա - Միերին է հիշեցնում մախ Արտավազդը, որը Մասիսի ծերպերում փակված, կալանված է դեերից, քայց մի օր դուրս է գալու որպես ազատարար և արդարության մարմնացում: «Թայց Արտավազդը դեռ Միերը չէ, թեև ավելի հին է, քան Միերը, - ասում է Թադևոս Ավդալբեգյանն իր «Միերը հայոց մէջ» աշխատությունում, - Հայաստանն ուներ իր իսկական Միերը, որ Արամագոյի որդին էր»³⁰: Այդ Միերը, հանձին Միերի, իր լավագույն արտացոլումն է գտել «Մասնա ծոեր» էպոսում, իբրև վիշապամարտիկ և զազանների դեմ կռվող, ինչպիսին պարսից մեջ էր: Նա քարից ծնվող և քարի մեջ փակվող հերոս է: «Ինչպէս, որ փոքրիկ կրակը - կայծը պահուած է քարի - կայծքարի մէջ եւ դուրս է գալիս կայծքարի - քա-

րի միջից, այնպես էլ մեծ կրակը, Հար – Մեները փակուած է վիթխարի քարա-
ժայռի – Ակոխու քարի մէջ եւ դուրս է գալու այնտեղից», - գրում է Ավդալ-
քեզյանը²⁴: Ժողովարդը հավատում էր, որ կգա ժամանակ, երբ «Մեներն ու
ուր ծին կու գան աշխարհ: Նոր Մեներ կուտորում կենի, վերջ կը մարտիրոսա-
վա»²⁵: Հավատում էր մահ, որ մինչ այդ, Մեներն ամեն տարի, Համբարձման և
Վարդավառի օրը, ժայռից դուրս գալով, ստուգողական այցելութայուններ է
կատարում²⁶:

Եպտում Կավթի որդի Մեները ժայռի մէջ է կալանված հոր անծնքով, և
այդ անծնքը նրա վրայից պետք է վերանար այն ժամանակ, երբ Քրիստոսն
աշխարհի գա²⁷: «Աղամի ծաղիկը» հեքիաթում Ծաղիկ աղջիկը հրեշից հա-
լածվելով, մտնում է Փոքր Արարատ լեռան աներևութացող դարպասներից
ներս և տեսնում դագաղի մէջ պառկած կիսամեռ երիտասարդին: Դագաղը
դրված է ոսկե ջրավազանով, մարմարե պալատում, որի առջև երկու հսկա
առյուծ են կապված: Գիշերը երիտասարդը կենդանանում է: Ըստքն ուժեղ
լուսավորութայուն է տարածվում: Բազմաթիվ ճրագներ են վառվում: Նա
պատմում է, որ մեկընդմիջու կենդանանա և ազատութայուն կատանա այն
ժամանակ, երբ Պողոս առաքյալն աշխարհի գա: Այդ երիտասարդն, ինարկե,
Արև-Մեներն է, որ ի հիշատակ Արտավազդի առասպելի, փակված է ոչ թե
Ակոխու (Ագոսվու) քարում, այլ՝ Փոքր Արարատում:

Կեղծ Պլուտարքոսից մի գործ է ակամդրված՝ «Կասն լերանց ու գետոյ»,
որում Հայաստանի տեղանունների վերաբերյալ որոշ ակամդրութայուններ են
մեքքերվում: Դրանցից Դիարխոս լեռան մասին զրույցին ուշադրութայուն է
դարձրել Ալեքսանդր Մատիկյանը, որի եզրակացութայունները նոր լույս են
սփռում լեռան մէջ փակված հերոսի խնդրի վրա: Ահա այդ ակամդրութայունը.

«Ամեր քով (Արարս գետի մերձակայքում: Ո՞ր հասովածում, չի ասվում -
Գ. Մ.) կայ Դիարխոս լեռը, այսպես կոչուած երկրածին Դիարխոսէ, որուն
մասին այս պատմութիւնը կը պատմուի: Մինք քաղձաղով որչի մ'ունենալ եւ
կամացի սեռը առեւում՝ քար մը կը քեղմուտորէ, որ յղանալով, Դիարխոս ա-
նունով որդի մը կը ծնանի: Ասիկա երբ կը մեծնայ եւ կը զօրանայ, մեծամ-
տօրէն՝ Արեւսը կուտի կը գրգռէ, քայց անկից կը սպաննուի եւ այսպէս աս-
տուածներու մարտխնամութեամբ համանուն լերան կը փոխուի»²⁸:

Մատիկյանի կարծիքով, այդ լեռը Մասիսն է, որը ժողովրդի մէջ անվան-
վում էր «մթին լեռ», «սև լեռ», «մառախլապատ լեռ», ինչը բացատրվում է
«Դիարխոս» անվան Ղանդ Ալիչանի «ժուք» կամ «ժուքը քախանցող» ստու-
գաբանությամբ: Բայց հունարեն «Դիարխոս» նշանակում է «ծածկված»,
որն էլ համապատասխանում է Կեղծ Պլուտարքոսի վկայած ակամդրութայն
Միքիի որչու լեռան մէջ ծածկված լինելու հանգամանքին²⁹:

Հերոսի՝ քար դառնալու մտտիվն արտահայտված է «Օձ-Մանուկ, Վարդ-
Մանուկ» հեքիաթում. մի այր ու կին զավակ չեն ունենում և Աստուծոց
խնդրում են. «Աստված, մրգի տղն մի տաս, յոթ անծին էրինց մորթիմք մա-
տաղ ու յոթ կիտր խումկ ու մոմ ծխենք Աստծուն»: Աստված զավակ է

պարզեան, քայց այր ու կինը մտանում են խոստման մասին: Ու մի օր էլ, երբ Վարդ-Մանուկ զավակը ջրի պոնկին է հասնում, Աստված նրան քար է դարձնում:

Դժվար չէ կուսել, որ հեթաթի «ջրի պոնկին» Արաքսի մերձակայքն է, որտեղ Դեղձաբեր Մասիս լեռան է վերածվել: Անհայտ է, սակայն, Դեղձաթի Կեղծ Պլուտարքոսից վկայված «Արեա» հակառակորդը, քեւ Մատիկյանը նրան նույնացնում է Արա Գեղեցիկի հետ³⁰: Բայց մարտահրավեր մտնելու թեման առկա է մահ հայկական հեթաթներում. Արև Մանուկն անհաջող սրաքայտության անելուց հետո փորձում է նետահարել Արևին: Արևն ապտակում է նրան և փակում ծայրի մեջ: Մեզ բվում է, որ Դեղձաթիս - Արև Մանուկի հակառակորդի անունը Կեղծ Պլուտարքոսին հասել է «Արե» անվանման «ոս» հունական վերջավորության հավելումով, և «Արեա»-ը ուղղի առաված Արեսը չէ: Փորձենք նրան որոնել հայկական էպոսում:

Էպոսի մի շարք պատումներում Փոքր Մեծերն ամեն օր իր հինգ քեռիների հետ որսորդության է զննում և խայր որսում: Քեռիները որսը մորթում, շալակում, յերում են տուն: Մի օր, Մեծերի մայր իրանդուրն առում է. «Ի՞նչ կընը, կ'աւըն՝ դու կտրիճ յա, ամեն օր քու քեռիք մեշիք կ'եմին, կը քիրին, դու մեկն ընծի չըս քիրի»: Հաջորդ օրը Մեծերը մի խայ է որսում, տանում է, որ տա մորը, քեռիներն առում են. «Մեկ էլ բունի, մեկ էլ բոնի»: Մեծերը չի բռնում: «Էս կանդար ընծի բուի, - առում է, - գացեք, ծի խամար բոնեցեք»: Քեռիները մտածում են, որ ամօք է դատարկ ձեռքով տուն դառնալը և որսում են Մեծերի ձեռքից որսը խել: Մեծերը հինգ քեռուն էլ զարկում է գետնին: Հինգն էլ մինչև մեջքները բաղվում են հողի մեջ: Ինքը որսն անում, գալիս է տուն: Մայրը հարցնում է. «Տղա, դու էկար, քո քեռիք հո՞ր ին»: Ասում է. «Ի՞նչ քեռիք կանգնած ի ճամբխու մեջ կը ծծղան, չըն իգա»: Դավիթը գնում, տեսնում է հինգն էլ մեռած են: Գալիս է տուն, երեք անգամ ապտակում է որդուն: Մեծերն առում է. «Էն մեկն՝ դու իմ խերն էր, քի խաբըր: Մեկն էլ՝ Աստղծուն խաբըր էլավ, Ես էրկու... Ես իրի՞քն... Դու եղնի՞ր զարկեցիր, ի՞նչ հախավ»: Ձեռքը գցում է Դավթի մեջքին, բարձրացնում և առում է. «Ինչպես քեռիք տեղն ու տեղ չորցուցի, քեզ էլ կը վերիցում, կը զարկիճ գետին, վուր չուրանաս»: Բայց չի զարկում, ցած է իջեցնում: Դավիթն անիծում է Մեծերին. «Անմախ ընըս, քու ժառանգն էլ դուս չընկնը. վոր ընկնը՝ աշխարք կ'ավիրի»³¹: Դրանից հետո է Մեծերը փակվում ծայրի մեջ:

Էպոսի Դավթի և Մեծերի ճյուղին վերաբերող բոլոր պատումներն էլ վկայում են Դավթի՝ սրդուն տված անեծքի մասին: «Օձեմանուկ, Արևմանուկ՝ հեթաթում էլ Արևից ապրակ տոացած Արև Մանուկն առում է. «...ինծի մի փնտուք, ես արև չեմ կրճար տեսնալ, մեք քաղաքի և մեր տունը չեմ կրճար մտնալ, եթե զամ՝ անպատճառ կու մտնիմ, անիծված եմ»:

Ինչպես ընդունված է ստել, Մեծերի կերպարն էպոսում երկփեղկված է Մեծ Մեծերի (Առյուծաձև Մեծը) և Փոքր Մեծերի միջև: Կրանց երկուսի մեջտեղում Դավիթն է՝ մեկի որդին, մյուսի՝ հայրը: Ո՞վ է նա: «Դավթի ազգ ղեկը-

տաննիրոց ի», - ասում է ասացողը³², իսկ եկեղեցին, ինչպես գիտենք, դեռ էր հուշակել հեթանոս աստվածներին: Դավթի կերպարը չէր կարող պատահականորեն հայտնվել արևի, լուսյի և սրբազան դաշինքի աստվածների միջև: Նա պետք է կրեր Միեր-Մեծերնրի աստվածային հատկանիշները: Եվ կրում է. Դավթին էլ, ինչպես հնդիրամական Միքրա-Միերը, դաշինքի աստված է ու սրբազան երկյուղածությամբ ունի երդման նկատմամբ: Էպոսի Դավթի և Մեծ Մեծի ճյուղերին վերաբերող գրեթե բոլոր պատումներում էլ նրա, ինչպես և իր հոր մահվան պատճառը երդմնազանցությունն է: Նա տկարանում է և ապա հաղթվում, որովհետև Չմշկիկ Սուրբանին (կամ այլ անուններով հայտնի) միևնույն գործող անձին) խառատում է յոթ կամ ութ օր հետո գալ և մեծամարտել հետը, քայց մոտանում է: Մեծի կերպարը ոչ թե երկվեղկվել, այլ եռաեղկվել է սրբազան եռամիասնությամբ: Դավթին էլ երդման և արևի աստված է, քանզի Արև Միերի որդին և Արև Մեծի հայրը չէր կարող Արև կամ Արև աստծո էմանացիաներից մեկը չդիտվել:

Հայկական ավանդույթներում էլ, թերևս, արևների գծառայան թեման կապ ունի ցեքեկվա և գիշերվա հերթափոխի հետ: Արեգակը օրվա տարբեր կեսերին տարբեր ձևով և տեսքով է հայտնվում մարդկանց: Ուրիշ է այգաբացի մոր ծագող արևի կերպարանքը, միանգամայն այլ է, երբ նա զենիթում է գտնվում, քուրդովին այլ տեսք ունի վերջալույսին, երբ մայր է մտնում: Կարծես, իրոք, երեք, իրարից տարբեր արևներ ենք տեսնում աստվոտյան, կեսօրին և մթնշաղին: Այս երևույթը նկատել են նաև քնությունն աստվածացնող մեր մախնիները ու որպեսզի ինչ-որ կերպ արդարացնեն կենսատու լուսարբերի՝ երկնակամարից անհետանալը, հնարել են վերջալույսի Արև աստված Փոքր Մեծ - Արև Մանուկի և ցեքեկվա Արև աստված Դավթի (նրա մախատիլայի) գծառայան թեման: Արեգակը հալվում է Արարատ լեռան ետևում, Փոքր Մեծը - Արև Մանուկը փակվում է Արարատ լեռան մեջ: Երկնքում չկա այլևս ոչ կեսօրվա և ոչ էլ այգաբացի Արևը: Մութը պատում է երկիրը: Հայտնվում է լուսինը, որը կարծես նվաղած արև լինի: Նա Փոքր Մեծին է՝ գիշերվա արևը՝ ոչ այն է մեծած, ոչ այն է՝ կենդանի: Անհիծված է կեսօրվա Արևից և միայն գիշերներն է «ծուռ գալիս իր սպրտատին», ինչպես «Օձեմամուկ, Արևմամուկ» հեքիաթն է ասում: Ի՞նչ անել, որ լույսն ու քարին վերածնվի: «Արևվ Մանուկին հեքիաթում» Ծաղիկ աղջիկը հանդիպում է «մեռելիոս» եղած Փոքր Մեծին, տեսափոխում է նրա ոտքերի և գլխի մտղաված երկուսկան կերտմներն ու փարչերը և Մեծը - Արև Մանուկը կենդանանում է: Ի՞նչ է սա նշանակում:

Միքրա-Միերը որմնաքանդակներում և քարձրաքանդակներում ներկայանում է երկու ցածակիր մանուկների մեջտեղում, որոնցից մեկի ցանի վեր է պարզած, մյուսինը՝ վար: Միքրագեղաներն այդ ցածերի խորհուրդը հանգեցնում են նոր ծագող և մայր մտնող արևի քաջատրությունը կամ՝ Ծաղաատղի համաստեղություն մտնող՝ զարմամամուտն ու պտղաբերումն ավտող և Կարիճի համաստեղությամբ անցնող՝ ձմռան վերադարձն ազդարարող

արևի շրջապտույտը: Մեկ այլ տեսակետով էլ քանակիքներից մեկը դիտվում է ֆերմության և կյանքի, մյուսը՝ ցրտի և ժանկան խորհրդանիշ³³:

Այդ երկու ֆահերն են մեր հեքիասում ներկայացնում երկու կերտնները: Բայց դրանց հետ կա մահ երկու փարչ, որոնք նույնպես Արև Մամուկի թալիսմաններն են: Անշուշտ, փարչերն ու կերտնները տիեզերական երկվորյունն են ալտահայտում՝ հուր - ջուր տարերքներով, որոնք կարող էին խորհրդանշել ինչպես գիշերվա և ցերեկվա, այնպես էլ ծնունտ ու զարնան հակադրությունը: Ամենայն հավանականությամբ, հնում Միեր - Միերի սրբարանում վառվող ֆահերի և ջրով լի սափորների նույնպիսի ծիսական տեղափոխություններ են կատարել, որպեսզի նպաստեն «մեռելկոն» եղած սիրելի աստծո վերադարձին: Այդ մասին հուշում է մահ հեքիասաացը, երբ վկայում է, որ նա ժամանակ առ ժամանակ կենդանանում էր, երբ սրևե մեկը տեղափոխում էր կերտններն ու փարչերը:

Երբ Միեր-Միերն ընկավում է իբրև զարնամարեր աստված, ինչպես մահ իր վրա է վերցնում աշխարհի փրկյի առաքելությունը, նրան սկսում են յոթ անձին երկնց զոհաբերել և մի անձին երկնց էլ դնում են արյան առջև, որ «էն արունը քշի տանի էն էրինցին», որ չուշանա Միերի զարտաղը, ինչպես ասվում է «Օձ Մամուկ և Արին Արմանեղին» հեքիասում: Բայց, ընդհանրապես, քառասուն անձին երկնց է զոհաբերում մահ ինքը՝ Միերը, երբ պատրաստվում է կռապաշտ թագավորի Փաշա որդու (վիշապի) վրա կռիվ գնալ:

Միերի զարնամամուտն ազրարարող գործառույթը երևան է հանում հատկապես նրան նվիրված Տյառնընդատազ (Տրնդեզ) հայազգային տոնը, որի գլխավոր նպատակն է կրակապաշտության միջոցով ազդել ստեղծագործների վրա և հմայական ճանապարհով զորացնել արևի ֆերմությունը: (Տոնը նշվում է փետրվարի 13-ին)³⁴:

Միեր-Միերը հեռացող աստված է, քայց երևում է, որ փոխարինելու է եկել հին հայոց Յորեն հատիկ մեռնող և հարություն առնող աստծուն: «Կա ակնհայտ է նույնիսկ հացի նկատմամբ նրա ունեցած վերաբերմունքից. «Եր օր ցորենի հատն կա մեկ մանուր, գետին կը խայիմնա, Միերն ու ուր ծին կուզան աշխար»: «Դժուար չէ կռահել, որ սկզբնական վարիանտի իմաստայն, Միերի զարով է հենց սկզբունքի երջանիկ դարաշրջանը, երբ ցորենի հատը կարող է լինել և լինելու է մեկ մասուր», - գրել է Թադեոս Ալդալբեզյանը³⁵: Վրացական դիցաբանության մեջ էլ Միերի զուգահեռ Ամիրանի մասին ասվում է. «Յանկանում է ցանել աշխարհում իսկաաբություն-արքայություն, ժողովրդին տալը հացը կաթնով և ոչ թե արյունու»³⁶: Պատահական չէ, որ Միերին նվիրված Տրնդեզի տոնական տեսառում զերակշռող իսցահատիկային կերակրատեսակներն էին (լսաշիլ, փոխինո, աղանձ): Միերի (Մեծ Միերի) հացի ճանապարհը փակած առյուծին սպանելու պատմությ-

յունն էլ վկայում է, որ նա հացահատիկը հովանավորող աստծո գործառույթներունի:

Միջնադարյան շարականներում Զրիստոսին վերագրում էին Մեծի հատկանիշները, ինչպես օրինակ՝ «հուր փառակնացեսալ», «արեգակն արդար», «ստաւօտ լուսոյ», «դոս քան զարեւ առաջ», «դասատու տիեզերաց», «ստաջին լոյս» և այլն: Իսկ Զրիստոսի մասին հավատալիքներն, ինչպես հայտնի է, զգալիորեն ազդված են ոչ միայն Մեծի առասպելից, այլև մեռնող և հարություն առնող աստվածների (մանավանդ փոյուզական Աստի-սի) սրաշտամունքներից և ծեսերից: Սա նշանակում է, որ Մեծն արդեն դուրս էր մղել հին հայոց մեռնող, հառնող աստծուն, որի սրբադասները վերածվել էին մեկյանների («մեհերյան», «միհրյան» ստուգաբանությամբ):

Բայց հենց քեկուզ Մեծի առասպելն էլ իր մեջ արտահայտում է մեռնող և հարություն առնող աստվածների օրացուցային առասպելների մտելների հետքերը: Ինչպես փոյուզական Աստիսը գիշերները կենդանանում և իր տարփածուի՝ Մայր աստվածուհի Կիբելեի մոտ էր գնում³⁷, այնպես էլ Արև Մանուկը գիշերները ռոջանում և ապրում էր Ծաղիկ աղջկա հետ: Իչպես Աստիսի առասպելի մի տարբերակում Կիբելեն իր սիրեցյալին բաղում է քարանձավում և ռոքում նրա մանը³⁸, այնպես էլ հայկական հեքիաթների հերոսն է փակվում ժայռի մեջ: Եռմերական Դումուզիի առասպելի տեքստերից մեկում էլ Դումուզին մեռնում և լեռան մեջ է փակվում³⁹:

Մի ուշագրավ համգամանք ևս. Դավթի անձեքով, Մեծն անժառանգ պետք է մնար, իսկ եթե ժառանգ լինեք՝ աշխարհն ավերվելու էր: Այդ ժառանգի աշխարհ գալու մասին հիշատակում է էպոսի պատումներից մեկը: Նա ածղահա, դյուցազն է՝ Հոհոսննա անունով: Բայց Մեծը չճանաչելով, սարսափից ճեռահարում է որդուն: Այդ արարքից հետո անբախտ հայրն իր ապրելն անարժան համարելով, կնոջ՝ Գոհարի հետ փակվում է Վանա ժայռի մեջ, որտեղից ամեն ուրբաք օրերին լավում է նրանց լացն ու կոծը⁴⁰: Մինչդեռ հեքիաթներում Մեծի վրայից, ինչպես ասացինք, վերանում է հոր ամենքը: Նա ժառանգ է ունենում և վերադառնում ժայռից (լեռից) կամ երեքար էր (լեռ), մարդկային կերպարանք է ցնդում: Ժողովուրդը ցնծությամբ է դիմավորում նրան: «Որ էկավ, քեֆ, ուրախություն, նաղարա, գուսնա, ուտել, խմել, էլ չափ չկար», - ասում է «Օձ Մանուկ և Արին Արմանելին» հեքիաթը: Հավանաբար, եղել է մի ժամանակ, երբ ժողովուրդն, իրոք, Մեծին մեկընդմիջ ժայռից դուրս եկած է տեսել, իսկ աշխարհն՝ ավերված (վերստիտված): Կամ ժայռից դուրս գալուց հետո, Մեծը, չճանաչելով, սպանել է որդուն և վշտից կրկին մտել իր ժայռը, ինչի մասին վկայում է էպոսը, քայքայ ոչինչ չեն ասում հեքիաթները:

THE MYTHICAL LARE OF MHER-MITHRA IN ARMENIAN FAIRY TALES

(Summary)

From materials of one of a cycle of the Armenian magic fairy tales becomes clear, that the hero, closed in a mountain, Arev Manuk (Child Sun) is the same as Low Mher - Mithra, and his father is the same as David of Sasun of the Armenian epos "The Mads of Sasun". The latter, as well as his son Low Mher and his father High Mher too was considered as the god by the Sun. For the ancient Armenians Mithraism was expressed in a worship of three suns - morning's, day times and evening's. Arev Manuk is the evening sun, which every day is closing down behind a mountain and occurring at the night - in an image of the moon.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Էմինյան ազգագրական ժողովածու, հտ. Դ, Մտվվա-Վաղարշապատ 1902, էջ 20:
2. Գ. Արվանդությանց, Երկեր, հտ. I, Ե. 1978, էջ 490:
3. Ռ. Պատկանյան, Երկասիրտքրիմներ, հտ. III, Պետերբուրգ-Դոն-Ռուսով, 1904, էջ 217:
4. «Քրիստիան», 1899, N 33, օգոստոս 25, էջ 519:
5. Сборник материалов для описания племен и местностей Кавказа, книга 42, отдел II, Тифлис, 1912, с.48.
6. «Հասկեր» 1914, հունվար, էջ 42:
7. Сборник материалов, книга 13, отдел II, Тифлис, 1892, с.93.
8. Գ. Շիրինց, Վանահազ. II մաս, Թիֆլիս, 1899, էջ 99:
9. Գ. Արվանդությանց, անթ, էջ 452:
10. Եմ. ազգ. ժող., անթ, էջ 174:
11. Անթ, էջ 390:
12. Сборник материалов, книга 19, отдел II, Тифлис, 1894, с.159.
13. Сборник материалов, книга 7, отдел II, Тифлис, 1889, с. 187.
14. Գ. Աղայան, Երկերի ժողովածու, հտ. III, Եր., 1973, էջ 104:
15. Հայ ժողովրդական հեքիաթներ հտ. I, Եր., 1959, էջ 236:
16. Նույնը, հտ. IX, Եր., 1968, էջ 231:
17. Նույնը, հտ. VI, Եր., 1973, էջ 77:
18. Սասնա ծոքը, հտ. Բ, Եր., 1951, էջ 93-107:
19. Ս. Կասյանց, Ջրացն տան Սասնայ ծոքը: Դասիր և Միէր ազգային ժողովրդական վեպի պատմականը, Վաղարշապատ, 1907:
20. Սասնա ծոքը, հտ. Ա, Եր., 1936, էջ 244-245:
21. Թ. Ավդալբեգյան, Միծրը Հայոց մէջ, Վիեննա, 1929, էջ 51-53:
22. Ж. Домезилл, Верховные боги индоевропейцев, Москва, 1986, с. 51.
23. Թ. Ավդալբեգյան, էջ 67-68:
24. Նույնը, էջ 78-79:

25. Նույնը, էջ 80:
26. Սասնա ծոփը, հտ. Ա, էջ 470:
27. Նույնը, էջ 101:
28. Ա. Մատիկեան, Արայ Գեղեցիկ, Վենետիկ, 1930, էջ 283:
29. Նույնը, էջ 300-301:
30. Նույնը, էջ 302-304:
31. Սասնա ծոփը, հտ. Ա, էջ 467-470:
32. Նույնը:
33. Կ. Մելիք-Օռնաջանյան, Մյրթա-Միծրղ «Սասնա ծոփի» մեջ, Եր., 1946, էջ 269-270:
34. Տե՛ս նաև Հ. Խառատյան-Առաքելյան, Հայ ժողովրդական տոմարը, Եր., 2000, էջ 44-50:
35. Թ. Աղաբեկեան, էջ 88:
36. Նույնը, էջ 92:
37. Ա. Մատիկեան, էջ 201-202:
38. Գ. Ղափանցյան, Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Եր., 1944, էջ 103:
39. Ա. Մատիկեան, էջ 177:
40. Սասնա ծոփը, հտ. Բ, էջ 228-230:

ՀԱՄԱԿ ԱՆԼՈՆՅԱՆ

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՊՈՆՁԻԱՅԻ ԱՌԱՆՉՆԱՀԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԳՐԱՏՎՈՐՈՒՄԸ Յ. Վ. ԳՅՈԹԵԻ «ԱՐԵՎՍՏԱ-ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ
ԴԻՎԱՆՈՒՄ»

1819թ. հրատարակվեց Յ. Վ. Գյոթեի «Արևմտա-արևելյան դիվանը», որում հեղինակը ներկայացնում է Արևմտաքի և Արևելքի գրականության, մասնավորապես, պոեզիայի առանձնահատկությունները:

Արևմտյան գրականության մեջ ինչպես Գյոթեից առաջ, այնպես էլ հետո բազմիցս անդրադարձել են Արևելքի թեմային: Դեռևս XV-XVIդդ. Արևմտաքի վաղած գաղութային քաղաքականությունը գրականության մեջ էինք դրեց «Ֆիլոսոֆնտալիզմը»՝ ձևավորմանը, որի ներկայացուցիչները իդեալականացնում էին արևելյան հերոսներին: Մակայն նրանք արևելյան ֆոնի վրա, արևելյան հանդերձանքով ներկայացնում էին արևմտյան մարդուն, նրա մտաբույսերն ու հույզերը, այսինքն՝ հերոսները արտաքինով արևելյան էին, իսկ զաղապարհներով, ներաշխարհով՝ արևմտյան: Արևելյան մտախի կիրառման այս ձևը մահ ուսմանտիկների սիրած քանաստեղծական ձևերից էր: Միայն Հերդերը, իսկ այնուհետև նրա քաղերական ու գրական ժառանգորդ Գյոթեն կարողացան օրգանապես միացնել այս երկու աշխարհամասերի մշակույթն ու գրականությունը, «արևմտա-արևելյան» տերմինը օգտագործել որպես համախի «համամարդկային»: Այդ են վկայում Հերդերի փիլիսոփայական հոդվածները, «Ժողովուրդների ծայրը» աշխատությունը, Գյոթեի «Արևմտա-արևելյան դիվանը»:

«Դիվանը» ստեղծվել է 1814-15թթ. և ընդգրկում է 12 գրքեր՝ Մոզանի նամակ, Հաֆիզ նամակ, Ուլյ նամակ, Թեֆլիք նամակ, Ռենց նամակ, Հիլմետ նամակ, Թրեյնոր նամակ, Ջուլեյկա նամակ, Սաքի նամակ, Մաքնալ նամակ, Պարսիկ նամակ և Խուլդ նամակ: «Դիվանը» ստեղծման կարևորագույն խթանը հանդիսացավ արևելյան քանաստեղծությունների, մասնավորապես, Հաֆիզի ստեղծագործությունների ընթերցումը և ծեր քանաստեղծի սերը երիտասարդ կնոջ՝ Մաքնանե Յունզի հանդեպ, որը 1814թ. ամռանը ամուսնանում է իրենից 26 տարի մեծ ֆրանկոբուրյան իսթաբուս քանկիրի՝ Յոհան Յակոբ ֆոն Վիլմեռի հետ: Այդ սերը «Դիվանում» կերպարանավախվել է մեծագույն սիրո՝ Հատենի և Ջուլեյկայի միջև, որը ծեր քանաստեղծին դարձնում է երիտասարդ

և այդ երիտասարդացումն է նաև «Դիվանի» կենտրոնական մոտիվներից մեկը:

«Դիվանում» խառնված, միախառնված են արևելյան սովորույթներն ու քարքերը արևմտյանի հետ՝ ստեղծելով արևմտա-արևելյան հարուստ կուլտուրա: Գլոբն հաճախ է անդրադառնում արևելյան հերոսներին, արևելքին քննադատելով մտքերին ու գաղափարներին, սակայն չի կարելի ասել, որ «Դիվանի» կառուցվածքն ու բովանդակությունը միայն արևելյան է, քանի որ ժողովածուում առկա են նաև գերմանական ժողովրդական երգի, քամահյուսության, անտիկ հունական գրականության տարրեր: Այնուամենայնիվ, պետք է նշել, որ Գլոբն «Դիվանում» պահպանել է արևելյան պոեզիայի թե՛ բովանդակային և թե՛ կառուցվածքային առանձնահատկությունները:

1. «Դիվանը» հարուստ է արևելյան լիրիկական ժանրին քննադատելով քամատեղծական ձևերով, առավելապես շատ է կիրառվել պարսկական գազելը,

2. Գլոբն հաճախ պահպանել է արևելյան պոեզիային հատուկ հանգավորումը, օրինակ՝ **ա, ի, ս, ը**,

3. «Դիվանում», ինչպես արևելյան պոեզիայում առկա է յուրահատուկ հարգանք բառի, նրա երկու հիմնական հատկանիշների՝ իմաստի և բազմիմաստության նկատմամբ: Ընդդիմ իր իմաստի՝ բառը ծառայում է որպես բուր, որ կարող է հարթել նույնիսկ սուլթանին (օրինակ՝ Ֆիրդուսին՝ սուլթան Մահմուդին), շնորհիվ իր բազմիմաստության, բառը ծառայում է որպես վահան, որը քարցնում է քամատեղծության իսկական իմաստը:

4. «Դիվանի» առանցքն են կազմում արևելյան պոեզիայի երեք հիմնական սկզբունքները՝ պոետի կերպարը, քամատեղծական պատկերը և գերբազում վեհ նպատակին ծառայելու ձգտումը:

5. «Դիվանի» քամատեղծությունները այն չորս տարրերի ոգեշնչման այդպիսով են, որոնք հարյուրամյակներ շարունակ ոգեշնչել են արևելյան պոետներին, դրանք են՝ սեքը (ուշք մամե), ատելությունը (ռեմջ մամե), գինին (սաքի մամե), և թուրը (թիմուր մամե):

«Դիվանի» գրքերը թեև կառուցվածքով անկախ են, սակայն ունեն ներքին, բովանդակային կապ, օրինակ՝ թե՛ Մոզանի մամում, թե՛ Հաֆեզ մամում է հիմնական թեման քամատեղծումն է ու նրա ստեղծագործությունը: Այստեղ Գլոբն առավել շատ է օգտագործել արևելյան քամապաշար (օր.՝ քարավան, թախտման և այլն) և արևելյան քամատեղծությանը քննադատելով հանգավորում (օր.՝ **ա, ի, ս, ը**): Ուշք մամում արտացոլված են արևելյան պոեզիայում հայտնի սիրահար գույգերի պատմությունները: Թեֆիկը մամեն պարունակում է աշխարհի և կյանքի մասին խրատական, ուսումնասիր քամատեղծություններ: Ռեմջ մամին քննադատելով է հակադրությունը, քամավեճը: Հիվանտ մամում հիմնականում ամփոփված են արևելյան ծագում ունեցող իմաստալից խոսքեր ու աստվածները: Թիմուր մամն նվիրված է մտերու տիրակալ Թիմուրին, սակայն որոշ դրվագներում արտացոլված է նաև Նապոլեոնի կերպարը: Չուլեյկա մամեն «Դիվանի» ամենածավալուն գիրքն է,

որտեղ ամփոփված են սիրային բանաստեղծություններ: Սյլեսային բանաստեղծությունները այստեղ մերթ քմերդ են, մերթ գվարճայի, մերթ էրառիկ: Գրքում իշխում են սեղը և կիրթը, որոնք չեն ճանաչում աշխարհագրական տարածքներ և սահմաններ: Եթե «Իվանի» մյուս գրքից ամբողջ գերիշխում է արևմտյան մոտիվը, մերթ՝ արևելյան, ապա Ջուլիեյայի գրքում այդ ամենար է միմյանցից տարանջատել: Սաքի մամեում ներկայացված է գեղեցիկ պատանու հոժոսեքտալ հակումը, պոետը մեծարում է զինին, նրա թողած ազդեցությունը: Մասիակ նամեում Գյոթեն անդրադառնում է խոստաներին և ճշմարտություններին: Պարսիկ նամեն նվիրված է պարսիկների կրոնին ու պատմությանը, Խուլդ նամեն՝ իսլամական կրոնում պատկերված դրախտին, որը վայելքի վայր է:

1820թ. մայիսի 11-ին Գյոթեն Ելեթերին գրում է. «Իվանի» պեղված համապատասխանում է իմ ապրած տարիներին, այն հատակ ակնարկ է սիրո, համակրանքի, հիասթափության մասին, որոնք բնորոշ են այս երկու աշխարհներին...»⁷:

«Իվանի» կցված է նաև արձակ մասը՝ «Գրառումներ և հարվածներ» «Իվանը» լավագույնս ընկալելու համար: Իր «Գրառումներում» Գյոթեն հանդես է գալիս որպես գրականագետ, իսկ «Իվանում»՝ որպես պոետ: Որպես գրականագետ Գյոթեն կարողացավ քազմակողմանի և խորը բնութագրել արևելյան և ամենից առաջ հաֆեզյան պոեզիան, որպես պոետ նա քացառախոսեց արևելյան պոեզիայի առանձնահատկությունները, քառերի, մշանների, գույների նկատմամբ տաժած արևելյան պոետների խորհրդավոր վեցաբերմունքը:

Գրառումներում, ինչպես ինքն է գրում, նա հանդես է գալիս որպես ճանապարհորդ, «որ չի կարող անտարբեր անցնել արևելյան մարզաքիտների կողքով»⁸: Իսկ «Իվանում» Գյոթեն ոչ թե դիտորդ, ճանապարհորդ է, այլ արևելյան պոեզիայի առանձնահատկությունների կրողն ու արտահայտողը:

Գյոթեն, շնորհիվ իր ինքնատիպության և բացառիկ տաղանդի, կարողացավ պահպանել արևելյան պոեզիայի առանձնահատկությունները, արևելյան հերոսների ներաշխարհը, սակայն միաժամանակ չկորցնել սեփական ինքնատիպությունը: «Իվանում» իշխում են պոեզիան, սեղը, կիրթը, զինին սրանք համամարդկային զգացմունքներ ու գաղափարներ են, «որոնք բնորոշ են թե՛ Արևելքին, թե՛ Արևմուտքին»⁹:

1815թ. մայիսի 18-ին Գյոթեն իր հրատարակիչ Քոթային գրում է. «Ես ցանկանում եմ, որ այն հասանալի լինի շատ գերմանացիների...»¹⁰: Մակայն նրա այս ցանկությունը չի կարելի իրագործված համարել, քանի որ «Իվանը» իր ձևով և բովանդակությամբ խորթ էր թե՛ իր ժամանակակիցներին և թե՛ մեր ժամանակակից եվրոպացիներին: Մակայն որպես ազգերի մշակույթների մեղմեցման, համամարդկային գրականության ստեղծման փորձ «Իվանը» իր բացառիկ դերն ունի համաշխարհային գրականության մեջ:

*Արքում պետք է ջգտվի մշտ, որ Գյոթեի «Արևմտա-արևելյան դիվանը», որն ավելի քան երկու հարյուրամյակ ձգնչնչում է քաղմաթիվ պոետների, դեռևս չի բարգմանվել հայերեն:

HASMIK MELKONYAN

THE REFLECTION OF PECULIARITIES OF THE EASTERN POETRY
IN "WEST-EASTERN DIVAN" OF J.W.GOETHE

(Summary)

In 1819 was published the "Western-Eastern Divan" of Goethe. The author presents the peculiarity of the west and east lecture and especially poetry in it. The eastern traditions and customs are mixed, interlaced with western in "Divan", which creates the west-eastern rich colour. Thanks to Goethes individuality and exclusive talent, he could keep the peculiarities of eastern poetry, the inner life of eastern heroes, but in the same time he could save his own individuality.

ՄԱՆԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. И. С. Брагинский, Западно-восточный синтез в Диване Гете, Москва, 1988, с.572.
2. J. B. Metzler, Goethe Lexikon, Weimar, 1999, S. 539.
3. Նույն տեղում, էջ 540:
4. Goethes sämtliche Werke, Stuttgart, Berlin, 1902.
5. Goethes Briefe, Hamburg, 1959, Bd. 4, S. 114.

ԳԱՅՈՒՆ ԵՆԱԳՈՅՈՒՆ

«ԱՐԱՐՉԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ» ԹԵՄԱՆ ՀԱՅՈՑ ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ՀԱՐՄԱՆԻՔԻ ՓԵՍԱՅԻ ԾԻՍԱԿԱՆ ՏԵՔՍՏՈՒՄ

Բազմաշերտ հարսանյաց ծեսում վերակազմվում են նվիրագործության մի շարք ծեսեր: Դրանց առկայությունը սրայմանավորված է ոչ միայն հարսանիքն իբրև անցման ծես՝ հանաքակական կարգավիճակի փոփոխություն ընդհարկելով, այլև հարսանիքում մինչամուսնական նվիրագործման ծեսերի կամ նրանց տարրերի ժառանգական կապի շարունակականությունը: Այսօրինակ ծեսերը ամուսնության ժխտական համալիրից տարբերվում են թե՛ իրենց կառուցվածքով, թե՛ հիմնական առասպելաբանական բովանդակությամբ: Քանի որ ամուսնական հանդիսությունները հիմնականում վավերացնում են գույզի միացումը, ռատի դրանցում կարևորվում է նրանց միասին հանդես գալը (հմմտ. օր.՝ թոնրի շուրջը և եկեղեցում կատարվող պսակի արարողակարգերը, հարս ու փեսային միասին նստեցնելու կամ միմյանց կենակրելու սովորությունները): Մինչդեռ նվիրագործման համալիրն, ընդհակառակը, ենթադրում է փեսայի և հարսի իրարից առանձնացված ծիսական և առասպելաբանական տեքստեր: Եթե հարսի նվիրագործումը՝ իբրև կնոջ անցման ծես, ավելի անհատականացված է ու չունի վատ արտահայտված հասարակական հնչեղություն¹, ապա փեսայինը, որպես տղամարդկանց խմբի անցման ծես՝ համայնքային արարողության բնույթ է կրում: Այն սրայմանավորված է արվաշիկ հասարակություններում հաճախ տղամարդկանց անցումնային ծեսերը օրացուցային որևէ տոնին համընկեցնելով և դրա առանցքը դառնալով²: Քանի որ նման տոների բովանդակությունը կապվում է տիեզերաստեղծ առասպելաբանության հետ³, ուստի զարմամալի չէ, որ փեսային առնչվող բազմաթիվ ծեսերում ևս առկա է հիշյալ թեմաների արտացոլումը: Ընդ որում, պետք է նշել, որ նվիրագործման ծեսի և տոնի (իբրև հիմնական համայնքային ծիսական արարողության) համակցման շնորհիվ է, որ *կոնտինիտաս*⁴ («անդեմ» նրբտասարդների խմբի) անդամը ծեսում վերադրում է առասպելաբանական հերոսի ուղին, և նրան են վերագրվում մախաղեսային առաջին արարքները: Տոնի և նվիրագործության հանրագումարը հանգեցնում է մախաղեսին՝ ծիսական դրամայի, որը և ներկայացնում է մախաղեսի առասպելաբանությունը: Միևնույն ծիսական գործողության

տակ կարող են քաքնված լինել երեք զուգահեռ համատեքստեր՝ նվիրագործման, նախատոնի և նախածեսի: Ոչ բնւ դրանք մնանօրինակ կառուցվածք ունեն, սակայն տարրեր առասպելաբանական սյուժեներ են ենթադրում: Նվիրագործման առասպելի հերոսի մահը և վերածնունդը մի կողմից համապատասխանում է նախատոնի «գերկատուցվածքի»⁵ քայքայմանն ու կառուցվածքի վերականգնմանը⁶, մյուս կողմից՝ նախածեսի «սարսուղագործության» առասպելին. առաջին զոհից տիեզերքի ստեղծման և տիեզերքից առաջին մարդու վերաստեղծման⁷ թեմային: Եթե նախատոնային ենթատեքստը հիմնականում արտահայտվում է հարսանիքի վարքային (կամ հուզական) ծածկագրում (այսինքն՝ *գործած*), ապա նախածեսի վերականգնման առումով ավելի հարուստ տեղեկատվություն է պարունակում վերջալծածկագիրը՝ այսինքն *խոսքը* (ինչպես հարսանեկան երգերի տեքստերը): Նվիրագործության ենթատեքստն ինքնին արտածվում է ծեսի տրամաբանությունից, *մտքից*, ի նկատի առնելով հարսանիքի բուն գիտակցվող նպատակը. նորասպակների նոր հասարակական կարգավիճակ ձեռք բերելը:

Տվյալ հորվածում կանդադառնամք միայն նախածեսի *աշխարհի* և *առաջին մարդու արարման* թեմային, որն ինչ-որ չափով արտահայտվում է փեսայի տեքստում: Այն հիմնականում առնչվում է հարսանիքի թագավորական ծածկագրին, քանի որ նախադեպային առասպելաբանությունը կապվում է ժամանակների սկզբում գործող առաջին մարդու՝ թագավորի հետ⁸: Հայոց հարսանիքում փեսայի կերպարի մեծ մեկնաբանությունն ակնհայտ է հենց փեսային տրվող «թագավոր» անվանումից⁹: Սակայն թագավորական տարրերը չիչնեղ (ատրիբուտիկան) ոչ միայն փեսային, այլև քավորին ու ազապրաչուն են բնորոշ, որ ամենայն հավանականությամբ, հարսանիքում անբազրված տղամարդկանց խմբային նվիրագործման ծեսի արձագանքն է: Հարսանեկան ծեսում թագավորի կերպարի մեծ շեշտադրվածությունն է առիթ տալիս ենթադրելու, որ այն ավելի հնամենի արձատներ ունի, քան փեսայի կերպարը: Վերջինս ոչ միայն թագավորին բնորոշ առանձին հատկանիշներ է ժառանգել, այլ կերպավորում է առասպելաբանական ողջ համալիրը՝ թագավորն իրրւ միկրոկոսմ, սրի մակրոկոսմ տարբերակների ամենաբնորոշ խորհրդանիշը տիեզերական ծառն է: Հայկական հարսանիքում այդ դերի կրողը «փեսի ծառ»-ն է («ուռի ճյուղ»¹⁰, փուփի¹¹, առք կամ նուրձ¹² ևն), որի ստեղծումը հարսանեկան ծեսի որոշ տարբերակներում լեթթանում է փեսային թագավոր դարձնելուն զուգահեռ¹³: Թեև, ծառ պատրաստելու և փեսա հագցնելու ծեսերն հաճախ իրրւ առանձին արարողություններ են կատարվում¹⁴, հատկանշական է, որ ծառ և փեսա զովելիս նույն երգերն են երգում: Եվ ինչպես ծառ զովելիս են հիշատակվում փեսայի հանդերձանքի մասերը¹⁵, այնպես էլ թագավոր զովելիս պարտադիր է «ծառային» թեման¹⁶: Այս զովքերի տեքստերը հնարավորություն են տալիս խոսելու հարսանեկան ծառի և, համապատասխանաբար, փեսա-թագավորի կեր-

պարենրի մասին որպէս տիեզերական հարացույցներ) (ժողովների), որոնք մի քանի մակարդակներ են միանշառում.

1. *Աստվածաշնչային* աշխարհը, որտեղ հիշատակվում են «լուսնոն ալտող յայլան», «Աստվածամիներ», «առաքյալները», «դրախտ-բախչն» և «ծով զժոխքը», «ճեղավորներն» ու «գետ Յոթյանան», «ճկրտված աղբյուրն» ու «առրք Կարապետն» և «խնկե ծառը»¹⁷:

2. *Եկեղեցական* աշխարհը, որտեղ նշվում են Էջմիածինն ու Երուսաղեմը, քահանան ու արքեպիսկոպոսը, վարդապետն ու երիցները, տիրացուներն ու «աղյար հոգիքն»¹⁸:

3. *Տիեզերական* մակարդակը, որտեղ նորապատկերը (հմտ. *ճիշտ-կտտ*) հանդես են գալիս իբրև լուսատուներ¹⁹:

4. *Մեզոկոսմոսը*, մաշտկային աշխարհը՝ որի մեկնակետում նորապատկերին են (թագավորը, թագավորամայրը, ազգայները, աղբիկները, հալկորներն ու պատավները, գեղի զգիրը)²⁰:

5. *Պատմական* հարթությունը, որտեղ փեսայի թագը նմանվում է անվանի թագավորների «թագերին» («Դավիթ մարգարեի թագին նման ի», «Մողանն իմաստունն թագ», «Մեքան, Կասպար, Թադրասար թագի նման է», «Կոստանդին թագավորի», «Ալգար թագավորի», «Մեմբարիմ թագավորի», «Յովանասի թագավորի», «Տրդատ թագավորի», «Մանասեր թագավոր», «Գիրկեօր Լուսավորչի»)՝²¹:

6. *Ժամանակը*, որի թաժամոմները ևս կրոնական ժամկազում են ներկայացվում (օր.՝ «քսան ու չորս մարգարեանց» հմտ. օրվա 24 ժամի հետ, «տասներկու առաքելոց»՝ 12 ամիսների, «եղբ հարխր վացումը վեց հարապետաց»՝ նախանց տարվա հետ)²²:

Փեսայի և «ծառի» տիեզերական համատեքստերը հաստատվում են նաև այս գովերգների հարց-պատասխան կառուցվածքով, և հարազատ 1 հենց տիեզերաստեղծ ծեսերին, որտեղ արարման սրբազան գործողությունը փոխարինվում է խոսքով²³:

Ինքնուրույնություն ձևը բերելով՝ Հնդկաստանում նման ծեսի խոսքային մասը, դարձել է որդյակի գեղարվեստական ժանր՝ *ճանտոչ*։ հանելուկներ աշխարհարարման մասին: Ինչպես ցույց են տվել Տ.Յ. Երիզարենկովան և Վ.Ն. Տոպորովը, այս հանելուկները արտածված են զանաբերության տիեզերաստեղծ ծեսերից: Այսպես, Պուրուշայի գահաբերության ծեսերում *Պուրուշամեդիայում*, ծխական վարպետների միջև տեղի ունեցած երկխոսության լրթազրում մարդու մարմնի մասերը նույնացվում են աշխարհի տարրերի հետ²⁴: Ինչպես տեսանք, հայկական հայրանելան գովերգերը ևս ենթադրում են միջրո- և մակրոկոսմների համապատասխանեցումը՝ դիտելով փեսային և «ծառը» իբրև նույնի երկու իզոմորֆներ: Հարց-պատասխանային երգերն ուղեկցում են նաև հայկական ավանդական հարսանիքի փեսա ստիբիլու ծեսը²⁵, որը, փաստորեն, գահաբերության ծեսի մի տարրերակ է և այսպիսով հանգում է առաջին զոհի առաջալեգաբանական թմային: Փե-

սային սափրելու արարողակարգում զոհաբերության իմաստը կարելի է տեսնել զոհաբերության ծեսին քննող գործողություններում, այսպես, մինչև սափրելը փեսայի աչտերին գինով (որն ըստ փմվողիկ մտածադրության, արքան փոխարինում է) խաչ են անում²⁶ (հիմտ. զոհաբերելուց առաջ մատաղացուի ճակատին արյունով խաչ քաշելու սովորալ ինտ)։ Նույն զոհաբերության իմաստի հաստատումն է նաև ծեսն ուղեկցող «ամուլլը», ըստ որի փեսային սափրելը դիտարկվում է իբրև «դատասևի» մասնատում՝ բաժանում այրարողության մասնակից անձանց միջև²⁷։ Չնի վարտադիր քաշխունը յուրաքանչյուր զոհաբերության ծեսի ամենակարևոր պայմաններից է։ Չնիի մասնատման քեմայի ճակատիված տարր կարելի է համարել փեսայի սափրվող մազերից թողնված վերջին փունջը համբուրելու սովորալը։ Այն համադրելի է երկրագործական գրեթե բոլոր ժողովուրդներին քննաչ՝ դաշտում մնացած վերջին խրձի հետ կապված ծեսերի հետ²⁸։ Հաշվի առնելով վերջին խրձի/փնջի սրբազան (սակրալ) բնույթը, այն համբուրելն աղերսվում է զոհին հաղորդակցվելու ծեսին, որտեղ համբուրը փոխարինում է զոհի քայլամանը։ Ինչպես նկատել է Ս.Ք.Հարությունյանը, նշխարը ուտելը նույնացվում է զոհաբերված հացի՝ Աստծու մարմինը համտեսելուն։ Ըստ նշված հեղինակի, այն հիշեցնում է վերջին խրձի այրելը կամ բռնված հատիկների մասամբ ուտելը կամ դաշտով մեկ ցրիվ տալը։ Նման սովորությունները տարածված են նաև մի շարք երկրագործ ժողովուրդների, այդ թվում՝ հայերի մեջ²⁹։

Եվ վերջապես, թագավորի՝ իբրև զոհի, նկարագիրն անմիտելի է դարձնում սափրելու ծեսի ավարտն ազդարարող կանչը՝ երբ մակարներից մեկը ծայն է տալիս՝ «Ձագավորը թառն է», և բոլորը պատասխանում են՝ Աստծու գառն է³⁰։ Կարելի է նույնիսկ ասել, որ փեսային թագավոր ճանաչելով առաջին զոհի առասպելաբանական կերպարը կապվում (կամ նույնանում) է թագավորի կերպարին հետ։ Նման ենթադրության հիմք է տալիս նաև այն, որ միայն սափրելու ծեսից հետո է փեսան ճանաչվում թագավոր։ Մափրելու ծեսը երբեմն ուղղակիորեն անվանվում է «թագավոր նստել»։ Համապատասխանաբար, ծեսն ուղեկցող երգերն էլ դասվում են *թագ* գովերբի շարքին³¹։ Դիտելի է, որ այդ ընթացքում փեսան ոչ միայն «թագ» (գլխարկ կամ պսակ) չի կրում, այլ նույնիսկ իր թագավորական թախտին նստած չէ։ Ավանդույթի համաձայն՝ թախտ-գահը պատրաստվում էր առաստաղից կախված մրզեղով, քաղցրավենիքով, բամբակով զարդարված կարպետից։ Այս ամբողջական կառույցն անվանվում էր «թաղ»։ Մյուս ճակատիված ժամանակակից տարբերակը՝ հարսի և փեսայի վերևում կախված գորգը, որի վրա բամբակով գոված են լինում նրանց անունները (երբեմն նաև՝ երջանկության մաղթամբը), գյուղական շրջաններում համդիպում էր ընդհուպ մինչև 1990-ականները, հազվադեպ՝ նաև այսօր։ Կարելի է ասել, որ ժամանակակից հարսանիքում ավանդական *թախտի* և փեսայի նույնացումն իր յուրօրինակ արձագանքն է գտնում, ինչպես հնդկական *ծռռուտ*-ի տարբերա-

կամ այն միաժամանակ և՛ զոն է, և՛ զսեստերան²²։ Ի նկատի ունենալով, որ վերջին երկուսը մույնամուտ են մահ տիեզերական ծառի հետ, հայկական փեսայի և *ճահտառ-ի* միջև ենթադրելի զուգահեռներն այս խմատով ավելի ակնհայտ են դառնում²³։

Հայկական հարսամիջրում առավել բնորոշ դրսևորում է ձեռք բերում զո-հարերության և տիեզերական ծառի թեմաների սերոտ կապը։ Այսպես, Նս-խիթևանում «տոնի ճյուղի» հիմքում դնում էին «մի լառաչ հաց, մեջը աղ ա-ծած և ծալած»²⁴։ Եթե հիշենք, որ մինչև մոթեթը մատաղացուին սրբագոր-ծելու համար պարտադիր օրենմած աղ էին կերցնում, ապա դժվար չէ կուս-հել, որ «տոնի ճյուղի» լավաչն, ամենայն հավանականությամբ, եղել է զոնի խորհրդանիշ փոխարինողը։ Եղ ինչպես ծառն է աճում զոնից՝ լավաչից, այնպես էլ խորհրդանշորեն զոհաբերված փեսան վերածնվում է նոր կար-գավիճակով։

Չոհաբերությանը հաջորդող ծիլ, նոր աճի թեմաները հատուկ բուսական ծածկագրով զարգանում են փեսայի տարրերակում։ Երբ «սափրելու» ծեսն ամմիջապես շարունակող հազցնելու ծեսի զավերգերում փեսան բազմաթիվ ծաղիկների է նմանվում²⁵։ Տեղին է նշել նորապսակների երկրորդ ամենա-տարածված անվանումը՝ «ծաղիկներ» (ընդ որում, առանց որևէ տեսակի մախընտրության)։ Կարելի է ենթադրել, որ ինչպես բազավորն է ընկալվում իբրև իդեալականացված առաջին մարդու համարական կերպար, խորհր-դանշելով և՛ հասարակությունը, և՛ աշխարհը, այնպես էլ «ծաղիկը» իբրև տեսակի բնորոշում (նշեցինք, որ զավերգերում հիշատակվում են բազմաթիվ ծաղկատեսակներ), ի դեմս փեսայի (մահ հարսի) որոշակիորեն ընդհան-բացվում է։ Ծաղիկը դառնում է փեսայի առավել ընդունված տարրորոշիչ՝ ատրիբուտ (հմտ. պարտադիր կրծքին սպիտակ ծաղիկ կրելը)։ Թագավո-րին հազցնելու (ծաղիկ թեմա) և սափրելու (զոհաբերության թեմա) ծեսերն «արարչագործության» գաղափարի շուրջը կառուցված լինելու և միևնույն ծեսի երկու բաղադրյալ փուլերը կազմելու երևույթը հաստատվում է մահ գրեթե մույն համդիտությանը փեսային մերկացնելու ու նրան՝ իբ գզատի ա-ռանձին մասերի հետ մեկտեղ զավերգելու արարողակարգով։ Պակաս կարևոր չէ մահ այն, որ ծեսի տարրերակներից մեկում հենց սափրիչն է հազցնում փեսայի հանդերձանը։ Այլ խստով, մինչև մասերից հավաքելը-հազցնելը (հմտ. «ծառ» զարդարել, կառուցել)՝ մասնատման, բաժանման գործողություն էր կատարվում՝ հանդերձների հանելը, որ կարելի է դիտել իբրև սափրելու ժամանակ «քոտամի» վաճառքին զուգահեռ (կամ ալտեր-նատիվ) ծես։ Այսպիսով հազցնելու ծեսում, բացի աճի առասպելույթից, առ-կա է մահ *հավաքման* (որպես մասնատման հակառակ գործընթաց), առա-ջին մարդ-բազավորին տիեզերքի տարրեր մասերից կառուցելու (*խտնգրե-լու*) առասպելույթը։ Տիեզերական տեսանկյունն արտահայտված է փեսա-յին հազցնելու արարողակարգն ուղեկցող հետևյալ երգում.

*«Անա քարծր լեռնկոն ի վար,
 Մեզի քարակ արև մրն է ծարեր
 Ամենուն երդիկն ի վար,
 Մեզի դուռն ի ներս է ճառագեր,
 Ամենդ ի վար եկեր,
 Քրագավորին կարպան կարպեցեր,
 Լուսնկան աստատ արեցեր,
 Արեգակն երես ձևեցեր,
 Ան մոյ ու խոշոր աստղեր,
 Քրկերուն այուկն կարպեցեր»³⁶*

Սակայն փեսայի հագուստներն ավելի հաճախ նկարագրվում են որպես ուղղակի տարբեր քաղաքներում³⁷, հոգևոր (Երուսաղեմ, Էջմիածին) կամ առևտրական (Ստամբուլ, Քիֆլիս) կենտրոններում պատրաստված: Այսպիսով, փեսայի կերպարում արտացոլվում է իրական աշխարհագրական երկիրը՝ յուրօրինակ «հայկական գլոբուսը»:

Հետաքրքիր է, որ ժամանակակից հարսանիքում ընդհանրացման (ինտեգրման) աշխարհագրական սկզբունքը անպայմանաբար ի հայտ է գալիս երաժշտական *պոպուլրիի* ձևով, որտեղ հավաքված են հայկական տուպոնիմիկայի որևէ հիշատակում (ինչպես, օրինակ, «Լարսարաղցի», «Երևանի սիրուն աղջիկ», «Վանաձոր» ևն) պարունակող երգերը:

Ներկայացված փեսա սափրելու և հագցնելու մեսերի համատեքստում նախածիսային առաջին զանի և առաջին մարդու արարման առասպելաբանական համապատասխան թեմաների վերակազմությունը բայլ է տալիս զուգահեռներ անցկացնել Բ.Լիմբուլմի կողմից առաջարկված «արարման» առասպելաբանական ցիկլի հետ, ըստ որի, աշխարհի հիմքն է դառնում առաջին զանը, որի մասերից ստեղծվում է տիեզերքը, ապա՝ տիեզերքի տարրեր մասերից նորից վերականգնվում է առաջին մարդը՝ դառնալով արարման հացորդ փուլի ենթադրյալ (պոտենցիալ) զանը³⁸:

GAYANE SHAGOYAN

THE THEME OF "CREATION" IN THE BRIDEGROOM'S RITUAL TEXT
 OF THE TRADITIONAL ARMENIAN WEDDING

(Summary)

The article discusses the mythological content of the bridegroom "Ur-ritual". It is reconstructed on the base of two rituals: of shaving and dressing the bridegroom as a "king". Both of them have a context of creation, but while the ritual of shaving has the theme of world unfolding from the primordial sacrifice, the

ritual of dressing implies the integration (creation) of the First Man from the different parts of the universe. Initial unity of these rituals assumes their correlation with the mythological "creation cycle" by Bruce Lincoln.

ՄԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ինչն քառ Մ.Էլիադի պայմանավորված է աղբիկների ինփորդիական ստանձնահատկություններով, դաշտանը որպես հասունության նշան ընդունելը: - տե՛ս M.Eliade, Rites and Symbols of Initiation. The Mysteries of Birth and Rebirth, New York, 1958, էջ 41:
2. Л.А.Абрамян, Первобытный праздник и мифология, Ер., 1983, с.52.
3. В.Н.Топоров, Праздник, - Мифы народов мира (далее МНМ), М., 1992, с.330.
4. Կանոնիստայի վերաբերյալ տե՛ս В.Тарнер, Ритуальный процесс, - Символ и ритуал, М., 1983, էջ. 168-230, 246-247:
5. Երբ քրև ճգնածանային իրաժնական անխտապիելի է դառնում եղած կատուվածքի քանդակը (լինի դա տիեզերք թե հասարակություն) անվանում ենք «գերկատուցվածք»: Վերջինիս ուժեղացումը կամ խտացումը քանդակում է տոնի՝ քառտիկ վիճակի, ժամանակ: - տե՛ս Լ.Ա.Արքանանյան, Գ.Հ.Շազդյան, Տոնի շարժմանը՝ կատուցվածք, գերկատուցվածք, հակակառուցվածք, - «Ազգագրական հանդես, Սարգսրապատ, 2000 (որատարակության ընթացքում է):
6. Ինչպես հայտնի է մայատոնն առավել ամբողջական է հանդիսանում անանդյա տոնում, որի ինքնում ընկած է գնդի, անխտապիելի քառի գաղափարը, որը համահնչում է միջազգերովորի ծիսա-ստատուցվարանական սպանությանը:
7. В.Lincoln, Death, War, and Sacrifice, Chicago & London, 1991, p.168-184.
8. Թագավորն իրն ստատուցվարանական կերպար տե՛ս Н.В.Брагинская, Царь, - МНМ, С. II, М., 1992 (և այնտեղ նշված զրականությունը):
9. Նորպատակների կերպարը՝ իրն իդեալական արխետիպային զույգ (ինձու. ստատուցվարանական քազավոր և քազոնի), արտահայտված է, օրինակ, ավանդական տարածում (ուարսանկան զգեստը որպես ավանդական տարածք առավել կատուցյալ նմուշ - ինձու. Ո.Գ.Богатырев, Функция национального костюма в Моравской Словакии, - իր զրքում. Вопросы теории народного искусства, М., 1971, էջ 303; Г.С.Маслова, Народная одежда в восточнославянских традиционных обрядах и обрядах XIX - начала XX вв., М., 1984, էջ. 41-42:) և ժամանակակից «քարձր ներածություն» արինա մոդելի ուարսանկան զգեստն է:
10. Եր.Լաքայան, Վարանդա, - «Ազգագրական հանդես» (այստե՛ստ ԱՀ), զիրք Բ, Թիֆլիս, 1897, էջ 129: նույնի Գոթրն, ԱՀ, զիրք XII, Թիֆլիս, 1904, էջ 125:
11. Եր.Լաքայան, Բորյալու, ԱՀ, զիրք IX, Թիֆլիս, 1902, էջ 235:
12. Վ.Ս.Պետոյան, Սամնա ազգագրություն, Եր., 1963, էջ. 250-259:
13. Տե՛ս Լ.А.Абрамян, Р.В.Плишкин, Греческая свирель, австралийская гуделка и армянская зурна: генезис музыкального инструмента в ритуально-мифологическом контексте, - ՊԲՀ, 1991, 2, (133), էջ.180-182.
14. Համախ քալորը ծաղը պատրաստած է լինում մինչև փնա սափրելու և հազմելու ծեսերը (տե՛ս Զաքրիլունի, Ընտանեկան կյանք և սովորություններ, ԱՀ, զիրք

VII-VIII, Թիֆլիս, 1903, էջ. 41-42), երբնմն քավորի տանը միայն իրար են ամբացնում ծառի փայտերը իսկ զարդարում փնսայի տանը (ամր, էջ 58):

15. Տե՛ս, օրինակ.

*«Ըս քազն իր խաչ,
Խաչի կորն իր խաչ ու ձաչ,
Գզափոջ էր բուխարի
Արևից իր կամանչ:*

Ճաջրերունի, նշվ. աշխ. էջ 42-45:

*Ըս քազն իր խաչ,
Խաչի կորն իր խաչ ու ձաչ,
Չուխաց իր աչ մառուց՝
Արևոց իր կամանչ:*

16. Տե՛ս, օրինակ.

*«Մտորք Կարապետի սուրբ զորութենով,
Ջորութենով, ծառս ծաղիկ է.
Ծառ ծաղկեցավ, ծառ կայմեցաւ,
Կամանչ ու կարմիրք:*

Ա.Այվաբաղևանց, Փշրանք Շիրակի ամրաբնակից, - Էմինեան ազգագրական ժողովածու, Մոսկուա-Ալեքսանդրապոլ, 1901, էջ 246:

17. Տե՛ս Ճաջրերունի, նշվ. աշխ. էջ 59-60:

18. Ամր, էջ 61:

19.

*«Արեզակ մոր շաղկշաղ
Իմչու՞ նման էր:
Լուսնեակ մոր աչքն ելաւ,
Իմչու՞ նման էր:*

Ամր, էջ 61:

*Արեզակ մոր շաղկշաղ,
Այն քազուհին էր.
Լուսնեակ մոր աչքն եղաւ,
Այն քազավորն էր:*

20. Ամր, էջ 62-63:

21. Ամր, էջ 43:

22. Տե՛ս ամր, էջ 44:

23. Տե՛ս Փ.Ե.Кейпер, Древний арийский словесный поединок, - Труды по ведийской мифологии, М., 1986, էջ 47-100:

24. Տե՛ս Т.Я.Елизаренкова, В.Н.Топоров, О ведийской загадке типа *br̥h̥tmodya*, - Паренимологические исследования, М., 1984.

25. Հմեռ. օր. «Փնսային նստեցնում էին արողին, երկու ազապրաշինները մի-մի մոմ ձեռքերին կամզնում էին փնսայի աչ ու ձախ կողմերում, սափրիչը ամենիմ ձեռքին կամզնում էր փնսայի նսեջ, նրա կողքին կամզնում էր գոմբ ասողը, ինչպես նաև գլուխի գզիքը՝ օղիով լի քածակը ձեռքին: Թագը զովորը կամչում է նորափնսայի խարազատմերիմ...» Երգի առաջին մասում, որն ուղեկցում է փնսայի դմքի մի կողմը սափրիչով, հիշատակվում են փնսի խարազատմերը («խեք», «մեք», «արա-քյակիր», «հոն քավորկին», «խարդակերմեր», «քոյր», «քնդիյներ» ու «խարդոյրներ»), այսինքն ներկայացված է ընտանեկան սպասկերը: Գմքի մյուս կողմը սափրելուց՝ ամրադպատում են սրբազան դորտին («Բստա-Ջլլրիստոս», «Աստվածամիև», «Մղվ-Կարապետ»), սրբիչով երեսը ձաջրելն էլ ուղեկցվում է այն պատմական ներշնչման հիշատակումով, որոնց հայ նկերիցին դասել է սրբիչի շարքը («Լուսավորիչ», «ձաչ Կաթոսն»): - տե՛ս Ս.Ավազյան, Արձակ, ՀԱՅԻ, N 8, էջ 65-66: Այսպիսով, սափրիչու մեխի քազ զովքերում ներկայացված են «խալկական տինգերը» առնվազն երեք հարթություններ՝ հասարակական, կրոնական, դպրոցական:

26. Եր.Էսրայան, Գանձակի զավատ, - ԱՀ, Գիլրը Ջ, Թիֆլիս, 1900, էջ 254:

27. Եր. Լաւրյան, Մոլո-Տարոն, ԱՀ, Գիրք XXVI, Թիֆլիս, 1916, էջ 165:
28. М.Элиаде, Очерки сравнительного религиоведения, М., 1999, §128: "Сила" урожая. - *Միասնական մարտիկ վերաբերյալ անհետիսգիրք տե՛ս Տլայանские древности, Этнолингвистический словарь, М., 1995, т.1, էջ 231-234:*
29. Տե՛ս Շ.Բ.Արսլոյան, Отражение древне-восточной жертвенной мифологии в загадке о пшенице, - *ՀՀԳ, 1969, N11, էջ75:*
30. Տե՛ս Եր.Լաւրյան, Նոթ-Բայազետի գաղտն, ԱՀ, գիրք XVI, Թիֆլիս, 1907, էջ 23:
31. Տե՛ս Ա.Ալազյան, *Նշվ. աշխ.*, էջ 65:
32. В.Н.Топоров, О брахмане. К истокам концепции, - *Проблемы истории языков и культуры народов Индии, М., 1974.*
33. Նժան տնասնկյումից հարցը ըմբարկելն է ման մի աչ իողածուն, տե՛ս Դ.Ա.Սեղոյան, Опыт реконструкции ритуально-мифологического контекста одного магического обряда армянской свадьбы, - *Հայ ազգագրության և հնագիտության խնդիրներ, Եր., 2000 (Խրատարակության ընթացքում):*
34. Եր.Լաւրյան, Նախնիքեանի գաղտն, - ԱՀ, գիրք XII, Թիֆլիս, 1904, էջ129:
35. Տե՛ս օր.
 « Թագաւոր, ի՞նչ քերեմ քէ նման,
 Զո կանանչ արևոդ նման.
 Էն քարասան ծառիկն՝ որ կրացոյի,
 Բացոյի արևոդ նման»:
 Նոյն տեքստը կրկնում է, փոխելով մասնուշակ, խնկի ծառիկ, անբառան, շուշան, նոնննի, քրարիոն, նոննոֆար, ուկեծադիկ և այլն: - *Ճարտիչուհի, Նշվ. աշխ., էջ63-64:*
36. Ա.Ձեչյան, Ալն և Ալնցից, Փարիզ, 1952, էջ 259:
37. «Լճապարաշին փեսի հանդերձներից մեկը, օրինակ՝ չոխամ վեր քարձրացնելով քրախում է. - «Տըտեր, օրինա ի Տըր, ջամար անկաջ էրէր, մեր քազախորն ի՞նչ ունի». շրջապատողները միարեբան ծայն ին տաջն «ի՞նչ ունի»: - «Ա՛կ լաւ չոխայ ունի, Ստամբոլու քուրդն է, Ինկիլիզի մամածն է, Ֆոսմկնզի գերծածն է, Թիֆլիսու ձևածն է, քարզի Փիլոսի կարածն է ու Ասոխու օրինածը. Աստած շնորհալէր ամէ»: - տե՛ս Ա. Մխիթարեանց, Փշրանք Երուսէ՛ի անջարներից, էջ 146:
38. Bruce Lincoln, *Death, War, Sacrifice*, Chicago & London, 1991, p. 168-184.

ՆՈՐԱՅԻ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

ԹՅՈՒՐՔԱԿԱՆ ԲԱՐՔԱՈՆԵՐԻ ՎՐԱ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԹՈՂԱԾ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

Թյուրքական քարթառներ ասելով՝ նկատի ունենք Հայաստանում և հայրակից տարածքներում քնակություն հաստատած քյուրքական ցեղերի ու ժողովուրդների լեզուներն ու քարթառները, որոնց հետ հայերն ունեցել են անմիջական ու երկարատև շփումներ:

Հայերենի ու քյուրքական քարթառների շփումների ու փոխազդեցությունների մասին առաջին գրավոր վկայությունները վերաբերում են 5-րդ դարի հայ մատենագրությանը: Սակայն իբրև լեզվական լայն երևույթ այդ շփումները սկսվում են 11-րդ դարից, երբ Հայկական լեռնաշխարհի ներքավանցեցին թուրք-սելջուկները: Ավելի ուշ Կիլիկյոս Պատմիչը (13-րդ դար) մոնղոլ-թաթարների լեզվի մասին խոսում է որպես նոր-նոր ծանոթացած երևույթի և ասում է. «Այլ եւ խօսք նոցա խժականք անծանօքք ի մեզ. քանզի կալէին զանունն Աստուծոյ Թանկրի եւ զքոյր՝ արամի... Եւ զայլ այսպիսի խժականք անուանք, զոր ի քազում ամաց մեզ անծանօք, իսկ այժմ անկամայ ծանուցեալ»¹:

Նույն շրջանի միջնադարի հայ մատենագիրների երկերում հանդիպում են քյուրքական ցեղերի ու նրանց լեզվի մասին այլ էիչատակությունների և, որոնց վրա հենվելով կարելի է պնդել, որ թուրքերեն փոխառյալ բառերը հայերեն խոսակցական լեզվի մեջ արձանագրվել են մոտավորապես 13-14-րդ դարերից:

Եթե միջնադարում թուրքերենից հայերենին անցած բառերը հայտնի են, քանի որ դրանք ամրագրվել են հայ մատենագրության մեջ, ապա նույն ժամանակահատվածում (11-13դդ.) հայերենից քյուրքական քարթառներին փոխանցված բառերն ուղղակի չեն պահպանվել՝ Հայկական լեռնաշխարհում քնակված քյուրքերի գրավոր աղբյուրների չգոյության պատճառով: Բացի այդ, հայ լեզվաբանները գրական լեզվի ու քարթառների ուսումնասիրություններում ավելի շատ ուշադրության են արժանացրել հայերենում թուրքերենից կատարած փոխառություններին, և հայերենից քյուրքական քարթառներին անցած բառերի (թուրքական և հատկապես աղբյուրական

գրականության մեջ դրանք անվանվում են արմենիզմներ) ամփոփ վերլուծություն չի արվել:

Թյուրքական բարբառների վրա հայերենի բաղամ ազդեցությունը բազմաթիվ է: Այստեղ փորձում ենք վերհասնել 1) բարբերեն գրավոր ստազիմ հիշատակարանների, 2) հայերեն ու թյուրքական բարբառների շփումների, 3) բարբառաբան հայերի, 4) հայատառ բարբերեն գրականության և 5) հայոց տեղանունների միջոցով թյուրքական բարբառներին անցած հայերենի լեզվական փաստերը:

1. Թյուրքերեն ստազիմ գրավոր վկայություններից «Քիթաբի Դադա Գորգույ» ավանդազրույցում արդեն հանդիպում են հայերեն բառեր՝ aznavur- հայերեն ազնավոր, al- հայ. այք (անսովոր կերպարանքով ոգի), arkat- արկան, æguru-Արևուտի, gusæc(mak)-գուվան(ք), gæi (նաև՝ gusæc, guslu)-գութ, tækyr- բազավոր, kælisa- եկեղեցի, holik- հոլիկ և այլն՝ ընդամենը 19 փոխառություն²: Ավանդազրույցի ենթագույն տարբերակը թեև պահպանվել է 15-րդ դարից, սակայն ենթադրվում է, որ դրա կտրամ բնագիրը 11-12-րդ դարերից է: Նշանակում է, արդեն այդ դարերում հայերենից փոխառյալ որոշակի քվով բառեր կային, որոնք թյուրքական բարբառներում քաղաքացիություն ստանալու շնորհիվ մուտք էին գործել նաև քանակաբանության, մի փոքր ուշ՝ գրավոր խոսքի մեջ: Հայերեն բառեր պարունակող գրավոր մեկ այլ աղբյուր է Շամախիի քանաստեղծ Իմադդին Նասիմիի (14-րդ դար)՝ ժողովրդական լեզվով գրված «Դիվանը»՝ աղու, գութ, բազավոր, տավար հայերեն բառերով:

Դժվար չէ նկատել, որ անվազն երկու բառ (գութ, բազավոր) կրկնվում են նշված երկու աղբյուրներում, ինչը նշանակում է, որ հայերեն փոխառությունները թյուրքական բարբառներում պատահական ու տեղային բնույթ չէին կրում և ընդունված էին տարածքի թյուրքախոս հանրության կողմից: Նույն երևույթը նկատվում է նաև հետագայում. 19-րդ դարում, օրինակ, հայերեն փոխառյալ միևնույն բառը կրկնվում է թե Օսմանյան Թյուրքայի, թե ներկայիս Ադրբեջանի տարածքների թյուրքախոսների մոտ:

Այն, որ հայերեն բառերի փոխառումը դիտվածային բնույթ չէր կրում և դրանք տարածվում էին թյուրքական մի շարք բարբառներում, ապացուցվում է նաև նրանով, որ հայերեն միևնույն բառերն օգտագործում էին, թյուրքախոսների հետ մեկտեղ, նաև այլ լեզուներ կրողները: Օրինակ, Սզերեյի թյուրքախոս, ինչպես նաև արաբախոս հանրությունը (արաբներ, հայեր, թուրքեր և այլք) ունեին անդէր (անտեր), անսրամ (անզգամ), քաղիխսա (պատուհաս), խայրդկեթ (խայերկաթ), կրգաոր (կեղծավոր), շրթան (չորթան), պատիճ (պատիժ) և այլ բառեր³, որոնք կրկնվում էին քնակավայրից քնակավայր, խոսվածքից խոսվածք:

Թյուրքական միջնադարյան աղբյուրներում հանդիպող հայերեն բազավոր բառը կիրառել է նաև արաբ պատմիչ Ռաշիդ-է-Դիմնը՝ պարսկերեն գրված «Մարիխ-ալ-Աֆրամեջ»-ում (Ֆրանկների պատմություն): Նրա այս

երկում Թաքձոր-ը հատուկ անուն է, որով նկատի է առնում Կիլիկիայի (Արմինիա-թ-ալ-ստորա) հայ բազավորին (ամենայն հավանականությամբ՝ Հեթում 2-րդին կամ Լևոն 3-րդին): Կամ՝ հնդեվրոպական ժագման հայերեն տավար (գրաբարում տուար) բառն ունեն հայերի հետ շփված գրեթե բոլոր բյուրքական ժողովուրդները. քաթար, տար, աղրք. և թուրք. davar, թուրքմեն. dover (փոքր անասուն), իսկ կարակալպակ. tavar (մատաղ անասուն) կարող էր Հայաստանից «տարված» լինել բյուրքական այլ ցեղերի միջոցով: Մեկ այլ օրինակ. բյուրքական քարքառները հայերենից են վերցրել գոթան բառը, որն աղբյուրանական քարքառներում (kotan) «մեծ հողատարածք, արոտ» իմաստն է ձեռք բերել: Հայերեն Գութանասար տեղանունն ըստ այդմ պատճենվել է Բյուքանդադի:

2. Բյուրքական քարքառներին անցած հայերեն բառերի ու լեզվական այլ միավորների հավաքման գիտական աշխատանքը սկսվեց 19-րդ դարի վերջին, և այս հարցում նախածեռնությունը Հրաչյա Աճառյանինն է: 1898թ. Կ.Պոլսի «Բիւրական» հանդեսում նա կոչով դիմում է Արևմտյան Հայաստանի բանասերներին և ուսուցիչներին՝ քարքառային բառեր, առեսարակ՝ քարքառների վերաբերյալ լեզվական նյութեր հավաքելու և հրատարակելու խնդրանքով: Դրան անմիջապես հետևում են տասնյակ հրատարակումներ, գյուղերից ու քաղաքներից հողիսծներ են ուղարկվում «Բիւրական»-ին, որոնցում ներկայացնում են նաև տեղացի թուրքերի ու թուրքախոս այլ ժողովուրդների փոխառած հայերեն բառերը (մեծան հրատարակումներ կարելի է հանդիպել «Բիւրականի» 1898-1900 համարներում): Լեզվագիտական այս շարժման արդյունքը ապշեցնող էր. հավաքվում են հարյուրավոր բառեր, որոնք լեզվաբանական հետազոտումնասիրության ատաղձ էին: Հ.Աճառյանն իր այս ոլորտի սրբազանների մի մասը ներառում է «Հայերեն արմատական բառարանում», իսկ 1926թ. Բաքվում կայացած մի գիտաժողովի ժամանակ ներկայացնում է հայերենից թուրքական լեզուներին անցած 200-ի հասնող մի բառացանկ:

Ըստ «Բիւրական»-ի նյութերի, Օսմանյան Թուրքիայի բյուրքական մի շարք քարքառներում հանդիպում են հայերեն բառեր: Արքիստանի թուրքերի մոտ մնացած հայերեն բառերից են (փոխառյալ բառերը թերում ենք հայերեն տառադարձությամբ). արստաղ-ատաստաղ, բալաար-դոսն վերին մասի սեմը, գաւար-ժալար, բոռու-բոռն, հենք-հանաք, հէտիկ-հատիկ, սող-ձող, փէկ-բակ, քեթ-գաթա, քոս-գոց և այլն: Եվրոկիայի թուրքերի մոտ մնացած հայերեն բառեր. քեռ-գոմ, չեմի-չամիչ, պոռու-պատին, քեռլեք-կոչկար, կոչկակար, բոռու-բոռն, ախը-ախոռ, փեռ-պոչ, հեզն-հեծան, քիւրքինո-քարոքանդ և այլն: Արևմտյան Հայաստանից մինչև Կ.Պոլիս տարածված բյուրքական այլ քարքառների փոխառած հայերեն բառերից են նաև. ապուր, առու, ավազան, բազուկ, բարի, բլիթ, բրուտ, գամ, գերան, գոզնոց, դեղբափ, գոց, թնլ, թերմաչ, թոնիր, իլիկ, խաչ, խարչ, խոփ, կոթ,

հով, մազ, մածուց, մարագ, նիզակ, շիվ, պարուն, պուպուկ, սայլ, սոխաքամ, վիկ(ն), փարախ, փերակ, քարուկիբ և այլն:

Բազմաթիվ հայերեն բառեր են պահպանել աղբյուրներնում: Աղբյուրների լեզվաբան Մ.Շիրախլան իր երկու աշխատություններում⁴ արձանագրեց է համարում ընդամենը 5 բառ՝ անդր (ամտեր), քարբլ (պատակ), մաքիլ (մաքի), հախչիխ (աղջիկ), դլլա (տղա): Մյուս լեզվաբանները ևս ամեն կերպ փորձում են չտեսնելու տալ հայերեն բառերի առկայությունն իրենց բարբառներում կամ գրական աղբյուրներնում:

Մակայն իրականում արձանագրեց թիվն աղբյուրներում շատ ավելի մեծ է: Օրինակ, աղբյուրների Լախիբլանի քարբառը, Դմանխի, Դազախի և այլ խոսվածքները փոխառել են ամա (հայերեն՝ ասում և ձևից), ամտեր, հիմ(ք), հերիկ, աղջիկ (հախչիխ), պահակ, աղբյուր, կամ, եղամ, սամի, չորթամ, հուտաղ, գոմ, քառ, քանգար, մարագ, ավելուկ, բռ, խոշու, խորթ, խավ, ծեփ, կոճակ, կոտ, կուլա, հարովել, սքիլ և տասնյակ այլ բառեր: Չուտ բարբառային հայ բառերից՝ քարպակ (կարպ), կուտ, շատարար, վաղանել (հաստմանալ), խաշիլ, շիթ (թեթևամիտ), ճողպուր (ընկույզ) և այլն: Խորհրդային շրջանից են աղբյուրներնին անցել՝ աշխատոր, շաքար(յակ), դաշտավարական, մախազահ բառերը⁵: Գրական աղբյուրների տարբեր բառարաններ են մտել 24 հայերեն բառեր՝ անտեր, հատիկ, խաչ, հիմ(ք), շեն, սալ, քանգար, քաթիկ, բաղ, թել, լինգ, խաչաքուր, տնկի և այլն:

3. Հայերեն բառերը քյուրքական բարբառներին էին փոխանցվում նաև քուրքախոս հայերի միջոցով: Տարբեր պատճառներով իրենց մայրենի լեզուն մասամբ կամ ամբողջությամբ մոռացած և քուրքերնով հաղորդակցվող հայերը շարունակում էին պահպանել նաև հայերեն տասնյակ այնպիսի բառեր, որոնց համարժեքները քուրքերնում զոյություն չունեին: (Ի դեպ, իսլամ ընդունած հայերը շարունակում էին պահպանել նաև իրենց մախկին՝ քրիստոնեական կրոնի ծեսերի ու հավատալիքների ինչ-ինչ դժվագներ ու նաև դրանք փոխանցում էին քուրքերին: Այդպիսի մի օրինակ է մահմադական հայերի ու քուրքերի մոտ բոնրում լավաշը թխելիս խաչակնքվելը):

Անկյուրխայի քուրքախոս հայերի մոտ պահպանված բառերից են՝ աճար, առնակ (անմխո), քանճար, եաղ (յուլ) և այլն, որոնք զործածում էին նաև տեղի քուրքերն ու հայերը⁶, Ադամայի քուրքախոս հայերի մոտ պահանջված հայերեն բառերից են՝ ախառ-աղ ու հաց, անխ-անեծք, զարգաթ-թար-ժառգարդար, ժամոս-ժամկոյ, իրիակին-երեցկին, իրիչինկ-երչիկ, կոչ-նակ-կոչնակ, մոճճուխ-միջուկ, մամոս-մատոնց, սրոմ-սիրոմ, քեամոք-քամոք, օշնեալ-օրինեալ և այլն:

Մակայն պետք է զգույշ մտնեմալ այս փոխառություններին այն իմաստով, որ հաճախ նույն լեզուն (սանճք՝ արաբերենը կամ պարսկերենը) կարող է աղբյուր լինել թե՛ հայերենի, թե՛ քյուրքական բարբառների համար: Օրինակ, պարսկական ծագում ունեցող հեռույալ բառերը փոխառել են և՛ հա-

յերենը, և՛ թուրքերենը, հայերեն մամ - թուրքերեն մամ, քրիստո-փրիստո, գոմեշ-քեռնիշ, խմոր-խամոր և այլն: Պարսկերենից են թուրքերենին անցել մակ, բաս, ոսհան, տեֆ (դափ), շիրթզ (չարխ), քեմեր (կամար), քեյր (կոյր), սեփեք (սապատ) և այլն: Հունարենից թուրքերենին են անցել՝ անխան, լոռոս, պակսիմատ, մաղադանոս և այլն: Նշված բառերն իրենց համարժեքներն ունեն հայերենում և բնականաբար հայերենից չէ, որ անցել են թուրքական բարբառներին:

Թյուրքական բարբառների հայերեն փոխառություններն իրենց բառիմաստներով բաշխվում են մի քանի հիմնական խմաստային դաշտերում, որոնցից առանձնանում են հողագործության, արհեստների հետ կապվող բառերն ու հասկացությունները: Նախապես քոչվոր կենցաղավարություն ունեցող թյուրքական ցեղերը հարևան ժողովուրդներից, հայերից վերցնելու քավականին բան ունեցան, ինչպես հայերենից՝ գուրան, թոնիք, հերկ, գոգնոց, գեղան, հերկ, խուի, կամ և այլն:

4. Մեծ թվով հայերեն բառեր են պահպանվել հայատառ թուրքերեն գրականության մեջ: Դրանք թեև անմիջական կապ չունենին քարթառների հետ, սակայն կարող էին թուրքախոսների կողմից հայերեն բառերի յուրացման միջավայր ստեղծել: Այս գրականության սկիզբը դրվում է 15-16-րդ դարերից՝ աշուղական, պատմական, կրոնադասմական և այլ բովանդակության ձեռագիր գրքերով: 1727թ.-ից տպագրվում են հայատառ թուրքերեն գրքեր, և առաջիններից է Մխիթար Սեբաստացու քերականությունը՝ Հետագա 250 տարում տպագրվում է մոտ 1200 ամուն նման գիրք և մի շարք պարբերականներ:

Հայատառ թուրքերեն գրականությունը տպագրվում էր մախ և առաջ թուրքախոս հայերին հասկանալի ինչ-որ գրականություն մատուցելու, հայերենը մոռացած հայերին կրթելու համար: Կաթոլիկություն տարածելու նպատակով այս եղանակից օգտվում էին նաև լատինադասական հայերը: Եվ, բնականաբար, հայերեն քաղցածրով բառեր էին սպրդում այդ գրականության մեջ, որոնք նասկանալի էին հայերին ու հիմք էին դառնում թուրքախոսների մոտ տարածվելու համար:

Այս գրականության շարքում, իբրև հնագույն նմուշներից մեկը, հիշատակելի է Խիկար Իմաստունի խրատների դիպաղերեն հայատառ քարզմանությունը: Այն 17-րդ դարի է, պատրաստվել է Գրիմից Լեռաստան գաղթած դիպաղախոս հայերի համար և պարունակում է, ինչպես ցույց են տալիս նախնական ղիտարվումները, հայերեն քաղցածրով բառեր, ինչպես՝ ճարտար, հիշատակ, գերեզման(կա), անզգամ(լարկա), լեղի, բամբաս(ել), փորձանք, փորձություն, արդար, փառք, ազահ, քաջ և այլն: Իսկ 1791թ. Կ.Պոլսում տպված մի գիրք կրում էր «Անկիւրլիս սուրբ Թեոդիտոն նահատակըն վէ Էնտի կուսանքարըն պատմութիւնու» վերնագիրը:

Հայատառ թուրքերեն հակալատարկ գրականության և մամուլի ուսումնասիրություններից հիշատակելի են Հ.Ստեփանյանի, Է.Սևորյանի աշ-

խատու քյունները⁹։ Մեր տվյալներով, Անկարայի պետական ինստիտուտում է ձեռնամուխ եղել այդ գործին և մասնագետների պատրաստման նպատակով ուսանողներ է զարմուլել Սամկա Պետերբուրգի արևելագիտության ինստիտուտում սովորելու համար։

5. Հայերենից մի տվյալ խոմբ քառեր քարքերենին են անցել տեղանվանական փոխառությունների միջոցով։ Պատմական Հայաստանի տարածքում բնակչության հաստատած քյուրքական ցեղերը յուրացրին քնիկ տեղանունները մի քանի ճանապարհով։ ա) Իմաստային պատճենումներ, որի դեպքում քարքերը պարզապես քարզմանցին իրենց իսկիցից տեղանունները, ինչպես՝ Ազնվածոր տեղանունը պատճենմամբ դարձավ Գյուզարցարա, Արեգունի-Գյունեյ, Ներմակալամ-Աղբիխա, Վարչախալխո-Գյուլխյուզ, Դարբնիկ-Դեմուրչի և այլն։

բ) Իմաստային-ինչյունական պատճենումներ, Աղբեք-Աղբուլաղ, Ջարնիսկան-Ջարաֆխանե, Կորո ձոր (զեռ)-Ջյոռ սու և այլն։

գ) Այս շարքում մեծ խոմբ է կազմում տեղանվան իմաստախախտանքումը քարքերենի ինչյունական կանոններին։ Օրինակ, հայկական Ալեք տեղանունը դարձավ Ազին և ինչյունական այդ կառուցվածքով մտավ քարքերենի մեջ։ Այլալիսի տեղանուններից են՝ Բարերա-Բարբոթ, Կումայրի-Գյումրի, Չագաձոր-Չանգեզուր, Արագած-Ալագյազ, Կապան-Կախան, Գոմք-Գոմուր, Ագարակ-Էղրեկ, Կարմիր-Կեմիր, Ընկուզեկ-Էնկուզք, Սեւակերակ-Սեւեթեկ, Գանձակ-Գյանջա, Ջերմուկ-Չերմիկ, Ջերման-Չերմե, Ուղական-Ախկան, Սևան-Սեյվան(կալա), Գավառ-Գեռ, Պարտավ-Բարդա, Կապաղակ-Կարալա (վերջին երկուսը՝ աղաքերենի միջնադարյանք)¹⁰ և այլն։

Հայերեն մի շարք փոխառյալ բառեր դարձան նաև քարքերեն բաղադրյալ տեղանունների բաղադրիչներ, ինչպես՝ Խաչու, Խաչուզ, Խաչուղ, Խաչուլաղ, Կարդանլու, Դաշխաչ, Լորդարա, Կանքզու, Կանքզաղ և այլն։

Լեզուների փոխազդեցությունը երկկողմանի բնույթ է կրում, տարբերությունը միայն փոխառությունների (բառային, իմաստային, քերականական) չափի մեջ է։ Նույնը վերաբերում է նաև հայերենի ու քյուրքական բարբառների շփումներին։ Հայերեն գոսվոր հին աղբյուրներում պահպանվել են 170-ի հասնող քարքերեն բառեր, հայ բարբառները քարքերենից ավելի շատ բառեր են փոխառել։ Պոլսի բարբառում դրանց թիվը հասնում էր 4000-ի, Վանի բարբառում՝ 2100-ի, Կարաբաղի բարբառում և Երևանի խոսվածքում մոտ 800-ականի և այլն, սակայն զբաղական հայերենը պահպանել է համազործածական դարձած միայն 20 քարքերեն բառ՝ ալաճ, բարոթ, բեկ, ևլակ, երչիկ, խամաճիկ, յոքեղ, տուպրակ և այլն։

Իսկ հայերենից քյուրքական բարբառներին անցած բառերի քանակը մեր բառացանկում անցնում է 300-ից (ճշգրտված լիարժեք ցանկը կներկայացնենք առաջիկայում), թեև այս թիվն էլ վերջնական համարել չի կարելի և ուսումնասիրությունները պետք է շարունակվեն, մկատի տանելով, որ

յութաբան, յայտ փոխառոյալ քառ իր հետ քաղաքակրթական որոշակի տարր է փոխանցում փոխառու լեզվին ու ժողովրդին:

NORAIR POGHOSYAN

THE INFLUENCE OF ARMENIAN ON TURKISH DIALECTS

(Summary)

In the course of long-lasting contacts with Armenians the Turkish tribes that had settled down in Armenia have borrowed numerous words from Armenian (the so-called Armenisms). These words have passed to Turkish dialects through oral language, and partially, through written sources, which are examined in this article. According to the author, the overall number of Armenisms in the Turkish dialects exceeds 300.

ՇԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Կիրակոսի քառացանկեօ ընդգրկված է մոնղոլական 50 քառ, որն այդ լեզվի մասին ամենահին գրավոր հիշատակությունն է:
2. Ռ.Քաղրամյան, Հայերեն բառեր «Բիքարի Դաշա Գորգուդուն», ՊՐՀ, 1974, N 1, էջ 162-174:
3. Բիւրակն, 1899, N8, էջ 116:
4. Մ.Շիջախն, Բաքվի քաղաքող, Բաքու, 1957, Աղրբջաներնի քարթաազիտության հիմունքներ, Բաքու, 1962 (երկուսն էլ՝ աղրբջաներն լեզվով):
5. Գ.Ռադիլով, Հայկական ԽՍՀ Միսիանի շրջանի աղրբջանական խոսվածքը, Բաքու, 1966, Մ.Շիջախն, Աղրբջանական լեզվի քարթաոններն ու խոսվածքները, Բաքու, 1983, Ա.Հյուսէյնով, Աղրբջաներնի քարթաազիտություն, Բաքու, 1967, էջ 100 (ըտրքն էլ՝ աղրբջաներն լեզվով):
6. Բիւրակն, 1898, N 45-46, էջ 788-790:
7. Միսիբաթ Սեբաստացի, «Դուսմ ցերականութեան աշխարհարտ լեզուն հայոց, շարաղրբցեալ տաճկական լեզուա», Վենետիկ, 1729:
8. Հմմտ. Ա.Սարաիլոսյան, Պատմութիւն եւ խրատք Խիկարայ իմաստնոյ, գիջք Բ. Երևան, 1972, էջ 189-196:
9. Э.Севортян, Документы на полочеком языке XVІв., М., 1967; Հ.Սահվանյան, Հայաաաաթ քորրերնի պարրերական մասով, Եր., 1987.
10. Տն՝ս մա՝ն. Ե.Պողոսյան, Հայաստանի քնակալայրերի վերանվանման ներկա փուլը, Հանդիս Երևանի համալրարամի, 1997, N 2, էջ 85-90:

ԳՌԱՐ ՎԱՐՊՆՅԱՆ

ՔԱՀԱՅԻՆԵՐԻ ԴԵՎԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱՎԱՐԳԸ

Աշխարհի նորագույն կրոններից մեկը՝ բաժայականությունը (բաժայի հավատքը), ծնունդ է առել 19-րդ դարում՝ Պարսկաստանում: Այն ծագել է Բաբի ուսմունքից: Շիրազցի երիտասարդ վաճառական Սեյեդ Ալի Մուհամադը, որը հայտնի է Բաբ (արաբերեն՝ «դարպաս») անունով, 1844թ. մայիսի 23-ին իրեն հայտարարեց Աստծու պատվիրակ, որից հետո իր աշակերտներին ուղարկեց երկրի տարբեր կողմեր՝ ավտելու ուրիշ, ավելի մեծ պատգամարների՝ «Նրա, ում ի հայտ կրերի Աստված»¹, մտալուտ գալուստը: Դա ատաջ քերեց մուսուլմանական հազարականության թշնամանքը, որը քաղազում էր, քն աստծու մարգարեն միայն Մուհամեդն է և ով կրասասի դա, կենթարկվի մահապատժի: Բաբն իր վարդապետության արտոճառով հրապարակայնորեն զնդակահարվեց 1850թ. հուլիսի 9-ին Քրակղզում: Մի քանի տարիների ընթացքում մահապատժի ենթարկվեցին նոր դավանանքի հազարավոր հետևորդներ²: Բաբի առաջին աշակերտներից մեկը՝ իրանցի ազնվական Միքա Հուսեյն Ալին, որն իրեն անվանեց Բահաուլլահ (արաբերեն՝ «Աստծո փառք»), հայրենիքում հալածվելով, արտրվեց Բաղդադ, ուր 1863թ. ապրիլի 21-ին Ռիզվան պարտեզում իրեն հայտարարեց Աստծու մարգարե, որի գալտոյան մասին պատգամել էր Բաբը³: Բահաուլլահը շարունակեց և մեծապես զարգացրեց Բաբի ուսմունքը և քեղմնավոր գրչի ու եռանդուն գործունեության շնորհիվ այն տարածեց նաև այլ երկրներում, դառնալով նոր կրոնի անվանադիրը: Եւ կյանքից հեռացավ 1892թ.՝ նշանակելով իր ավագ որդի Աբդուլ-Բահային (արաբերեն՝ «Փառքի ծառա») իր գործի շարունակող և խոսքի քարգման⁴:

Նոր կրոնի սկզբնավորումից հետո՝ մոտ մեկուկես եարյուրամյակի ընթացքում, այն տարածվել է աշխարհի եամարյա քաղոր երկրներում և այսօր ունի շուրջ վեց միլիոն հետևորդ: Բահայիների սուրբ գրքերը քարգմանվել են մի քանի եարյուր լեզուներով: Բահայիները իրենց կրոնը համարում են համաշխարհային կրոն, ընդունում են քաղոր ազգերի եղբայրությունն ու հավասարությունը, միաստված են, և Աբրահամին, Կրիշնային, Մովսեսին, Ջրադաշտին, Բուդդային, Քրիստոսին և Մուհամեդին ղեղում են որպես այլ միակ աստծու մարգարեներ, ընդ որում, վերջին մարգարեն Բահաուլլահն է, իսկ Բաբը՝ Նրա նախակարապետը⁵:

Հետաքրքրական է, որ այս նոր կյանը շունի հոգևորականներ:

Վարչական առումով քահայիների համայնքը բաղկացած է նշանակված մարմիններից, որոնք կազմում են Գլխավորներ և քննարկող խորհուրդներից, որոնք կազմում են Ղեկավարողներ:

Նշանակված մարմիններ. Նշանակված մարմիններն են Աստու Գործի Չեղքերը, Ուսուցման միջազգային կենտրոնը, Մայրցամաքային խորհրդականների խորհուրդը և Օժանդակ խորհրդի անդամները:

Քահաուլլահը և Արդու-Քահան իրենց հավատքի ամենաերևելի հետևորդներին անվանել են Աստու Գործի Չեղքեր: Նրանց պարտականություններից էր քահայի հավատքի տարածումն ու պաշտպանումը: Արդու-Քահան իր կռակում պարզաբանել է նրանց նշանակման կարգը և պարտականությունները. «Աստու Գործի Չեղքերը որպիսիք և նշանակվում են Աստու Գործի Պահապանի կողմից: Նրանք պետք է ենթարկվեն Պահապանին և կատարեն նրա հրամանները... Աստու Գործի Չեղքերի պարտականությունները կայանում են նրանում, որ տարածեն Աստվածային բուրմունքը, ազնվացնեն մարդկային հոգիները, նպաստեն լուսավորությանը, կատարելագործեն մարդկանց քննվորությունները և պահպանեն ճշտապես և ամենուր մաքրություն և հրաժարում ամբողջ երկրայինից: Նրանք վարքագծով, քարոզչականությամբ, արարքներով և բառերով պետք է արտահայտեն իրենց վախը Աստու առջև: Աստու Գործի քոյր Չեղքերը գտնվում են Աստու Գործի Պահապանի ղեկավարության տակ»⁶:

Աստու Գործի Չեղքերին նշանակել է Արդու Քահայի քու և քահայի հավատքի Պահապան Եղի Էֆենդին: Նա 1951-57թթ. նշանակել է Աստու Գործի 32 Չեղքեր⁷, որոնցից այժմ ողջ են 2-ը: Եղի Էֆենդիի մահից հետո համայնքի կառավարումը ստանձնեցին Աստու Գործի Չեղքերը մինչև 1963թ. Արդարության համաշխարհային տան անդամների առաջին ընտրությունները⁸: Այսուհետ Աստու Գործի Չեղքերին առնչվող հարցերը պետք է վերաբերեն մահ Արդարության համաշխարհային տանը⁹: Քահաուլլահի կտակի համաձայն՝ Արդարության համաշխարհային տանը տրված էր անաստիանական իրավունք քահայի համայնքի կարիքների բավարարման համար հիմնելու ցանկացած կառավարման ինստիտուտ¹⁰: Արդարության համաշխարհային տունը 1968թ. ստեղծեց հասուկ ինստիտուտ, որը կոչվեց «Պորիդականների խորհուրդ» և գործում է մայրցամաքային մակարդակով¹¹: Խորհրդականները նշանակվում են հավատի ամենատկնաու հետևորդներից՝ 5 տարի ժամանակով: Մայրցամաքային խորհուրդը կարող է ռենմալ 7-16 անդամ¹²: Խորհրդականների խորհուրդների գործելու տարածքները որոշում է Արդարության համաշխարհային տունը և յուրաքանչյուր խորհուրդ պետք է ընդգրկի որևէ մայրցամաք ամբողջությամբ¹³: Հայաստանի քահայիների համայնքը մինչև Ազգային հոգևոր ժողովի 1995թ. ընտրությունները գտնվում էր Ռուսաստանի տարածաշրջանային

խորհրդակցանքների խորհրդի, այնուհետև՝ Ասխալի խորհրդակցանքների խորհրդի իրավասությամբ տակ:

Խորհրդակցանքները իրենց աստիճանով ավելի բարձր են, քան Ազգային հոգևոր ժողովների անդամները: Խորհրդակցանքի աստիճանը և պարտավորությունները թույլ չեն տալիս նրան ընտրվել Տեղական կամ Ազգային ժողովներում: Եթե նա ընտրվում է Արդարության համաշխարհային տան անդամ, ուրեմն չի կարող մնալ խորհրդակցանքի պաշտոնում: Խորհրդակցանքները զբաղեցնում են ավելի ցածր դիրք, քան Աստու Գործի Չեղքերը, սակայն ունեն նույն հանձնառու ջրները՝ հավատի տարածում և պաշտպանում¹⁴:

Յուրաքանչյուր խորհրդի խորհրդակցանքների թիվը որոշում է Արդարության համաշխարհային տունը¹⁵: Ներկայումս կան 81 մաքրցամաքային խորհրդակցանք, 9 միջազգային խորհրդակցանք և 2 Աստու Գործի Չեղքեր¹⁶:

1954թ. Շողի Էֆենդիի հավանությամբ Աստու Գործի Չեղքերը յուրաքանչյուր մաքրցամաքում նշանակեցին իրենց ներկայացուցիչներին: Շողի Էֆենդին նրանց անվանել է Օժանդակ խորհրդի անդամներ¹⁷, որոնք այժմ նշանակվում են Արդարության համաշխարհային տան կողմից, Խորհրդակցանքների մաքրցամաքային խորհրդի հավանությամբ: Օժանդակ խորհրդի անեն մի անդամ ունի ժառանգության իր տարածքը, որից դուրս նա չի կարող գործել, քաջատությանը այն դեպքերի, երբ նրան հատուկ լիազորել են խորհրդակցանքները: Օժանդակ խորհրդի անդամները լինում են երկու քնույթի՝ հավատքի պաշտպաններ և հավատքի տարածողներ: Յուրաքանչյուր երկուսն պարտավոր պետք է լինեն օժանդակ խորհրդի այս երկու անդամները¹⁸: Սակայն Հայաստանի Հանրապետության քառասյինների համայնքը ունի Օժանդակ խորհրդի միայն մեկ անդամ հավատքի պաշտպան, քանի որ ըստ ՀՀ «ժողովի ազատության և կրոնական հազմակերպությունների մասին» օրենքի 8-րդ և 17-րդ հոդվածների, քառույթյունը արգելվում է: Այժմ աշխարհում կան 700-ից ավելի Օժանդակ խորհուրդների անդամներ¹⁹:

Այսպիսով, ներկայումս Ազգային և Տեղական հոգևոր ժողովներին գուգանեռ գոյություն ունի վարչական կարգի առանձին ճյուղ, որը կատարում է հատուկ գործառույթներ՝ մաքրցամաքային, տարածաշրջանային և տեղական մակարդակով:

1973թ. նոյնիսին Արդարության համաշխարհային տունը հայտարարեց ևս մի նոր ինստիտուտի ստեղծման մասին: Այդ մարմինը կազմված էր Աստու Գործի Չեղքերից և 3 խորհրդակցանքերից: Այն ամբողջ աշխարհում հետևում և համաձայնեցնում է մաքրցամաքային խորհրդակցանքների խորհրդի գործերը, խորհրդակցանքների և Օժանդակ խորհուրդների անդամների միջոցով օգնում Աստու Գործի Չեղքերին իրենց պարտականությունների կատարման մեջ²⁰: Այդ նոր ինստիտուտը Ուսուցման միջազգային կենտրոնն է: 1988թ. Արդարության համաշխարհային տունը ավելացրեց Ու-

առցման միջազգային կենտրոնի անդամ-խորհրդակցականների թիվը՝ հասցնելով այն ինչ²¹։

Ընտրովի խորհուրդներ. Բահայիների համայնքները ղեկավարում են Տեղական և Ազգային հոգևոր ժողովները, որոնց ընտրությունները տեղի են ունենում ամեն տարի ապրիլի 21-ից մայիսի 2-ը, ի պատիվ Ռիզվան պարտակում Բահաուլլանի հայտնության։ Նրանց լիազորությունները և պարտականությունները շարադրված են Բահաուլլանի, Արդու-Բահայի, Շադի է-Ֆեհդիի գրքերում և ձևակերպված են Արդարության համաշխարհային տան կողմից։

Ընտրություններին մասնակցում են 21 տարեկանից սկսած այն բահայիները, որոնք ապրում են տվյալ բնակավայրում։ Տեղական հոգևոր ժողովների անդամների թիվը ի՞նչ է և ընտրությունները կատարվում են բոլոր այն բնակավայրերում, որոնցում բահայիների քանակը անցնում է իննից, իսկ երբ ուղիղ ինն է, ապա նրանք Տեղական հոգևոր ժողով են կազմում՝ համատեղ հայտարարության միջոցով²²։ Ընտրությունները կատարվում են ամեն տարի միայն ապրիլի 21-ին։ Եթե այդ օրը չի ընտրվում Տեղական հոգևոր ժողով, ապա մինչև հաջորդ տարվա ընտրությունները համայնքը ղեկավարում է Ազգային հոգևոր ժողովի կողմից նշանակված, տվյալ բնակավայրի հինգ հավատացյալներից կազմված վարչական կոմիտեն։

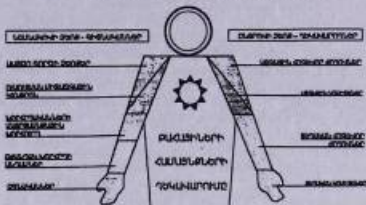
Ընտրություններին թեկնածուներ չեն առաջադրվում և չի տարվում նախընտրական քարոզչություն, ցանկալի չէ երկու անձանց (նույնիսկ ամուսինների) խորհրդակցելը, ինչը կարող է ազդել ընտրությունների վրա։ Ընտրություններն անցկացվում են գաղտնի քվեարկությամբ։ Բվեաթերքից անփափկեր կարող է եամարվել այն դեպքում, եթե այն պարտնակում է իննից ավելի կամ պակաս անուն կամ նույն անվան կրկնություն²³։

Երբ տվյալ երկրում Տեղական հոգևոր ժողովների թիվը հասնում է 5-ի, ապա Արդարության համաշխարհային տան որոշմամբ կարող են կայանալ տվյալ երկրի Ազգային հոգևոր ժողովի ընտրություններ, որին մասնակցում են այդ երկրի բոլոր բահայիները։ Ազգային հոգևոր ժողովի անդամների թիվը նույնպես ինն է։

Հայաստանում Ազգային հոգևոր ժողովի առաջին ընտրությունները տեղի են ունեցել 1995թ.։ Բահայիների համայնքների անդամները ընտրում են իրենց Ազգային համագումարի պատգամավորներին, որոնց ընդհանուր թիվը որոշում է Արդարության համաշխարհային տունը²⁴ (Հայաստանում 1995-98թթ՝ 9-ական, 1999-2000թթ՝ 19-ական պատգամավոր)։ Բահայիների Ազգային համագումարը տևում է երեք օր²⁵, առաջին օրը հին Ազգային հոգևոր ժողովը, խորհրդատուն, օժանդակ կրեդիտայի անդամը, պատգամավորները և այն բահայիները, ովքեր մասնակցում են համագումարին, քննարկում են համայնքի խնդիրները, առաջարկություններ անում ընտրվելիք Ազգային հոգևոր ժողովին։ Այս ամենը զրի է առնում նիստի քարտուղարը, որն այն ընտրություններից հետո հանձնում է նորընտիր Ազգային

հոգևոր ժողովին: Երկրորդ օրը առավոտյան խորհրդատունն քաջատրամ է ընտրություններին վերաբերող մանրամասներ, իսկ օրվա երկրորդ կեսին զարտնի քվեարկությամբ և ձայների մեծամասնությամբ ընտրվում են Ազգային հոգևոր ժողովի անդամները, որոնք հաջորդ օրը խորհրդականի և օժանդակ խորհրդի անդամների հետ քննարկում են առաջիկա տարվա ծրագրերը և բյուջեն:

ԱՐԴԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՇԱՐԿԱՅԻՆ ՏՈՒՆ

Ազգային հոգևոր ժողովի իրավագործության տարածքը որպշում է Արդարության համաշխարհային տունը:

Վարչական կարգի գերագույն մարմնի՝ Արդարության համաշխարհային տան, առաջին ընտրությունները տեղի են ունեցել Բախատլահի հայտնության հարյուրամյակի հոբելյանի ժամանակ՝ 1963թ. ապրիլի 21-ին, որին մասնակցում էին 56 Ազգային հոգևոր ժողովների ներկայացուցիչներ²⁶: Ընտրությունները տեղի են ունենում 5 տարին մեկ անգամ, քահայիների միջազգային համագումարի ժամանակ, զարտնի քվեարկությամբ²⁷: Ծնանակցելու դեպքում Ազգային հոգևոր ժողովների անդամները փակ ծրարով տեղյակ են պահում, թե ում են տալիս իրենց ձայները: Արդարության համաշխարհային տան անդամների թիվը ինն է: Այն գտնվում է Խարայեղի Հայֆա քաղաքում:

1972թ. Արդարության համաշխարհային տունը հրապարակեց իր կանոնադրությունը, որում նշված էին նրա նպատակները, պարտավորությունները և լրագործությունները, ինչպես նաև Միջազգային համագումարի անցկացման կարգը, որի հիմնական խնդիրներն են՝ Արդարության համաշխարհային տան անդամների ընտրությունը, հանձնարարությունների և առա-

Գարկությունների պատրաստումը Արդարության համաշխարհային տանը քննելու համար:

1978թ. ապրիլին Հայֆայում տեղի ունեցած չորրորդ Միջազգային համագումարին մասնակցեցին 123 Ազգային հոգևոր ժողովների անդամներ, իսկ 1988թ. 148 Ազգային հոգևոր ժողովներից Միջազգային համագումարին մասնակցեցին 132-ը²⁶:

1992թ. Հայաստանում ևս կազմավորվել է բահայիների համայնք, որը 30.09.1994թ. ՀՀ կառավարությանն առընթեր կրոնի գործերի պետական խորհրդում գրանցվել է որպես «Երևանի բահայիների համայնք», իսկ 12.12.1996թ. վերագրանցվել է «Հայաստանի բահայիների համայնք» անվամբ:

Հայաստանի բահայիների թիվը ըստ Ազգային հոգևոր ժողովի կողմից ներկայացվող տվյալների, 1997թ. 200 էր, 1998թ.՝ 260, 1999թ.՝ 380, իսկ 2000թ.՝ 500: Ի դեպ, համայնքում բացի հայերից, կան նաև ալյազգի հավատացյալներ (այդ թվում՝ 4 ասորի, 2 եզդի, 10 ռուս, 1 վրացի, 2 հրեա, 3 ուկրաինացի):

2000թ. ապրիլի 21-ին Հայաստանի բահայիների համայնքներում տեղի ունեցան ընտրություններ, որոնց ժամանակ ընտրվեցին 23 Տեղական հոգևոր ժողովներ (1997թ.՝ 17): Իսկ Ազգային հոգևոր ժողովի ընտրությունները տեղի ունեցան մայիսի 1-ին՝ Երևանում:

GOHAR VARDANYAN

THE GOVERNANCE OF BAHAI COMMUNITIES

(Summary)

One of the modern religions - Bahai faith, was founded in Persia in 19-th century by one of the followers of Bab-Baha'ullah. There are about 6.000.000 believers of this faith in different countries. This modern religion has no priests. The administration of international baha'i community consists of the appointed bodies - The Scientists (The Learned) and elected councils - Administrators (The Rulers). The appointed bodies are - The Hands of the Cause of God, The International Teaching Centre, Continental Board of Counsellors and the Auxiliary Board Members. The elected councils are: The Local Spiritual Assemblies, The National Spiritual Assemblies and Universal House of Justice. In 1992 there was also founded the Armenian Bahai community of Armenia, the members of which by 2000 reached approximately 500. The community is governed by The National Spiritual Assembly and also by 23 Local Spiritual Assemblies.

1. Хатчер У. С., Мартин Дж. Д., Новая мировая религия, Санкт-Петербург, 1995, стр. 39; Эсслемент Дж. Э., Баха-Улла и новая эра, Екатеринбург, 1991, стр. 25; Баха-Улла, Москва, 1992, стр. 5; *Բաիա-Ուլլահ, Երևան*, 1996, էջ 5; Перкинс М., Хейнсворт Ф., Вера бахаи, Москва, 1992, с. 10.
 2. Շիրվինո, *Վարչական կարգը դեմ*, Տարազ, Թիֆլիս, 1903, N 25-32:
 3. Эсслемент Дж. Э., с.34; Баха-Улла, с.14-18; *Բաիա-Ուլլահ*, էջ 13-16; Перкинс М., Хейнсворт Ф., с. 21; Хатчер У. С., Мартин Дж. Д., с.52.
 4. Faizi G., The Bahai Faith, New Delhi, 1990, p. 19; Эсслемент Дж. Э., с. 57; Хатчер У. С., Мартин Дж. Д., с.65.
 5. Там же, с.102; Перкинс М., Хейнсворт Ф., с.35.
 6. Воля и Заветание Абдул-Баха, Санкт-Петербург, стр. 15; *The Covenant of Bahá'í Faith*, London, 1963, p. 101; Хатчер У. С., Мартин Дж. Д., с.176; Перкинс М., Хейнсворт Ф., с.62.
 7. Там же, с.63; Эсслемент Дж. Э., с.277; *Վարչական կարգը (ժողովածու բախալի ակադեմիայի համար)*, կազմող Ռեյխանի Ֆ., *Երևան*, 1996, էջ 41, ինչպես նաև Административный порядок (Сборник для академии бахаи), составитель Рейхани Ф., Душанбе:
 8. Перкинс М., Хейнсворт Ф., с.63.
 9. Там же, с.64; *Վարչական կարգը*, էջ 34.
 10. Хатчер У. С., Мартин Дж. Д., с.176.
 11. Перкинс М., Хейнсворт Ф., с.64.
 12. Хатчер У. С., Мартин Дж. Д., с.176.
 13. *Վարչական կարգը*, էջ 46:
 14. *Նոյնը*, էջ 47-48:
 15. *Նոյնը*, էջ 45:
 16. Община бахаи: основания, цели и намерения, Хайфа, 1990, с.16; *Բաիայական համայնքը, հիմունքները, նպատակները և ծախրությունները*, Երևան, 1996, էջ 11:
 17. Хатчер У. С., Мартин Дж. Д., с. 176; Перкинс М., Хейнсворт Ф., с.63.
 18. *Վարչական կարգը*, էջ 51:
 19. Община бахаи..., с.7; *Բաիայական համայնքը...*, էջ 12:
 20. Перкинс М., Хейнсворт Ф., с.19; *Վարչական կարգը*, էջ 43-44:
 21. *Նոյնը*, էջ 44:
 22. *Նոյնը*, էջ 10:
 23. *Նոյնը*, էջ 13:
 24. *Նոյնը*, էջ 32:
 25. Перкинс М., Хейнсворт Ф., с.69.
 26. Там же, с.61.
 27. *Վարչական կարգը*, էջ 37:
 28. Перкинс М., Хейнсворт Ф., с.62.
- * Իմ երախտագիտությունն են հայտնում Հայաստանի բախալիների համայնքի օժանդակ խորհրդի անդամ տիկին Անահիտ Նաբանդյանին՝ ցուցաբերած աջակցության համար:

ԲՈՎԱՆԴԱՎՈՒԹՅՈՒՆ

Իմաստաստի կողմից (Պրոֆ. Ն. Հովհաննիսյան).....5

ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՔՆԱՐԻԿ ԱՎԱԳՅԱՆ

Թուրքիայի հայոց պատրիարքարանի ղեկավար փաստաթղթերը
ԱՄՆ-ի հայ գաղութի վեթաքերյալ (XIX դ. վերջ - XX դ. սկիզբ).....7

ՆՈՐԱ ԱՐԻՍՅԱՆ

Հայոց ցեղասպանությունը և անընթաց սկյուրքի մասերը.....16

ՍՈՒՐԵՆ ԲԱՂՎԱՍԱՐՅԱՆ

Թուրքիայի քաղաքական ընտրամու ընդհանուր
քննող գծերը (1920-1930 թթ.).....21

ՍՈՒՐԵՆ ԲԱՂՎԱՍԱՐՅԱՆ

Թուրքական Հանրապետությունում քաղաքական մոդեռնացման
ատամնահատկությունների խնդրի շուրջ (1920-1930ական թթ.).....28

ԱՐԱՄ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

Նոր միտումներ Միացյալ Նահանգների մերձավորարևելյան
քաղաքականության մեջ (1978-1979թթ. իրամական
հեղափոխությունից հետո).....37

ՀԱՅԿ ԴԵՄՅԱՆ

Ղաթաթաղյան հակամարտությունը թյուրքալեզու պետությունների
փոխհարաբերությունների համատեղատում.....46

ԿԱՐԵՆ ԴՈՒՆՅԱՆ

Իրանում ԱՄՆ-ի դեսպանատան գրավումը և ամերիկա-իրանյան
հարաբերությունների ճգնաժամային փուլը.....53

ԳՈՂԱՐ ՌՄԿԱՆՎԱՐՅԱՆ

Ամերիկյան օգնություններն Իրանին՝ որպես իրանա-ամերիկյան
հարաբերությունների կարևորագույն գործոն.....61

ՋՐԻՍՏԻՆԵ ԿՈՍՏԻԿՅԱՆ

Մյունիքի Օրբելյանները XVIII-XIX դարերում.....70

ԱՎԱԳ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Ջրական գործոնի աշխարհաքաղաքական դերը.....79

ԼԻԼԻԹ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Լիբանանի կրոնա-համայնքային համակարգը.....88

ԱՐՏԱԿ ՀՈՎՀԱՆՆԻՒՅՑԱՆ	
Օսր 2 խամածայնագիրը որպես պատճառիմասն հանձնարտության կարգավորման հիշքական քայլ.....	96
ՏԱԹԵՎԻԿ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ	
Ջրական աշխատավորական կոտակերության կազմավորման հարցի շուրջ.....	104
ԴԱՎԻԹ ՎԻՐԱՔՅԱՆ	
1973թ. արաբա-խրաայելյան պատերազմը և Հորդանանի զորքերը.....	112
ԱՐԱՔԱ ՓԱՇԱՅԱՆ	
Իսրամական Կոմիտեան կազմակերպությունը. կառուցվածքը և իմնական նպատակները.....	118

ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐ

ԱՐՄԵՆ ԲՈՐՈՒՅԱՆ	
Հարավային Հայաստանի առնչությունները Հյուսիսային Արցիայի հետ Ջ.ա. 3-2-րդ հազարամյակների սահմանում.....	125
ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՄԻՍՅԱՆ	
Կարևոր մի ուղղում (Կարմիր քլորի սեպագիր սալիկներից մեկի առնչությամբ).....	133
ԱՐՏԱԿ ՍԱՐԳՍՅԱՆ	
Արցիկի-Մուս ասիրի տեղորոշման շուրջ.....	140
ԵՐՎԱՆԻ ԳՐԵԿՅԱՆ	
Մանայի թագավորության վարչա-քաղաքական միավորների և դրանց տեղադրության շուրջ.....	153
ՎԱԶԳԵՆ ԴԱԶԱՐՅԱՆ	
Մի քանի սեպագիր համակարգերի կոնպուտերացումը.....	173
ՄՈՒՐԵՆ ՄԱՐՏԻԿՅԱՆ	
Խաղաղաբի ճակատամարտի նշանակությունը ռազմարվեստի պատմության մեջ.....	181
ՏԻԳՐԱՆ ՄԻՋԱՅԵՆՅԱՆ	
Ազգերի կերպարները միջնադարյան արաբալեզու աղբյուրներում (IX-XIդդ.).....	188
ԳԱՅԱՆԵ ՄԿՐՏՈՒՅԱՆ	
Ջրատույն խամայնքների իրավական կարգավիճակը մահմեդական իրավազիտության մեջ.....	196

ԲԱՆԱՄԻՂՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԿՐՈՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՅՈՒՆԱ ԱՆՏՈՆՅԱՆ	
Մուրք Սարգսի պաշտամունքի հարցի շուրջ.....	202

ԱՄԱՆ ԴՐՔՈՑԱՆ

Հայաստանում կազմավորվող գրական քրդերենի գեղարվեստական ռմբ մի ջանի հարցերի շուրջ	210
ԵԿԸՏԵՐԻՆԱԿԻ ԱՄՉԱՏՐՅԱՆ	
Հայաստանի հայրենասիրական կրթնահովանակաւ հայեցակէտի շուրջ	215
ՆԱԻՐԱ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ	
Տառա Հոսեյնի «Օրնջը» ինքնակենսագրական երկը և եզիպտական գրականությունը	221
ԶԱՐՈՒԿԻ ՀԱՍՐԱՐՉՈՒՄՅԱՆ	
Հայրենիքի ընկալման գաղափարի շուրջ	225
ԳՎԳԻԿ ՄԱՐՏՈՅԱՆ	
Մինը-Միիրի առասպելի շքեղ հայեցակաւ ժողովրդական ինքնաթմբում	232
ՀԱՄԱԿ ՄԵԼՁՈՆՅԱՆ	
Արևելյան պոեզիայի առանձնահատկությունների զլանորումը Յ.Վ. Գյոքեի «Արևմտա-Արևելյան դիվանում»	244
ԳՎՅԱՆԵ ՇԱԳՈՅԱՆ	
«Այլազգացողություն» քեման հայոց ավանդական հարսանիքի փետայի ծիսական տեքստում	248
ՆՈՐԱՅՐ ՊՈՂՈՍՅԱՆ	
Թյուրքական բարբառների վրա հայերենի բողբոս ազդեցությունը	257
ԳՈՂԱՐ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ	
Բահայիների ղեկավարման համակարգը	264

СОДЕРЖАНИЕ

От института (Проф. Н. Оганесян).....5

НОВАЯ И НОВЕЙШАЯ ИСТОРИЯ

КНАРИК АВАГЯН

Архивные документы армянской патриархии в Турции
об армянской колонии США (конец XIX - начало XXвв.) 7

НОРА АРИСЯН

Армянский геноцид и печаль сирийской диаспоры 16

СУРЕН БАГДАСАРЯН

Общая характеристика турецкой политической элиты
(1920-1930-е годы) 21

СУРЕН БАГДАСАРЯН

К вопросу об особенностях политической модернизации
в Турецкой Республике (1920-1930-е годы) 28

АРАМ ГАСПАРЯН

Новые тенденции в ближневосточной политике США
(после иранской революции 1978-1979гг.) 37

ГАЙК ДЕМОЯН

Карабахское противостояние в контексте взаимоотношений
порядочных государств 46

КАРЕН ДОЛИНЯН

Захват посольства США в Иране и кризисный период в
американо-иранских отношениях 53

ГОАР ИСКАНДАРЯН

Американская помощь Ирану как важнейший фактор в
ирано-американских отношениях 61

КРИСТИНЕ КОСТИКЯН

Сюникские Орбеляны в XVIII-XIXвв. 70

АВАГ АРУТЮНЯН

Геополитическая роль курдского фактора 79

ЛИЛИТ АРУТЮНЯН

Религиозно-общинная структура Ливана 88

АРТАК ОВАННИСЯН

Соглашение Осло-2 как очередной шаг в урегулировании
палестинского противостояния 96

ТАТЕВИК МАНУКЯН	
К вопросу об образовании Курдской Рабочей Партии.....	104
ДАВИД ВИРАБЯН	
Арабско-израильская война 1973г. и позиция Иордании.....	112
АРАКС ПАШАЯН	
Организация Исламская Конференция, структура и основные цели.....	118

ДРЕВНЯЯ ИСТОРИЯ И СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

АРСЕН БОБОХЯН	
Взаимоотношения южной Армении с северной Сирией на рубеже III-II тысячелетий до н.э.....	125
АРТАК МОВСИСЯН	
Важное уточнение (относительно одной клинописной таблички из Кармир блура).....	133
АРТАК САРКИСЯН	
К локализации Ардиня-Мусасира.....	140
ЕРВАНД ГРЕКЯН	
Об административно-политических единицах царства Манна и их локализации.....	153
ВАЗГЕН КАЗАРЯН	
Компьютеризация нескольких клинописных систем.....	173
СУРЕН МАРТИКЯН	
Значение Хаххалского сражения в истории военного искусства.....	181
ТИГРАН МИКАЕЛЯН	
Образы народов у средневековых арабских арабоязычных источниках (IX-X вв.).....	188
ГАЯНЕ МКРТУМЯН	
Юридический статус христианских общин в мусульманской юриспруденции.....	196

ФИЛОЛОГИЯ И РЕЛИГИЯ

ЮЛИЯ АНТОНЯН	
К вопросу о культуре Св. Саргиса.....	202
АСАН ДРБОЯН	
О некоторых вопросах художественного стиля курдского литературного языка в Армении.....	210
ЕКАТЕРИНА ХАЧАТРЯН	
О религиозно-психологическом аспекте юродивости.....	215
НАИРА КАРАПЕТАН	
Автобиографическое произведение "Дни" Таха Хусейна и египетская действительность.....	221

ЗРУИ АМБАРЦУМЯН

О понимании идеи родины..... 225

ГАГИК МАРТОЯН

Слой мифа Мхера-Митры в армянских народных сказках..... 232

АСМИК МЕЛКОНЯНВыражение особенностей восточной повани в
"Западно-восточном Корпусе" И.В.Гете..... 244**ГАЯНЕ ШАГОЯН**Тема "Сотворения" в ритуальном тексте жениха в армянской
традиционной свадьбе..... 248**НОРАЙР ПОГОСЯН**

Влияние армянского на тюркские диалекты..... 257

ГОАР ВАРДАНИЯ

Руководство бахланских общин..... 264

CONTENTS

From the Institute (<i>Prof. N. Hovhannisyan</i>).....	5
--	---

MODERN HISTORY

KNARIK AVAKIAN

The Archival Documents of the Armenian Patriarchate of Turkey concerning the Armenian Community of the USA (end of the XIX - beginning of the XX centuries).....	7
--	---

NORA ARISYAN

The Armenian Genocide and the Syrian Diaspora Press.....	16
--	----

SUREN BAGHDASARYAN

General Characteristics of the Turkish Political Elite (1920-1930s).....	21
--	----

SUREN BAGHDASARYAN

On the Question of the Peculiarities of the Political Modernization in the Turkish Republic (1920-1930's).....	28
--	----

ARAM GASPARYAN

New Trends in the Middle-Eastern policy of the USA (after the 1978-1979 Revolution in Iran).....	37
--	----

HAYK DEMOYAN

The Karabagh Conflict in the Context of Relations between Turkish-speaking Countries.....	46
---	----

KAREN DOLINYAN

The USA Embassy Occupation in IRAN and the Crisis Period of the USA-Iranian Relations.....	53
--	----

GOHAR ISKANDARYAN

The USA Aid to Iran as a main factor of the Iranian-American Relations.....	61
---	----

KRISTINE KOSTIKYAN

The Orbellans of Syunik in the XVIII-XIX centuries.....	70
---	----

AVAG HARUTYUNYAN

The Geopolitical Role of the Kurdish Factor.....	79
--	----

LILIT HARUTUNIAN	
The Confessional Political System of Lebanon	88
ARTAK HOVHANNISYAN	
Oslo II Agreement as a next step of Solving the Palestinian Conflict	96
TATEVIK MANUKYAN	
The Formation of Kurdistan Worker's Party	104
DAVID VIRABIAN	
The Arab-Isreali war of 1973 and the Position of Jordania	112
ARAKS PASHAYAN	
Islamic Summit Conference, the Structure and Main Objectives	118

ANCIENT AND MEDIEVAL HISTORY

ARSEN BOBOKHYAN	
The relations of Southern Armenia with North Syria at the end of the III - beginning of the II millennium B.C.	125
ARTAK MOVSISYAN	
An important correction (concerning one cuneiform tablet from Karmir blur)	133
ARTAK SARGSYAN	
On the Location of Ardini-Mosair	140
ERVAND GREKYAN	
The Administrative-political Units of the Kingdom of Mannu and Their Locations	153
VAZGEN KHAZARYAN	
The Computerization of Some Cuneiform Systems	173
SUREN MARTIKYAN	
The Battle of Khaghkhagh in the History of the Military Art	181
TIGRAN MIKAYELYAN	
Images of Peoples in Medieval Arabic Sources (IX-XIcc.)	188
GAYANE MKRTUMYAN	
The Legal Status of Christian Communities in Moslem Law	196

PHILOLOGY AND RELIGION

YULYA ANTONYAN	
Towards the worshipping of St.Sargis	202
ASAN DRBOYAN	
On the Formation of Literary Style of Kurdish Language in Armenia	210
EKATERINA KHACHATRYAN	
On Religious-Psychological Aspects of the Phenomenon of the Yurodlivies	215

NAIRA KARAPETYAN	
Taha Huseyn's Autobiographic work "The Days" and the Egyptian Reality	221
ZARUHI HAMBARDZUMYAN	
On the Perception of "Motherland"	225
GAGIK MARTOYAN	
The Mythical Lare of Mher-Mithra in Armenian Fairy Tails	232
HASMIK MELKONYAN	
The Reflection of Peculiarities of the Eastern Poetry in "West-easter Divan" of J.W.Goethe	244
GAYANE SHAGOYAN	
The Theme of "Creation" in the Bridegroom's Ritual Text of the Traditional Armenian Wedding	248
NORAIR POGHOSYAN	
The Influence of Armenian on Turkish Dialects	257
GOHAR VARDANYAN	
The Governance of Bahari Communities	264

ՄԵՐԶԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼԷԻ
ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐՆԵՐ

XIX

Գեղ. խմբագիր՝
Քանակարգ. մնալորող՝

Տպագրությունը
Թուղթը
Չափանքը
Ծավալը՝

Տպաքանակը
Գինը՝

Արա Բաղդասարյան
Գրիգոր Քարությունյան

օձնեք
օձնեք
60x84/16
17.5 տպ. մամ.
13.83 հրատ. մամ.
16.3 պայմ. մամ.
300
պայմանագրային

Տպագրված է «Ձանգակ-87» հրատարակչության տպարանում.
375010, Երևան, Վարդանանց փակուղի 8, հեռ. 54-89-32, 54-05-17 (Ֆաքս)

